ISSN (Print) 2616-678X
ISSN (Online) 2663-1288

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің

ХАБАРШЫСЫ

BULLETIN

of L.N. Gumilyov
Eurasian National University

ВЕСТНИК

Евразийского национального
университета имени Л.Н. Гумилева

ФИЛОЛОГИЯ сериясы
PHILOLOGY Series
Серия ФИЛОЛОГИЯ

№3(156)/ 2026

1995 жылдан бастап шығады
Founded in 1995
Издается с 1995 года

Жылына 4 рет шығады
Published 4 times a year
Выходит 4 раза в год

Астана, 2026
Astana, 2026

Бас редакторы: Жанат Аймұхамбет
филология ғылымдарының докторы, проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Бас редактордың орынбасары: Маншук Ескиндирова
PhD, доцент м.а., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Редакция алқасы

Айтуғанова Сәулеш	ф.ғ.к., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Акижанова Диана	PhD, доцент м.а., Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Әбдуәлиұлы Бекжан	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Әліпбай Бибол	PhD, оқытушы, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Әшірбаев Самихан	ф.ғ.д., проф., Ә. Науаи атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан
Бейсембаева Жанаргуль	ф.ғ.к., доцент м.а., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Балтабаев Хамидулла	ф.ғ.к., проф., Мырза Ұлықбек атындағы Өзбекстан ұлттық университеті, Ташкент, Өзбекстан
Бижкенова Айгүл	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Беженару Людмила	ф.ғ.к., проф., Яссы мемлекеттік университеті, Яссы, Румыния
Гасанов Заур	PhD, Әзербайжан ұлттық академиясы, Баку, Әзербайжан
Екижи Метин	PhD, проф., Еге университеті, Измир, Түркия
Ескеева Мағрипа	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Жақыпов Жантас	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Жан Динжин	PhD, проф., Минцзу Қытай университеті, Пекин, Қытай
Жарқынбекова Шолпан	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Жунусова Жаңылдық	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Қамзабекұлы Дихан	ҚР ҰҒА академигі, ф.ғ.д., проф., «Егемен Қазақстан» республикалық газетінің директоры, Астана, Қазақстан
Касымбекова Нуриля	ф.ғ.к., доцент м.а., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Кемеңгер Қайырбек	ф.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Коста Петер	PhD, проф., Потсдам университеті, Потсдам, Германия
Минуллин Ким	Татарстан Республикасы ҒА корреспондент мүшесі, ф.ғ.к., проф., Татарстан Республикасы Ғылым академиясының Ғ.Ибрагимов атындағы тіл, әдебиет және өнер институтының директоры, Қазан, Ресей
Мусурманов Эркин	ф.ғ.д., проф., Самарқанд мемлекеттік шет тілдері институтының «Салыстырмалы әдебиет» кафедрасының меңгерушісі, Самарқанд, Өзбекстан
Наврузова Нурида	ф.ғ.д., Баку мемлекеттік университетінің профессоры, Баку, Азербайжан
Негимов Серік	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Нұрғали Қадиша	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Райхл Карл	ф.ғ.д., проф., Бонн университеті, Бонн, Германия
Риверс Уильям Патрик	PhD, проф., Тіл және халықаралық білім бойынша бірлескен ұлттық комитеті, Вашингтон, АҚШ
Сарекенова Қарлығаш	ф.ғ.к., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Сәтенова Серіккүл	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Тәжібаева Сәуле	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Тұрысбек Рақымжан	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Чернявская Валерия	ф.ғ.д., проф., Лингводидактика жоғары мектебі, Санкт-Петербург, Ресей
Шашкина Гульжан	ф.ғ.к., доц., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Шәріп Амантай	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Янковски Хенрих	PhD, проф., А. Мицкевич атындағы Польша университеті, Познань, Польша

Редакцияның мекенжайы: 001008, Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан көшесі 11, ОЗҒ, 205-кабинет
E-mail: vest_phil@enu.kz
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. ФИЛОЛОГИЯ сериясы
Меншіктенуші: «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» Коммерциялық емес акционерлік қоғам Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 19.02.2021 ж. №KZ53VPY00032637 қайта есепке қою туралы куәлігі.
Мерзімділігі: жылына 4 рет. Тиражы: 10 дана. Басуға 30.09.2026 ж. қол қойылды.
Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан к-сі, 13/1, тел.: +7(7172)709-500 (ішкі 31-413)

© Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Editor-in-Chief: Zhanat Aimukhambet
Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
Deputy Editor-in-Chief: Manshuk Yeskindirova
PhD, Acting Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Editorial Board

Aituganova Saulesh	Candidate of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Akizhanova Diana	PhD, Acting Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
Abdualiuly Bekzhan	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Alipbai Bibol	PhD, Teacher, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Ashirbayev Samihan	Doctor of Philology, Prof., A. Navoi Tashkent State University of Uzbek Language and Literature, Tashkent, Uzbekistan
Baltabaev Hamidulla	Candidate of Philology, Prof., National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek, Tashkent, Uzbekistan
Beisembayeva Zhanargul	Candidate of Philology, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Bezhenaru Lyudmila	Doctor of Philology, Prof., University UAIC, Iasi, Romania
Bizhkenova Aigul	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Chernyavskaya Valeriya	Doctor of Philology, Prof. Higher School of Linguodidactics and Translation, Saint Petersburg, Russia
Gassanov Zaur	PhD, Azerbaijan National Academy of Sciences, Baku, Azerbaijan
Yeskeyeva Magripa	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Henryk Jankowski	PhD, Prof., Adam Mickiewicz University, Poznan, Poland
Kasymbekova Nurilya	Candidate of Philology, Acting Assoc. Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Kamzabekuly Dikhan	Doctor of Philology, Prof., Academician of NAS RK, Director of the Republican Newspaper «Egemen Kazakhstan», Astana, Kazakhstan
Kosta Peter	PhD, Prof., University of Potsdam, Potsdam, Germany
Kemenger Kaiyrbek	Candidate of Philology, Assoc. Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Metin Ekiji	PhD, Prof., Ege University, Izmir, Turkey
Minnullin Kim	Doctor of Philology, Prof., Corresponding member of Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, Director of G.Ibragimov Institute of Language, Literature and Art, Kazan, Russia
Musurmanov Erkin	Doctor of Philology, Prof., Head of the Department of Comparative Literature, Samarkand State Institute of Foreign Languages, Samarkand, Uzbekistan
Navruzova Nurida	Doctor of Philology, Prof., Baku State University, Baku, Azerbaijan
Negimov Serik	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Nurgali Kadisha	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhsta
Nurieva Fanuza	Doctor of Philology, Prof., Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF
Reichl Karl	Doctor of Philology, Prof., University of Bonn, Bonn, Germany
Rivers William Patrick	PhD, Prof., Joint National Committee on Languages and International Education, Washington, USA
Sarekenova Karlygash	Candidate of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Satenova Serikkul	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Shashkina Gulzhan	Candidate of Philology, Assoc. Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Sharip Amantay	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Tazhybayeva Saule	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Turysbek Rakymzhan	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Zhakypov Zhantas	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Zharkynbekova Sholpan	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Zhang Dingjing	PhD, Prof., Minzu University of China, Beijing, China
Zhunusova Zhanyldyk	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan

Editorial address: 001008, Kazakhstan, Astana, Kazhymukan str. 11, ELB 5, of. 205
E-mail: vest_phil@enu.kz
Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University PHILOLOGY Series
Owner: Non-profit joint-stock company «L.N. Gumilyov Eurasian National University»
Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Rediscount certificate № KZ53VPY00032637 dated 19.02.2021.
Periodicity: 4 times a year Circulation: 10 copies. Signed in print: 30.09.2026
Address of printing house: 13/1 Kazhimukan str., Astana, Kazakhstan 010008; tel.: +7(7172) 709-500 (ext. 31-413)

© L.N. Gumilyov Eurasian National University

Главный редактор: Жанат Аймухамбет
доктор филологических наук, профессор, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Зам.главного редактора: Маншук Ескиндирова
PhD, и.о. доцента., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Редакционная коллегия

Айтуганова Саулеш	к.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Акижанова Диана	PhD, и.о. доцента., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Абдуалиулы Бекжан	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Алипбай Бибол	PhD, преподаватель, ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Аширбаев Самихан	д.ф.н., проф., Ташкентский гос.университет узбекского языка и литературы им. А. Навои, Ташкент, Узбекистан
Бейсембаева Жанаргуль	к.ф.н., и.о. доцента, ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Балтабаев Хамидулла	к.ф.н., проф., Национальный университет Узбекистана им. Мирзо Улугбека, Ташкент, Узбекистан
Бижкенова Айгүл	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Беженару Людмила	к.ф.н., проф., Ясский государственный университет, Яссы, Румыния
Гасанов Заур	PhD, Национальная академия наук Азербайджана, Баку, Азербайджан
Екижи Метин	PhD, проф., Эгейский университет, Измир, Турция
Ескеева Мағрипа	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Жақыпов Жантас	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Жан Динжин	PhD, проф., Китайский университет Миньцзу, Пекин, Китай
Жаркынбекова Шолпан	ф.г.д., проф., ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Жунусова Жанылдык	ф.г.д., проф., ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Камзабекулы Дихан	академик НАН РК, д.ф.н., проф., директор республиканской газеты «Егемен Казакстан», Астана, Казахстан
Касымбекова Нуриля	к.ф.н., и.о. доцента, ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Кеменгер Каирбек	к.ф.н., доцент, ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Коста Петер	PhD, проф., Потсдамский университет, Потсдам, Германия
Минуллин Ким	д.ф.н., проф., член-корреспондент Академии наук Республики Татарстан, директор Института языка, литературы и искусства им. Г.Ибрагимова, Казань, Россия
Мусурманов Эркин	д.ф.н., проф., заведующий кафедрой «Сравнительное литературоведение» Самаркандского государственного института иностранных языков, Самарканд, Узбекистан
Наврузова Нурида	д.ф.н., проф., Бакинский государственный университет, Баку, Азербайджан
Негимов Серик	д.ф.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Нургали Кадиша	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Райхл Карл	д.ф.н., проф., Боннский университет, Бонн, Германия
Риверс Уильям Патрик	PhD, проф., Совместный национальный комитет по языкам и международному образованию, Вашингтон, США
Сарекенова Карлыгаш	к.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Сатенова Сериккул	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Тажибаева Сауле	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Турысбек Рахымжан	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Чернявская Валерия	д.ф.н., проф., Высшая школа лингводидактики и перевода, Санкт-Петербург, Россия
Шашкина Гульжан	к.ф.н., доц., ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Шәріп Амантай	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Янковский Хенрих	PhD, проф., Университет им.Адама Мицкевича в Познани, Познань, Польша

Адрес редакции: 001008, Казахстан, г. Астана, ул. Кажымукана 11, УЛК, каб. 205
E-mail: vest_phil@enu.kz
Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия ФИЛОЛОГИЯ
Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева»
Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан.
Свидетельство о постановке на переучет №KZ53VPY00032637 от 19.02.2021 г.
Периодичность: 4 раза в год. Тираж: 10 экземпляров. Подписано в печать 30.09.2026 г.
Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: +7(7172)709-500 (вн. 31-413)

© Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы.
Филология сериясы, 2026 жылғы №3 (156)

МАЗМҰНЫ

ЛИНГВИСТИКА

Айдарбек Қ.Ж., Иманбердиева А.Б., Аккузова А.А. Терминдік элементтердің жұмсалымдық-семантикалық әлеуеті....8
Алдаш А. Қазіргі қазақ тіліндегі кірме сөздер: функционалды қажеттілік және лингвоэкология мәселелері....24
Ахметова М.К., Данияр Ә.А. Қазіргі қазақ жастары танымындағы «адыраспан» лексемасының ассоциативтік өрісі....45
Балхимбекова П.Ж., Мирзоева Л.Ю., Мүтәліп А.Ә. Ағылшын және орыс тілдеріндегі «қуаныш» мәніндегі метафоралар: салыстырмалы талдау (Британдық ұлттық корпус пен Орыс тілінің ұлттық корпусы негізінде)....57
Бибеков Қ.Т., Сарекенова Қ.Қ., Оразгалиева Л.М. Қазақ және алтай тілдеріндегі үй-жай лексикасын салыстырмалы-лингвистикалық талдау....71
Қожахметова Г., Ксанова Д., Абдрашева Ш. Қазақ тіліндегі зергерлік бұйымдардың номинациялану үдерісі....81
Мусаева Н.Ә. Табиғат пен адам арасындағы қатынастарды білдіретін метафоралық модельдер мен концептілер....102
Смағұлова Г.Н., Конырбаева Г.С., Халым Б. Қазақ тіліндегі фатикалық коммуникацияның дереккөздері....110
Утебеков С., Мейірбеков А. Жүніс Әміре ғазалдарындағы фразеологизмдердің концептуалды мәні және лексика-семантикалық сипаты....123

ӘДЕБИЕТТАНУ

Адаева Е.С., Қамарова Н.С. М. Мағауиннің «Қыпшақ аруы» хикаятындағы деколониялық сана көріністері....141
Болат Р. , Бисенғали З.Қ. , Токшылыкова Г.Б. Ә. Нұрпейісовтің «Соңғы парыз» романындағы постколониялық экосана көріністері....154
Жумағалиева Р.Р., Обаева Г.С., Жетесова Ж.А. Қазақтың қиял-ғажайып ертегілеріндегі хан қыздарының бейнесі....166
Зейноллақызы М. Әйел бейнесін жасаудағы автордың гендерлік тұрғысы және нарративтілік....178
Кайимов М.А., Нұрбек М.А., Белгибаева Г.А. Бұқар жырау шығармаларындағы тарихи шындық және көркемдік шешім....190
Миразова М.Н. , Солтанғажы Р. Сакралды кеңістіктегі тау: мифопоэтикалық талдау....202
Сагидуллиева С.С., Сағынадин Г.С., Асан А.К. Көркем прозадағы магиялық мотивтердің тәпсірленуі....216
Түймебаев Ж.Қ., Баят Е.Б., Аязбаев С.А. Түркі мифологиясындағы архетиптердің анимациялық медиадағы көрінісі....227

АУДАРМАТАНУ

Акижанова Д.М., Ескиндирова М.Ж., Мухамадиева А.З. Географиялық нысандарды қайта атаудың ұлттық бірегейлікті қалыптастырудағы рөлі (аударма аспектісі)....240
Алшинбаева Ж.К., Сатенова С.К., Карабаева Л.К. Халықаралық дискурста қазақ топонимдерін ағылшын тіліне аударудың вариативтілігі: біріздендіру мәселелері мен аударма стратегиялары....250

ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Тургумбаева Н.К., Капантайқызы Ш., Ағжа Ф. Паремиялардың экспрессивті-прагматикалық әлеуетінің жастарға білім берудегі рөлі....262

Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University.
Philology Series, №3(156)/2026

CONTENTS

LINGUISTICS

Aidarbek K.Zh., Imanberdiyeva A.B., Akkuzova A.A. The functional and semantic potential of term elements....8
Aldash A. Loanwords in the Contemporary Kazakh Language: Functional Necessity and Issues of Linguistic Ecology....24
Akhmetova M.K., Daniyar A.A. Associative field of lexeme "Adyraspan" in the worldview of contemporary Kazakh youth....45
Balkhimbekova P.Zh., Mirzoyeva L.Yu., Mutalip A.A. Metaphors with the Meaning of "Joy" in English and Russian: Comparative Analysis (Based on British National Corpus and National Corpus of the Russian Language)....57
Bibekov K.T., Sarekenova K.K., Orazgaliyeva L.M. Dwelling-Related Vocabulary in the Kazakh and Altai Languages: a Comparative Linguistic Analysis....71
Kozhakhmetova G., Xanova D., Abdrasheva Sh. Formation of Jewelry Names in the Kazakh Language....81
Musayeva N.A. Metaphorical Models and Concepts Expressing the Relationship Between Nature and Humans....102
Smagulova G.N., Konyrbayeva G.S., Khalym B. Sources of Phatic Communication in the Kazakh Language....110
Utebekov S.B., Meiirbekov A.K. Conceptual Meaning and Lexical-Semantic Features of Phraseologisms in Yunus Emre's Ghazals....123

LITERATURE STUDIES

Adayeva Y.S., Kamarova N.S. Reflection of decolonial consciousness in M. Magauin's novel "The Kypchak Beauty"....141
Bolat R. , Bisengali Z.Q., Tokshylykova G.B. Postcolonial Ecological Consciousness in A. Nurpeisov's Novel «Final Respects»....154
Zhumagalieva R.R., Obaeva G.S., Zhetessova ZH.A. The Image of Khan's Daughters in Kazakh Fantasy Fairy Tales....166
Zeinollakizi M. Author's Gender Position and Narration in the Creation of a Female Image....178
Kaiimov M.A., Nurbek M.A., Belgibayeva G.A. Historical truth and artistic interpretation in the works by Bukhar Zhyrau....190
Mirazova M.N., Soltangazhy R. Mountain in Sacred Space: Myth And Poetry Analysis....202
Sagidulliyeva S.S., Sagynadin S.G., Assan A.K. Interpretation of magical motives in imaginative prose....216
Tuimebayev Zh.K., Bayat E.B., Ayazbayev S.A. Representation of Archetypes of Turkic Mythology in Animated Media....227

TRANSLATION STUDIES

Akizhanova D.M., Yeskindirova M.Zh., Mukhamadiyeva A.Z. The Role of Geographical Objects Renaming in Building National Identity (Translation Aspect)....240
Alshinbayeva Zh.K., Satenova S.K., Karabayeva L.K. Variability of the Translation of Kazakh Toponyms Into English in International Discourse: Problems of Unification and Translation Strategies....250

METHODS OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE

Turgumbayeva N.K., Kapantaikyzy Sh., Agca F. The Role of the Expressive-Pragmatic Potential of Paremia in the Youth Education....262

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.
Серия Филология, №3(156)/2026

СОДЕРЖАНИЕ

ЛИНГВИСТИКА

Айдарбек К.Ж., Иманбердиева А.Б., Аккузова А.А. Функционально-семантический потенциал терминоэлементов.....8
Алдаш А. Заимствованные слова в современном казахском языке: функциональная потребность и проблемы казахской лингвоэкологии.....24
Ахметова М.К., Данияр А.А. Ассоциативное поле лексемы «адыраспан» в сознании современной казахской молодежи.....45
Балхимбекова П.Ж., Мирзоева Л.Ю., Муталип А.А. Метафоры со значением «радость» в английском и русском языках: сопоставительный анализ (на материале Британского национального корпуса и Национального корпуса русского языка).....57
Бибеков К.Т., Сарекенова К.К., Оразгалиева Л.М. Сравнительно-лингвистический анализ название жилищ в казахском и алтайском языках.....71
Кожахметова Г., Ксанова Д., Абдрашева Ш. Процесс номинации ювелирных изделий в казахском языке.....81
Мусаева Н.А. Метафорические модели и концепты взаимоотношения природы и человека.....102
Смагулова Г.Н., Конырбаева Г.С., Халым Б. Источники фатической коммуникации в казахском языке.....110
Утебеков С.Б., Мейирбеков А.К. Концептуальное значение и лексико-семантические особенности фразеологизмов в газелях Юнуса Эмре.....123

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Адаева Е.С., Камарова Н.С. Проявления деколониального сознания в повести М. Магауина «Кыпчакская красавица».....141
Болат Р. , Бисенгали З.К., Токшылыкова Г.Б. Постколониальное экосознание в романе А. Нурпеисова «Последний долг».....154
Жумагалиева Р.Р., Обаева Г.С., Жетесова Ж.А. Образ ханских дочерей в казахских волшебных сказках.....166
Зейноллакызы М. Гендерная позиция автора и нарратив в создании женского образа.....178
Кайимов М.А., Нурбек М.А., Белгибаева Г.А. Историческая действительность и художественное решение в произведениях Бухар жырау.....190
Миразова М.Н., Солтангажы Р. Гора в сакральном пространстве: мифопоэтический анализ.....202
Сагидуллиева С.С., Сагынадин С.Г., Асан А.К. Интерпретация магических мотивов в художественной прозе.....216
Туймебаев Ж.К., Баят Е.Б., Аязбаев С.А. Репрезентация архетипов тюркской мифологии в анимационных медиа.....227

ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЕ

Акижанова Д.М., Ескиндирова М.Ж., Мухамадиева А.З. Роль реноминации географических объектов в формировании национальной идентичности (аспекты перевода).....240
Алшинбаева Ж.К., Сатенова С.К., Карабаева Л.К. Вариативность перевода казахских топонимов на английский язык в международном дискурсе: проблемы унификации и переводческие стратегии....250

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Тургумбаева Н.К., Капантайкызы Ш., Агжа Ф. Роль экспрессивно-прагматического потенциала паремии в воспитании молодежи.....262

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN (Print) 2616-678X. ISSN (Online) 2663-1288

ЛИНГВИСТИКА / LINGUISTICS / ЛИНГВИСТИКА

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2026-156-3-8-23

ХҒТАР 16.01.33
Ғылыми мақала

Қ.Ж. Айдарбек[1*], А.Б. Иманбердиева[2*], А.А. Аккузова[3]
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail: [1]aidarkar_10@mail.ru, [2]ainur-iab@mail.ru, [3]akkuzova.aynur@mail.ru)*

ТЕРМИНДІК ЭЛЕМЕНТТЕРДІҢ ЖҰМСАЛЫМДЫҚ-СЕМАНТИКАЛЫҚ ӘЛЕУЕТІ

Аңдатпа. Мақала ғылыми терминологияны қалыптастырудағы терминэлементтердің жұмсалымды-семантикалық әлеуетін зерттеуге арналған. Қазіргі тіл білімінде терминология ғылыми коммуникацияның дәлдігі мен жүйелілігін қамтамасыз ететін тілдің ерекше ішжүйесі ретінде қарастырылады. Осыған байланысты белгілі бір семантикалық және сөзжасамдық қызметті жүзеге асыратын терминдердің құрылымдық компоненттері ретінде әрекет ететін терминэлементтер ерекше маңызға ие. Зерттеудің мақсаты – терминэлементтердің жұмсалымды-семантикалық ерекшеліктерін және олардың ғылыми терминологияны қалыптастыру мен жүйелі ұйымдастырудағы рөлін анықтау. Жұмыста терминологиялық элементтерді зерттеудің негізгі теориялық тәсілдері қарастырылады, олардың семантикалық сипаттамалары мен терминологиялық бірліктер құрылымындағы қызметтері талданады. Терминжасам үдерісіндегі терминэлементтердің рөліне және олардың ғылыми терминдердің жүйелілігі мен семантикалық айқындылығын қамтамасыз ету қабілетіне ерекше назар аударылады. Зерттеудің әдіснамалық негізін сипаттамалық, семантикалық және құрылымдық-терминжасамдық талдау әдістері құрайды. Зерттеу нәтижесінде терминэлементтердің маңызды жұмсалымды-семантикалық әлеуеті бар екендігі және ғылыми терминологияны қалыптастыру мен реттеуде маңызды рөл атқаратындығы анықталды. Олар терминологиялық лексиканың жүйелі ұйымдастырылуына ықпал етіп, ғылыми ұғымдардың дәлдігін қамтамасыз етеді. Зерттеу нәтижелері терминология және терминологиялық семантика саласындағы теориялық зерттеулерге әсер етеді, өйткені олар ғылыми терминологияның қалыптасуы мен жүйелі ұйымдастырылуындағы терминэлементтердің рөлін нақтылауға мүмкіндік береді. Ұсынылған тұжырымдар терминологиялық жүйелердің құрылымын және терминжасам тетіктерін тереңірек түсінуге ықпал етеді. Сондай-ақ зерттеу нәтижелері терминология, лексикология және ғылыми тіл теориясы бойынша әрі қарайғы зерттеулерде, тіл білімі бойынша терминологиялық сөздіктер мен оқу курстарын әзірлеуде пайдаланылуы мүмкін.

Түйін сөздер: терминология, терминэлемент, ғылыми терминология, терминжасам, семантика, терминологиялық жүйе, ғылыми тіл.

Түсті: 23.06.2026; Жөнделді: 19.07.2026; Мақұлданды: 21.09.2026; Онлайн қолжетімді: 29.09.202

Кіріспе

Қазіргі ғылым мен технологияның дамуы ғылыми терминологияның белсенді қалыптасуы мен үнемі жаңартылуымен қатар жүреді. Терминдер – арнаулы білім беру дәлдігін, бірмағыналығын және жүйелілігін қамтамасыз ететін ғылыми коммуникацияның маңызды құралы. Ғылыми білімнің кеңеюі мен пәнаралық зерттеулердің қарқынды дамуы жағдайында терминологиялық лексиканы қалыптастыру тетіктерін, оның құрылымдық ұйымдастырылуы мен семантикалық ерекшеліктерін зерттеу ерекше өзекті болып тұр.

Бүгінгі тіл білімінде терминология саласы өзіндік құрылымы, даму заңдылықтары және ғылыми ұғымдар аталымының нақты тетіктері бар тілдің ерекше ішжүйесі ретінде қарастырылады. Бұл жүйенің негізгі құрамдас бөлігінің бірі – терминологиялық элементтер. Олар белгілі бір семантикалық мағынаға ие және терминологиялық бірліктерді қалыптастыратын терминдердің тұрақты құрылымдық компоненттері. Терминэлементтер терминологиялық лексиканың жүйелі ұйымдастырылуына ықпал етеді, сондай-ақ олардың семантикалық ашықтығын қамтамасыз етіп, терминдерді қалыптастыруда маңызды рөл атқарады.

Зерттеудің өзектілігі қазіргі кездегі ғылымның қарқынды дамуы мен терминологиялық жүйелердің кеңеюіне байланысты терминжасамның ішкі тетіктерін зерттеу қажеттілігінің артуына қатысты болып отыр. Терминэлементтер қайта-қайта қолдануға болатын табиғаты мен тұрақтылық сипатының арқасында ғылыми ұғымдар арасындағы логикалық өзара байланысты қамтамасыз ететін терминологиялық қатарлар мен терминологиялық ұяларды құрудың басты тетігі. Сондықтан да, олар ғылыми терминологияны қалыптастырудың негізгі құралы болып табылады. Олардың жұмсалымды-семантикалық ерекшеліктерін зерттеу терминологиялық жүйені ұйымдастырудың заңдылықтарын анықтауға және ғылыми ұғымдардың аталым үдерісінде терминдердің құрылымдық компоненттерінің маңызын саралауға мүмкіндік береді.

Терминология, терминжасам және терминдердің семантикасы мәселелеріне арналған ғылыми жұмыстардың айтарлықтай үлесіне қарамастан, терминэлементтердің жұмсалымды-семантикалық әлеуеті осы кезге дейін жеткілікті зерттелмеген. Атап айтқанда, олардың терминологиялық бірліктерді қалыптастырудағы рөлі, олардың семантикалық құрылымының ерекшеліктері, сондай-ақ ғылыми терминологияны ұйымдастыру мен жүйелеудегі қызметтері егжей-тегжейлі талдауды қажет етеді. Осыған орай терминэлементтерді талдау қазіргі терминологиялық зерттеулердің маңызды бағыты болып табылады.

Зерттеудің мақсаты – терминэлементтердің жұмсалымды-семантикалық әлеуетін және олардың ғылыми терминологияны қалыптастырудағы рөлін анықтау. Аталған мақсатқа жету үшін қазіргі лингвистикадағы терминэлементтерді зерттеудің теориялық негіздерін қарастырып, олардың семантикалық ерекшеліктерін талдап, терминологиялық бірліктер құрылымындағы негізгі қызметтерін анықтау көзделеді.

Зерттеудің әдіснамалық негізін сипаттамалық әдіс, семантикалық талдау әдісі, сондай-ақ ғылыми терминдер құрамындағы терминэлементтердің жұмсалым ерекшеліктерін және олардың терминологиялық лексиканы қалыптастыру мен жүйелі ұйымдастырудағы рөлін анықтауға мүмкіндік беретін құрылымдық-сөзжасамдық талдау құрайды.

Сондықтан, терминэлементтердің жұмсалымды-семантикалық әлеуетін зерттеу ғылыми терминологияның қалыптасу үдерістерін тереңірек түсінуге ықпал етеді және терминологиялық жүйелердің даму заңдылықтары мен құрылымдық ұйымдастырылуын анықтауға мүмкіндік береді.

Әдебиетке шолу

Қазіргі тіл білімінде терминологияны және ғылыми лексиканы қалыптастыру үдерістерін зерттеу қазіргі аса маңыздылыққа ие болып отыр. Терминологиялық жүйе ғылыми білімді берудің дәлдігі мен бірегейлігін қамтамасыз ететін тілдің ерекше ішжүйесі ретінде қарастырылады (Анафинова & Есенгельдинова, 2023). Терминологиялық зерттеулер аясында терминдердің құрылымына, олардың семантикалық ерекшеліктеріне және терминжасам тетіктеріне көп көңіл бөлінеді (Құлманов et al., 2025). Бұл тұрғыда белгілі бір семантикалық және терминжасамдық қызметі бар терминдердің тұрақты құрылымдық компоненттері терминэлементтерді зерттеуде ерекше қызығушылық тудырады.

Терминологияны ғылыми зерттеудің негіздері ғалым Е.Вюстер еңбектерінде қаланды. Ғалым терминологияны ғылыми ұғымдардың құрылымын айқындайтын терминдердің жүйелі түрде ұйымдастырылған жиынтығы ретінде қарастырды (Wüster, 1978). Оның еңбектерінде терминологиялық лексиканың қатаң жүйелілігі мен логикалық реттілігі қажет екендігі атап көрсетіледі. Ғалым әзірлеген терминологияны стандарттау қағидаттары терминологиялық зерттеулердің одан әрі дамуына айтарлықтай әсер етті.

Терминология теориясының дамуына Д.Лотте зерттеулері де айтарлықтай үлес қосты. Ғалым терминологияны ғылыми тілдің маңызды құрамдас бөлігі ретінде қарастырып, терминдерді нормалау және стандарттау мәселелеріне ерекше назар аударды. Терминолог-ғалымның еңбектерінде терминнің терминологиялық жүйенің басқа элементтерімен дәл, бір мәнді және жүйелі түрде байланысты болуы керек екендігі баса айтылды. Д.Лотте тәсілі терминдердің құрылымын және олардың компоненттерін талдаудың ғылыми қағидаттарын қалыптастыруға ықпал етті (Лотте, 1979).

Қазіргі терминологиялық теорияның дамуында терминдерді ғылыми білімнің қалыптасуы үдерісінде түзілетін лексиканың ерекше қабаты ретінде қарастырған В.Лейчиктің зерттеулері маңызды орын алады. Ғалым терминологиялық жүйелер жүйелілікпен, сатылы бағыныштылықпен және жұмсалымдық шарттылықпен сипатталатынын атап өтті. Ол өз еңбектерінде терминдердің құрылымын және терминологиялық жүйені қалыптастырудағы сөзжасам элементтерінің рөлін талдауға көп көңіл бөлді (Лейчик, 2007).

Терминологиялық семантика мен терминдер құрылымының мәселелері терминологияны ғылым мен техниканың даму үдерістерін көрсететін динамикалық жүйе ретінде қарастырған С.Гринев-Гриневич еңбектерінде одан әрі дамыды. Зерттеуші терминдердің құрылымдық компоненттері терминологиялық жүйелерді қалыптастыруда маңызды рөл атқаратынын атап өтті, өйткені олар терминологиялық бірліктердің семантикалық айқындылығы мен логикалық байланысын қамтамасыз етеді (Grinev-Griniewicz et al., 2022).

Қазақ терминологиясының теориялық негіздерін дамытуға академик Ө.Айтбайұлының еңбектері маңызды үлес қосты, онда сөз құрылымы мен сөзжасам үдерістері қарастырылады. Ғалымның зерттеулері күрделі лексикалық бірліктерді, соның ішінде терминологиялық құрылымдарды қалыптастырудың негізгі қағидаттарын анықтауға мүмкіндік берді (Айтбаев, 1988). Терминологиялық зерттеулердің дамуына ғалым Б.Қалиев маңызды еңбек сіңірді. Ғалымның зерттеулерінде терминологияны жүйелі ұйымдастыру және оның ғылыми коммуникациядағы қызметі мәселелері қарастырылады (Қалиұлы, 2008). Жалпы, зерттеушілер терминологиялық жүйелердің құрылымдық ұйымдастырылудың жоғары дәрежесіне ие екенін және тұрақты терминдік модельдердің болуымен сипатталатынын атап көрсетеді.

Қазіргі лингвистикалық зерттеулерде терминдердің ішкі құрылымын және олардың компоненттерінің ғылыми ұғымдардың аталым үдерісіндегі рөлін талдауға көбірек көңіл бөлінеді (Айдарбек, 2010; Исакова, 2015; Құрманбайұлы, 2014). Бұл тұрғыда белгілі бір семантикалық жүктемесі бар және жаңа терминологиялық бірліктерді қалыптастыруға қатысатын терминдердің құрылымдық бірліктері – терминэлементтерді зерттеу ерекше қызығушылық тудырады. Терминэлементтер әртүрлі терминологиялық бірліктерді белгілі бір семантикалық топтарға біріктіру арқылы терминжасамдық және жүйелілік қызметті орындай алады.

Қазақ терминологиясы саласындағы зерттеулер ғылыми лексиканы қалыптастыру кезінде аффикстер, түбір элементтері және кірме халықаралық компоненттер секілді әртүрлі сөзжасамдық құралдар белсенді қолданылатынын көрсетеді (Құлманов, 2021; Утемгалиева, 2023). Бұл элементтер терминологиялық бірліктер жасалымында маңызды рөл атқарып, ғылыми терминологияның жүйелі ұйымдастырылуын қалыптастыруға ықпал етеді.

Сонымен қатар қазіргі зерттеулер терминэлементтердің маңызды жұмсалымды-семантикалық әлеуетке ие екендігін көрсетеді (Ахмет, 2025; Чернявский, 2013). Олардың қайталаным және тұрақты қасиетінің арқасында терминологиялық қатарлар қалыптастырылады. Сондай-ақ терминэлементтер терминологиялық жүйенің құрылымдастырылуына ықпал етіп, терминдердің семантикалық айқындылығын қамтамасыз етеді. Осыған байланысты терминэлементтерді зерттеу терминжасам тетіктерін тереңірек түсінуге және ғылыми терминологияның қалыптастыру заңдылықтарын анықтауға мүмкіндік береді.

П. Михель ғылыми терминологияның жалпы тіл лексикасына ұқсас жүйелік құрылымы бар екенін және оның бірліктері парадигмалық әрі синтагмалық қатынастар арқылы байланысатынын көрсетеді. Автор химия терминологиясын ағылшын, француз және орыс тілдерінің материалдары негізінде талдап, терминологиялық ұғымдар мен олардың өзара байланыстарын модельдеуде лексикалық желілер әдісінің тиімділігін негіздейді (Mikhel, 2024).

Ғылыми әдебиеттерді талдау терминдердің құрылымдық компоненттерін және олардың жұмсалымды-семантикалық ерекшеліктерін зерттеу мәселесі қазіргі лингвистиканың өзекті бағыттарының бірі екенін көрсетеді. Сонымен бірге терминология мәселелеріне бағытталған зерттеулерде терминологиялық жүйелерді қалыптастырудағы терминэлементтердің рөлі мен маңызы тиісті дәрежеде зерттелмегені аталған жұмыстың өзектілігін растайды.

Материал және зертеу әдістері

Зерттеудің материалы ғылыми дискурста жұмсалатын және тұрақты құрылымдық компоненттері – терминэлементтері бар терминологиялық бірліктер болып отыр. Эмпирикалық база ретінде ғылыми мақалаларда, оқу және ғылыми-анықтамалық әдебиеттерде, арнаулы терминологиялық сөздіктер мен электрондық ғылыми қорларда тіркелген терминдер қолданылды. Тілдік материалды іріктеу терминдердің қолданыс жиілігін, олардың ғылыми терминологиядағы жүйелілік маңыздылығын, белгілі бір терминжасамдық және семантикалық қызметтерді жүзеге асыратын қайталаным сипатына ие құрылымдық компоненттердің болуын ескере отырып жүзеге асырылды. Зерттеуге алынған бірліктердің жалпы корпусына ғылыми білімнің әртүрлі салаларында белсенді қолданылатын өнімді терминэлементтері бар терминологиялық құрылымдар кірді.

Аталған зерттеу аясында терминэлементтер – салыстырмалы түрде тәуелсіз семантикалық мағынаға ие және жаңа терминологиялық бірліктердің қалыптасуына қатысатын терминдердің тұрақты құрылымдық компоненттері (түбір элементтері, терминжасамдық аффикстер және кірме морфемалар).

Зерттеудің әдіснамалық негізін талдаудың жалпы ғылыми және арнайы лингвистикалық әдістері құрайды. Негізгі әдіс – терминологиялық бірліктерді жүйелеуге және жіктеуге, олардың құрылымы мен ғылыми дискурстағы жұмсалым ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік беретін сипаттамалық әдіс. Бұл әдісті қолдану терминологиялық элементтердің жұмсалым заңдылықтарын және олардың терминологиялық жүйелерді қалыптастырудағы рөлін анықтауға мүмкіндік береді.

Терминологиялық бірліктердің мән-мағыналық құрылымын зерттеу үшін семантикалық талдау әдісі қолданылды. Бұл әдіс терминэлементтердің мағынасын, олардың семантикалық жүктемесін және терминдердің ұғымдық мазмұнын қалыптастырудағы ерекшеліктерін анықтауға септігін тигізеді. Сонымен қатар семантикалық талдау ғылыми терминологияда белгілі бір семантикалық өрістерді құрайтын әртүрлі терминологиялық бірліктер арасындағы байланысты анықтауға мүмкіндік береді.

Зерттеуде терминдердің ішкі құрылымын зерттеуге бағытталған құрылымдық-терминжасамдық талдау маңызды орын алады. Бұл әдісті қолдану қайталанатын морфемалық компоненттерді, олардың терминжасамдық қызметін анықтауға және терминологиялық бірліктерді қалыптастырудағы өнімді модельдерді айқындауға мүмкіндік береді. Сонымен бірге терминдердің құрылымын талдау ғылыми терминологиядағы терминологиялық қатарлар мен жүйелілік байланыстарды қалыптастырудағы жеке терминэлементтердің рөлін анықтауға көмектеседі.

Бұлардан басқа жұмыста әртүрлі терминологиялық жүйелердегі терминэлементтердің жұмсалым ерекшеліктерін анықтауға және оларды қолданудың жалпы заңдылықтарын анықтауға мүмкіндік беретін салыстырмалы талдау әдісі пайдаланылды. Терминологиялық бірліктерді салыстыру терминэлементтердің әмбебап және ерекше сипаттамаларын анықтауға көмектеседі, сондай-ақ олардың ғылыми терминологияны дамытудағы маңызын нақтылауға ықпал етеді.

Зерттеуде бұған қоса анықталған терминэлементтерді жұмсалымды-семантикалық топтарға бөлуге мүмкіндік беретін жіктеу және жүйелеу әдісі қолданылды. Мұндай жіктеу терминологиялық жүйелердің құрылымын неғұрлым нақты түсінуге және ғылыми лексиканың қалыптасу заңдылықтарын анықтауға мүмкіндік береді.

Аталған әдістерді кешенді қолдану терминэлементтердің құрылымдық және семантикалық ерекшеліктерін жан-жақты талдауға, олардың жұмсалымдық әлеуетін анықтауға, ғылыми терминологияны қалыптастыру мен дамыту үдерісінде рөлін анықтауға мүмкіндік берді. Алынған нәтижелер қазіргі ғылыми тілдің терминологиялық жүйелерінің құрылымы мен терминжасамын тереңірек түсінуге ықпал етеді.

Нәтиже және талқылау

Терминологиялық материалды талдау ғылыми терминологияның қалыптасуы мен жұмсалымындағы терминэлементтердің рөлін сипаттайтын бірқатар заңдылықтарды анықтауға мүмкіндік берді. Зерттеу нәтижелері терминэлементтер терминологиялық бірліктердің маңызды құрылымдық компоненттері ретінде әрекет ететінін және маңызды жұмсалымды-семантикалық әлеуетке ие екенін көрсетеді.

Ең алдымен, терминэлементтер көптеген терминологиялық бірліктердің қалыптасуына негіз болатын өзіндік құрылымдық «модельдер» рөлін атқаратыны анықталды.

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

Олардың әртүрлі терминдердегі қайталануы аталған элементтердің жоғары өнімділігі мен жүйелілік маңыздылығын көрсетеді. Талдау нәтижесінде терминэлементтердің шектеулі санын қолдану жалпы семантикалық өзекпен біріктірілген кең терминологиялық қатарларды құруға мүмкіндік беретіні анықталды. Терминэлементтер қазақ тілінің ғылыми терминологиясында ерекше маңызға ие, себебі онда ұлттық терминжасам құралдарының кірме терминологиялық компоненттермен белсенді үйлесуі байқалады. Мұндай өзара әрекеттесу заманауи ғылыми лексиканың қалыптасуына әкеліп, оның жүйелі ұйымдастырылуын қамтамасыз етеді.

Терминэлементтердің құрылымдық ерекшеліктерін қарастырмас бұрын олардың ғылыми терминология жүйесіндегі жұмсалымдық сипаттамаларын нақтылап алған жөн. Қазіргі лингвистикада термин арнаулы ғылыми ұғымды білдіретін аталымдық бірлік ретінде ғана емес, сонымен қатар ғылыми дискурста өзара байланысты бірқатар қызметтерді орындайтын күрделі терминологиялық жүйенің элементі ретінде қарастырылады. Бұл ретте терминдердің жұмсалымдық сипаттамалары олардың ғылыми ұғымдардың нақты аталымын қамтамасыз ету, ғылыми білім элементтері арасында логикалық байланыстар орнату және терминологиялық лексиканың жүйелік құрылымын қалыптастыруға қатысу қабілеті арқылы көрінеді.

Бұл қызметтерді жүзеге асыруда терминдердің құрылымдық компоненттері – терминэлементтер ерекше рөл атқарады. Олар негізгі семантикалық белгілердің тасымалдаушысы ретінде белгілі бір терминжасамдық модельдер бойынша терминологиялық бірліктердің қалыптасуын қамтамасыз етеді. Терминэлементтер белгілі бір дәрежеде семантикалық дербестік пен қайталану қасиетіне ие, бұл оларға терминдердің бүкіл терминологиялық қатарлары мен тақырыптық топтарын құруға қатысуға мүмкіндік береді. Осының арқасында терминологиялық жүйе ішкі логикалық тәртіп пен құрылымдық тұтастыққа ие болады.

Терминэлементтердің жұмсалымдық сипаттамалары бірнеше аспектіде көрінеді. Біріншіден, олар ғылыми ұғымдарды белгілеуге қатысатын аталымдық қызметті орындайды. Екіншіден, терминэлементтер қолданыстағы модельдер негізінде жаңа терминологиялық бірліктерді құруды қамтамасыз ететін терминжасамдық қызметті жүзеге асыруға қабілетті. Үшіншіден, олар әртүрлі терминдерді белгілі бір семантикалық және құрылымдық топтарға біріктіру арқылы жүйе құраушы қызметті орындайды. Сонымен қатар, терминэлементтер терминдердің мағыналық айқындылығын арттыруға көмектеседі, бұл олардың ғылыми коммуникациядағы қолданысы мен интерпретациясын жеңілдетеді.

Аталған жұмсалымдық сипаттамаларды ескере отырып, терминдер құрамындағы құрылымдық және семантикалық маңызымен ерекшеленетін терминэлементтердің бірнеше негізгі түрлерін ажыратуға болады. Бұл жіктелім терминологиялық бірліктердің қалыптасу тетіктерін неғұрлым нақты анықтауға және ғылыми терминологиядағы терминэлементтердің жұмсалым заңдылықтарын сипаттауға мүмкіндік береді.

Терминэлемент түрі	**Құрылымдық сипаттама**	**Жұмсалымды-семантикалық рөлі**	**Терминдер**
Кірме терминэлементтер	Терминнің бастапқы немесе түбір компоненті ретінде жұмсалатын грек-латын кірме элементтері	Базалық ғылыми ұғымдарды қалыптастырады және терминологияның халықаралық біріздендірілуін қамтамасыз етеді	*биология, биосфера, биотехнология, биофизика, география, геология, геофизика, экология, микробиология, микроскоп, микроорганизм, макроэкономика, телекоммуникация, телевидение, автономия, гидрология, гидроэнергетика, термодинамика, фотосин*

			тез, аэродинамика, аэронавтика, радиолокация, радиобиология, электроэнергия, электродинамика, экология, хронология, хронометр т.б
Ұлттық түбір элементтері	Ұлттық тілдік қор негізінде қалыптасқан лексикалық базалар	Ғылыми ұғымдардың ұлттық аталым тәсілдерін көрсетеді	*шалабілімді* (недоучка), *өзбілімдену* (самознание), *білімдар* (эрудит), *метабілім, білімқұмарлық* (любознательность), *медиабілім* (медиаобразование), *халықаралық, трансшекаралық, қабатаралық, бұтаралық, тоңаралық, молекулааралық, түраралық, мәдениаралық, жасушааралық, ауруханааралық, буынаралық, уақытаралық, геожүйе, экожүйе, гидрожүйе, жүйеқұраушы, жүйетүзуші, жүйеішілік, қалаішілік, өңірішілік, молекулаішілік, формацияішілік, түрішілік, бассүйекішілік, плевраішілік, жасушаішілік, буынішілік, бұлшықетішілік, теріішілік, дәріханаішілік, сұлбаішілік* т.б.
Терминжасамдық аффикстер	Терминологиялық бірліктерді қалыптастыратын терминжасамдық аффикстер мен формантар	Абстарктілі ғылыми категориялар, үдерістер мен қалып-күй т.б. жасалымына қатысады	*офшорсыздандыру, қылмыссыздандыру, жандандыру, газдандыру, жансыздандыру, қамсыздандыру, ароматсыздандыру, газсыздандыру, уытсыздандыру, көгалдандыру, медикалдандыру, зарарсыздандыру, залалсыздандыру, жалданушы, шағымдану, арызданушы, зақымдану, ылғалдану, мамандану, қорымдану, таяздану, тасымалдану* т.б.
Композитті (күрделі) терминэлементтер	Бір терминнің құрамындағы бірнеше негіздердің немесе терминэлементтердің тіркесімі	Күрделі ғылыми ұғымдар аталымының дәлдігін қамтамасыз етеді	*радиоактивтілік, радиотелеграф, радиоэлектрондық, авторадиография, радиогеология, радиогониометр, авторадиограмма, радиометр, радиогидрогеология, аэрорадиометрия, радиотелескоп, радиология* т.б.
Будан терминологиялық құрылымдар	Кірме және ұлттық элементтердің тіркесімі	Ұлттық тілдердегі халықаралық терминологияның бейімделу үдерістерін айқындайды	*Ценоэкожүйе, этноэкожүйе, гидроконденсатсыздандыру* т.б.

1-кесте. Ғылыми терминология құрылымындағы терминэлементтердің негізгі түрлері

Ұсынылған талдау қазіргі ғылыми терминологияның терминэлементтердің сан алуан түрлерінің өзара әрекеттесуі негізінде қалыптасатынын көрсетеді. Олардың әрқайсысы белгілі бір семантикалық және құрылымдық қызметті орындайды. Ең маңызды рөлді шығу тегі грек және латын түбірлерімен байланысты халықаралық элементтер атқарады. Олар ғылыми тілдің әмбебаптылығы мен салғастырмалылығын қамтамасыз етіп, түрлі-түрлі елдердің мамандарына түсінікті болатын терминологиялық бірліктерді қалыптастыруға мүмкіндік береді. Мұндай терминдер қатарына ғылымның әртүрлі салаларында – биология, география, физика және техникада кездесетін *био- (өмір), гео- (жер), микро- (кіші), макро- (үлкен)* сияқты элементтер жатады. Олардың қолданысы семантикалық айқындылық пен тіларалық салғастырмалылықты сақтай отырып, жаңа терминдер жасауға мүмкіндік береді.

Сонымен бірге ұлттық түбір элементтері мен терминжасамдық аффикстер халықаралық терминологияны тілдің ішкі ресурстарына бейімдеу қызметін орындайды. Қазақ

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

тілінде, мысалы, *-тану (зерттеу), - лық/-лік (қасиет, сапа), - лану/-лену (үдеріс)* т.б. элементтер ұлттық негізінде термин қалыптастыруға мүмкіндік береді: *тілтану, қоғамтану, әлеуметтану, пайдалану, шоғырлануы, қалалану, сыналану, иелену, жігерлену, сәулелену, көмірлену, электрлену, түрлену, есерлену, ерекшелену, күрделену* т.б. Сөйтіп, ұлттық элементтер дербес ғылыми терминологияның дамуын, сондай-ақ терминологиялық жүйенің елдің мәдени-тілдік ортасына интеграциялануын қамтамасыз етеді.

Кірме және ұлттық тілдік элементтерді біріктіретін будан терминологиялық құрылымдар ерекше орын алады. Мұндай терминдер терминологиялық жүйенің динамикасы мен бейімделуін көрсетеді, мысалы: *электрлену, вирусиеленуші, антидене, антидүние, киножылнама, киноқұжаттама, киношежіре, киножарнама, киноқондырғы, кинотаным, киноландыру, кинотаспа* т.б. Бұл ретте, кірме элемент негізгі ғылыми ұғымды қалыптастырады, ал ұлттық формант терминжасамдық бейімделу мен тілге интеграциялануды қамтамасыз етеді. Аталған құрылымдар ұлттық ғылыми тілдердің халықаралық ғылыми кеңістікке интеграциялану үдерістерін көрсетеді, сонымен бірге терминологиялық салғастырмалылықты сақтауға және ұлттық жүйенің ерекшеліктерін ескеруге мүмкіндік береді.

Бұл үдеріс, әсіресе қазақ ғылыми терминологиясында белсенді түрде көрінеді, өйткені жаңа терминдерді қалыптастыру халықаралық модельдерді де, ұлттық терминжасамдық құралдарды да қатар қолдану негізінде жүзеге асырылады. Өз кезегінде, бұл тұрақты, айқын және жұмсалымдық тұрғыдан бейімделген терминдерді жасауға мүмкіндік береді. Сонымен, қазіргі терминология – бұл халықаралық кірме, ұлттық және будан элементтердің өзара әрекеттесуі ғылыми тілдесімнің тиімділігін, терминологиялық мәдениеттің дамуын және терминдердің семантикалық тұтастығын сақтауды қамтамасыз ететін күрделі көп деңгейлі жүйе.

Ғылыми терминологиядағы терминэлементтердің семантикалық қызметі.

Ғылыми терминологияда терминлементтер негізгі семантикалық қызметті жүзеге асырады: олар терминнің семантикалық өзегін құрайды, сондай-ақ оның категориялық байланысын анықтап, нысанды немесе құбылысты белгілеудің дәлдігін қамтамасыз етеді. Әрбір терминэлемент түрлі терминдердің құрылымына енгізілу барысында өз мағынасын сақтап қалуы арқылы мән-мазмұнының айқындылығын жоғалтусыз жаңа терминдер жасауға мүмкіндік береді.

Мәселен, ***«био-»*** (*«өмір, тіршілік»* семантикалық тобы) терминэлементі «тірі организмді» білдіреді және терминнің негізгі мазмұнын биологиялық нысандар мен үдерістерге сілтей отырып белгілейді. *«Биосфера»* терминінде *«био-»* элементі ғаламшардың тірі жүйелерін айқындап, организмдердің жаһандық жиынтығы ретіндегі тіршілікке семантикалық акцент береді. *«Биотехнологиядағы» «био-»* элементі тірі организмдерді және оларды технологиялық үдерістерде қолданумен байланысты пәндік саланы көрсетеді. Осылайша, ***«био-»*** терминэлементінің семантикалық қызметі – *зерттелетін нысанның тіршілік компонентін ерекше етіп белгілеу.*

«Гео-» (*«жер»*) терминэлементі жерді, топырақты немесе табиғи ортаны білдіреді, сонымен бірге жер беті және оны зерттеуге қатысты терминдер үшін семантикалық мәнмәтін жасайды. Географиядағы «*гео-*» Жер зерттеу нысаны болып табылатынын айқындаса, ал «*-графия*» «Жер туралы ғылым» мағынасын қалыптастыру арқылы сипаттау әдісін нақтылайды. Геологияда «*гео-*» жерді, ал «*-логия*» оның құрылымы мен үдерістерін жүйелі түрде зерттеуді көрсетеді. Мұнда «*гео-*» терминэлементінің семантикалық қызметі терминнің пәндік саласын және зерттеу бағытын анықтау болады.

«Термо-» («жылу») элементі физика-техникалық бағыттағы терминдерді даралап, жылу құбылыстарын білдіреді. Термодинамикада «*термо-*» семантикалық негізді белгілейді, яғни жылумен байланысты барлық үдерістер мен заңдарды анықтайды: *термодинамика, термостаттау, терможелімдеу, термография, термокедергі, термобаған, термосифон, термотүрлендіргіш, термоқозғалтқыш, термоберіктік* т.б. Сондықтан, терминэлемент *пән саласын нақтылап, терминнің категориялық орталықтық нүктесін* қалыптастырады.

«Микро-» («*кіші өлшем*») және оған қарама-қарсы «макро-» («*үлкен масштаб*») элементтері масштабтың семантикалық маркерлері рөлін атқарады. Микробиологияда «*микро-*» микроорганизмдерді зерттеу нысаны ретінде көрсетеді, ал «*био-*» және «*-логия*» нысанның табиғаты мен ғылым түрін нақтылайды. Макроэкономикадағы «*макро-*» экономиканың жиынтық, ауқымды талдауын білдіреді. Бұл элементтердің семантикалық қызметі – зерттелетін *құбылыстың кеңістіктік-контекстік деңгейін* анықтау.

Ұлттық терминэлементтер мәселесіне келер болсақ, мұнда да олар бірнеше семантикалық қызметтерді жүзеге асырады: олар нысан мен үдерісті нақтылау арқылы терминнің дәл мағынасын береді. Мысалы: ***жаһандану*** – *жаһан → «әлем, жаһандық ауқым» → құбылыстың ауқымын* көрсетеді, *«-дану» → «қалыптасу, даму үдерісі» → «динамикалы, жаһандану үдерісін белгілейді»* → терминнің мағынасы: «жаһандану үдерісі, әлемді біртұтас жүйеге біріктіру»; ***ақпараттандыру*** – *ақпарат → «деректер, мәліметтер» → «іс-әрекет нысаны», «-тандыру» → «енгізу, тарату» → «тәжірибеде ақпаратты қолдану процесі»* → терминнің мағынасы: *«ақпараттық технологиялар мен жүйелерді енгізу»;* ***тұрақтандыру*** – *тұрақ → «тұрақтылық, беріктік, орнықтылық» → «бекітуді қажет ететін әрекет нысаны», «-тандыру» → «енгізу, қамтамасыз ету» → «жүзеге асыру үдерісі»* → терминнің мағынасы: *«тұрақтылықты қамтамасыз ету, қалып-күйді бекіту, ұстап тұру үдерісі»* т.б.

Сонымен, терминэлементтердің семантикалық қызметі өзара байланысты екі аспектіде көрінеді:

1. Терминнің семантикалық өзегін, яғни затты, нысанды, үдерісті немесе құбылысты анықтау.

2. Категориялық және құрылымдық маркерлер арқылы терминнің мағынасын айқындау және нақтылау, жаңа терминдерді ғылыми тілге түсінікті болу сипатын жоғалтпай біріктіруге мүмкіндік береді.

Сондықтан да, терминэлементтер ғылымның әмбебап құрылыс материалы ретінде ғылыми терминологияның жүйелілігін, дәлдігі мен айқындылығын қамтамасыз етеді, сонымен қатар болжалды мағынасы бар күрделі көп компонентті терминдерді құруға жол ашады. Алынған нәтижелер терминэлементтер ғылыми терминология жүйесінде күрделі қызметті орындайды деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Олар терминдердің құрылымдық компоненттері ретінде ғана емес, сонымен бірге ғылыми білімді ұйымдастырудың құралы ретінде де әрекет етеді.

Ең алдымен, терминэлементтер жаңа терминологиялық бірліктерді қалыптастыруға қатысатын ***терминжасамдық қызметті*** орындайды. Олардың өнімділігінің арқасында ғылыми терминология жаңа ғылыми ұғымдар мен концепциялардың пайда болуына тез бейімделе алады. Терминэлементтердің ***семантикалық қызметі*** де ерекше маңызға ие. Олар негізгі ғылыми мағыналардың тасымалдаушысы ретінде әрекет етеді және терминдердің логикалық айқындылығын қамтамасыз етеді. Осының арқасында мамандар жаңа терминдердің мағынасын алдын ала зерттемес бұрын интерпретациялай алады.

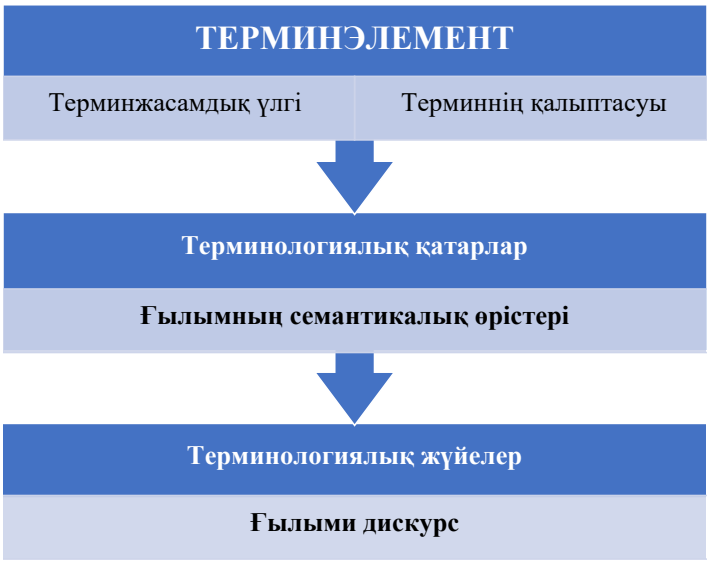
ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

Сонымен қатар, терминэлементтер әртүрлі терминологиялық бірліктерді біртұтас терминологиялық жүйеге біріктіру арқылы ***жүйе құраушы қызметті*** орындайды. Жалпы ортақ құрылымдық элементтердің болуы терминологиялық қатарлар мен терминдердің тақырыптық топтарын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Терминэлементтер ұлттық ғылыми тілдердің дамуы жағдайында ерекше маңызға ие. Қазақ ғылыми терминологиясында халықаралық және ұлттық элементтердің белсенді үйлесімі байқалады, бұл икемді және жұмсалымдық терминологиялық жүйенің қалыптасуына ықпал етеді.

Ғылыми терминологиядағы терминэлементтердің жұмсалымын әр элементтің өзіндік рөлі бар көп деңгейлі үдеріс ретінде қарастыруға болады. Терминэлемент – термин мағынасының өзегін анықтайтын негізгі семантикалық құрылым. Терминжасамдық модельдер арқылы бұл элементтер терминдерге біріктіріліп, олардың нақты мағынасы мен категориялық байланысын қалыптастырады.

Келесі деңгейде терминдер терминологиялық қатарларға біріктіріліп, бір текті ұғымдар арасындағы заңдылықтар мен байланыстарды анықтауға мүмкіндік береді. Бұл қатарлар пәндік салалар мен зерттеу бағыттарын көрсететін ғылымның семантикалық өрістерін құрайды. Өз кезегінде, барлық семантикалық өрістердің жиынтығы ғылыми тілдің дәйектілігі мен жүйелілігін қамтамасыз ететін тұтас терминологиялық жүйені құрайды. Сайып келгенде, терминологиялық жүйе ғылыми қауымдастықта коммуникацияның дәлдігін, айқындылығын және тиімділігін қамтамасыз ете отырып, ғылыми дискурстың ажырамас бөлігіне айналады.

Сонымен, терминэлементтердің жұмсалымдық құрылымдық моделін дәйекті сұлба түрінде ұсынуға болады:

2-сұлба. Терминэлементтердің жұмсалымдық құрылымдық үлгісі

Бұл сұлба терминэлементтердің ғылыми терминологияның бүкіл жүйесінің қалыптасуына негіз болатын бастапқы құрылымдық бірліктер екенін көрсетеді.

Сонымен, зерттеу нәтижелері терминэлементтердің маңызды жұмсалымды-семантикалық әлеуетке ие екенін және ғылыми терминологияны қалыптастыруда шешуші рөл атқаратынын растайды. Олар терминологиялық бірліктердің жүйелілігін, құрылымдық ұйымдастырылуын және семантикалық айқындылығын қамтамасыз етеді.

Терминэлементтер арқылы жеке терминдерді қалыптастыру ғана емес, сонымен қатар ғаламның қазіргі ғылыми бейнесін көрсететін тұтас терминологиялық жүйелерді құру жүзеге асырылады. Терминэлементтерді талдау терминдердің қалыптасуының ішкі үдерістерін, соның ішінде семантикалық компоненттерді таңдау, біріктіру және семантикалық интеграциялау қағидаттарын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Ол сондай-ақ халықаралық және ұлттық элементтердің өзара әрекеттесу заңдылықтарын анықтауға, олардың өнімділік дәрежесі мен білімнің әртүрлі салаларындағы жұмсалымдық жүктемені анықтауға мүмкіндік береді.

Бұған қоса, терминэлементтерді зерттеу терминдерді біріздендіру мен стандарттау, кірме компоненттер рөлінің артуы, ұлттық терминжасамдық ресурстарды сақтау және белсендіру сияқты т.б. заманауи ғылыми терминологияның негізгі даму үрдістерін анықтауға ықпал етеді. Нәтижесінде, терминэлементтер қалыптасқан ғылыми білімдерді айқындап қана қоймай, сонымен бірге үнемі өзгеріп тұратын ғылыми ортада жаңа концептілер жасалымын қамтамасыз етіп, олардың әрі қарайғы даму үдерісіне белсенді қатысатыны айқындалды.

Қорытынды

Зерттеу терминэлементтердің жұмсалымды-семантикалық әлеуетін және олардың ғылыми терминологияны қалыптастырудағы рөлін анықтауға бағытталған. Терминологиялық материалды талдау терминэлементтердің ғылыми терминдердің маңызды құрылымдық компоненттері болып табылатындығын және ғылыми тіл жүйесінде өзара байланысты қызметтерін кешенін орындайтындығын анықтады.

Зерттеу барысында терминэлементтердің өнімділігі мен қайталануының жоғары дәрежесі бар екендігі анықталды. Оларды қолдану тұрақты терминжасамдық модельдердің қалыптасуын қамтамасыз етеді, олардың негізінде терминологиялық бірліктердің едәуір саны жасалады. Осының арқасында ғылыми терминология жүйелілік сипатқа ие болып, ішкі құрылымдық ұйымдастырылудың жоғары дәрежесін көрсетеді. Терминэлементтер терминологиялық жүйенің өзіндік «құрылыс элементтері» ретінде әрекет етеді, бұл бұрыннан бар модельдерге ұқсас жаңа терминдерді қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар нәтижелер терминэлементтердің маңызды семантикалық қызметті орындайтынын көрсетті. Олардың әрбірінде түрлі терминдердің құрамында сақталатын және ғылыми терминологияның логикалық айқындылығын қамтамасыз ететін белгілі бір семантикалық өзек болатыны анықталды. Тұрақты семантикалық компоненттердің болуы ғылыми ұғымдардың дәл берілуіне ықпал етеді және мамандардың терминдерді интерпретациялау үдерісін жеңілдетеді. Сондықтан, терминэлементтер ғылыми коммуникацияның дәлдігі мен бірмағыналылығын қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады.

Зерттеудің маңызды нәтижесі – терминэлементтердің жүйе құраушы қызметін анықтау болды. Олар әртүрлі терминологиялық бірліктерді терминологиялық қатарларға біріктіру арқылы ғылыми терминологияның семантикалық өрістерін құрайды. Жалпы құрылымдық компоненттердің болуына байланысты терминдер арасында логикалық және ұғымдық байланыстар орнатылады, бұл біртұтас терминологиялық жүйенің қалыптасуына ықпал етеді. Бұл тұрғыда терминэлементтер тілдегі ғылыми білімді ұйымдастырудың маңызды тетігі болып табылады.

Зерттеу барысында қазақ ғылыми терминологиясындағы терминэлементтердің жұмсалымына ерекше назар аударылды. Талдау көрсеткендей, қазақ тілінің қазіргі тер-

минологиясы халықаралық терминологиялық элементтер мен ұлттық терминжасам құралдарының өзара әрекеттесуі негізінде қалыптасады. Мұндай үйлесім қазақ ғылыми терминологиясының халықаралық ғылыми кеңістікке интеграциялануын, сондай-ақ ұлттық тілдік ерекшеліктердің сақталуын қамтамасыз етеді. Нәтижесінде жаңа ғылыми ұғымдар мен үдерістерді тиімді көрсете алатын икемді және қарқынды дамып келе жатқан терминологиялық жүйе қалыптасады.

Жүргізілген талдау терминэлементтерді қолдану ғылыми лексиканың жүйелілігі мен құрылымдық реттілігін арттыруға ықпал ететіндігін растайды. Аталған элементтердің тұрақтылығы мен қайталаным қасиетінің арқасында терминологиялық жүйе белгілі бір иерархиялық ұйымдастырылым сипатына ие болады, оның аясында терминдер құрылымдық және семантикалық тұрғыда өзара тығыз байланысты ерекшелігін айқындайды. Бұл терминэлементтерді терминжасамдық компоненттер ретінде ғана емес, сонымен қатар ғылыми білімнің құрылымын көрсететін маңызды танымдық құралдар ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Сонымен, зерттеу нәтижелері терминэлементтердің маңызды жұмсалымды-семантикалық әлеуетке ие екенін және ғылыми терминологияның қалыптасуы мен дамуында шешуші рөл атқаратынын көрсетті. Олардың қолданысы тиімді ғылыми коммуникацияның маңызды шарты болып табылатын ғылыми тілдің жүйелілігін, логикалық айқындылығын және құрылымдық ұйымдастырылуын қамтамасыз етеді.

Әрі қарайғы зерттеулердің перспективалары ғылыми білімнің әртүрлі салаларында терминэлементтердің жұмсалымын, олардың салалық ерекшелігі мен өнімділік дәрежесін ескере отырып, бірдей терминэлементтер өздерінің семантикалық мүмкіндіктерін әртүрлі пәндерде қалай жүзеге асыратынын талдау. Бұл ретте, міндетті түрде терминдердің әмбебап және арнаулы модельдерін қалыптастыратындығын ескеру қажет.

Ғылыми білімді құрылымдау тәсілдеріндегі типологиялық ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтауға мүмкіндік беретін әртүрлі тілдердің терминологиялық жүйелерін салыстырмалы зерттеу де ерекше маңызға ие. Бұл тәсіл халықаралық терминэлементтердің әмбебаптық дәрежесін анықтауға, сондай-ақ олардың жұмсалымы мен интерпретациясының ұлттық ерекшеліктерін байқауға мүмкіндік береді.

Сондай-ақ, ұлттық тілдердегі халықаралық терминэлементтерді бейімдеу тетіктерін зерттеу де өзекті бағыт болып тұр. Бұл кірме элементтердің фонетикалық-морфологиялық және семантикалық интеграциясын, олардың бастапқы сөзжасамдармен өзара әрекеттесуін талдауды, сондай-ақ терминдердің белгілі бір моделін таңдауға әсер ететін факторларды анықтауды қамтиды.

Кең теориялық тұрғыдан алғанда, мұндай зерттеулер терминологияның ұғымдық аппаратын нақтылауға, ғылыми лексиканы ұйымдастыру қағидаттары туралы идеяларды дамытуға және оның динамикасының тетіктерін ашуға ықпал етеді. Бұл өз кезегінде жаһандану және қарқынды тіларалық өзара әрекеттесу жағдайында ғылыми тілдің қалыптасуы мен эволюциясы үдерістерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Мүдделер қақтығысы

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

Авторлардың қосқан үлесі

Зерттеу жұмысын жазу кезінде Қ. Айдарбек мақаланың негізгі идеясы мен тұжырымдамасын айқындап, зерттеу материалдарына талдау жүргізді және мақаланың не-

гізгі бөлігін жазды. А. Иманбердиева материалдарды жинақтау, сұрыптау, зерттеу материалдарын талдау, мақаланы талқылау жұмысына қатысып, мақаланы рәсімдеумен айналысты. А. Аккузова мақала мазмұнына сыни тұрғыдан қайта қарау, мақаланың талқылау жұмысына үлес қосты. Жұмыстың барлық аспектісі бойынша авторлар тең дәрежеде жауапты, зерттеу жұмысының тұтастығы мен деректердің дұрыстығы өзара талқыланып, пікір алмаса отырып ғылыми түрде пысықталды.

Әдебиеттер тізімі

Айтбаев, Ө. (1988). Қазақ терминологиясының қалыптасуы мен дамуы. Ғылым.

Айдарбек, Қ. Ж. (2010). Қазақ терминологиялық аталымының ономасиологиялық негіздері. Мемлекеттік тілді дамыту институты.

Анафинова, М. Л., & Есенгельдинова, А. Т. (2023). Терминологическая системность как лингводидактический аспект исследования языка для специальных целей. Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия Филология, 143(2), 27–38. https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-143-2-27-38

Ахмет, А.Н. (2025). Қазіргі қазақ тіліндегі будан терминдер (теориялық әдістемелік сипаты) [Философия докторы (PhD) диссертациясы]. Астана.

Гринев-Гриневич, С.В., Сорокина, Э.А., & Молчанова, М.А. (2022). Еще раз к вопросу об определении термина. Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика, 13(3), 710–729. https://doi.org/10.22363/2313-2299-2022-13-3-710-729

Исакова, С.С. (2015). Қолданбалы терминология: Жоғары оқу орындарының 5В011700 - Қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының студенттеріне арналған оқу құралы. Ақтөбе.

Қалиев, Б. (б. ж.). Қазақ терминтанымының өзекті мәселелері. Терминком. http://www.termincom.kz/assets/pdf/b7c5ac411c5adecea2725fbcee676f09.pdf

Құлманов, С. (2021). Қазақ тілі терминологиялық қорының әлеуеті (сандық және сапалық көрсеткіштерді талдау). Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы, 136(3), 50–62. https://doi.org/10.32523/2616-678X-2021-136-3-50-62

Құлманов, С. Қ., Шүленбаев, Н. Қ., & Ыбырайым, А. О. (2025). Бекітілген терминдердің қолданылуындағы бірізділік проблемалары (оқулықтар, сөздіктер, заңнама құжаттары негізінде). Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Филология сериясы, 150(1), 112–129. https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-150-1-112-129

Құрманбайұлы, Ш. (2014). Қазақ терминологиясы: Зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. Сардар баспа үйі.

Лейчик, В. М. (2007). Терминоведение: Предмет, методы, структура (3-е изд.). Издательство ЛКИ.

Лотте, Д. С. (1979). Краткое методическое пособие по разработке и упорядочению научно-технической терминологии. Наука.

Утемгалиева, Н. А. (2023). Білім беру дискурсындағы қазіргі академиялық терминология: Семантикалануы және бейімделуі [Философия докторы (PhD) диссертациясы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті]. Алматы.

Чернявский, М. Н. (2013). Латинский язык и основы медицинской терминологии: Учебная литература для студентов медицинских вузов. Медицина.

Mikhel, P. (2024). Using lexical networks for terminological modeling: The case of the terminology of chemistry. Cahiers de lexicologie, 124, 97–121. https://doi.org/10.48611/isbn.978-2-406-17224-6.p.0097

Wüster, E. (1978). Esperantologiaj studoj. Antverpeno; La Laguna.

К.Ж. Айдарбек, А.Б. Иманбердиева*, А.А. Аккузова
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Функционально-семантический потенциал терминоэлементов

Аннотация. Статья посвящена изучению функционально-семантического потенциала терминоэлементов в формировании научной терминогии. В современном языкознании терминология рассматривается как особая система языка, обеспечивающая точность и систематичность научной коммуникации. В связи с этим особое значение имеет терминоэлемент, который выступает в качестве структурных компонентов терминов, осуществляющих определенную семантическую и словообразовательную деятельность. Цель исследования – выявить функционально-семантические особенности терминоэлементов и их роль в формировании и систематической организации научной терминологии. В работе рассматриваются основные теоретические подходы к изучению терминологических элементов, анализируются их семантические характеристики и функции в структуре терминологических единиц. Особое внимание уделяется роли терминолементов в процессе терминообразования и их способности обеспечивать системность и семантическую прозрачность научных терминов. Методологическую основу исследования составляют методы описательного, семантического и структурно-терминологического анализа. В результате исследования установлено, что терминоэлементы обладают значимым смысловым потенциалом и играют важную роль в формировании и регулировании научной терминологии. Они способствуют систематической организации терминологической лексики и обеспечивают точность научных понятий. Результаты исследования оказывают влияние на теоретические исследования в области терминологии и терминологической семантики, поскольку позволяют уточнить роль терминоэлементов в формировании и систематической организации научной терминологии. Представленные выводы способствуют более глубокому пониманию структуры терминологических систем и механизмов терминообразования. Результаты исследования могут быть использованы в дальнейших исследованиях по терминологии, лексикологии и теории языка науки, разработке терминологических словарей и учебных курсов по лингвистике.

Ключевые слова: терминология, терминоэлемент, научная терминология, терминообразование, семантика, терминологическая система, научный язык.

K.Zh. Aidarbek, A.B. Imanberdiyeva*, A.A. Akkuzova
Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

The functional and semantic potential of term elements

Abstract. The article examines the functional and semantic potential of term elements in the formation and systematic organization of scientific terminology. In modern linguistics, terminology is viewed as a specialized language subsystem that ensures precision, consistency, and clarity in scientific communication. The study aims to identify the semantic and word-formation features of term elements and determine their role in the structure of terminological units. The research draws on descriptive, semantic, and structural word-formation methods to examine the principal theoretical approaches to term elements and their functions in terminology formation. Particular attention is paid to their ability to create systematic relations between terms and enhance the semantic transparency of scientific concepts. The findings demonstrate that term elements possess considerable functional and semantic potential, contribute to the organization and regulation of terminological vocabulary, and support the accurate representation of specialized knowledge. The results clarify the role of term elements in

the development of terminological systems and deepen the understanding of terminology formation mechanisms. They may also be applied in further research on terminology, lexicology, and scientific language, as well as in developing terminological dictionaries and linguistics courses.

Keywords: terminology, term element, scientific terminology, terminology formation, semantics, terminological system, scientific language.

References

Aidarbek, Q. Zh. (2010). Qazaq terminologiyalyq atalymynyn onomasiologiyalyq negizderi [Onomasiological foundations of Kazakh terminological naming]. Memleketlik tildi damytu instituty.

Aitbayev, O. (1988). Qazaq terminologiyasynyn qalyptasuy men damuy [Formation and development of Kazakh terminology]. Gylym.

Akhmet, A. N. (2025). Qazirgi qazaq tilindegi budan terminder (teoriyalyq adistemelik sipaty) [Hybrid terms in the modern Kazakh language (theoretical and methodological character)] [Doctoral dissertation, Astana].

Anafinova, M. L., & Yesengeldinova, A. T. (2023). Terminologicheskaya sistemnost kak lingvodidakticheskiy aspekt issledovaniya yazyka dlya spetsialnykh tseley [Terminological systemic consistency as a linguodidactic aspect of languages for specific purposes research]. Vestnik Evraziyskogo natsionalnogo universiteta imeni L.N. Gumileva. Seriya Filologiya, 143(2), 27–38.

Chernyavskiy, M. N. (2013). Latinskiy yazyk i osnovy meditsinskoy terminologii: Uchebnaya literatura dlya studentov meditsinskikh vuzov [Latin language and fundamentals of medical terminology: Textbooks for medical students]. Meditsina.

Grinev-Grinevich, S. V., Sorokina, E. A., & Molchanova, M. A. (2022). Eshche raz k voprosu ob opredelenii termina [Once again on the definition of term]. Vestnik Rossiyskogo universiteta druzhby narodov. Seriya: Teoriya yazyka. Semiotika. Semantika, 13(3), 710–729.

Isakova, S. S. (2015). Qoldanbaly terminologiya: Zhogary oqu oryndarynyn 5V011700 - Qazaq tili men adebieti mamandygynyn studentterine arnalgan oqu quraly [Applied terminology: A textbook for university students of the specialty 5V011700 - Kazakh language and literature]. Aktobe.

Kaliyev, B. (n.d.). Qazaq termintanymynyn ozekti maseleleri [Actual issues of Kazakh terminological cognition]. Terminkom. termincom.kz

Qulmanov, S. (2021). Qazaq tili terminologiyalyq qorynyn aleueti (sandyq zhane sapalyq korsetkishterdi taldau) [Potential of the Kazakh language terminology fund (analysis of quantitative and qualitative indicators)]. L.N. Gumilyov atyndagy Euraqiya ulttyq universitetinin Khabarshysy. Filologiya seriyasy, 136(3), 50–62.

Qulmanov, S. Q., Shulenbayev, N. Q., & Ybyraiym, A. O. (2025). Bekitilgen terminderdin qoldanyluyndagy birizdilik problemalary (oqulyqtar, sozdikter, zannama quzattary negizinde) [Problems of consistency in the use of approved terms (based on textbooks, dictionaries, legislative documents)]. L.N. Gumilyov atyndagy Euraqiya ulttyq universitetinin Khabarshysy. Filologiya seriyasy, 150(1), 112–129.

Qurmanbaiuly, Sh. (2014). Qazaq terminologiyasy: Zertteuler, oquqlyq, sozdik, bibliografiya [Kazakh terminology: Research, textbook, dictionary, bibliography]. Sardar baspa uii.

Leychik, V. M. (2007). Terminovedenie: Predmet, metody, struktura [Terminology science: Subject, methods, structure] (3rd ed.). Izdatelstvo LKI.

Lotte, D. S. (1979). Kratkoe metodicheskoe posobie po razrabotke i uporyadocheniyu nauchno-tekhnicheskoy terminologii [A brief methodological guide for the development and regulation of scientific and technical terminology]. Nauka.

Utemgaliyeva, N. A. (2023). Bilim beru diskursyndagy qazirgi akademiyalyq terminologiya: Semantikalanuy zhane beimdelui [Modern academic terminology in educational discourse: Semantization and adaptation] [Doctoral dissertation, Al-Farabi Kazakh National University]. Almaty.

Mikhel, P. (2024). Using lexical networks for terminological modeling: The case of the terminology of chemistry. Cahiers de lexicologie, 124, 97–121. https://doi.org/10.48611/isbn.978-2-406-17224-6.p.0097

Wüster, E. (1978). Esperantologiaj studoj [Esperanto studies]. Antverpeno; La Laguna.

Авторлар туралы мәлімет:

Айдарбек Қарлығаш Жамалбекқызы – филология ғылымдарының докторы, доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: aidarkar_10@mail.ru, ORCID: 0000-0002-9850-5255.

Иманбердиева Айнұр Балтабайқызы – хат-хабар үшін автор, PhD докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: ainur-iab@mail.ru, ORCID: 0009-0005-4288-8727.

Аккузова Айнур Абдыжалиловна – PhD, доцент м.а., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: akkuzova.aynur@mail.ru, ORCID: 0000-0002-4821-0774.

Айдарбек Карлыгаш Жамалбеккызы – доктор филологических наук, доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: aidarkar_10@mail.ru, ORCID: 0000-0002-9850-5255.

Иманбердиева Айнур Балтабаевна – автор для корреспонденции, докторант PhD, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: ainur-iab@mail.ru, ORCID: 0009-0005-4288-8727.

Аккузова Айнур Абдыжалиловна – PhD, и.о. доцента, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: akkuzova.aynur@mail.ru, ORCID: 0000-0002-4821-0774.

Aidarbek Karlygash Zhamalbekkyzy – Doctor of Philology, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: aidarkar_10@mail.ru, ORCID: 0000-0002-9850-5255.

Imanberdiyeva Ainur Baltabaevna – corresponding author, PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: ainur-iab@mail.ru, ORCID: 0009-0005-4288-8727.

Akkuzova Ainur Abdyzhalilovna – PhD, acting Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: akkuzova.aynur@mail.ru, ORCID: 0000-0002-4821-0774.

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN (Print) 2616-678X. ISSN (Online) 2663-1288

ЛИНГВИСТИКА / LINGUISTICS / ЛИНГВИСТИКА

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2026-156-3-24-44

ХҒТАР 16.21.29
Ғылыми мақала

А. Алдаш
А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан
(E-mail: aimank51@mail.ru)

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ КІРМЕ СӨЗДЕР: ФУНКЦИОНАЛДЫ ҚАЖЕТТІЛІК ЖӘНЕ ЛИНГВОЭКОЛОГИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Кірме сөздердің енуі – қазақ әдеби тілінің диахронды-синхронды дамуындағы күрделі құбылыстардың бірі. Өзге тілдерден сөз қабылдау мемлекеттер мен кәсіби қауымдастықтар арасындағы геосаяси, экономикалық, мәдени және білім беру байланыстарына тәуелді. Қазақстандағы қазіргі тілдік жағдаят орыс және ағылшын тілдеріндегі ғылыми-техникалық атаулардың функционалдық қажеттілігімен сипатталады. Жаһандану, көптілділік, цифрлық платформалар, интернет-коммуникация және заманауи технологиялардың дамуы нәтижесінде орыс және ағылшын тілдерінен енген сөздер қоғамдық кеңістікте және күнделікті сөйлеу тілінде кеңінен қолданылуда. Бұл үдеріс ана тілінің тазалығына әсер ететін факторларды лингвоэкологиялық тұрғыдан бағалаудың өзектілігін арттырады. Зерттеудің эмпирикалық материалы мерзімді баспасөзден, көркем мәтіндерден, жарнамалардан, интернет-коммуникациядан және әлеуметтік желілердегі пайдаланушылар контентінен жинақталды. Кірме тілдік бірліктер функционалдық, семантикалық және лингвоэкологиялық өлшемдер негізінде сараланып, терминдер, баламасыз лексика, бөгде сөздер, формалды жарыспалар және деструктив сөздер түрінде жіктелді. Модельдеу әдісі арқылы олардың функционалдық қажеттілігі, жатсөзшілдік, сөз жұтаңдығы және лингвоэкологиялық бақылау аймақтары жүйеленді. Нәтижелер кірме сөздердің бір бөлігі номинативтік және коммуникативтік қажеттілікті өтейтінін, ал екінші бөлігі қазақша баламалардың қолданысын әлсіретіп, тілдің шұбарлануына ықпал ететінін көрсетті. Ұсынылған тұжырымдар қазақ лингвоэкологиясының теориялық негіздерін дамытуға және кірме сөздерді орынды қолдану қағидаларын қалыптастыруға үлес қосады.

Түйін сөздер: кірме сөздер, функционал қажеттілік, лингвоэкология, тілдік орта, тілдік сана, жатсөзшілдік, тіл тазалығы.

Түсті: 13.08.2026; Жөнделді: 10.09.2026; Мақұлданды: 21.09.2026; Онлайн қолжетімді: 29.09.2026

Кіріспе

Жаңа ғасыр басынан бері қоғамдық-саяси, мәдени-әлеуметтік ахуалдың тың сапаға ауысуына байланысты қазақстандық қауымдастықта қоршаған орта (қоғам) – адам факторы – тілдік орта – тілдік сана – тілдің қолданысы арақатынасы елеулі өзгерістерге ұшырады. Жаһандану мен ұлттану тайталасқа түскен қазіргі кезеңде тіл иеленушілері қазақ тілінің өміршеңдігін сақтаудың қаншалықты маңызды және өзекті екендігін ұғынды. Әсіресе кірме сөздердің ақпараттық технологияның, интернет-коммуникацияның қоғам мүшелерінің еңбек қарым-қатынастарына, күнделікті тұрмысына, күнделікті ауызекі сөйлеу тіліне дендеп енуіне байланысты қазіргі ауызша және жазба коммуникациядағы тілдің қолданысына қатысты алаңдаушылық пайда болды.

Осыған байланысты қазақ әдеби тілінің сөздік құрамындағы тілді сақтау және тілді қорғау позициясын көздейтін басым бағыттарын іске асыруға арналған сан түрлі іс-шаралардың қатарында лингвоэкологиялық бағытты қолға алудың өзектілігі айқын байқалды. Лингвоэкологияның басты нысанасы – тілдің ішкі заңдылықтарына қайшы келетін фонетикалық, лексика-грамматикалық, құрылымдық тілдік бірліктерді, тіл иелмендерінің тілдік санасын таптаурын етіп, кей реттерде тілдің ұлттық кодына қауіп төндіретін құбылыстар мен сипаттарды анықтау, осы өзекті проблеманың ғылыми-қолданбалы тұрғыдан шешімін табу жолдарын ойластыру. Осы мақсатта қазіргі тіл иелмендерінің тіл қолданысында жоғары жиілікпен жұмсалатын кірме сөздердің функционалды қажеттілігін және коммуникативтік акт кезіндегі сөз жұтаңдығын, тілдің шұбарлануын танытатын бөгде сөздерді, бөтен сөздерді, деструктивтерді анықтау маңызды және өзекті.

Зерттеу әдістері

Зерттеудің эмпирикалық материалын қазіргі қазақ тілінің ауызша және жазбаша коммуникациясындағы орыс және ағылшын кірме сөздері құрайды. Тілдік деректер мерзімді баспасөзден, көркем шығармалардан, жарнама мәтіндерінен, интернет-басылымдардан, әлеуметтік желілерден, сондай-ақ нормативтік-терминологиялық сөздіктер мен электрондық базалардан жинақталды. Материалды іріктеуде кірме сөздердің қолданыс жиілігі, коммуникативтік қызметі, қазақша баламасының болуы, әдеби нормаға қатысы және тілдік санаға ықпалы басшылыққа алынды. Мақалада ақпараттық технология, цифрлық коммуникация, тұрмыстық қызмет көрсету және қоғамдық қатынастар салаларында кең тараған атауларға ерекше назар аударылды.

Зерттеуде сипаттамалы-талдамалы, жіктеу, контекстік-семантикалық, салыстырмалы және функционалдық-прагматикалық әдістер қолданылды. Сипаттамалы-талдамалы әдіс кірме сөздердің қазіргі тіл қолданысындағы орнын, семантикасын және жұмсалу ерекшеліктерін анықтау үшін пайдаланылды. Жіктеу әдісі арқылы зерттеу материалы терминдер, баламасыз лексика, бөгде сөздер, формалды жарыспалар және деструктив сөздер топтарына бөлінді. Контекстік-семантикалық талдау кірме бірліктердің баспасөзде, көркем мәтінде, жарнамада және әлеуметтік желіде атқаратын номинативтік, ақпараттық, экспрессивтік және байланыстырушылық қызметтерін айқындауға бағытталды.

Салыстырмалы әдіс кірме сөздер мен олардың қазақ тіліндегі баламаларының мағыналық дәлдігін, ақпараттық сыйымдылығын, қолданыс жиілігін және әдеби нормаға сәйкесу деңгейін өзара салыстыру үшін пайдаланылды. Материалды бағалауда

әлеуметтік лингвистика, психолингвистика, сөз мәдениеті және лингвоэкология қағидаттары өзара сабақтастықта қолданылды. Бұл кірме сөздердің функционал қажеттілігін тілдік орта, тілдік сана, әлеуметтік талғам және коммуникативтік жағдаятпен байланыстыра қарастыруға жол ашты.

Зерттеудің негізгі тәсілдерінің бірі ретінде лингвистикалық модельдеу таңдалды. Оның көмегімен жинақталған деректер жүйеленіп, кірме сөздердің қолданысы үш бағыт бойынша сипатталды. Олар: кірме сөздердің функционал қажеттілігі, жатсөзшілдік пен формалды жарыспалардың лингвоэкологиялық бақылануы, сондай-ақ жатсөзшілдік пен сөз жұтаңдығы. Модельдеу тіл қолданысындағы үрдістерді кезең-кезеңімен көрсетуге, эмпирикалық материалды біріздендіруге және кірме сөздердің тілдік сана мен әлеуметтік-коммуникативтік ортаға ықпалын бағалауға мүмкіндік берді.

Әдебиеттерге шолу

Қазақ тіл білімінде кірме сөздердің лингвоэкологиялық аспектіде зерттелуі. Қазақ тіл білімінде және түркітануда әдеби тілдің сөздік құрамына енген кірме сөздер жөнінде зерттеулер мол. Әдеби тілдің тарихы, тілдің диахронды-синхронды дамуы, функционал стильдердің сарапануы және әр стильдің стильдік маркерлері, терминжасам және терминография, неология және неография, лексикология және лексикография, сөз мәдениеті мен стилистика, әдеби норма және ортология, сөзжасам, әлеуметтік лингвистика аспектілері бойынша теориялық-қолданбалы іргелі еңбектердің қай-қайсысында да кірме сөздердің тілде қабылдануына қатысты тұжырымдар жасалады. Кірме сөздердің енуі/қабылдануы, тілге әсері туралы көзқарастар қоғамдық-саяси жаңа бағыттарға қарай бірте-бірте өзгерді. Қоғам мүшелерінің тілдік санасы, тілдің қолданысы, әдеби тілдің сөздік құрамы, тіл тазалығына қатысты өзгерістерді және осы факторларды ықпалымен ғылыми-қолданбалы зерттеулердің тың бағытқа бет бұру жайын кірме сөздердің функционал қажеттілігі және лингвоэкология мәселелеріне қатысты кезең-кезеңдер бойынша төмендегіше топтастырамыз.

І кезең.

А. Байтұрсынұлы бастаған Алаш зиялыларының көзқарасы.

Осы кезеңде *тіл тазалығы, жатсөзшілдік, тілдің шұбарлығы / тілді шұбарламау* (А. Байтұрсынұлының термині), *жат тілдер, жат сөздер* (Х. Досмұхамедұлы, Е. Омаров, Т. Шонанұлы терминдері) ұғым-түсініктері қолданылды.

«Тіл тазалығы дейтініміз – ана тілдің сөзін басқа тілдің сөзімен шұбарламау, басқа тілден сөз тұтыну қажет болса, жұртқа сіңісіп... халыққа түсінікті болған сөздерді алу... (Байтұрсынұлы, 1991: 350). Аталымдарға айрықша мән берген ғалым *«біз сияқты жұрт ...мәдени жұрттардың тіліндегі даяр сөздерді алғыштап, ана тілі мен жат тілдің сөздерін араластыра-араластыра, ақырында ана тілінің қайда кеткенін білмей, айрылып қалуы ықтимал» деп, тағы бір тұста «қазақ әдебиеті қатып-пісіп жетпеген уақытта біз қазақ сөзін ескі, жаңа деп талғамаймыз, жергілікті сөз екен деп қашып тұрмаймыз. Жалғыз-ақ біздің мықтап қашатынымыз – жатшылдық(жат сөзшілдік)* деп қатал үндеу жасаған еді.

Нақ осындай пікірді Е. Омаров та жалғастырады. «Тіл тазартудың неше түрлі шаралары істеліп келеді (бірақ) ...осы кезде қазақ тілін тексере бастасақ, сіңісіп кеткен жат сөздер толып жатыр; амалсыз алған сөздер басқа да жамау-жасқау кіріп (жат сөздер) барады» деп батыл айтып, халықтың ақпарат алатын, тілін түзейтін баспасөздегі жатсөзшілдікті санаған болатын (Омаров, 2018: 137-139).

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

Бұл мәселеге Қазақ білімпаздарының сиезінде айрықша мән берілді. Мәселен, Х. Досмұхамедұлы, Н. Төрекұлұлы осы басқосуда қазақ тілінің өзінде пәнге жарайтын көп сөздер табылатындығы, жат сөздерді таңдап қабылдаудың, тіл тазалығын сақтаудың жолдары жөнінде бірнеше мәрте атап өтті (Қазақ білімпаздары, 2022: 79).

Осындай тұжырым Алаш зиялыларының баршасына да ортақ. Тағдыршешті кезеңде әліпби, емле мәселелерімен қатар Алаш зиялылары ғылыми терминдерді сұрыптау, төл тілдің ресурстарын немесе түркі тілдеріне ортақ сөздерді іріктеу мақсаттарын көздеді, басты мұрат – тілдің ішкі заңдылықтарын жүйелеумен қатар тіл тазалығын сақтау, таныту, насихаттау болатын. Кірме сөздер мен термин ұғымын тығыз байланыста қараған Қ. Жұбанов алдымен термин дегеніміз не, басқа тілден сөз алу – оның қазақ тіліндегі баламасын қалыптастыру дегендерді әбден талдап, сөз астарында қоғам мүшелерінің ғылыми білім санасын сапалы етудің маңыздылығына тоқталған (Жұбанов, 2010: 350-364).

Осылайша кірме сөздер мен қазақ лингвоэкологиясы проблемаларының өзара ұштасатындығы Алаш зиялыларының тұжырымдары мен ұсыныстарынан басталады деуге әбден негіз бар.

II кезең.

Қоғам дамуының, соған орай тіл дамуының кезең-кезеңдеріне таратып қарағанда, өткен ғасырдың орта тұсынан бастап, саяси бағыттарға байланысты кірме сөздердің тілге прогрессивті әсері, тілді байытудың қайнар көзі, терминжүйенің номинациялық сипатын қанағаттандыруы деген баға берілді.

Түркітанушылар мен қазақ тілші ғалымдарының көзқарасы бірыңғай: 1940-1964 жылдар арасындағы түркі тілдерінің (оның қатарында қазақ әдеби тілінің) дамуы сипатталған іргелі зерттеуде «в этот же период наметились следующие тенденции... 1) сильное развитие словарного состава литературных языков и обогащение из за счет многочисленных лексических заимствований из русского языка» (Баскаков, 1964: 151) деп көрсетілген.

К. Мұсаев 30-50-жылдарда «қазақ әдеби тілінің сөздік құрамында табиғатты тану, өндіріс күштерінің дамуы, қоғам мүшелерінің арасындағы өндірістік жаңа қарым-қатынастардың қалыптасуы, ғылым мен техниканың жаңа салаларының пайда болуы себепті түркі тілдері (қазақ тілі де) орыс және басқа да еуропалық тілдердің прогрессивті әсерін қабылдады. Көркем әдебиетті, қоғамдық-саяси, оқу-ағарту әдебиетін аудару ісінің кең қанат жаюына байланысты калькалау әдісі қарқынды сипат алды» деген көзқарасын ұсынды (Мусаев, 1984: 62).

III кезең.

Қазақ әдеби тілінің лексика-грамматикалық құрылымы, әдеби тілдің тарихы, академиялық лексикографиялық еңбектер түзу, ортология мәселелері бойынша терең зерттеулер жүзеге асырылған 1960-1990 жылдар арасында қазақ тілтанымында сөз мәдениеті мәселелері айрықша назарға алынды. Ауызша және жазба коммуникацияда байқалған, қазақ тілінің ішкі заңдылықтарынан алыстайтын сипаттар талдауға түсті. Осы кезеңдегі және бұдан кейінгі жылдарда да жарық көрген М. Балақаевтың, Р. Сыздықтың, Ш. Сарыбаевтың, Н. Уәлидің іргелі және ғылыми-көпшілік мазмұндағы зерттеулерінде тіл тазалығын сақтау, сөз мәдениетін көтеру, қазақ тілінің сөз байлығын насихаттау ісіне қатысты алаңдаушылық көзқарастар біртіндеп айтыла бастады. Өзге тілден еніп, әдеби тілде орнығып қалған ғылым мен техника терминдерінің қазақша баламасын ойластыру, тіл қолданысына енгізу жайы тілге тиек етілді.

Тіл тазалығы ұғымы кейіннен әдеби норма, сөз мәдениеті, сөзқолданыс пен стиль ерекшеліктерінің арақатысы жөніндегі көзқарастарда кеңінен пайдаланылды. Академик М. Балақаевтың зерттеулерінде осы термин сөйлеу мен жазу әрекетінде диалектизмдерді, қарапайым сөздер мен ауызекі тіл ерекшеліктерін пайдалануға қатысты аталады (Балақаев, 1984: 108).

Академик Р. Сыздық А. Байтұрсынұлы тұжырымдарындағы *сөз қисыны, тіл тазалығы, сөз әуезділігі, сөз дұрыстығы, сөз таңдау* деп аталатын өзекті ұғымдарды жалғастыра отырып, *тіл тазалығы – тіл байлығы – кірме сөздер* – пуризм терминдерін қатар қойып, әсіресе лингвоэкология проблемаларына назар аударудың өзектілігін танытатын құнды пікірлер қалыптастырды (Сыздық, 2001: 42-45).

Академик Ш. Сарыбаев пуризм және терминдердің баламасын табу проблемасына тоқталып, жалпы тілдік қордағы жергілікті тіл ерекшеліктерін пайдалану, пуризм құбылысының пайдалы және тиімсіз жақтарын анықтады (Сарыбаев, 2025: 153, 164-165).

IV кезең.

Өткен ғасырдың сексенінші жылдарынан бастау алатын бұл кезең қазақ тілінің зерттелуіндегі бетбұрыс кезеңі болып саналады. Біздің нысанамызға орайластыра қарағанда, қазақ тілтанымы ұлт тілі өміршеңдігінің сақталуына қатысты бағыттарды қолға алды. Бұл ретте академик Р. Сыздықтың ұлттық көркем тіл нормалары – әдеби нормалардың кодификациясы – ауызша сөз сазы – жазба коммуникациядағы сөз мәдениеті – ортология мәселелеріне арналған іргелі зерттеулерін айрықша атауға болады (2001; 2009; 1983).

Ғалымның зерттеулеріндегі осы маңызды бағыттар тіл тазалығына, ұлт тілінің ішкі заңдылықтарына кері әсері тұрғысынан сараптамадан өтті.

Осы кезеңде қазақ терминжүйесі, терминография жөніндегі ғылыми зерттеулер қарқынды сипат алды. Қазақ терминологиясының тарихы жөніндегі түйінделген көзқарастармен қатар қазақ тілші ғалымдары терминжүйені қазақыландыру бағытына назар аудартты. Қазақ терминологиясы ғылыми негізделген маңызды еңбекте «термин шығармашылығының жаңа кезеңі басталғанын, бұл кезең ана тілінің ішкі мүмкіндігін пайдалану тұрғысынан қарағанда, XX ғасырдың бас кезінде қалыптасқан терминжасам дәстүрін жалғастыратындығы» аталады (Құрманбайұлы, 2014: 117).

Кірме сөздер мен неология проблемалары қатар талдаудан өтіп, басқа тілден енген терминдердің орнына қазақ тіліндегі баламаларын беру үшін тілдің ішкі ресурстарын пайдалану мүмкіндіктері ғылыми тұрғыдан сараланды (Алдашева, 2020).

V кезең.

Бұл кезең – қоғам мүшелерінің ұлт тілінің бүгінгісі мен келешегіне қатысты алаңдаушылық пайда болған мерзім. Тіл иелмендерінің тілдік санасына қозғау салған саяси-әлеуметтік бағыттар және жаһанданудың қарқындылығы, цифрлық технология мен коммуникацияның жаңа түрі – интернет-коммуникацияның тілдік ортаға дендеп енуі, көптілділік арасындағы теңгерімсіздік, сондай-ақ алдыңғы кезеңде тіл тазалығы мен сөз мәдениетіне қатысты жұртшылық арасында жүргізілген іс-шаралардың бәсеңдеуі, орта және жоғары білім беру жүйесінің лингводидактикалық базасында тіл байлығы мен тіл мәдениетіне қатысты білімнің толыққанды қамтылмауы және басқа да факторлар қазақ тілінің қолданысында тілді сақтау мен қорғау позициясы тұрғысынан проблемалар бар екендігін анық байқатты. Кірме сөздердің коммуникативтік актідегі жұмсалымы жөнінде тіл иелмендері сан түрлі пікір айтты. Қоғам мүшелерінің,

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

ғалымдардың пікірлерінде А. Байтұрсынұлы қолданған тілді шұбарлау термині қайта оралды. Әлеуметтік талғам (Р. Сыздық), кірме сөзге кіріптарлық (Ш. Құрманбайұлы), орысша мен қазақшаны араластырып сөйлеу – күнделікті көретін құбылыстар (Р. Кенжеханұлы), сондай-ақ оқырман пікірлерінде сәнге айналған тіл, сөз жұтаңдығы, бөтен сөз, бөгде сөз, паразит сөздер деген аталымдар қолданылды.

Қазіргі тіл қолданысына осылайша баға беру кірме сөздердің функционал қажеттілігінен басқа күнделікті ауызекі сөйлеу тілінде, әсіресе әлеуметтік желіде басқа тілдің тілдік бірліктерінің талғамсыз қолданылатындығына байланысты болып отыр.

Түркітануда кірме сөздердің лингвоэкологиялық аспектіде зерттелуі.

Түркітануда кірме сөздердің жіктелімі, әдеби тілдің сөздік құрамындағы орны қазақ тіл біліміндегі көзқарастармен ұқсас және ортақ. Дегенмен осы ғасыр басынан бері түркітектес елдердің де қоғамдық-саяси жаңаруларға ауысуына және осы процестердің тілдік санаға қозғау салуына байланысты кірме сөздердің лингвоэкологиялық аспектіде қарастырылуына мән беріле бастады. Осы проблемаға қатысты түркітанушылардың негізгі бағыттары:

- жойылу алдындағы түркі тілдерінің жағдайы лингвоэкологиялық тұрғыдан сипатталады (Dwyer, 2016; Menz, 2013).
- Түркітануда тілді қорғау мен сақтау мәселелері сөз мәдениеті проблемаларының аясына ыңғайластырылып қарастырылады (Məmmədli, 2022).
- лингвоэкологияның бірқатар терминдерін анықтау мақсаты көзделеді. Мәселен, қырғыз тіл білімі ғалымдарының еңбегінде бірнеше жайт анықталады: а) әлемдік лингвистикадағы мәселелер айтылады; ә) лингвоэкологиялық қауіпсіздік, лингвистикалық үйлесімділік, лингвоэкологиялық қақтығыс синдромы, лингвоэкологиялық ортаның детериоризациясы тәрізді бірқатар лингвоэкологиялық терминдері қайталанып көрсетіледі; б) қырғызша коммуникациядағы қарапайым лексиканың қолданысы талданады; в) лингвоэкологиялық проблеманың болуының басты себебі ретінде лингвистикалық құзыреттіліктің төмендігі аталады (Рыскулова, 2020: 1025-1033).

Нақты айтқанда, түркітануда лингвоэкология мәселелерінің зерттелуі бастапқы сатыда, сондықтан ғалымдар әзірше осы саланың түбегейлі мазмұнын айқындайтын әр түркі тілдеріндегі тілдік орта, тілдік жағдаят, тілдік сана жайттарына тереңдеп бара қоймағандығы байқалады.

Әлемдік лингвистикада тіл мен экологияның қарым-қатынасы жөнінде алғаш рет «тіл мен тілді қоршаған орта, сөйлеушінің санасында өмір сүретін тіл, әлеуметтік ортадағы тіл» туралы анықтама берген – американдық ғалым Э. Хауген (Haugen, 1972: 66).

Кейінгі 30-40 жыл шамасында лингвоэкология жайын дендеп барған орыс тіл білімінде лингвоэкологияға қатысты зерттеулер жүздеп саналады. Ғалымдар Э. Хаугеннің тұжырымын, сондай-ақ өзге де еуропалық тілдер ғылымындағы көзқарастарға сүйенеді және орыс тілінің өз заңдылықтарына қатысты лингвоэкологиялық мәселелерді талдайды.

Орыс біліміндегі зерттеулердің негізгі бағыты – ауызша сөз, жастар тілі, БАҚ құралдарынан алынған, екпін орындарының ауысуы, жаргон мен сленг, грамматикалық құрылымдардың дұрыс жұмсалмауы сияқты тілді «бұлдіретін» фактілерді саралау. Нақты айтқанда, лингвоэкологияға қатысты орыс ғалымдарын алаңдататыны – ауызша және жазба коммуникацияда жаргондар мен сленгтердің, қарапайым лексика мен паразит

сөздердің, тым жиі жұмсалатындығы. Осындай қолданыстар лингвоэкологиялық проблема деп танылып, бұның себептері былайша топтастырылады: а) ауызша және жазба тіл ерекшеліктерін меңгеру деңгейінің төмендігі; ә) тіл нормалары мен ережелерді сауатты пайдалануы деңгейінің әлсіздігі; б) тілдің жаргондалуы (жаргонизация); в) паразит сөздер мен қарапайым лексиканың қолданыс жиілігінің артуы (Шеожева, 2016; Иванов, 2002: 45; Волкова, 2013: 323-337).

Орыс тіл білімінде 450 жаргон мен сленг қамтылған сөздік жарық көрген (Ермакова et al., 1999; Сущенко, 2011).

Сөздіктің маңыздылығы мен қажеттілігі – терминдердің жүйеленуінде ғана емес, сонымен қатар Лингвоэкология проблемаларын айқындап, оларды шешу жолдарын көрсетуінде. Осы еңбектің негізінде орыс тіл біліміндегі лингвоэкология мәселесі дискурсқа, аударма мәтіндеріне, ауызша сөзге қатысты көзқарастар кеңейтіле түсті. Экологиялық сана, экологиялық қызмет, экологиялық мәдениет, білім беру саласындағы лингвоэкология, лингвоэкологиялық коммуникация сияқты бағыттар дамыды

Бір салаға арналған мол еңбектердегі көзқарастармен танысып, жүйелеудің негізінде төмендегідей мәселелерді тиянақтауға болады:

- жоғарыда айтылғанындай, қоршаған орта мен тілдің арақатысына арналған жаңа бағыт – лингвоэкология жөнінде зерттеулер мол;
- лингвоэкология аспектілері қоршаған – орта арақатысында кеңінен талданады;
- терминологиялық аппараты біршама жүйеленген;
- қоршаған – орта арақатысындағы лингвоэкологияның әдіснамасы әлеуметтану, тіл мәдениеті әдістерімен сәйкестендіріледі.

Қоғам – тіл арақатысы монотілді қоғам жағдайында зерттеледі, осы себепті лингвоэкологиялық проблемалардың пайда болуының себептері ретінде тілді пайдаланушылардың мәдениеті мен тілді білуінің төмендеуіне негізделеді.

Әрине, еуропалық тілдердегі ғылыми еңбектерге сүйене отырып, орыс тіл біліміндегі талдаулардың лингвоэкологияны категория ретінде анықтау, терминдерді жүйелеу жақтарынан тиімді тұстары бар.

Алайда орыс тіл білімінде ЛЭ үшін сыртқы факторлар анық емес. Білім берудің, қоғам мүшелерінің жалпы мәдениетінің төмендеуі дегенмен шектеледі. Ал полиэтникалық көптілділік жағдайындағы экологиялық қызметке, экологиялық санаға, тіл мен мәдениеттің экологиялық тұрғыдан ұштасуына, ЛЭ қаупін туғызатын сыртқы факторлар аталмайды, бұл оларға тән сипат емес.

Нәтижелер және талқылау

Түпнұсқа қалпында (транскрипцияланған) орыс тілі арқылы енген кірме сөздер мен түптөркіні ағылшын тілі, бірақ орыс тілі арқылы адаптацияланған кірме сөздерді қолданылатын салаларына қарай төмендегі топтарға ажыратуға болады:

– *терминдер:* ғылым, оқу-ағарту, экономика, саясат, спорт, шаруашылық және басқа да салалардың терминдері. Еңбек қарым-қатынастарын жаңартуға, тиімділігін арттыруға байланысты жаңа ұғым-түсінік, құрал-жабдық атаулары кірме сөздер-терминдер болып саналады. Айталық, соңғы жылдары ақпараттық технология, компьютерлендіру, цифрландыру бағыттарына қатысты сөздік құрамға жаңа терминдер қарқынды енді *(аккаунт, токен, планшет, гаджет);*

– *баламасыз лексика:* басқа халықтың мәдениеті мен тұрмыс-тіршілігіндегі реалий сөздер *(хот-дог, пицца, бургер, лайк, подкаст, сакура, суши, икебана),* кей реттерде стилистикалық қызмет атқаратын сөздер;

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

– *бөгде сөздер* (вкрапление): басқа тіл жүйесіндегі фонетикалық, грамматикалық қалпы сақталатын номенклатуралық атаулар, сондай-ақ сөйленетін сөздің / жазба сөздің стильдік колоритін арттыру мүддесінде игерілетін сөздер мен фразалар. тың ұғымдарды беруде түпнұсқа тілдегі тұрпаты өзгеріссіз көшіріледі. Мысалы, ЛЛМ *(Большая языковая модель, ағылшын тіліндегі large language model, LLM) – жаңа дәуірдің жаңа бағыты* (википедиядан) деген сөйлемдегі шеттілдік құрылымдар бөгде сөз болып саналады. Бөгде сөз сондай-ақ сөйленетін сөздің / жазба сөздің стильдік колоритін арттыру мүддесінде игерілетін сөздер мен фразалар *(de facto, sorry);*

– *деструктив сөздер:* ойды ұластырушы, дәнекерлеуші қызмет атқаратын сондай-ақ айтушының / жазарманның эмоциясын білдіретін басқа тілдегі сөздердің қазақтілді адамның сөйлеуінде, өз ойын хатқа түсіруінде көрініс табуы. Басқа тілдің құрылымына тән тілдік бірліктердің екінші бір тілге араласуы кей еңбектерде *паразит сөздер* деп аталады *(короче, вроде, уже, нормально, типа того).*

– біршама жіктелім типтері және жинақталған фактілер, тұтастай алғанда, кірме сөздер деп аталатындар, терминдерден бастап бөгде сөзге (вкрапление), деструктив сөзге дейін коммуникативтік кеңістіктің барлық арналарында да қолданылатындығын көрсетеді. Нақты айтқанда, ақпарат берудің ресмилігі, ғылымилығы айқын, тек арнаулы мәтіндердің тірегі болып есептелетін, кодификацияланған термин көркемсөзден ауызекі тілге дейін таралады.

Өзге тілдерден енген терминдер нақты бір ғылым саласының функционал қажеттілігін өтейтін тарөрісті терминдер жүйесі болып ажыратылатындығы белгілі. Бұл терминге, терминжүйеге берілетін анықтаманың негізгісі болатын. Бірақ осыған қарама-қарсы кеңөрісті терминдер деген түсінік аталмайды. Тегінде, бастапқыда тарөрісті болғанымен, ғылым мен техниканың қайсыбір саласы аталымдарының күнделікті бейресми коммуникацияға кеңінен жұмсалатындығына байланысты оларды шартты түрде тұрмыстық терминдер деп те атауға болады. Осындай қабаттың бірі – ақпараттық технология саласының және күнделікті тұрмыстық зат-бұйымдардың аталымдары.

Ақпараттық технологияның мүмкіндіктері қоғам мүшелерінің қызметі мен күнделікті өмір салтына дендеп енді, сөйтіп, ақпараттық технологияға қатысты құрал-жабдықтардың, ұғымдар мен түсініктер атауларының бірсыпырасы ауызекі тіл арқылы коммуникативтік қарым-қатынас орнатуға араласты, бірқатарының қолданыс жиілігі артты. Бұл қатарға тұрмыстық қызмет көрсету, ойын-сауық бағыттарына қатысты кірме сөздер де қосылады. Жинақталған фактілерге қарағанда, ауызекі сөйлеу тіліне дейін таралған ақпараттық технология аталымдарының саны – 100-ге жуық. Ақпараттық технология аталымдары – бүгінгі заман адамдарының сөздік қорының бір бөлшегі, *үстемеленген тілдік санасының* көрінісі. Қазіргі ауызекі хабар алмасу барысындағы *ютуб, ватсап, айфон, смартфон, планшет, ноутбук* дегендерді еске алмағанның өзінде, *аккаунт, интернет (қысқартылған нұсқасы – инет), сайт, пост, репост; веб-сайт, интернет-портал, логин, онлайн, оффлайн, дедлайн, мегабайт, гегабайт, лайк, тренд, бренд, тик-ток, контент, хайп, фейк, фейк-аккаунт, смайлик, фейсбук (қысқартылған нұсқасы – фб), инстаграм (қысқартылған нұсқасы – инста) дегендермен қоса стресс, флешмоб, челлендж, шопинг, бургер, чизгейк, хот-дог, капучино, эспрессо, латте; шоу-бизнес, фотошоп, фотосессия, селфи, скрининг, клининг, клинер* сөздерінсіз жұртшылықтың ауызша да, жазбаша да хабар алмасуын, еңбек қарым-қатынасының оңтайлы, кедергісіз реттелуін елестету мүмкін емес. Жеке адамның қайсыбірі түптөркіні ағылшынша болып келетін терминдердің қандай мағынада екендігін ұғына қоймаса да,

мәнмәтін арқылы аз-кем түсініп, коммуниканттың ыңғайына қарай, әрі еліктеу процесі жүріп, кірме сөзге эмоциялық мән үстеп пайдалана береді, «сәнге» айналдырады. Оның үстіне әсіресе ақпараттық технология аталымдарын қазақыландыру қиындау десе де болады, қазақ тілінің әлеуеті арқылы форма мен мазмұнды үйлестіре отырып, басқа да ғылым салалары сияқты ақпараттық технология терминдерінің бірте-бірте қазақ тіліндегі баламаларын қолданысқа түсіру бағыттары да бар: *қашықтан оқыту / қатысу (онлайн), жүзбе-жүз қатысу (оффлайн), лүпіл (лайк)* сияқты кірме сөздермен жарыспа түзетін сөзқолданыстар көзге түседі. Бұл – тілді сақтау мен тілді қорғау бағытында жүзеге асырылып келе жатқан үдерістердің бір көрінісі.

Соңғы жылдары әлемдік лингвистикада модельдеу әдісі кеңінен қолданыла бастады. Лингвистикалық әдістің жаңа түрі болғандықтан, анықталмаған тұстары да аз емес. Ең бастысы – модельдеу / модельге салу – құрылым, модельдеу арқылы: а) тіл қолданысында тенденция ыңғайында қалыптасқан және қалыптаса бастаған бір немесе бірнеше ерекшелікті қадам-қадаммен жүйелеуге; ә) эмпирикалық базаны іріктеп, көрнекі түрде көрсетуге; б) тілдік сана, тілдік орта, әлеуметтік талғам позициясынан қоғамның саяси, әлеуметтік-мәдени кеңістігіндегі реалды өзгерістердің тіл қолданысындағы көрінісін сипаттауға, түсіндіруге, дәлелдеуге және бағалауға мүмкіндік жасалады. Модельдеу әдісі әсіресе коммуникация типтеріне, жазба коммуникацияның барлық жанрларына кеңінен таралған кірме сөздерді жинақтап, бір қалыпқа түсіріп сипаттауда және түсіндіруде тиімді әдіс болып саналады.

Лингвоэкология нысанасына сәйкес кірме сөздердің қолданысына қатысты бірнеше модель ұсынылады.

Модель-1. Кірме сөздердің функционал қажеттілігі.

Модель-2. Жатсөзшілдік және формальды жарыспалар. Лингвоэкологиялық бақылау.

Модель-3. Жатсөзшілдік және сөз жұтаңдығы.

Модель-1. Жатсөзшілдік және кірме сөздердің функционал қажеттілігі.

Ғылыми технологиялар дамыған сайын, сыртқы экономикалық, мәдени саяси байланыстар кеңейе түскен сайын қазақ әдеби тілінің сөздік құрамына кірме сөздердің екпіндеп енуінің бірқатар лингвистикалық себептері бар. Қазақ әдеби тілінің сөздік құрамындағы терминдердің әдеби норма болып танылып, кодификацияланuына (бекітілуіне, норматив сөздіктерге енуіне) басты себеп – олардың функционал қажеттілігі. Қазіргі кезде ағылшын тілінен енген терминдердің функционал қажеттілігі арта түскен. Бұл қоғамдағы қоғами, мәдени жаңа қарым-қатынастардың ұлғаюына байланысты. Кірме сөздердің функционал қажеттілігі әр қырынан көрінеді:

– ғылым мен техниканың дамығандығының бір белгісі болып саналады;
– номинатив функция атқарады,
– экспрессиялы-стильдік қызметке де араласады;
– түрлі түсініктер мен бұйым-зат атауларын саралап көрсетуге қатысады;
– тіл иелменінің ауызекі сөйлеу тілінде кеңінен қолданылады, жеке адамның санасының көлеңкелі тұсында қазақ сөзі тұрса да, ол өз ойын жеткізу барысында санада берік орын тепкен кірме сөзді пайдаланады;
– ана тілін жетік білетін адамның өзі кірме сөз-терминді сөз арасына кірістіруі дағдыға айналған.

Біріншіден, кірме сөздердің басым дені – қазақ терминжүйесінің маңызды құрамдас бөлігі. Демек, ең алдымен терминжасам принциптерінің қадағалануы маңызды: терминтүзімге тән бір сөзбен беру, мағына дәлдігі, форма мен мазмұнның айқындылығы

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

және тұтастығы, ықшамдылық немесе тілдік бірліктердің үнемделген құрылымы сияқты ұстанымдар кірме сөздерге «есік ашады». Қазақ тілінде аналогы жоқ, яки баламасын іздестіру жолдары қолға алынғанға дейін өзгетілдік кірме сөздің коммуникативтік кеңістіктегі дәл, нақты номинациялық қызметі маңызды болады. Айталық, *коуч* – маман, міндеті – мүдделі адамның өзінің кәсіби, психологиялық әлеуетінің тиімді пайдаланылуына, өзбетінше шешім қабылдай отырып, өз ісінде табысқа жетуіне жол сілтейтін, көмек беретін маман, *коучинг / коучиң* – осы мақсаттарды жүзеге асыратын арнаулы ұйым. Тілдегі *жаттықтырушы* терминіне мазмұндық ұқсастығы бар. Бірақ *коуч* белгілі бір мамандыққа дайындамайды, тәрбиелемейді, талап қоймайды, *коучинг /коучиң* курсынан өткен адамның кейінгі нәтижесінің қандай боларына да, қандай болғанына да жауап бермейді. Осы себепті қазақ терминжүйесі әзірге *коуч* және *коучинг /коучиң* терминдеріне кіріптар.

Брифинг / брифиң жұртшылыққа арналған жиынның бір түрі болғанымен, баяндама, талқылау, пікір алмасу жүргізілетін осы мағынадағы *жиналыс, отырыс, басқосу, форум, конференция* тәрізділерден айырмаланады: брифинг / брифиң бойынша шектеулі уақыт арасында жиналғандарға нақты бір тақырып төңірегінде қысқа, түйінді ақпарат жеткізіледі, сұрақтарға жауап беріледі.

Функционал қажеттіліктіктің маңыздылығы соншалықты, кірме сөз-термин тарөрісті сападан кеңөрісті сипатқа ауысып, көркем әдебиетте, ауызекі сөйлеу тілінде жұмсала бастады. Кеңөрісті сипат алған, қазақтілді қоғам мүшелерінің еңбек процесі мен күнделікті тұрмысына бойлап енген, коммуникативтік қызметінің барлық дерлік түрлерінде игерілетін кірме сөз-терминдердің бір шоғыры – ақпараттық технология аталымдары, компьютерлендіру, тұрмыстық қызмет көрсету, ойын-сауық бағыттарына қатысты кірме сөздер-терминдер.

Соңғы жылдары коммуникативтік актіге түскен термин – *фейк* (ағыл. – fake). Қазақ тіліндегі *жалған* сөзіне сәйкестеу келеді. Бірақ *жалған* дегеннен гөрі мағынасы тереңірек: әдейі ойластырып, адамдардың пікір-көзқарастарына манипуляция жасау үшін, кейде пайда табу мақсатында таратылатын ресми және бейресми ақпаратқа қатысты қолданылады. Қазіргі жазба коммуникацияда *фейк-ақпарат, фейк-аккаунт, фейк-дерек, фейк жаңалық* (дереккөздердегі емлесі сақталған. – А.А.) тәрізді сөзқолданыстар жиіледі: баспасөзде, көркемсөзде, ауызекі сөйлеу тіліне көшті. Фотосуреттерді, аудиоматериалдарды өзгертетін технология негізделген дипфейк (deepfake) термині де көзтаныс бола бастады.

Баспасөзде: *Ал **фейк** ақпараттарды анықтауға қатысты елімізде Factcheck.kz сынды жобалар көптеп құрылып жатыр* («Жас алаш», 21 шілде, 2023 жыл). *Пікір қалдырған адам **фейк-аккаунт** шығар, арнайы жоспармен жасалған әрекет болар деп топшыламаймыз. Америкада түрлі **фейк-жаңалықтар** жарияланды. Мамандар фейк-ақпаратты ажыратудың жеңіл тәсілдерін ұсынады* (Айқын ақпарат, 25 маусым, 2019 жыл).

Бұлар – мерзімді басылымдардың атқаратын функцияларының үдесіне сәйкес қолданыстар.

*Көркем әдебиетте: – Сен олай **фейк** сөйлеме. – Мен кейіп сөйлеп тұрған жоқпын, – деді Қисық. Неменеге кейіп сөйлеймін? Шындықты айтып тұрмын. – Мен саған кейіп деген жоқпын ғой. Фейк деп тұрмын ғо. – деді Қаспақ күйгелектеніп* (Д. Әбішев. Бұзаутіс. Әңгіме).

*Интернет-кеңістіктегі пайдаланушылар контентінде: – Жадыра, сен просто **фейктерге** сенбе. Бақытбек **фейк** жасамайды* (Facebook, комментарийлер).

Фейк дегенді «әдейі ойластырылған жалған ақпарат» түрінде түсіндіруге болар, бірақ бұл терминжасам талаптарының үдесінен шықпайды, ғылым мен техниканың осы саласының аталымдарының ақпарат сыйымдылығы бар ықшам нұсқадағы форма мен мазмұн тұтасқан транскрипциясын халықаралық стандартқа сай сақтау талабы да бар екендігі ескеріледі.

Қазірге ресми ақпараттан орын алып, ауызекі сөйлеу тіліне көше бастаған терминнің бірі – *дедлайн* (ағыл. –deadline). «Мерзім, уақыт» мағынасына қарағанда, *дедлайн* қаталырақ: жұмыстың, іс-шараның орындалатын, өзгертуге болмайтын ең соңғы күні, кейде тәуліктің қай сағаты да белгіленетін ұғымды қамтитын кірме терминнің астарында жұмыс, іс-шара, тапсырма сияқтылардың деркезінде атқарылуын жоспарлау, қадағалау, жауапкершілік, міндеттеу мағыналары бар. Мерзімді басылымдардағы хабарландыруларда, ресми ақпараттарда қолданылатын термин *«дедлайн көрсетілді ме, дедлайн айтты ма, дедлайн қашан екен»* түрінде еңбек процесіндегі ауызша хабар алмасуға да енді.

Тарөрісті кеңістіктен ресми ақпарат арқылы бірте-бірте көзтаныс бола бастаған термин – *омбудсмен.* Осы терминге қажеттіліктің, қолданысқа түсуінің басты себебі – қоғамда жаңа, актуалды қызмет түрлерінің пайда болуы. Қазіргі кезде қоғам мүшелерінің құқығы мен бостандығын қорғаудың мемлекеттік кепілдігін қамтамасыз ететін жеке адам, уәкіл, тұтас институт қалыптасты, бұл – *омбудсмен.* Атқаратын қызметі жағынан көптеген проблемаларды тұтастыратын ұғым атауы дыбыстардың қиысуы мен орналасуы жағынан қазақ тілінің заңдылықтарына сәйкес келмесе де, *омбудсмен* ауызша сөзге араласа бастады, бұған осы лауазым, мекеме қызметінің баспасөзде, әлеуметтік желіде кеңінен насихатталуы себепкер болып отыр.

Елімізде балалар құқығын қорғайтын ***омбудсмендер*** *жұмысын бастады* («Айқын» газеті, 13 қаңтар, 2026 жыл). *Компанияның корпоративтік* ***омбудсмені*** *Қанат Әлмағамбетовтен 2025 жылы атқарылған жұмыстар мен биылғы жоспарлар туралы білдік* («Қазақстан теміржолшысы» газеті, 6 ақпан, 2026 жыл).

Тауарлар мен өнімдердің айрықша сапасын, олардың жаңа сапаға ауысуындағы сипаттарды атайтын *бренд* және *тренд* сөздерінің ұғымдық айырмаларын тіл иелмені нақ сондай ажырата қоймаса да, әлеуметтік желі арқылы ауызекі сөйлеу тіліне көшті. «Бренд болып жатқан киімдер», «тренд киім», «техникалық құралдардың арасындағы тренд» сияқтылар өзге де сөздермен тіркесіп «сән» сөзге, мода сөзге айналды. Ұлттық киімнің заманауи үлгілері мекемесінің атауы Myrza brand эргонимі әбден таныс болды.

Біз де бұл трендтен қалмай, 10 жыл бұрын хит болған қазақ әндерін ұсынып отырмыз. Мот аға, биіңіз тренд болып жатыр екен, мен видеоға түсірдім, бағасын беріңіз, – деп жазды Сымбат(пайдаланушылар контентінен).

Қазіргі уақытта Қазақстанда ұлттық нақыштағы заманауи киімдер бренд ретінде қарқынды дамып келеді. Танымал болып жатқан киім брендтер көп (пайдаланушылар контентінен).

Форма мен мазмұн тұтастығы, мағына дәлдігі, ақпарат сыйымдылығы тәрізді өлшемдер арқылы жағымды мағынасындағы кірме сөзге кіріптарлықты осылай бағалауға болады.

Модель-2. Жатсөзшілдік және формальды жарыспалар. Лингвоэкологиялық бақылау. Формальды жарыспалар – жалпытілдік қорда бар немесе қазақша баламасы жасалған, бекітілген сөздер мен кірме сөздердің коммуникативтік кеңістікте қолданылуы.

Индивидтің санасында ұлттық құндылыққа ие стереотип лексика-фразеологиялық сөздер, сөз тіркестері, тұтастай алғанда, сөзді түсініп және өзі пайдалана алуын

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

қамтамасыз ететін тіл туралы күллі білімі болады. Санада күрделі желі түрінде шоғырланған тіл туралы білім-ақпарат санадағы тұрақты сөздік іспетті. Дегенмен тіл иелменінің менталды лексиконындағы тұрақтылық бірте-бірте өзгереді, оған тілдік ортада бірнеше тілдің тең қызмет атқаруы, кейде тіл қызметінің теңсіздігі мейлінше әсер етеді, жеке адамның санасындағы тілдік мінез-құлық ұжымдық санаға ықпал жасайды. Бұл – аса күрделі құбылыс және процесс. Өткен ғасырдың орта тұсынан бастап өзге тілдің басымдығы тіл иелменінің менталды лексиконына басқа тілдің сөзқолданысын қосты. Кейіннен ұғым-түсініктердің, зат-бұйымдардың төл тілдегі форма мазмұн сәйкестендірілген лайықты баламалары ұсынылғанымен, санаға тереңдеп енген, қоғам мүшелерінің бастапқы тілдік санасында орныққан тілдік бірліктер автоматты режім, бейсана түрінде жұмсалады. Мәселен, сонау жылдарда ұсынылған, аялдама, қолшатыр, балмұздақ баламалары кодификациялана тұрса да, ауызекі сөйлеу тілінде, әдеби норма талаптары қадағалануы тиіс жазба нұсқаларда да менталды лексиконға орныққан кірме сөз пайдаланылады. Қазіргі жазба нұсқалардан – көркем туындыдағы автор сөзінен, ресми материалдардан, жарнамадан қолшатыр – зонтик, аялдама – остановка, балмұздақ – мороженое, дәріхана – аптека, есеп – отчет, тапсырыс – заказ, таныстырылым – презентация, мәзір – меню, іссапар – командировка, еңбек демалысы – отпуск, қаламақы – гонорар, кептеліс – пробка, мөртабан – штамп (печать), дүңгіршек – киоск, сондай-ақ массмедиа арқылы еніп, қолданыс жиілігі артқан тосынсый – сюрприз, кәдесый – сувенир жарыспаларын көруге болады. Интернет-кеңістіктегі пайдаланушылар өнімдерінде – ауызекі сөйлеу тілінде осы формалды жарыспалардың орысшасын пайдалану тіпті еркін, сонымен қатар организатор, квитанция, квартплата, клубника, малина, облепиха, помидор автоматты түрде жұмсалады.

Жарнамада: Балаларға арналған зонтиктер. Жарқын түстер, сүйікті кейіпкерлер Жеңіл, ұстауға ыңғайлы Мықты, желге төзімді. Балаларға қауіпсіз (Жарнама).

Ресми ақпарат дереккөздерінде: Презентация жасау талаптары мен әдістемелік нұсқаулар. Презентацияны алдын ала жоспарлау қажет, оның мақсаты мен мазмұнын білу қажет (Айқын ақпарат).

Көркем әдебиетте: Дүңгіршектің жанындағы электр бағанының басындағы шам жарығымен екі-үш шетелдік мәшине көрінеді. Киоскінің есігі шалқасынан ашылыпты (А. Ихсан. Дүңгіршек. – әңгіме). Берік ... көрсете берген папкасына бірнеше мыңды қыстырып, бірмұнша уақыттан кейін барып проводник купесінен шықты (Ы. Дәбей. Жарғанат. – әңгіме).

Пайдаланушылар контентінде: Қашан шығатынын Садыр шешпейді ғой, организаторлар шық дегенде шықты. Наразылық әртіске емес, ұйымдастырғандарға болсын сіздерді 3 сағат күттіріп қойған (Facebook, комментарий).

Жалпы алғанда, жарыспалық – тіл дамуының бір көрсеткіші. Варианттылықтың, әсіресе лексикалық варианттардың тілге, тілдік жүйеге тән қасиет екендігі жете талданған (Сыздық, 2001: 81-116). Лексикалық жарыспалар түзетін тілдік бірліктер де сараланған. Алайда олардың тілдік санадағы ауытқымалы болуы әр сипатта. Варианттылық тіл дамуының бір сипаты бола отырып, қолданыс жиілігі, семантикалық сыйымдылығы, стильдік реңкі арқылы түрлі қозғалысты бастан өткереді. Әдеби тіл нормасындағы сөз бен жергілікті тіл ерекшеліктерінің айналымға түсуінен, жаңа қолданыстардың пайда болуынан түзілетін лексикалық варианттар (сөз варианттары) тілдің табиғи болмысын таныту жағынан қажетті және әлеуетті. Олардың бірі әдеби норма ретінде қалыптанса, жарыспа сыңардың екіншісі номинациялық мүмкіндігін,

стильдік қуатын танытып, сарапануы жақтарынан тіл қызметіне керек. Төл тілдік бірлік – кірме сөз жарыспаларына бұл сипат тән емес, олардың бірі қалай болғанда да әдеби тілдің сөздік құрамынан ығыстырылады, демек, олар – уақытша формалды жарыспалар.

Төл тілдік бірлік – кірме сөз арқылы жасалатын вариантарды уақытша формалды жарыспалар деуіміздің негізгі себебі индивидтің тілдік ортасы мен тілдік санасындағы процестерге, әлеуметтік талғам деңгейіне байланысты. Тілді сақтау мен тілді қорғау бағытындағы іс-шаралардың байыпты жүзеге асырылуының нәтижелері қоғам мүшелерінің санасына біртіндеп, баяу түрде ықпал жасайды. Тілдік орта тазара түскен сайын әлеуметтік талғам да өзгереді, тілдік сана да интуитивті түрде қозғалысқа түседі. Әсіресе ауызекі сөйлеу тіліндегі қолданыс жиілігінің артуы төл тілдік бірліктің нормаға айналуына, әрі қарай санаға орнығуына сеп болады. Айталық, мерзімді басылымдарда ел тіршілігіндегі, еңбек қарым-қатынастарындағы актуалды мәселелердің бірі ретінде жиі сөз болатын пробка, командировка аталымдары қазір қолданыстан шықты, әредік ұшырасуы бейнорма санатына өтеді. Көркем шығармада кейіпкерлер диалогында кездесуі ситуативті вариант (Р. Сыздық) болып бағаланады. Жазарман коммуникативтік актіде кірме сөзді пайдаланғанымен, қосымша бірнеше тәсілді ұсынатыны байқалады. Бұл – тілдік санадағы өзгерістердің белгісі. Тәсілдердің бірі – мәтін шенінде кірме сөздің қазақша баламасын қатар қолдану, тағы бірі – түсіндіру, үшінші ретте графикалық белгіленімдер арқылы анықтап көрсету. Осының нәтижесінде жарыспалар қатарындағы кірме сөз сирек жұмсалып, бірте-бірте қолданыстан шығады. Тілді қорғау мен сақтауға бағытталған іс-қимыл жеке адамның менталды лексиконындағы хаосты реттей түседі, сөйтіп, тілдік сана / тілдік сана-сезім (языковое самосознание) саналы позицияға қарай жылжиды.

Салыстыралық.

Шоколадты құлпынай. Клубника в шоколаде. Жүректі жаулап, басты айналдыратын өте дәмді десерт! (Жарнама).

Таныстырылым (презентация) – ақпаратты көрнекі түрде жеткізудің, жобаны немесе өзіндік өнімді таныстырудың тиімді тәсілі (Айқын ақпарат).

Помидордан қысқа арналған дәмді салаттар мен маринадталған көк қызанақтарды дайындауға болады (подкаст материалы). Қазақстанда мөртабанды (штамп) Satu.kz, Halyk Market сияқты маркетплейстерде тез арада дайындатуға болады Айқын ақпарат).

Формалды жарыспаларға қатысты тағы да бірер кірме сөзге назар аударалық.

Ол кезде жоғары оқу орнына емтихан тапсырудан бөлек, анықтама алу, құжат жинау, жатақханаға орналасуды ресімдеу – әуресі көп жұмыс. Әсіресе анау “бегунок” деген бар ғой – әр кабинетке барып, мөр қойдыртып, қол қойдыруың керек. Мен болсам,о л кезде қызметтемін, олай-былай жүгіріп жүре алмаймын (А. Оралхан парақшасынан). Қазақта қызының артынан бесік апармаған. Өткенде базарға немереме отыратын орындық, «ходунок» алуға барғанмын (Л. Тоқмолдаева парақшасынан).

Кірме сөздердің екпіндеп енуінің бір үлгісін келтірілген мысалдар айғақтайды. Осындай атаулардың ауызекі тілдегі, жазба нұсқалардағы көрінісі бірнеше факторларға байланысты. Сөз жоқ, тұрмыс-тіршіліктегі құрал-жабдықтар атаулардың семантикасы айқын. Мәтіндегі мағынасында бегунок – жұмысқа орналасу, жұмыстан босатылу, медициналық тексерістен өту әрекетін жүйелі, шапшаң тындыруды реттейтін құжат. Ходунок – бала мен ересек адамның жүріп-тұруына арналған қолайлы жабдық. Terminkom.kz мәліметі бойынша бегунокке – жүгіртпе нұсқасы ұсынылған, сырт киімнің бір бөлшегі (фурнитура) де осылай аталады, механика, информатика, көлік салаларының

терминжүйесіне де қатысы бар. Қазақ тіліндегі баламасын беру қажет десек, терминнің мазмұнындағы барлық ұғымды жинақтап беретін, терминжасам талаптарына сай форма мен мазмұн тұтасатын ықшам лексема керек болады. Әзірге функционал қажеттілігі бар ұсынылған екі лексема формалды жарыспалар түзудің бастапқы сатысында, тіл иелмені тарапынан олардың баламасы табылып, әрі қарай тілдік ортада қатар жұмсала келе, төл тілдік баламаға орын берілетіні анық.

Модель-3. Жатсөзшілдік және сөз жұтаңдығы.

Әдеби тілдің сөздік құрамындағы кірме сөздердің функционал қажеттілігін, «басқа тілдің сөзін тұтыну қажет болғандықтан» (А. Байтұрсынұлы) қабылдау себептерін, кірме сөздердің номинациялық, стильдік қызметін біршама түсіндіру, кірме сөздерді жіктелім бойынша сараптау нәтижелері қазіргі социумның коммуникативтік қарым-қатынасында сөз жұтаңдығы мен жатсөзшілдікті танытатын тағы да бір топ кірме сөздердің бар екендігін анықтап берді.

Ұлт ұстазы ұсынған жатсөзшілдіктің ең басты көрінісі – функционал қажеттілігі жоқ, тіл қолданысында бірте-бірте қазақ тілінің өз әлеуетінен жасалған тілдік бірлікке орын беретін, ара-тұра стильдік қызмет атқара алатын формалды жарыспалардан басқа, өзгешеленетін кірме сөздер. Осыларды талдау, бағалау – лингвоэкологияның түйінді мәселесі. Түйінді болатыны – жатсөзшілдік, тіл шұбарлығы, сөз жұтаңдығы, қойыртпақ тіл, сәнге айналған тіл дегендердің баршасы осы өзгешеленетін кірме сөздерге қатысты болып отыр. Оларды жинақы талдау мақсатында шартты түрде деструктив сөздер деп атауға болады.

Кірме сөздердің қазақ тілі иелменінің сөзсаптамына кірігуі сан түрлі, олардың функционал қажеттілігі, еңбек қарым-қатынастарына алғаш енген кірме сөз бен оның төл тілдегі баламасының қатар жүруі, бөгде сөз (вкрапление), трансплантациялар жоғарыда кеңінен талданды.

Деструкция терминнің мәнісі құрылым жүйесін бұзу үдерісінің жүруі дегенге саяды. Тіл қолданысына келгенде, кірме сөздердің бір тобы қазақ сөзінің ойды жеткізер мүмкіндіктерін ығыстырады, жеке адамның сөзсаптамынан көзге түскен бөгде, бөтен сөз өзге адамдардың сөйлеуі мен жазуына көше бастайды, тіл иелменінің бір тобында дағды қалыптасады. Деструктив сөздер тілдік санаға жеткендер емес. Олар – еліктеуден туындаған көшірме үлгілер. Осының нәтижесінде бірнеше құбылыс байқалады: бірі – төмен функционал стильдің қалыптаса бастауы және «сәнге» айналған тіл.

«Сәнге» айналған сөзқолданыс – қазіргі кезде ағылшын тілінен енген тілдік бірліктер. Сәнге ұмтылудың жайы бірнеше тұстан байқалады. Алдыңғы баяндауларда фейк, дедлайн тәрізділердің жұмсалымын мағыналық нақтылық, кейінірек қазақ тіліндегі баламасы ұсынылады деген мақсатта ақтап алуға ұмтылыс жасалды. Бұлардың сыртында қалың жұртшылыққа тосын, мағынасы түсініксіз ағылшын сөзі жазба тілге түсе бастады.

Мақпал Жүнісова екі мәрте солд-аут жинады (Facebook, хабарлама).

Ағылшын тілінде «іс-шараға билет толық сатылды, бос орын жоқ және әншіге деген құрмет» деген бірнеше мағынаны қамтитын терминді жатсөзшілдіктің бір көрінісі ретінде танимыз.

Мәдени іс-шаралар жөніндегі ақпаратта фит (ағыл. – featuring), мембер (ағыл. – member) сөздерін қосып сөйлеу фактілері де көрініс бере бастады. Бірлесіп өнер көрсету, жұп болып қатысу арқылы жасалатын музыка, ән (фит), топтың, команданың

мүшесі (мембер) мағыналарындағы бөгде сөздер, сондай-ақ хитмен, саундтрек, ілгеріде көрсетілген солд-аут дегендер оқырманға ұғынықты бола ма, болмай ма, – бұл жөнінде жазарман ойланбайды.

Тіл иелменінің білімі, кәсібі, мамандығы, атқаратын қызметі жағынан қарағанда, ағылшынша және орысша бөгде сөзге әуестіктің белең алған жайына өнер адамы мен журналист және көрермен арасында өткен сұхбатты ықшамдап ұсынамыз.

Райм мен Айқын: кімнің көрермені көп?

Әнші. Көреміз енді, Райм қазір енді краш болып жүр ғой... 19 жылдағы концерт көп болды ғой. Енді Республика сарайына беріп жатқан үшінші концертім. Бірақ бұл сольный концерт емес, бұл – солянка. Негізі мен емес, ол осы концертті ұйымдастырып жатқан адамдардың шешімі. Айқын мен Райм екеуінің тыңдарманы ұқсайтын шығар бір-біріне, келетін шығар деген сияқты. Только Раймдікі кішкене кішірек.

Журналист. Райммен ортақ фит бола ма?

Әнші1 . Райммен фит ойда бар.

Әнші2. Гонорар төлеу керек десең, иә. Жоқ, ол ешқандай не емес. Әркіммен концерт қоюға болады. Біздерге сондай ұсыныс түсті. Турмен жүргендіктен почти сол турда дайындалып шықтық қой.

Журналист. Бүгінгі концертке кімнің фанаттары көп келді екен? Оны тыңдарманның өздерінен сұрап көрейік...Концертке кімді тыңдау үшін келдіңіз?

Көрермен. Раймды.

Журналист. Қай өлеңін жатқа білесіз? Айтып көріңізші?

Көрермен. Қарагөз ең алғашқы сүйген қызым, көктемім жазым менің күзім, қысым. Я не помню дальше. Самая вышка.

Журналист. Шет елге шығып концерт өткізу кім үшін және не үшін қажет болды?

Әнші1. АҚШ-та да дәл осылай. Просто ол жақтың қазақтары сағынып, кішкене сағынышы молырақ та.

Журналист. Бұл кешке Айқын Төлепберген тыңдарманына ерекше тосынсыймен келіпті. Концерт соңына таяу, экс «Ninety one» мембері Эйзимен бірге «Сұр мұңлы-ай» атты жаңа әнінің тұсауын кесті. Халық екі хитменнің өнерін сағынып қалғандай (Айдана Мәулен, журналист. 24 наурыз, 2022 жыл.).

Тағы бір концерттен кейінгі көрермен пікірі төмендегідей сөзқолданыстан құралады (емлесі сақталған. – А.А.).

Өзінен көрсін кім оған жанбырға такалғанда кешігіп шық деген күтті го халық басталғанда ақ айтп шығып кетсе халық әуре болмайды, погода именно сол күні жанбыр жауатынын былмей қалуы мүмкін сонда да жауапкершілік жокпа мейлы бесплатный... Күшті кайфпен айтты ғой жанбырда. ал біз полный су болдық (Facebook, комментарийлер).

Тіл иелменінің сөз саптауындағы жатсөзшілдік ұғым-түсініктер, құрал-жабдықтар атауларын пайдалануы арқылы кең тарап барады. Әлеуметтік желідегі контенттен «свет өшіп қалды, отопление-ні қоспай жатыр, балам дворда жүр, цивильно, культурно демалдық, нервный болып жүр, баланы тепличный жағдайда ұстап жүрміз, күлкім пришла, мешать ету, удалить ету, зависать ету, заставить ету, таксовать ету» тәрізділерді жиі кездестіруге болады.

Сөз жұтаңдығына апаратын жатсөзшілдіктің таралған тобы – өзге тілдің құрылымында ойды ұластырушы, тиянақтаушы частица, предлог және наречие,

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

қыстырма сөз деп аталатындар. Бөтен сөздер – короче, типа того, вроде, нормально, уже, каждый раз, тем более, классно, цивильно, как раз, самый раз, на самом деле, именно, игнор, круто, конечно дегендер интернет-кеңістіктегі пайдаланушылар контентінде кең таралған.

Тіл иелмендерінің өзара хабар алмасу, пікір білдіру барысындағы бөгде тілдік бірліктердің жұмсалымының себеп-факторларын таратып айту күрделі. Біріншіден, тіл иелмендерінің қолданысындағы бөгде сөздер (деструктивтер) қоғамдағы қостілділік, көптілділік бағытына тікелей қатысты емес, әрине, бұның ықпалын да жоққа шығаруға болмайды. Туған тілі басқа тіл, енді қазақ тілін үйреніп жүрген қоғам мүшесінің сөз саптауындағы осы ерекшеліктерге түсіністікпен қарауға болады.

Алайда жинақталған тіл иелменінің жазбаларынан – пайдаланушылар контентінен іріктелген эмпирикалық база көрсетілген деструктив сөздердің қазақ тілін ана тілім деп білетіндердің сөз саптауында екендігін айғақтайды. Қазақ тілі жетік білетін жоғары білімді адам да, білімі әртүрлі деңгейдегі жазарман да деструктив сөздерге бейімірек. Бірнеше болжам жасауға болады: а) тіл иелмені өзге тілді жетік білмейді, бірақ сөзқолданыс тілдік дағдыға айналған; ә) еліктеу дағдысы да басым; б) сөйлеуші / жазарман өзін-өзі жоғары бағалайды «басқа тілді жақсы білемін» деп өзін танытқысы келеді; в) ақпаратты жеткізудің автоматты тілдік бірліктеріне айналған; г) соңғы ширек ғасырдан бері қазақ тілінің мәртебесін көтеруге қатысты ойсананы өзгертетіндей қаншама іс-шара іске асырылып, насихат жүргізіліп келеді, соған қарамастан деструктив сөздерден арыла алмау бүгінгі заман адамының тіл тазалығына, тілді жұмсауға жауапкершілік деңгейінің төмендігіне байланысты. Көрсетілген тілдік бірліктердің сөз саптау дағдысына кіріккені соншалықты, бұған ақпаратты жеткізуші де, қабылдаушы да, диалогқа қатысушы да мән бермейді.

Алыс-жақын шетел тіл ғылымында ауызекі сөйлеу тіліне кірме сөздердің кірігуі деструктивті құбылыс ретінде қарастырылмайды. Лексикалық-грамматикалық құрылымы ұқсас тілдер үшін, сірә, туыстас тілдердің сөзқолданысының араласуы заңды жайт сияқты. Оның үстіне орыс ғалымы В. Костомаров орысша ауызекі тілге ағылшын сөздерінің араласуын ойды ықшам жеткізу, оған эмоция үстеу, адресатты назарын өзіне аудару мақсатындағы «бүгінгі тілдік норма» деп жеңілдете қарайды.

Қазақ тілінің қолданысына келгенде, деструктив сөздердің сөз жұтаңдығына апаратын, лингвоэкологиялық қаупі ұлғайып бара жатқан құбылыс екендігі анық. Кірме сөз-деструктив сөздер жұмсалымына тәуелді болу қазақ тілінің сөз байлығын санада, менталды лексиконда ыдыратады, тілді жарақаттайды, индивид санасында тілдің негізгі әлеуетін жоғалтуға дейін жеткізеді.

Жатсөзшілдік пен сөз жұтаңдығы жайына алаңдаған көзқарастарда бүгін заман адамының көркем әдебиетті оқуға құлықсыздығы, білім беру жүйесінің лингводидактикалық базасын оңалту қажеттігі айтылады. Сөз мәдениеті деңгейінің көтерудің өзектілігі де саяси-әлеуметтік маңызға ие екендігі тіл тағдырына арналған әңгімеге арқау болып келеді. Ұлттық код сақталған қазақ сөзінің тұнықтығына терең бойлататын көркемсөз үлгілерін жұртшылықтың рухани азығына айналдыру, сөз мәдениетінің сан қырларын насихаттау тіл тазалыған қол жеткізудің негізін көзі ретінде аталады.

Біз жоғарыда бөгде тілдік бірліктердің жұмсалымының себеп-факторлары күрделі екендігіне назар аударттық. Өйткені деструктив сөздердің тіл иелмендерінің

сөзқолданысында көрініс табуы бірнеше бағыттарға – ұлттық санаға, сана экологиясына, мәдениет экологиясына тікелей қатысты.

Сана экологиясы, мәдениет экологиясы – саяси-қоғамдық сананың ажырамас бөлігі. Санадағы процестер, санадағы құндылықтар жүйесінің арасалмағы жеке адамның рухани жағдайының қандай екендігін білдіреді.

Қазіргі кезеңде табиғат экологиясы ұғымы жұртшылықтың санасына жете бастады. Бұған табиғатты қорғауға арналған іс-шаралар себепкер. Тіл мәселесінде индивидтің тілді қорғау мен сақтау ұлттық бірегейліктің, ұлт тұтастығының тірегі – тіл, тілге тұтынушы ретінде емес, жеке тұлға мен тіл арасындағы үйлесімді іс-әрекет екендігін саналы ұғынуы аса маңызды. Коммуникативтік акті кезінде жеке адамның ойсанасындағы сөздік қоры мен тілдік дағдысы вербалдануының мәдениет экологиясына нұқсан келтіретінін сезіндіру, тілдік сана-сезіміне (мен қазақ ұлтының өкілімін) әсер ете алатындай шаралар атқарылуы да қажет.

Шетел ғалымдары біраздан бері көптілділік, қостілділік дегеннен гөрі полисоциолект аталымын талдап келеді. Бұның астарында қазіргі қоғам қалай болғанда да көптілді, қостілді, бұны тоқтату мүмкін емес, билингвизм, полилингвизм – қазіргі қауымдастықтың бір белгісі, яғни әлемдегі барлық дерлік халықтың тіл арқылы қарым-қатысы бірнеше тілдің араласуынан құралады, бұл – заңдылық деген мазмұн бар (Бойко, 2008: 7). Зерттеушінің көзқарасынша, полисоциолект құбылысын танып-білу үшін алдымен тілдік қауымдастықты әлеуметтік топтарға бөлу керек. Қазақ еліндегі бірнеше тілді қатар пайдаланатын қауымдастықты полисоциолект аспектісінде әлеуметтік топтарға бөлу – әлеуметтік лингвистика концепциясы арқылы тарқатылатын күрделі сипат. Бірақ қазіргі коммуникативтік актінің бір кеңістігінде әр басқа тілдерге тән құрылымның, сөзқолданыстың, стильдің аралас-құралас өмір сүруі қандай деңгейде екендігін зерттеу және бағалау кірме сөздердің функционал қажеттілігін, лингвоэкологиялық бақылауға алынатын жарыспаларды, сөз жұтаңдығын қалыптастыратын жатсөзшілдікті әлеуметтік лингвистика, психолингвистика сөйлеу теориясы, сөз мәдениеті сияқты іргелі және қолданбалы ғылым әдіснамаларымен салыстыра талдау лингвоэкология саласының тілді қорғау мен сақтаудағы маңызы мен рөлін негіздей түседі.

Қорытынды

Тіл стратегиясының қазақ тілін дамыту, тілдің ішкі әлеуетін таныту мақсаттарын көздейтін басым бағыттарын іске асыруға арналған сан түрлі іс-шаралардың қатарында лингвоэкологиялық бағытты қолға алудың өзектілігі айқын байқалды. Лингвоэкологиялық бағыттың актуалдануы тілдің күллі мүмкіндіктерін пайдалану арқылы жаһандану заманында тілдің өміршеңдігін сақтауға, қазақ тілінің әлем тілдері арасындағы бәсекеге қабілеттілігін арттыруға тікелей байланысты. Лингвоэкологиялық бағыт қоршаған ортаны қорғау сияқты тілді де сақтау мен қорғауға арналады, тіл иелменінің тілді пайдалануына деген рухани-тілдік саламаттылығын жоғары деңгейге көтеру мүддесіндегі іс-шараларды (зерттеу, насихаттау, түсіндіру) қарастырады. Осындай іс-шаралардың тиімді жүзеге асырылуында ғылымның жаңа саласының нысанасы, жай-күйі, ұғым-түсініктері жөнінде жинақы сипаттау, ұсыныс-пікірлер қорыту маңызды рөл атқарады.

Мүдделер қақтығысы, алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

Қаржыландыру

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің BR24993133 «Қазақ тілін лингвосинергетикалық, лингвоэкологиялық, лингводидактикалық аспектіде зерттеу және оның оқу мәтіні лингвистикалық негіздерін әзірлеудегі қызметі» бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасы аясында әзірленген.

Әдебиеттер тізімі

Алдашева, К. С. (2020). Қазақ неологиясы мен неографиясы: қалыптану үдерістері және когнитивтік интерпретация. «Балауса» ЖК.

Байтұрсынұлы, А. (1991). Ақ жол: Өлеңдер мен тәржімелер, публицистикалық мақалалар және әдеби зерттеу(Р. Нұрғалиев, құраст. және алғы сөз авт.). Жалын.

Балақаев, М. (1984). Қазақ әдеби тілі және оның нормалары. Ғылым.

Баскаков, Н. А., Балакаев, М. Б., және т.б. (1964). О современном состоянии и путях дальнейшего развития литературных тюркских языков. В Вопросы развития литературных языков народов СССР (с. 151–171). Издательство Академии наук Казахской ССР.

Бойко, Б. Л. (2008). Основы теории социально-групповых диалектов. Военный университет.

Волкова, Я. А. (2013). Деструктивность как характеристика неэкологичного межличностного общения. Эмотивная лингвоэкология в современном коммуникативном пространстве: Коллективная монография. ВГСПУ «Перемена».

Ермакова, О. А., Земская, Е. А., & Розина, Р. И. (1999). Слова, с которыми мы встречались: Толковый словарь русского общего жаргона (Р. И. Розина, ред.). Азбуковник.

Жұбанов, Қ. (2010). Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Мемлекеттік тілді дамыту институты.

Иванов, В. В. (2002). Экономика – язык – культура: Комментарий лингвиста. Общественные науки и современность, 1, 1–48.

Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезі. (2022). Ғылым баспасы.

Құрманбайұлы, Ш. (2014). Қазақ терминологиясы: Зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. Сардар.

Мусаев, К. М. (1984). Лексикология тюркских языков. Наука.

Омарұлы, Е. (2018). Үш томдық шығармалар жинағы (1-том). «Алашорда» қоғамдық қоры.

Рыскулова, Г., & Кенжебаев, Д. (2020). Основные понятия и современные тенденции лингвоэкологии. Научный аспект, 2(8), 1025–1033.

Сарыбаев, Ш. (2025). Қазақ тілтанымының өзекті мәселелері (2-том). Асыл ЖК.

Сыздық, Р. (1983). Сөз сазы: Сөзді дұрыс айту нормалары. Ғылым.

Сыздық, Р. (2001). Тілдік норма және оның қалыптануы (кодификациясы). Елорда.

Сыздық, Р. (2009). Қазақ тіліндегі ескіліктер мен жаңалықтар: Ғылыми-танымдық зерттеу. Арыс.

Сущенко, Е. А. (2011). Словарь-справочник лингвоэкологических терминов и понятий (Л. Г. Татарникова, ред.). Петрополис.

Шеожева, Б. А., & Абрегов, А. Н. (2016). Лингвоэкология: Речевая культура молодого поколения как составляющая общей культуры личности. Вестник АГУ. Филологическая серия, 3(182), 85–91.

Dwyer, A. M. (2016). Endangered Turkic languages of China. In S. Eker & Ü. Çelik (Eds.), Endangered Turkic languages: Theoretical and general approaches (Vol. 1, pp. 431–450). International Turkic Academy; International Turkish-Kazakh University.

Haugen, E. (1972). The ecology of language: Essays by Einar Haugen. Stanford University Press.

Məmmədli, N. (2022). Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti: Norma, nitq mədəniyyəti sahələri, nitqə verilən tələblər. Elm və Təhsil.

Menz, A. (2014). Gagauzca. Tehlikedeki Diller Dergisi / Journal of Endangered Languages, 3(3), 55–69.

А. Алдаш
Институт языкознания имени А. Байтурсынулы, Алматы, Казахстан

Заимствованные слова в современном казахском языке: функциональная потребность и проблемы казахской лингвоэкологии

Аннотация. Заимствование иностранных слов представляет собой сложный процесс в диахронно-синхронной динамике казахского литературного языка. Внедрение заимствованной лексики обусловлено геополитическими, экономическими, культурными и образовательными взаимоотношениями, а также развитием профессиональной коммуникации. Современная языковая ситуация в Казахстане характеризуется активным использованием русской и английской терминологии, необходимой для обозначения научно-технических понятий. Глобализация, развитие полиязычия, цифровых технологий, интернет-коммуникации и современных бытовых технологий способствуют распространению русизмов и англицизмов в социально-коммуникативном пространстве, включая повседневную речь носителей казахского языка. В статье рассматриваются заимствованные языковые единицы с позиций лингвоэкологии, направленной на изучение проблем сохранения языковой самобытности и нормативности казахского литературного языка. Эмпирический материал собран из периодической печати, художественных текстов, рекламных материалов, интернет-коммуникации и пользовательского контента социальных сетей. Заимствования анализируются на основе функциональных, семантических и лингвоэкологических критериев и классифицируются как термины, безэквивалентная лексика, иноязычные вкрапления, формальные лексические конкуренты и деструктивные единицы. Результаты показывают, что часть заимствований удовлетворяет конкретные номинативные и коммуникативные потребности, тогда как чрезмерное употребление другой части ослабляет позиции казахских эквивалентов и способствует смешению языковых элементов. Полученные выводы определяют зоны лингвоэкологического контроля и вносят вклад в развитие казахской лингвоэкологии как перспективного направления казахского языкознания.

Ключевые слова: заимствованные слова, функциональная необходимость, лингвоэкология, языковая среда, языковое сознание, иноязычие, чистота языка.

A. Aldash
A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

Loanwords in the Contemporary Kazakh Language: Functional Necessity and Issues of Linguistic Ecology

Abstract. Incorporation of loanwords is a complex phenomenon in the diachronic and synchronic development of the Kazakh literary language. Lexical borrowing is closely associated with geopolitical, economic, cultural, educational, and professional relations. In contemporary Kazakhstan, Russian and English scientific and technical terminology is required to denote new concepts and facilitate professional communication. Globalisation, multilingualism, digital technologies, Internet communication, and modern information technologies have also accelerated the spread of Russian and English lexical units in social communication, including everyday Kazakh speech. It examines loanwords from linguistic ecology perspective, focusing on language preservation and lexical integrity. The empirical material was collected from periodicals, literary texts, advertisements, Internet communication, and user-generated social media content. Borrowed units were analysed according to functional, semantic, and linguo-ecological criteria and classified into terms, culture-specific lexical units, foreign insertions, formal lexical alternatives, and destructive lexical units. Modelling was used to systematise their functional

necessity, excessive use, lexical impoverishment, and areas requiring linguo-ecological monitoring. The findings indicate that some loanwords fulfil specific nominative and communicative needs, whereas excessive use of others may weaken Kazakh equivalents and contribute to language mixing. The study contributes to the theoretical development of Kazakh linguistic ecology as an emerging field of Kazakh linguistics.

Keywords: loanwords, functional necessity, linguistic ecology, language environment, linguistic consciousness, excessive borrowing, language purity.

References

Aldasheva, K. S. (2020). Qazaq neologiyasy men neografiyasy: qalyptanu üderisteri zhane kognitivtik interpretatsiya [Kazakh neology and neography: Processes of standardisation and cognitive interpretation]. Almaty. Balausa. 264 p. [in Kazakh]

Baitursynuly, A. (1991). Aq zhol: Olender men tarzhimeler, publitsistikalyq maqalalar zhane adebi zertteu [The bright path: Poems and translations, journalistic articles and literary studies] (R. Nurgaliyev, comp. and foreword). Almaty. Zhalyn. 464 p. [in Kazakh]

Balakayev, M. (1984). Qazaq adebi tili zhane onyn normalary [The Kazakh literary language and its norms]. Almaty. Gylym. 182 p. [in Kazakh]

Baskakov, N. A., Balakayev, M. B., et al. (1964). O sovremennom sostoyanii i putyakh dal'neyshego razvitiya literaturnykh tyurkskikh yazykov [On the current state and further development of the literary Turkic languages]. In Voprosy razvitiya literaturnykh yazykov narodov SSSR [Issues in the development of the literary languages of the peoples of the USSR] (pp. 151–171). Alma-Ata. Publishing House of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. [in Russian]

Boyko, B. L. (2008). Osnovy teorii sotsial'no-gruppovykh dialektov [Fundamentals of the theory of social-group dialects]. Moscow. Military University. 184 p. [in Russian]

Ermakova, O. A., Zemskaya, E. A., & Rozina, R. I. (1999). Slova, s kotorymi my vstrechalis': Tolkovyy slovar' russkogo obshchego zhargona [Words we have encountered: An explanatory dictionary of general Russian jargon] (R. I. Rozina, Ed.). Moscow. Azbukovnik. 320 p. [in Russian]

Ivanov, V. V. (2002). Ekonomika – yazyk – kul'tura: Kommentariy lingvista [Economy, language and culture: A linguist's commentary]. Obshchestvennye nauki i sovremennost' [Social Sciences and Contemporary World], 1, 1–48. [in Russian]

Jubanov, Q. (2010). Qazaq tili zhonindegi zertteuler [Studies on the Kazakh language]. Almaty. Memlekettik tildi damytu instituty. 608 p. [in Kazakh]

Qazaq bilimpozdarynyn tungysh siezi (2022) [The first congress of Kazakh scholars]. Nur-Sultan. Gylym. 248 p. [in Kazakh]

Qurmanbaiuly, Sh. (2014). Qazaq terminologiyasy: Zertteuler, oqulyq, sozdik, bibliografiya [Kazakh terminology: Studies, textbook, dictionary and bibliography]. Almaty. Sardar. 928 p. + 16 supplementary pages. [in Kazakh]

Musayev, K. M. (1984). Leksikologiya tyurkskikh yazykov [Lexicology of the Turkic languages]. Moscow. Nauka. 230 p. [in Russian]

Omaruly, E. (2018). Ush tomdyq shygarmalar zhinagy [Collected works in three volumes] (Vol. 1). Astana. Alashorda Public Foundation. 400 p. [in Kazakh]

Ryskulova, G., & Kenzhebayev, D. (2020). Osnovnye ponyatiya i sovremennye tendentsii lingvoekologii [Key concepts and contemporary trends in linguistic ecology]. Nauchnyy aspekt [Scientific Aspect], 2(8), 1025–1033. [in Russian]

Sarybayev, Sh. (2025). Qazaq tiltanymynyn ozekti maseleleri [Current issues of Kazakh linguistics] (Vol. 2). Almaty. Asyl. 426 p. [in Kazakh]

Sheozheva, B. A., & Abregov, A. N. (2016). Lingvoekologiya: Rechevaya kul'tura molodogo pokoleniya kak sostavlyayushchaya obshchey kul'tury lichnosti [Linguistic ecology: The speech culture of the younger generation as a component of an individual's general culture]. Vestnik AGU. Filologicheskaya seriya [Bulletin of Adyghe State University. Philology Series], 3(182), 85–91. [in Russian]

Sushchenko, E. A. (2011). Slovar'-spravochnik lingvoekologicheskikh terminov i ponyatiy [Dictionary and reference book of linguistic-ecological terms and concepts] (L. G. Tatarnikova, Ed.). Saint Petersburg. Petropolis. 424 p. [in Russian]

Syzdyq, R. (1983). Soz sazy: Sozdi durys aitu normalary [The melody of speech: Norms of correct pronunciation]. Almaty. Gylym. 76 p. [in Kazakh]

Syzdyq, R. (2001). Tildik norma zhane onyn qalyptanuy (kodifikatsiyasy) [Language norms and their standardisation (codification)]. Astana. Elorda. 230 p. [in Kazakh]

Syzdyq, R. (2009). Qazaq tilindegi eskilikter men zhanalyqtar: Gylymi-tanymdyq zertteu [Archaisms and innovations in the Kazakh language: A scholarly and educational study]. Almaty. Arys. 272 p. [in Kazakh]

Volkova, Ya. A. (2013). Destruktivnost' kak kharakteristika neekologichnogo mezhlichnostnogo obshcheniya [Destructiveness as a characteristic of linguistically non-ecological interpersonal communication]. In Emotivnaya lingvoekologiya v sovremennom kommunikativnom prostranstve [Emotive linguistic ecology in the contemporary communicative space]. Volgograd. VGSPU Peremena. [in Russian]

Dwyer, A. M. (2016). Endangered Turkic languages of China. In S. Eker & Ü. Çelik (Eds.), Endangered Turkic languages: Theoretical and general approaches (Vol. 1, pp. 431–450). International Turkic Academy; International Turkish-Kazakh University.

Haugen, E. (1972). The ecology of language: Essays by Einar Haugen. Stanford University Press.

Məmmədli, N. (2022). Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti: Norma, nitq mədəniyyəti sahələri, nitqə verilən tələblər. Elm və Təhsil.

Menz, A. (2014). Gagauzca. Tehlikedeki Diller Dergisi / Journal of Endangered Languages, 3(3), 55–69.

Автор туралы мәлімет:

Алдаш Айманкүл – филология ғылымдарының докторы, профессор, бас ғылыми қызметкер, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан. E-mail: aimank51@mail.ru, ORCID: 0000-0003-3468-0369

Алдаш Айманкүл — доктор филологических наук, профессор, главный научный сотрудник Института языкознания имени А. Байтурсынулы, Алматы, Казахстан. E-mail: aimank51@mail.ru, ORCID: 0000-0003-3468-0369

Aldash Aimankul — Doctor of Philology, Professor, Chief Researcher, A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan. E-mail: aimank51@mail.ru, ORCID: 0000-0003-3468-0369

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN (Print) 2616-678X. ISSN (Online) 2663-1288

ЛИНГВИСТИКА / LINGUISTICS / ЛИНГВИСТИКА

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2026-156-3-45-56

ХҒТАР 16.21.27
Ғылыми мақала

М.К. Ахметова[1], Ә.А. Данияр[2]*
[1]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
*[2]*Астана халықаралық университеті, Астана, Қазақстан*
(E-mail: [1]akhmetova_mk@enu.kz, [2]aliya_daniyarova@mail.ru)*

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ЖАСТАРЫ ТАНЫМЫНДАҒЫ «АДЫРАСПАН» ЛЕКСЕМАСЫНЫҢ АССОЦИАТИВТІК ӨРІСІ

Аңдатпа. «Адыраспан» сөзі – қазақ халқының салт-дәстүрінде, наным-сенімінде ерекше орын алған лексема. Ол тек өсімдік мәнінде емес, символдық, ритуалдық және емдік мәнге ие. Зерттеу мақсаты – қазіргі қазақ жастарының тілдік санасында «адыраспан» концептісінің қандай ассоциациялармен байланысты екенін анықтап, олардың семантикалық, мәдени және когнитивтік мәнін сипаттау. Зерттеу нысаны – 17-25 жас аралығындағы қазақ жастарының «адыраспан» сөзіне берген реакциялары (634 жауап). Қазақ жастарының бұл сөзге қатысты ойы, елесі, ассоциациялары салыстырылып, олардың тілдік санасы мен этнотанымындағы ерекшеліктер сараланады. Аталған шөпке қатысты елестету, бағалау мен қолдану ерекшеліктері арқылы жастардың дүниетанымы, салт-санасы мен тілдік санасындағы реакция сөздер анықталады. Мақаланың өзектілігі қазақ халқының тұрмыс-салтында, наным-сенімдерінде кең орын алған адыраспан шөбінің қазіргі жастардың тілдік санасындағы көрінісін айқындаудан танылады. Этномәдени кодтар, магиялық-медицина концептілері және тілдік ассоциациялар арқылы «адыраспан» ұғымының танымдық деңгейі зерделенеді. Этнолингвистика мен этнопсихолингвистикада белгілі бір ұлттың дүниені тану ерекшелігі, тілдік бейнелеу құралдары мен мәдени когнитивтік моделі арқылы анықталады. Зерттеу нәтижелері қазақ этнолингвистикасы мен психолингвистикасында дәстүрлі лексемалардың заманауи қабылдану ерекшелігін, олардың мәдени кодтағы орнын анықтауға негіз болады.

Түйін сөздер: концепт, тілдік сана, ассоциация, этномәдени код, наным-сенім, стимул-сөз.

Түсті: 29.09.2025; Жөнделді: 18.05.2026; Мақұлданды: 20.09.2026; Онлайн қолжетімді: 29.09.2026

Кіріспе

Тіл мен ұлт ажырамас, біртұтас тұлға ретінде танылады, себебі тіл тек қарым-қатынас құралы ретінде ғана емес, сонымен бірге ұлттық бірегейліктің негізгі құрамдас бөлігі ретінде де қызмет етеді. Бұл ұлттық бірегейлік табиғатынан сақталған және тіл арқылы берілетін мәдениет арқылы қалыптасады (Akhmetova et.al., 2025).

Әрбір ұлттың дүниетанымы, болмысты қабылдауы, табиғат пен заттарға қатынасы сол ұлттың тілдік санасында бейнеленеді. Қазіргі жастардың санасында дәстүрлі элементтердің тілдік бейнесі көп жағдайда бұрынғы және қазіргі шындық мұраларының бірегей үйлесімін көрсететін жаңа реңктерге ие. Осындай ерекше мәнге ие ұғымдардың бірі – «адыраспан». Қазақ халқының тұрмысында, танымында, наным-сенімінде бұл өсімдіктің алар орны ерекше.

«Емдік шөптер білгенге – ем, білмегенге – у. Қазақтар ерте заманнан-ақ дәрілік өсімдіктерді ажырата білген. Оларды қай мезгілде жинап, қалай қолдану керек екендігіне аса көп мән берген» (Шадкам және Токенова, 2019). Адыраспанның дәстүрлі медицинадағы маңызы мен қолданысы жайында ғалымдар зерттеулерінен мынадай деректер келтіруге болады:

1. «Адыраспан Жерорта теңізінен Орталық және Оңтүстік-батыс Азияға дейінгі жергілікті өсімдік ретінде танылған, ол – дәстүрлі дәрілік мақсатта қолданылуымен танымал және әртүрлі фармакологиялық әсерлері бар, соның ішінде бактерияға қарсы және ісікке қарсы қасиеттері бар өсімдіктердің бірі» (Tiwari et al., 2023).

2. «Халықтық медицинада хош иісті заттың үстіңгі бөлігінен жасалған қайнатпа безгекті, сіңір тартылуды, ұйқысыздықты, суық тиюді және басқа ауруларды емдеуде қолданылады» (Akramova, 2024).

3. Адыраспан – ауруларды емдеуге қолданылатын, емдік қасиеті күшті, көпжылдық шөптесін өсімдік. Түйе табандар тұқымдасына жататын көбінесе шөл, шөлейт, сортаң жерлерде өсетін ақ, сары түсті көпжылдық өсімдік (Қазақ сөздігі, 2013).

Зерттеу әдістері

Зерттеу сапалық және сандық әдістерді ұштастыра отырып жүргізілді. Яғни еркін ассоциациялық тәжірибе, жиілік талдау, семантикалық жіктеу, этнолингвистикалық және ассоциативтік талдау әдістері қолданылды.

Сандық талдау барысында деректер статистикалық өңдеуден өткізілді. Сапалық талдау аясында сауалнамаға жауап берушілердің тілдік бірліктері семантикалық топтарға жіктеліп, этнолингвистикалық және ассоциативтік талдау әдістері пайдаланылды.

17-25 аралығындағы қазақ жастарынан ұлттық дүниетанымға, менталитетке және дәстүрге, тұрмыс-тіршілікке қатысты 100 сөз бойынша ассоциациялық тәжірибе жүргізілді. Сауалнама бойынша біздің тақырыпқа қатысты «адыраспан» сөзіне берілген жауап нәтижелері негізгі материал ретінде алынды. Сауалнама сұрақтары Google Workspace платформасына енгізіліп, электронды сілтеме арқылы онлайн форматта жауап берушілерге таратылды. Барлығы 634 жауап беруші қатысты. Сауалнама деректерін өңдеу барысында Microsoft Copilot бағдарламасы қолданылды.

Әдебиетке шолу

Қазақ халқының мәдениеті мен тілі біртұтас рухани әлемнің айнасы іспетті. Бұл жүйеде табиғатпен, тіршілікпен тығыз байланысты ұғымдар ерекше орын алады. Солардың бірі – өсімдік микротобы. Қазақстан аумағындағы өсімдіктерді зерттеу жұмыстары XIX ғасырдан бастау алған. Қазақстандағы өсімдіктерді алғаш зерттеген

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

Б.А. Федченко, И.В. Ларин, Н.И. Анненков, Н.И. Рубцов, Н.В. Павловтың және т.б. орыс ботаниктерін атап өтуге болады. Ал В.В. Радлов, Ә. Диваев сынды ғалымдар түркі тілдес халықтардағы фитонимдерге қатысты ырым-тыйымдарға тоқталса, академик Ә. Қайдар, проф. Е.Жанпейісов, А. Нұрмұхамедов, Ш. Сарыбаев, Б.Қалиев, Т. Жанұзақов сынды классик ғалымдар тарапынан этнолингвистикалық сипатта қарастырылды. Ал кейінгі кезеңде олардың ізін жалғастырушылар қатарында Ұ. Әділбаева, Ш. Сейітова, З. Садырбаева, Т. Мұсақұлов, Б. Сүйеркұл, А. Кегенбекова, Р. Шойбеков, Н. Әшімбаева, Э.Өтебаева сияқты зерттеушілерді атап өтуге болады.

Нәтижелер мен талқылау

Адыраспан шөбі – қазақ және жалпы түркі халықтарының күнделікті өмірінде елеулі маңызға ие өсімдік. Қазақтар бұл өсімдікті адыраспан, өзбектер ысырық, ал түріктер үзерлик оты (üzerlik otu) деп атайды. Адыраспан Иран, Үндістан сынды Шығыс елдерінде де аса киелі өсімдік ретінде танылған. Бұл елдерде адыраспан әртүрлі мақсатта қолданылып, ол жайында көптеген аңыздар мен наным-сенімдер қалыптасқан. Ежелгі Иран мәдениетінде және тілінде осы өсімдік «еспанд», «спанд» деп аталған және діни дұғаларда, ритуалдарда қолданылған. Парсы түсіндірме сөздігінде адыраспан туралы: «тіл-көзден аластау үшін отқа салып қолданылатын хош иісті қара дәндері бар шөп», – деген түсініктеме береді (Anvari, 2002).

Әдет-ғұрып – халықтың өмір сүру салтына сай негізделген әрекет болса, наным-сенім – халықтың ойлау жүйесін, санасын құрайды деп есептейміз. Осы ретте «адыраспанды» біздің халық наным-сенім ретінде ме, әдет-ғұрып ретінде қолдана ма деген сұрақ туындайды. Оны төменде түсіндіріп өтейік.

Адыраспан – ежелден қазақ халқының салт-дәстүрінде, ырым-сенімдерінде қолданылған шөп. Ол:

· жын-шайтаннан, көз тиюден қорғайтын өсімдік ретінде қарастырылады;

· «түтету» салты арқылы тазартушы символ;

· иісінің ерекше болуы себепті қорғаныштық қызметке ие;

· бақсы-балгерлік, емшілік салаларда маңызды рөл атқарған.

Демек, адыраспанның халықтың тұрмыстық өміріндегі қолданысына байланысты белгілі бір қызметтері болған.

1-сурет. «Адыраспан ілу» немесе «Адыраспан байлау» дәстүрі

Жалпы түркі халықтарында «адыраспанды ілу» немесе «адыраспанды байлау» дәстүрі бұрыннан таралған ырым-сенімге жатады. Яғни сол үйді (үй тұрғындарын)

жын-шайтаннан, көз тиюден қорғайтын өсімдік ретінде қарастырылып, көп жағдайда жер үйлерде ілініп/байланып тұрады (1-сурет).

Адыраспанмен аластау – әдет-ғұрып (іс-әрекет түрінде жасалады). Адыраспан ілу – ғұрыптық әрекет (жамандықтан сақтайды деген сенім негізінде). Адыраспанмен емдеу – халық медицинасында қолданылатын әдет-ғұрып (тәжірибелік әрекет), бірақ оның негізінде емдік күшіне сенім жатыр. Яғни бұл жерде әдет-ғұрып пен наным-сенім өзара тығыз байланысты. Әдет-ғұрып – әрекет деңгейінде, ал наным-сенім – сол әрекеттің мән-мағынасын айқындайтын дүниетанымдық негіз. Төмендегі суреттен әдет-ғұрып пен наным-сенім ретінде адыраспанмен аластаудың үлгісін көре аламыз (2-сурет):

2-сурет. Адыраспанмен аластау-тазарту ғұрпы

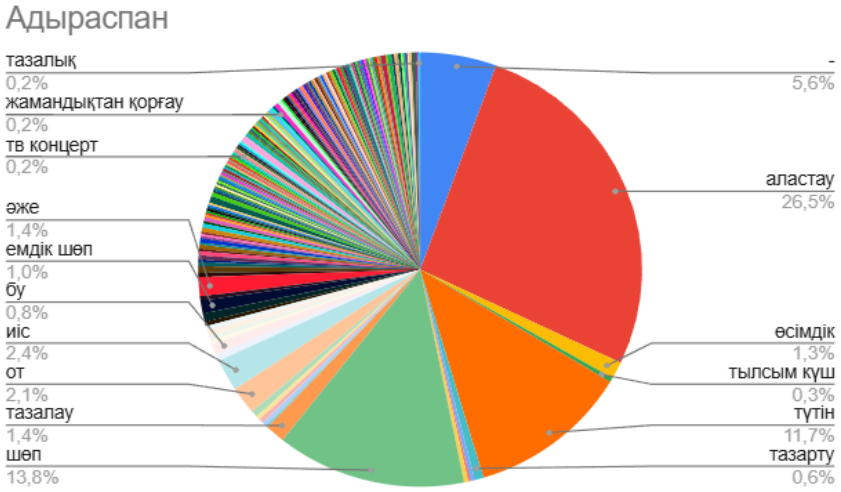
Р.Г.Ахметьянов «алас» сөзін Орта Азия, Сібір, Казань татарларының тілінде «көктемде от жағып, үстінен секіру, яғни аластау, барлық жаманшылықтан тазару» деген мағынада қолданылатынын көрсеткен және алас сөзін жалпы қыпшақтардың алаш ұранымен байланыстырады. Сондай-ақ оның пікірінше, алас сөзі парсы тіліндегі ал – «от, жалын» сөзінен шыққан, ол отқа табынумен байланысты шыққан «от» деген түсінікті білдірген. Ал аластау сөзінің екі мағынада қолданылатынын көрсеткен: 1) «ауруды отпен ұшықтап емдеу, ескі сенім бойынша қас күштерді қуудың ырымын жасау»; 2) «қылмысы бар адамды жазалау, масқаралау» (Ахметьянов, 1978).

Сонымен қатар жұртымызда бесікке салу дәстүрінде аластау әдет-ғұрыптары қолданылады. «Адыраспан түтету» және «бесік керту» деп те атайды. Бұл сөз діни сенімдерге байланысты пайда болып, ол «барлық жаман нәрселерден баланы ұзақ тұту» дегенді білдіреді. Мәселен:

Алас, алас, бәледен алас,
Алас, алас, дертіңнен алас.

Тағы бір мысалы:
Алас, алас, аласы
Келді міне, баласы.
Көш, көш бәлесі
елді міне иесі (el.kz ақпараттық порталы, 2012).

Зерттеу жұмысымыздың жаңашылдығы адыраспан сөзіне қатысты қазіргі жастардың ой-пікірін, таным-түсінігін анықтап білуден көрінеді. «Адыраспан» сөзінің тілдік санадағы ассоциативтік құрылымын анықтау мақсатында жүргізілген ассоциативтік тәжірибе жұмысына 17 мен 25 жас аралығындағы 634 (317 ер адам, 317 әйел адам) адам қатысты. Бұл аталмыш зерттеуіміздің практикалық маңыздылығын жоғарылатады. Тәжірибе нәтижесінде «адыраспан» стимул-сөзіне 634 реакция-сөз алынды. Сауалнама нәтижесін келесі диаграммадан көруге болады (1-диаграмма).

1-диаграмма. «Адыраспан» сөзінің ассоциативтік құрылымы (634 жауап негізінде)

Ескерту: сауалнама деректері нәтижесінде құрастырылған

Бұл диаграмма адыраспан сөзіне қатысты 634 қазақ жастарының жауабы негізінде құрылған ассоциативтік өрісті көрсетеді. Бұл жерде 5.6 %-ды құрайтын «-» деген белгі бар. Бұл – «адыраспан» сөзінің мағынасын білмейтін немесе жауап бермегендердің көрсеткіші. Қалған көрсеткіштер төменде жүргізілетін талдауларда түсіндіріліп, талданып өтеді. Зерттеу жұмысына қатысты өрістерді сипаттауда негізгі тілдік ұғымдарға мыналарды жатқызамыз: ядро, жақын шеткері аймақ және алшақ шеткері аймақ.

Ядро дегеніміз – сауалнамаға жауап берушілердің басым көпшілігі келтірген реакциялар, яғни концептінің басты мағынасын бейнелейді (25%-дан жоғары). Ядроға енетін ассоциациялар төмендегі кестеде көрсетіледі (1-кесте):

1-кесте. «Адыраспан» сөзінің семантикалық өрісінің ядросы

Ассоциация	**Көрсеткіші (%)**	**Сипаттамасы**
аластату	26,5%	Бұл – ең жиі кездесетін жауап. Адыраспанның көз тимеу, жын-шайтаннан аластау мақсатында қолданылатыны жастар танымында да бар екенін көрсетеді.
шөп	13,8%	Өсімдіктің табиғи, тұрмыстық атауы ретінде.
түтін	11,7%	Адыраспан тұтатқаннан кейінгі түтін, бу, түтіндету арқылы тазарту, аластау мағынасында.

Ескерту: автор сауалнама нәтижесі бойынша құрастырған.

Ядро аясында адыраспан халық арасындағы мистикалық және табиғи шөп ретіндегі қасиетімен елестетіледі, яғни жастар түсінігінде көп пайыздық үлесті 1-кестеде көрсетілген сөздер құрайды.

Ең жиі кездескен реакциялар осындай сипатқа ие:

· «аластау» – рекуррентті негізгі ұғым болып саналады, мәдени-діни сана көрінісі.

· «түтін», «шөп», «иіс», «әже» реакциялары – тұрмыстық және эмоциялық таным элементтері.

· «жын», «көз тию», «жамандықтан қорғау», «тәңіршілдік», «шаманизм» дегендер – архетиптік, наным-сенімдік қабат.

· «емдік», «дәрі», «тазалау», «антивирус» реакциялары – прагматикалық-утилитарлық сана.

Зерттеу нәтижелеріміз бойынша жақын шеткері аймақты 6 сөз құрайды. Бұл аймаққа жиілігі 1-10% арасындағы стимул-сөздер жатады (жауап бермеген пайызды есептемегенде). Олардың да мәні маңызды, бірақ концептінің қосымша дәрежелі немесе жанама компоненттері болып есептеледі (2-кестеде көрсетіледі).

2-кесте. «Адыраспан» сөзіне қатысты ассоциативтік өрістің жақын шеткері аймағы

Ассоциация	Көрсеткіші (%)	Сипаттамасы
Иіс	2,4%	Адыраспанның ерекше иісі – жиі айтылатын түсінік.
От	2,1%	Алып тұтату, шоқтау, тазарту процесі.
Тазалау	1,4%	Рухани немесе символикалық тазарту.
Әже	1,4%	Халықтық дәстүр мен отбасылық бейнелер.
Емдік шөп	1,0%	Дәстүрлі медицинадағы қолданысы.
Өсімдік	1,3%	Биологиялық белгісі.

Ескерту: автор сауалнама нәтижесі бойынша құрастырған.

Жақын периферия аясында адыраспанның тұрмыстық, емдік және рухани қызметтері көрініс табады. Алшақ шеткері аймағында 1%-дан төмен көрсеткіштердегі сирек ассоциациялар көрініс тапқан. Оны жеке тәжірибелер, контекске байланысты реакциялар құрады.

3-кесте. «Адыраспан» сөзіне қатысты ассоциативтік өрістің алшақ шеткері аймағы

Ассоциация	Көрсеткіші (%)	Сипаттамасы
Тылсым күш	0,3%	Қазақ халқы танымында адыраспан – жын-шайтаннан қорғайтын тылсым күш иесі, киелі шөп. Жастардың аз бөлігі ғана мұны біледі, көбі ескі наным деп қабылдайды.
Тазарту	0,6%	Үйді аластап, ауаны тазартады деген сенім бар. Кейбір жастар адыраспанды «хош иіс шығаратын, ауаны сергітетін өсімдік» ретінде қабылдайды.
ТВ-концерт	0,2%	Жастардың кейбір бөлігі «адыраспан» сөзін телебағдарламаларда, концерт атауларында кездестіріп, сонымен байланыстырады.

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

Жамандықтан қорғау	0,2%	Көз тиюден, тіл-көзден, бәле-жаладан сақтайды деп ырымдалған. Жастардың санаулысы ғана «адыраспан ілу» дәстүрін біледі, көбісі бұл сенімнен алыстаған.
Бу, тазалық, т.б.	1%-дан төмен	Түтін дегенді «бумен» шатастырған болу керек. Емдік жағынан тазалықпен байланыстырған. Жастар үшін көп жағдайда «иісі жағымды, микробты өлтіреді» деген тұрмыстық түсінік қалыптасқан.

Ескерту: автор сауалнама нәтижесі бойынша құрастырған.

Бұл жауаптардан аңғаратынымыз: олардың жеке тәжірибе, қазіргі медиаконтекст немесе болжамды мәндерге негізделгендігі. Кей жауаптардан жастардың «адыраспан» сөзінің шын мағынасын білмей, тек дыбыстық жағынан ұқсастығы бар «Алдараспан» әзіл-сықақ театрына қатысты реакция сөздер қалдырғандары бар. Оны тв-концерт, театр деген жауаптардан байқадық.

Бір зерттеу жұмысында «әрбір тілге сөзге салынған эмоцияның көріністері тиесілі. Әр халықтың мәдени ерекшеліктерін адамның өзін қоршаған әлеммен және өз-өзімен байланысын бейнелейтін бөлшектер көрсетеді» деген ой қозғалады (Hacızade, 2012). Осы пікірді негізге ала отырып, жастар санасындағы «адыраспан» концептісінің тілдік бейнесін талдауға болады. Қазақ жастарының жауап реакцияларынан бұл концепттің мынадай тілдік бейнесі анықталды:

· Қорғау/сақтау: Адыраспан – негативтен қорғайтын рухани қалқан ретінде қабылданады.

· Иіс арқылы тану: Көптеген жауаптар оның иісіне байланысты сипаттама берген – бұл сезімдік қабылдаудың көрінісі.

· Отбасылық символика: Жастар адыраспанды көбіне әжелерімен байланыстырады, бұл ұрпақаралық таным жалғастығын көрсетеді.

· Сенім мен үрей: «Жын», «шайтан», «көз тию» сөздері арқылы жастардың бойында бұл өсімдікке қатысты бір жағынан сенім, бір жағынан қорқыныш бар екенін аңғарамыз.

«Тіл мен сананың философиялық, логикалық, психологиялық аспектілерінен бөлек, әуелгі этнологиялық, мифологиялық, теологиялық аспектілері де бар» (Жиренов және Кульманова, 2019). Яғни адамзат дүниетанымындағы «тілдік сана» мен «діни сананың» репрезентациясы. Сол себепті де сауалнама жауаптарынан осы аспектілерді де байқауға болады.

Ассоциативтік өрісте байқалған реакциялар қазақ халқының дүниетанымы, дүние бейнесі, тілдік санасы мен мәдени кодын ашады. Бұл орайда, ғаламның тілдік бейнесінің адам өмірімен байланыстылығын атап өтуге болады. Себебі ғаламның тілдік бейнесінің біртұтастығы жайында тілші О. Жұбаеваның мынадай пікірі бар: «Ғаламның тілдік бейнесі негізінен субъективті сипатта, себебі онда нақты бір адамның көзқарасы, дүниетанымы көрінеді. Ол атадан балаға берілетін категориялар жүйесі арқылы белгілі бір код құрап, дайын күйінде қабылданылып отырады. Адам өзіне дейінгі жинақталған білім қорын қабылдау арқылы этномәдени қауымдастықтың өмір тәжірибелерін де қабылдайды» (Жұбаева, 2002). Демек, қазіргі жастардың тілдік санасы мен дүниетанымына ежелден қазақ халқының ұрпақтан ұрпаққа тарап келе жатқан белгілі бір дәстүр, салт, жоралғы немесе ұлттық категориялар жүйесі т.б. әсері мол. Оны төмендегі категориялар бойынша топтастыруға болады:

· Мәдени код: адыраспан – тек өсімдік емес, ұлттың рухани тәжірибесінің белгісі.

· Этностың байласымдық жады: атадан балаға беріліп келе жатқан таным жастардың да жадысында сақталған.

· Психолингвистикалық жағы: реакциялар эмоционалды, образды, сенсорлық қабылдауға негізделген.

Сауалнамадан гендерлік айырмашылықтарды да аңғаруға болады:

Әйелдерде көп жағдайда «тазалық», «үй», «әже», «жылы иіс», «балалық» секілді отбасылық ұғымдар айқын көрініс тапқан;

Ерлерде «жын», «тәңіршілдік», «шаманизм», «жусан», «қылыш» сынды архетиптер мен діни-мистикалық таным ұғымдары басым.

«Көз – ашылған есік, сана есігі, ақыл-ой есігі. Басқа сезімдік мүшелер арқылы қабылдау зат туралы әуелгі, нақты, тікелей ұғымды емес «жабық» сезім мүшелері – құлақ, мұрын, тері, тіл – арқылы өтіп келген ұғымдарды бейнелейді және бұл ұғымдарды нақты заттың емес, жекелеген жанама белгілері – дауысы, иісі, дәмі т.б. туғызады» (Бекмағамбетов, 1999) деп осы пікірде айтылғандай, көз – сана айнасы, ал қосалқы сезім мүшелері (мұрын, құлақ, тіл, тері) арқылы ақпарат «жанама» түрде қабылданады. Яғни адам санасында құбылыстар тек көру арқылы ғана емес, иіс, дыбыс, дәм, сезіну арқылы да жаңғырады. Бұл санада ұғымның қалыптасуына мәдени-танымдық тәжірибе мен әлеуметтік орта әсер етеді. Сауалнама нәтижесінде көпшілігі «адыраспан» сөзіне «иіс», «түтін» сынды ассоциациялар берген. Бұл – мұрын арқылы қабылданатын жанама танымдық бейнелердің санада тұрақтағанын көрсетеді.

Көру арқылы – жастардың көбі адыраспанды «түтіні шығып тұрған шоқ», «есіктің маңдайшасына ілінген шөп» ретінде елестеткен. Бұл – көз арқылы санада бейнеленген негізгі образ. Есту арқылы – үлкендердің «адыраспанмен аласта», «адыраспан жын-шайтанды қуады», «жамандықтан қорғайды» деген сөздерін есту де жастардың санасында наным-сенімдік бейнесі ретінде орныққан. Демек, адыраспанның қолданысы жастардың тілдік санасында тек ғұрыптық мәнмен (аластау, ілу, емдік және тазарту қолданысы) ғана емес, сонымен бірге наным-сенімдік бейнемен де (жын-шайтаннан қорғау, бәле-жаладан сақтау) қалыптасқан. Жастардан алынған ассоциациялар да осыны дәлелдейді: көру (ілінген адыраспан бейнесі), иіс сезу (ащы түтін иісі), есту (үлкендердің ырым-тыйымы, наным-сенімі) арқылы ұрпақ санасында жаңғырып отырады.

Қорытынды

Халық тұрмысында кеңінен қолданылған емдік өсімдіктер атаулары – ұлттың өмір салты мен дүниетанымын, қиялы мен әдет-ғұрпын танытатын рухани қазына. Солардың бірі – ғасырлар бойы шипалы әрі киелі өсімдік ретінде танылған адыраспан. Қазақ халқы бұл өсімдіктің қасиетін жақсы біліп, күні бүгінге дейін ауылды жерлерде, әсіресе ересек әйелдер мен әжелеріміз оны түрлі мақсатта қолданады.

Зерттеу нәтижесі «адыраспанның» тек дәрілік, емдік қасиеті мен қызметінен бөлек, танымдық, халықтың тұрмыс-тіршілігіндегі, дәстүріндегі орны, этномәдени сипаты, концептілік ерекшелігі және жастардың тілдік санасындағы көрінісін талдап көрсетуге мүмкіндік берді.

Адыраспан ұғымына қатысты зерттеу нәтижелері оның қазақ халқының әдет-ғұрыптық тәжірибесінде де, наным-сенімдік дүниетанымында да қатар орын алғанын айқындайды. Сауалнама деректері қазіргі жастардың тілдік санасында адыраспан концептісі көпқырлы бейнеде сақталғанын дәлелдейді: бір жағынан ол – тазарту, аластау, емдік өсімдік, екінші жағынан – жын-шайтаннан, көз тиюден қорғайтын киелі символ.

Алайда жастар арасында адыраспанды пайдалану дәстүрі, оның емдік ерекшелігі мен нақты қолданыс аясы ұмытыла бастағаны аңғарылады. Бұл құбылысты қазіргі заманғы қалалану (кенттену) мен қалалық өмір салтының ықпалымен байланыстыруға болады. Бүгінде кейбір қалалық отбасылар адыраспанды көбіне үйдің сәндік элементі ретінде ғана іліп қойып, емдік немесе тұрмыстық мақсатта сирек қолданады. Десек те, «адыраспан» концептісі қазіргі қазақ жастары үшін әлі этнотанымдық мәнін жоғалтпаған. Себебі «адыраспан» концептісі қазақ жастарының дүниетанымында этнолингвистикалық код, діни-мистикалық сенім, ұлттық-отбасылық символ және тұрмыстық тәжірибеге сүйенген құндылық ретінде бейнеленеді. Ол – халық тәжірибесі мен ұрпақ жадының қиылысқан тұсы, әдет-ғұрып пен наным-сенімнің тоғысуынан туған ерекше мәдени феномен.

Мүдделер қақтығысы, алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті тарапынан 2024-2026 ж. қаржыландырылатын AP23488671 «Қазақ жастарының этномәдени санасының тілдік көріністері» тақырыбындағы гранттық жоба аясында жазылды.

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

ЖИ құралдарының қолданылуы

ЖИ мүмкіндіктері ішінара библиографиялық деректерді дұрыс форматтау, транслитерациялау, сондай-ақ халықаралық дәйексөз келтіру стандарттарына (APA) сәйкестендіру мақсатында ғана жүзеге асырылды.

Авторлардың қосқан үлесі. Ә.А. Данияр хат-хабарға жауапты автор, әдебиетпен жұмыс жасап, сауалнама нәтижелерін іріктеп, зерттеу материалдарына талдау жүргізді, зерттеу мақаласын техникалық рәсімдеді. М.К. Ахметова мақаланың тақырыбын айқындап, әдіснамасын негіздеп, бағыт-бағдар берді.

Әдебиеттер тізімі

Ахметьянов, Р.Г. (1978). Сравнительное исследование татарского и чувашского языков. Москва: Наука.

Бекмағамбетов, Ш. (1999). Тілдік таным негіздері және тілдік символдар. Алматы: Ғылым.

Жиренов, С. А., & Кульманова, З.Б. (2019). Адамзат дүниетанымындағы «тілдік сана» мен «діни сананың» репрезентациясы. ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы, 179(3), 67–73. https://doi.org/10.26577/eb-2018-3-1336

Жұбаева, О.Қ. (2002). Кемеңгерұлының тілтанымдық мұрасы мен лингвистикалық тұжырымдамалары (Кандидаттық диссертация, 171 б.). Алматы.

Қазақ сөздігі. (2013). Қазақ тілінің біртомдық үлкен түсіндірме сөздігі. Алматы: Дәуір.

Шадкам З., Токенова А.Т. (2019). Қазақ-түрік тілі мен мәдениетінде кейбір емдік өсімдіктердің қолдану аясы. ҚазҰУ Хабаршысы. Шығыстану сериясы, 2(89), 148–156. https://doi.org/10.26577/jos.v89i2.1391

Akramova, G. (2024). Medicinal properties of “Péganum hármala” plant. BIO Web of Conferences, 93, 02018. EDP Sciences. http://dx.doi.org/10.1051/bioconf/20249302018

Akhmetova, M.K., Zhanzhigitov, S.Kh., Alpysbayeva, A.Y., Sarekenova, K.K., Bibekov, K. and Abitzhanova, Z. (2025). The Representation of Ethnocultural Names in the Linguistic Consciousness of Kazakh Youth. International Journal of Society, Culture & Language, 1–13. https://doi.org/10.22034/ijscl.2025.2056961.3990

Anvari, H. (2002). Farhang-e bozorg-e sokhan (Vol. 1). Tehran: Sokhan.

El.kz ақпараттық порталы. (2012). https://el.kz/content-3660_2906/

Hacizade, N. (2012). Bilişsel dilbilim açısından duyguların dili. Ankara: Çizgi Kitabevi. https://surl.li/accktj

Tiwari, A. K., Caglayan, K., Hoat, T. X., Subhi, A. A., Nejat, N., & Reddy, G. (2023). Phytoplasma Diseases of Major Crops, Trees, and Weeds. Elsevier. https://doi.org/10.1016/C2021-0-00254-6

М.К. Ахметова[1], А.А. Данияр[2]*

[1]Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

*[2]*Международный университет Астана, Астана, Казахстан*

Ассоциативное поле лексемы «адыраспан» в сознании современной казахской молодежи

Аннотация. Слово «адыраспан» – это лексема, занимающая особое место в традициях и верованиях казахского народа. Оно имеет не только значение растения, но и символическое, ритуальное и лечебное значение. Цель исследования – определить, с какими ассоциациями связан концепт «адыраспан» в языковом сознании современных казахских молодых людей, а также описать его семантическое, культурное и когнитивное содержание. Объект исследования – реакции казахской молодежи в возрасте 17-25 лет на слово «адыраспан» (634 ответа). Мы сравнили представления, образы и ассоциации молодежи с этим словом, выявив особенности их языкового сознания и этнокультурного восприятия. Через особенности представлений, оценок и способов применения данного растения прослеживаются мировоззрение, традиции и языковое сознание молодежи. Понятие «адыраспан» исследуется через этнокультурные коды, магико-медицинские концепты и языковые ассоциации. Актуальность статьи определяется выявлением отражения растения адыраспан, широко представленного в быте и традиционных верованиях казахского народа, в языковом сознании современной молодежи. В этнолингвистике и этнопсихолингвистике особенности познания мира определяются средствами языкового выражения и культурными когнитивными моделями. Результаты исследования позволяют выявить особенности современного восприятия традиционных лексем и их место в культурном коде в рамках казахской этнолингвистики и психолингвистики.

Ключевые слова: концепт, языковое сознание, ассоциация, этнокультурный код, верования, стимул-слово.

M.K. Akhmetova[1], A.A. Daniyar[2]*

[1]L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

*[2]*Astana International University, Astana, Kazakhstan*

Associative field of lexeme “Adyraspan” in the worldview of contemporary Kazakh youth

Abstract. The word “adyraspan” is a lexeme that holds a special place in Kazakh traditions and beliefs. It is not only understood as a plant but also carries symbolic, ritual, and healing meanings. The aim of this study is to identify the associations connected with the concept of “adyraspan” in the linguistic consciousness of contemporary Kazakh youth, and to describe its semantic, cultural, and cognitive dimensions. The object of the research is the reactions of Kazakh youth aged 17-25 to the word “adyraspan” (634 responses). The representations, images, and associations related to this word among young people were compared, highlighting the specific features of their linguistic consciousness and ethnocultural

perception. Through the peculiarities of imagination, evaluation, and usage of this plant, the worldview, traditions, and linguistic awareness of the youth become apparent. The concept of “adyraspan” is examined through ethnocultural codes, magical-medical notions, and linguistic associations. The relevance of the article is recognized through the identification of the representation of adyrapsan (Peganum harmala), which has held a significant place in the everyday life and traditional beliefs of the Kazakh people, in the linguistic consciousness of modern youth. In ethnolinguistics and ethnopsycholinguistics, the peculiarities of world perception are revealed through linguistic means of representation and cultural cognitive models. The findings of the study contribute to understanding how traditional lexemes are perceived in modern contexts and their role within the cultural code in Kazakh ethnolinguistics and psycholinguistics.

Keywords: concept, linguistic consciousness, association, ethnocultural code, beliefs, stimulus word.

References

Ahmet’yanov, R. G. (1978). Sravnitel’noe issledovanie tatarskogo i chuvashskogo yazykov [Comparative study of Tatar and Chuvash languages]. Moscow: Nauka. [in Russian]

Bekmagambetov, Sh. (1999). Tildik tanym negizderi zhəne tildik simvoldar [Fundamentals of linguistic cognition and language symbols]. Almaty: Gylym. [in Kazakh]

Zhirenov, S. A., & Kul’manova, Z. B. (2019). Adamzat dunietanymyndagy «tildik sana» men «dini sananyn» reprezentaciyasy [Representation of “linguistic consciousness” and “religious consciousness” in the human worldview]. Bulletin of KazNU. Philology Series, 179(3), 67–73. https://doi.org/10.26577/eb-2018-3-1336 [in Kazakh]

Zhubaeva, O. K. (2002). Kemengerulynyn tiltanymdyk murasy men lingvistikalyk tuzhyrymdamalary [Linguistic heritage and linguistic concepts of Kemengeruly] (Candidate thesis). Almaty. [in Kazakh]

Kazak sozdigi. (2013). Kazak tilinin birtomdyk ylken tusindirme sozdigi [Kazakh dictionary: A single-volume explanatory dictionary of the Kazakh language]. Almaty: Dauir. [in Kazakh]

Shadkam, Z., & Tokenova, A. T. (2019). Kazak-tyrik tili men madenietinde keibir emdik osimdikterdin koldanu ayasy [The scope of application of some medicinal plants in the Kazakh-Turkish language and culture]. Bulletin of KazNU. Oriental Studies Series, 2(89), 148–156. https://doi.org/10.26577/jos.v89i2.1391 [in Kazakh]

Akhmetova, M. K., Zhanzhigitov, S. Kh., Alpysbayeva, A. Y., Sarekenova, K. K., Bibekov, K., & Abitzhanova, Z. (2025). The representation of ethnocultural names in the linguistic consciousness of Kazakh youth. International Journal of Society, Culture & Language, 1–13. https://doi.org/10.22034/ijscl.2025.2056961.3990

Akramova, G. (2024). Medicinal properties of “Péganum hármala” plant. BIO Web of Conferences, 93, 02018. EDP Sciences. https://doi.org/10.1051/bioconf/20249302018

Anvari, H. (2002). Farhang-e bozorg-e sokhan (Vol. 1). Tehran: Sokhan. [in Persian]

El.kz aqparattıq portaly. (2012). https://el.kz/content-3660_2906/

Hacizade, N. (2012). Bilişsel dilbilim açısından duyguların dili. Ankara: Çizgi Kitabevi. https://surl.li/accktj [in Turkish]

Tiwari, A. K., Caglayan, K., Hoat, T. X., et al. (2023). Phytoplasma diseases of major crops, trees, and weeds. Elsevier. https://doi.org/10.1016/C2021-0-00254-6

Авторлар туралы мәлімет:

Ахметова Маржан Какимовна – филология ғылымдарының кандидаты, профессор міндетін атқарушы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. E-mail: akhmetova_mk@enu.kz, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0542-1755

Данияр Әлия Ахмедияқызы – PhD, аға оқытушы, Астана халықаралық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: aliya_daniyarova@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3465-7855

Ахметова Маржан Какимовна – кандидат филологических наук, и.о. профессора, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: akhmetova_mk@enu.kz, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0542-1755

Данияр Алия Ахмедияновна – PhD, старший преподаватель, Международный университет Астана, Астана, Казахстан. E-mail: aliya_daniyarova@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3465-7855

Akhmetova Marzhan Kakimovna – Candidate of Philology, Acting Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0542-1755

Daniyar Aliya Ahmediyakyzy – PhD, Senior Lecturer, Astana International University, Astana, Kazakhstan. E-mail: aliya_daniyarova@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3465-7855

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN (Print) 2616-678X. ISSN (Online) 2663-1288

ЛИНГВИСТИКА / LINGUISTICS / ЛИНГВИСТИКА

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2026-156-3-57-70

МРНТИ 16.31.02
Научная статья

П.Ж. Балхимбекова[1], Л.Ю. Мирзоева[2], А.А. Муталип[3]
[1]Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
[2]Университет СДУ, Алматы, Казахстан
[3]Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан
(E-mail: [1]balkhimbekova_pzh@enu.kz, [2]leila.mirzoyeva@sdu.edu.kz,
[3]aidana27111995@gmail.com)

МЕТАФОРЫ СО ЗНАЧЕНИЕМ «РАДОСТЬ» В АНГЛИЙСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ: СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ (НА МАТЕРИАЛЕ БРИТАНСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО КОРПУСА И НАЦИОНАЛЬНОГО КОРПУСА РУССКОГО ЯЗЫКА)

Аннотация. В данной статье рассматриваются основные метафоры, содержащие компонент joy / радость в английском и русском языках, их характеристики, а также примеры, извлеченные из языковых корпусов и демонстрирующие их использование. Целью данного исследования является комплексное описание метафорических выражений с компонентом joy / радость, на материале двух языковых корпусов – British National Corpus и Национальный корпус русского языка. В качестве объекта нашего исследования мы выбрали метафорическую концептуализацию этого чувства. В основе методологии исследования наряду с компаративным анализом метафор со значением joy / радость в английском и русском языках лежит предложенная в современных работах типологизация метафор с компонентом joy / радость; большая часть материала соотносится с метафорами концептуального характера. Основная гипотеза исследования заключается в том, что лингвистическая концептуализация метафорического осмысления рассматриваемой эмоции в английском и русском языках отличается высокой степенью антропоморфизма, высокой частотностью (предполагаемые высокочастотные группы с компонентом joy/радость представлены антропоморфными глагольными метафорами, аквametафорами и метафорами joy-light/ радость – свет), а также креативным потенциалом. Научная новизна данной статьи заключается в анализе оттенков метафорических проявлений эмотивного концепта joy/радость в рамках корпусного анализа. В ходе исследования нами выявлены наиболее частотные метафорические сочетания, характерные для английского и русского языков; подчеркивается также, что концептуальные метафоры могут быть реализованы в языках с помощью более или менее устоявшихся выражений.

Ключевые слова: метафора, концептуализация, эмоция, Британский национальный корпус, Национальный корпус русского языка.

Поступила: 02.04.2026; Доработана: 21.05.2026; Одобрена: 23.09.2026; Доступна онлайн: 29.09.2026

Введение

Радость как сложное эмоциональное состояние играет важную роль в жизни человека и, следовательно, находит отражение в языке. В английском и русском языках существует множество метафор, которые помогают выразить это чувство, углубляя наше понимание радости и формируя ее культурное восприятие. В данной статье мы рассмотрим основные метафоры радости в английском и русском языках, их характеристики, а также примеры из устной и письменной речи, отраженные в языковых корпусах и демонстрирующих их реализацию в живой речи.

Безусловно, теоретическое осмысление феномена метафоры имеет долгую и сложную историю. Так, определение метафоры, которое считается самым ранним, приписывается Аристотелю и характеризует метафору как «несвойственное имя, перенесенное с рода на вид, или с вида на род, или с вида на вид, или по аналогии» (Аристотель, 1984, 53). Особый интерес к общей теории метафоры возникает в XX и не прекращается в XXI веке. Так, в рамках общей теории метафоры М. Блэк (1990) характеризует сущность метафоры как языкового явления и её истоки, задаваясь вопросом, выполняет ли метафора (M) функцию замены буквального выражения (L) благодаря своей способности вызывать ассоциации, схожие с прямым значением (L)?

Принципиально иной подход к сущности и структуре метафоры продемонстрирован в работе К.И. Алексеева «Эскиз теории метафоры» (1998), где говорится о так называемой эстафетной структуре метафоры, в которую включаются эстафеты “деятельности”, или группировка объектов с целью формирования метафорических смыслов; эстафеты “мышления”, или создание устойчивых представлений о данных объектах как результат мыслительных операций, и, наконец, описание результатов мыслительных операций в языковой форме, или, в терминологии К.И. Алексеева, эстафеты “речи”. В то же время, А.Н. Баранов (2014) акцентирует внимание на истоках метафоризации: по его мнению, метафоризация возникает на стыке и в процессе взаимодействия двух структур знаний – «когнитивной структуры «источника» (source domain) и когнитивной структуры «цели» (target domain)». А.Н. Баранов говорит также о своеобразной «метафорической проекции», которая имеет место в том случае, когда структура источника повторяется в структуре «цели» (Баранов, 2014: 21); упоминание о данном типе взаимодействия структур, образующих метафору, встречаются уже в работе Lakoff, G. Turner M. (1989). В свою очередь, О.И. Калинин (2022) утверждает, что метафору следует рассматривать как форму когнитивно-речевого воздействия, которая обладает значительным суггестивным потенциалом; в центре внимания в данном исследовании оказывается то, что интенсивность метафоры напрямую связана с воздействующей функцией речевого сообщения. С другой стороны, в когнитивной теории метафоры, сформулированной Lakoff и Johnsen в работе « Metaphors we live by» (2003), метафора понимается не как стилистический, литературный или поэтический прием, а как фундаментальный когнитивный механизм. Метафора, определяемая таким образом, является необходимым средством для понимания многих абстрактных явлений через призму довольно конкретных явлений. Основываясь на приведенных выше определениях, современные исследователи Subagiharti, Handayani, Andriany (2023) приходят к заключению о том, что подмена одного набора отношений между понятиями другим набором отношений, ассоциаций, концептуализаций или параллелей является определяющей чертой метафоры. Необходимо также подчеркнуть, что в современном языкознании осуществляется также построение корпусов метафор (Bressler, M., Mangiaterra, V., Canal, P. et al. 2026), сопоставительное исследование кросс-культурных

различий восприятия данного типа метафор в славянских языках и в английском языке (Saicová Římalová, L. 2026); продолжается также изучение метафор, в частности, метафор со значением «радость» в рамках обновленных культурных парадигм и так называемого «культурного репертуара» (Ahmadi, Peyman. 2026).

Для нашего исследования важным является также учет существующих классификаций метафор, поскольку обозначение концептуальной категории радость, как это будет показано ниже, находит отражение в различных типах метафор. Традиционно метафоры подразделяются на так называемые стертые и живые (см., например, Баранов 2014, Кобозева 2010); при этом, по мнению А.Н. Баранова, «с содержательной точки зрения и за стертыми, и за творческими метафорами стоят когнитивные модели. Однако для живых метафор модель всегда актуализована (и порождает образ), а для конвенциональных — далеко не всегда» (Баранов, 2014, 42). В то же время Ahrens (2007) отмечает с позиций нейролингвистики, что конвенциональные метафоры отличаются от неметафорических выражений небольшим количеством активации нейронов, тогда как креативные метафоры (называемые данными авторами также аномальными) демонстрируют значительную их активацию.

Важно отметить также, что в современной лингвистике концептуальные метафоры рассматриваются как инструмент речевого воздействия на читателя (слушателя), направленный на внесение уточнений и модификаций в его модель мира посредством вовлечения его в поэтическую картину мира художника, ее восприятие и интерпретацию, а также как троп, вызывающий цепную реакцию (один метафорический образ ассоциативно вызывает другой) (Оганян 2006). Таким образом, концептуальная метафора возникает не на уровне слов, а на уровне понимания, но мы можем осознать метафоры, которые формируют нашу концептуальную систему, наблюдая за языком (Rabab'ah et al., 2026). Концептуальные метафоры основаны на наборах образов, которые представляют собой относительно простые, повторяющиеся и предвзятые структуры, возникающие непосредственно из нашего телесного опыта.

Подводя итоги, отметим, что как дефиниция, так и типология метафор в данный момент порождает множество вопросов, в особенности если речь идет о метафорах, соприкасающихся с эмоциональной сферой. Так, в рамках когнитивной лингвистики (ср., например, исследования Kövecses Z. (2000), Mizin, K. ., & Slavova, L. . (2026), радость рассматривается как концептуальная категория, представленная с помощью метафор и фреймов. В рамках семантико-прагматического подхода отмечается, что метафоры, связанные со сферой чувств и эмоций, обладают как широкой семантической вариативностью, так и выразительным потенциалом. В ходе же дискурсивного анализа уделяется внимание тому, как конструируются и функционируют метафоры со значением радость в различных типах текстов — художественных, медийных и т.д.; психолингвисты анализируют восприятие и интерпретацию лексем печали, их частотность, ассоциативные связи, а также ряд особенностей их использования в речи носителей различных языков, репрезентирующих различные возрастные группы и социальные слои.

Целью настоящего исследования является комплексное описание метафор, содержащих компонент joy/радость, представленных в корреспондирующих языковых корпусах – British National Corpus и Национальный корпус русского языка.

В качестве объекта исследования рассматривается репрезентация метафорического компонента joy/радость в массивах текстов, представленных в языковых корпусах; предметом исследования являются выявленные нами лексико-семантические

группы метафор с компонентом радость, которые являются наиболее частотными (по классификации Н.А. Красавского (2020), это антропоморфная глагольная метафора, аквametафора, световая метафора), которые выявлены нами как в British National Corpus, так и в Национальном корпусе русского языка.

Основная гипотеза заключается в том, что лингвистическая концептуализация метафорического осмысления эмоции радости в английском и русском языках отличается высокой степенью антропоморфизма, характеризуется высокой частотностью (предполагаемые высокочастотные группы с компонентом joy/радость представлены антропоморфными глагольными метафорами, аквametафорами и метафорами joy-light/ радость – свет), а также креативным потенциалом.

Научная новизна данной статьи заключается в анализе оттенков метафорических проявлений эмотивного концепта joy/радость в рамках корпусного анализа. Теоретическая и практическая значимость работы проявляется в раскрытии механизмов языкового отражения данной эмоции, расширении методологии исследования метафор для сравнительно-типологических исследований.

Основываясь на работах вышеуказанных авторов (ср., например, Kövecses (2000), мы выделили следующие аспекты эмоциональных ситуаций: субъект эмоции (человек, испытывающий ее), пассивность или активность этого субъекта, контроль или отсутствие контроля над эмоциями со стороны этого субъекта, причина эмоциональной ситуации. Существует несколько теорий относительно определения чувств: некоторые исследователи говорят, что существуют определенные универсальные эмоции, общие для всех культур, в то время как другие отрицают это. В своей работе мы придерживаемся точки зрения А. Вежбицкой (2001), которая утверждает, что язык чувств зависит от культуры и что семантические поля эмоций в каждом языке разделены по-разному. Чувства – это в значительной степени абстрактные явления: они являются внутренними переживаниями и не имеют четко определенных ориентиров в экстралингвистической реальности, поэтому для сравнения таких явлений в разных языках необходимо разработать абстрактную концептуальную основу, то есть концептуальную категорию положительных чувств, вызванных событием, оцениваемым как хорошее. Еще одной важной характеристикой чувств такого типа является то, что они не обязательно направлены на объект (вещь или человека), как это бывает с такими позитивными чувствами, как любовь. На лингвистическом уровне концептуальная категория радости соответствует лексическому полю joy. Радость можно рассматривать как центральную лексему семантического поля joy в различных языках и, следовательно, как центральные концепты для обозначения радости, веселья и счастья в этих языках. Концептуальные метафоры могут быть реализованы лингвистически с помощью более или менее общепринятых выражений. По мнению когнитивистов, мы можем понимать менее общепринятые выражения благодаря тому, что они обычно основаны на тех же метафорах, что и выражения, закрепленные в языке.

Методы исследования

Для сопоставительного анализа метафор с компонентом joy/радость нами были использованы данные двух языковых корпусов. British National Corpus (BNC) представляет собой интеллектуальную информационную платформу, основанную на размеченных текстах. На момент обращения объем BNC составлял более 100 млн словоупотреблений и включал широкий спектр текстового материала, отражающего данные как письменной, так и устной речи, распределенные по подкорпусам; при этом отмечен

3081 текстовый фрагмент, содержащий компонент joy. В свою очередь, Национальный корпус русского языка (НКРЯ) как многофункциональная информационная платформа на момент обращения включал в себя 133 554 текста, 389 471 513 словоупотреблений соответственно, распределенных по подкорпусам: художественному, научному и пр. Как метафорические, так и неметафоризованные контексты, содержащие лексему радость, представлены 15 129 текстовых фрагментов. Из них, по нашим подсчетам, около 33% (5271 текстовый фрагмент) содержат метафоры с компонентом радость. Отметим также, что наше исследование основано в первую очередь на двух теоретических подходах: теории лингвистической картины мира и когнитивной теории метафор.

Результаты и обсуждение

Радость, как и любая фундаментальная эмоция, обладает своими уникальными характеристиками. Эмоции радости, скорее всего, являются побочным продуктом стремления к определенному результату, цели, а не прямым следствием наших действий и мыслей. Радостное переживание может возникать и при снижении стимуляции, вызывающей негативное эмоциональное состояние, и при виде хорошего друга, и в процессе творчества. На психологическом уровне эмоции радости повышают толерантность человека и уверенность в себе. Чувство радости не зависит ни от раздражения вкусовых рецепторов, ни от приятных для слуха звуков, ни от радующих глаз картинок. Как указывается в ряде психологических исследований (см., например, работы Я. Рейковского, Е.П. Ильина, все эти раздражители могут лишь способствовать возникновению радостного переживания, но не вызывать его напрямую. Радость – это позитивное, желанное и полезное чувство, которое приносит психологический комфорт и благополучие. Хотя внешние стимулы могут лишь подтолкнуть к радости, они не способны вызвать ее напрямую. Чувство радости предопределяет также состояние релаксации, чувствительность человека к миру обостряется, появляется прилив энергии и ощущение легкости. Некоторые из этих проявлений могут быть связаны с тем, как радость взаимодействует с нашим мышлением и восприятием. Радость легко узнаваема по мимике: улыбка, вызванная сокращением скуловых мышц, и смех, выражающий сильную радость, являются ее яркими признаками. Однако способы выражения радости индивидуальны и зависят от культурных особенностей, воспитания и персональных характеристик, но суть переживания остается прежней.

Обратимся к дефинициям рассматриваемого нами концепта, представленным в современных онлайн-словарях. «РАДОСТЬ (сущ., женский род) Эмоциональное состояние, испытываемое человеком как результат удовлетворённости, счастья или удовольствия. РАДОСТЬ может возникать в ответ на приятные события или переживания, такие как успехи, общение с близкими, осуществление желаний, праздники и т. д.» (Большой толковый словарь русского языка. С. А. Кузнецов (общ. ред.)

Позитивное чувство, которое сопровождается физическими ощущениями, такими как улыбка, смех, легкость в теле и счастливая реакция. В философском и психологическом контексте РАДОСТЬ рассматривается как важный аспект жизни, способствующий гармонии, благополучию и психическому здоровью человека.

JOY (noun, uncountable). A feeling of great pleasure and happiness often in response to positive experiences or achievements. JOY can manifest through various expressions, such as laughter, smiles, and an overwhelming sense of well-being that can arise from both external events and internal states.JOY is often discussed in philosophical and psychological contexts as a fundamental human emotional experience, contributing to one’s overall life satisfaction and

mental health (https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english-russian/joy)

Основные данные, относящиеся к представлению лексемы Joy в British National Corpus:

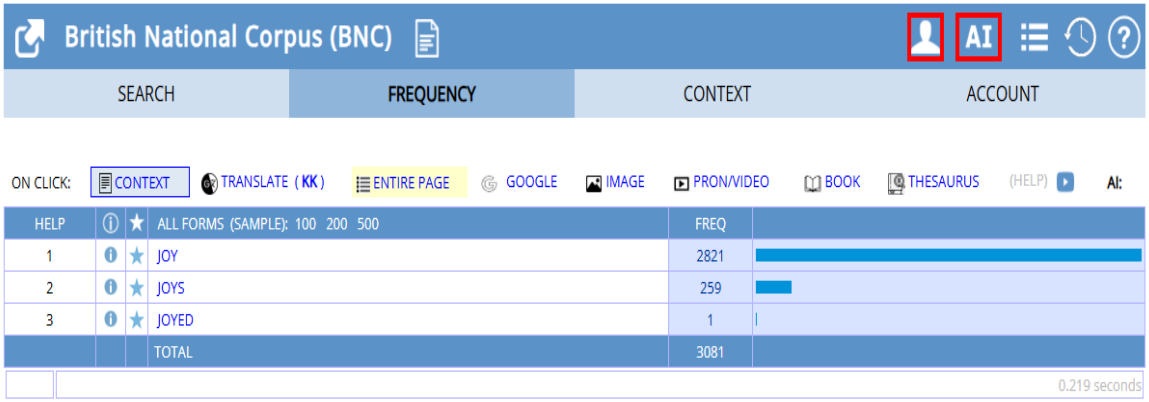

Рисунок 1. Основные данные в Национальном корпусе британского языка (BNC)
Примечание: составлено на основании данных British National Corpus

Согласно данным BNC, представлено 3081 вхождение, содержащее слово joy, что свидетельствует о достаточно высокой частоте его употребления.

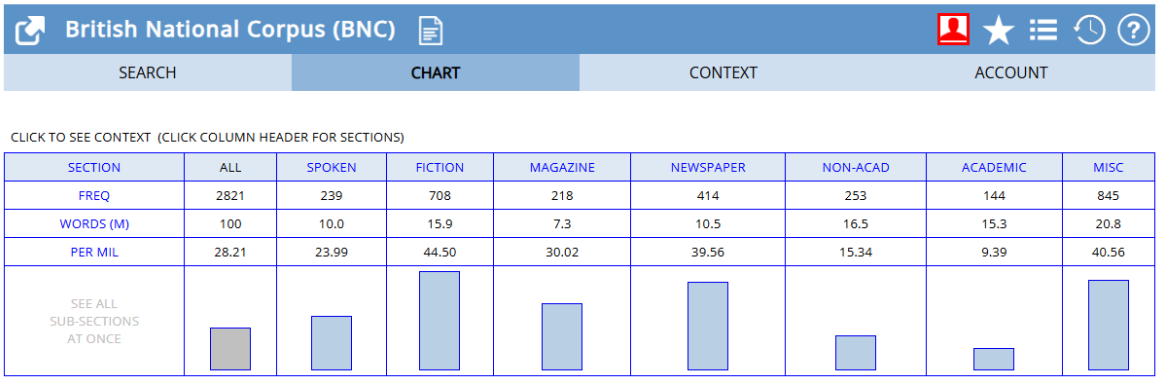

Рисунок 2. Распределение лексемы joy по данным BNC
Примечание: составлено на основании данных British National Corpus

Очевидно, что наибольшее количество словоупотреблений зафиксировано в художественной речи (708), достаточно широко анализируемая лексема представлена в языке периодических изданий (газеты – 414, журналы – 218). Напротив, наименьшее количество словоупотреблений фиксируется в академическом стиле, что отражает не только стилистическое распределение, но и особенности семантики слова, ср. приводимые ниже примеры, извлеченные из British National Corpus и отражающие значительный метафорический потенциал данной лексемы, поскольку нами выявлено 746 метафорических словоупотреблений в целом из 3081 представленных в корпусе текстовых фрагментов.

В соответствии с вышеприведенной классификацией нами выявлено преобладание антропоморфных глагольных метафор с компонентом joy в British National Corpus (в целом, метафора данного типа представлена в 342 случаях, ср.:

Thank you,› I shouted, and leaped with joy into the air. I screamed with pain. My legs folded, both knees hit the ground, and I scrambled, in a rage, back on to the wheelbarrow. Wheelbarrow across the Sahara (Howard, Geoffrey. Gloucester: Alan Sutton Pub. Ltd, 1990, pp. 12-91); PAMELA: My first, my last and only love. How shall I contain my joy? To think that you are and will be mine and I yours through the mercies of God when this transitory life is past and gone, for all eternity! Methinks I am already, dear sir, ceasing to be mortal... She dies. (Pamela, or, The reform of a rake: a play adapted from the novel by Samuel Richardson. Morgan, Fidelis and Giles Havergal. UK: Amber Lane Press, 1987, pp. 5-77). Joy quickly moved back to the counter, she did not enjoy serving› skinnys› that was usually Hal›s job. Hal was thin, his long black tie didn›t help him look any plumper but he didn›t want to [Essays]. u.p., n.d., 2481 s-units

На втором месте по частоте в British National Corpus оказывается метафора, представляющая семантическую корреляцию понятий joy – light (211 случаев соответственно), ср.:

And the child you are is the light of joy, the light of God And so be loving, be open-hearted (Godbert, Geoffrey and Ramsay, Jay. London: The Diamond Press, 1991, pp. 1-108); Sally said: Isn›t it extraordinary, I go and Sam arrives› PAULINE WALLIN CORAL O›CONNOR PRIDE and joy shine in his craggy face as he cuddles the baby close.› Sam is a very, very special boy… (The Daily Mirror. London: Mirror Group Newspapers, 1992, 9942 s-units. ‹). And, beaming with joy, she said:› Winning the title has made my special day very special indeed.› Kim, 28, wore a dazzling full-length 1,000 ivory satin gown by Pronuptia. It was part of her prize -- along with 1,000-worth of dresses for her four bridesmaids and another 1,000-worth of Young›s clothes hire for husband Paul Wrigley and his attendants. The Daily Mirror. London: Mirror Group Newspapers, 1992, pp. 9942 s-units.

На третьем месте по частоте находятся так называемые аквametафоры (выявлено 122 случая), ср.:

Masters in this hall, my jug cup of joy overflows (Orchestral society committee meeting (Leisure). 8 partics, 1435 utts); In the morning, our windows are momentary golden screens streaming with moisture that has gathered gentler than rain like a slow-oozing, crystallising joy. Next month, we know, there›ll be a hunter›s moon Cometary phases (Evans, Christine. UK: Seren Books, 1989, pp. 7-106. 1962 s-units).

Остальные случаи метафорических словоупотреблений (71) характеризуются разнородностью и также связаны в большинстве с физическими характеристиками концепта радость, ср.:

The victory against England, Baxter›s impudent role on the day and the fan›s moment of sublime passion, conveys a brief glimpse of the joy and vulnerability that Scottish football embodies (Hampden Babylon: scandal in Scottish football. Cosgrove, Stuart. Edinburgh: Canongate Press plc, 1991, pp. 6-109. 1975 s-units).

Картина, представленная в Национальном корпусе русского языка (НКРЯ), в значительной степени сходна с British National Corpus. Согласно данным НКРЯ, как это уже было указано выше, в корпусе представлен 5271 случай метафорического употребления лексемы радость.

Как и в BNC, в НКРЯ представлены количественные данные относительно распределения словоупотреблений по жанрам и стилям (сделаем оговорку, что, хотя эти данные отражают картину в целом, она соотносится и с метафорическими употреблениями):

№	Значение атрибута	Тексты	Вхождения	IPM
1	художественная	5505	33356 (50,49%)	209,48
2	публицистика	6157	19614 (29,69%)	139,84
3	бытовая	1809	6733 (10,19%)	199,73
4	церковно-богословская	726	3473 (5,26%)	656,52
5	учебно-научная	735	3005 (4,55%)	68,01
6	электронная коммуникация	144	325 (0,49%)	96,09
7	официально-деловая	65	116 (0,18%)	21,58
8	реклама	57	68 (0,1%)	80,56
9	производственно-техническая	16	24 (0,04%)	14,64

Рисунок 3. Распределение лексемы радость по данным НКРЯ.

Примечание: составлено на основании данных Национального корпуса русского языка.

Сравнительно с BNC наибольшее количество словоупотреблений зафиксировано в текстах публицистического стиля (6157), а также в художественной речи (5505), достаточно широко анализируемая лексема представлена в бытовой речи (1809). Напротив, наименьшее количество словоупотреблений (16) зафиксировано в текстах производственно-технического характера.

Если же следовать избранной нами классификации, то, как и в BNC, налицо количественное преобладание антропоморфных глагольных метафор с компонентом радость – 1986 случаев (в частности, радость можно получить, она может жить, случиться, толкнуться и пр.):

Триумф Кузнецовой стал третьим успехом отечественного женского тенниса за последние четыре месяца, в течение которых случилась и варшавская радость 19-летней Елены Бовиной, и июльская победа в Сопоте 16-летней Динары Сафиной… (Денис Быстров. Первый эшелон. Светлана Кузнецова оказалась 11-й российской теннисисткой в первой сотне мирового рейтинга //Известия»,2002.08.13); Для хорошего результата на рынке не нужно совершать сделки часто (от этого радость получит в основном ваш брокер),нужно совершать хорошие сделки, комиссии не очень важны (Ольга Максимова. Регионы онлайн. Интернет-брокерам стало тесно в столице // «Известия», 2002.04.29); Но такова судьба артиста, мы дарим людям радость и, когда другие отдыхают, должны работать (Светлана Ткачева. Новый год и звезды // «100% здоровья», 2002.11.11); «Это Ирина», — поняла Анна, и в ней толкнулась радость (Токарева Виктория. Своя правда // «Новый Мир», 2002). Особого внимания заслуживают случаи персонификации эмоции, ср.: Радость на ее просветлевшем лице жила не более четверти секунды: она услышала голос в телефонной трубке, и лицо тут же помертвело, как лампочка, когда резко падает напряжение (Андрей Волос. Недвижимость (2000) // «Новый Мир», 2001)

В отличие от BNC в НКРЯ на втором месте находятся акваметафоры (1202 случая), ср.:

Лишь став старше и хлебнув в жизни не одних только радостей и удовольствий, он с грустью понял, что та вера, которую молодой неофит желал обрести, никогда не будет открыта и дана во всей своей полноте человеку, не имевшему религиозного опыта в детстве (Алексей Варламов. Купавна // «Новый Мир», 2000); На меня нахлынула радость от осознания очень простой вещи: в жизни важно делать глупости, совершать бессмысленные и бесполезные поступки. Реализовывать “хотелки” просто так — ради

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

радости, ради прикола, ради “пусть будет”. Просто потому, что сейчас так хочется. Не “почему”, не “зачем”, а “просто так” (Александр Савкин, Юлия Тертышная. Тень как ресурс. 2020). По истинне самыя человеческия увеселения с скукою смешенны; самыя радости слезами растворенны. Слово в неделю девятую по сошествии святаго духа (Архиепископ Платон (Левшин). 1764).

Третья значительная группа метафор демонстрирует связь понятий свет и радость (763 случая):

Свет радости заполнил все углы — В моей квартире, излучает волны… (Наталья Шмидт. Свет Радости // Стихи.ру); И уже ни сомнений, ни метаний, ни раскаяния — чистый свет радости (А.И. Солженицын. Бодался теленок с дубом (1967-1974); Обручальное кольцо, где были вырезаны слова: «Свете Радости» (В. Г. Малахиева-Мирович. Маятник жизни моей: дневник русской женщины. 1946).

Таким образом, можно отметить сходные тенденции реализации метафорических сочетаний с компонентом joy/радость в BNC и НКРЯ; различия кроются в основном в более широкой представленности группы, сопрягающей понятия joy-light в BNC, тогда как в НКРЯ значительно шире представлены акваметафоры; помимо этого, различны типы текстов, содержащих данные метафоры (представление данных метафор в BNC характеризуется преобладанием художественных текстов, в НКРЯ же на первом месте по количеству словоупотреблений находятся тексты публицистические). В целом же, налицо преобладание общих тенденций относительно метафор с компонентом joy/радость в английском и русском языках.

Результаты и обсуждение

Как утверждает Н.М. Девятова (2024), данный концепт характеризуется богатством смыслов, сконцентрированных вокруг данного существительного, которое является центром метафорических единиц; метафоры же создаются на базе его сочетаемости и могут быть как номинативными, так и художественными. На нашем материале, извлеченном из языковых корпусов, четко отражается отмеченное в данном исследовании богатство смыслов концептов joy/радость в избранных нами языках; даже в рамках трех частотных типов метафор, извлеченных нами из языковых корпусов, налицо широкий спектр сочетаемости и значительный семантический и прагматический потенциал данных метафорических сочетаний.

Помимо этого, результаты нашего исследования подтверждают выдвинутое А.Н. Барановым (2014) положение о том, что акцентирование внимания на отдельных свойствах источника, проявляющееся на уровне предложения и текста в виде метафорических следствий, часто называют коммуникативным высвечиванием (см. также Rabab’ah, Alghazo, Mofarrej, Benmessaoud (2026). Как видно из приведенных нами текстовых фрагментов, коммуникативное высвечивание метафорически воспринимаемого концепта joy/радость дает возможность использования метафор для обозначения самых различных ситуаций и реализации их выразительных возможностей (см. вышеприведенные случаи корреляций joy-light, акваметафоры и пр.)

В научной литературе, посвященной проблемам функционирования метафор (ср., например, Ahrens, K. et al. (2007) также подчеркивается, что даже стертые конвенциональные метафоры оказывают влияние на восприятие и когнитивную обработку содержащихся в них кодов, креативные же метафоры усиливают аффективное восприятие сообщения, что также отражается в речевом материале, представленном в языковых корпусах.

Таким образом, материал, извлеченный нами из языковых корпусов, подтверждает как основные положения, представленные в современной теории метафоры, так и возможность классифицировать наиболее частотные метафоры с компонентом joy/ радость.

Заключение

Как показал анализ, лингвисты рассматривают метафоры с компонентом joy/ радость как реализацию сложных эмоциональных состояний, имеющую лексическое, синтаксическое, семантическое и прагматическое выражение в речевой практике. Материал, который был извлечен нами из British National Corpus и Национального корпуса русского языка, демонстрирует следующее:

Во-первых, данный компонент метафор организует разнообразные словоупотребления, в которых центральный компонент joy/радость, во-первых, реализуется преимущественно в текстах художественного и публицистического стиля, но, как свидетельствуют данные корпусов, зафиксирован практически во всей стилевой палитре обоих языков.

Во-вторых, нами рассмотрены метафоры, являющиеся наиболее частотными для двух сопоставляемых языков, английского и русского, и выявлено значительное сходство в составе и функциях метафор с компонентом joy/радость. Так, и в том, и в другом языках высокой частотностью характеризуются антропоморфные глагольные метафоры, аквametафоры и корреляции joy – light/радость – свет. Отметим, что количественные данные НКРЯ превышают данные, представленные в BNC, при этом общая тенденция в английском и русском языках сходна (за исключением того, что в английском языке большей частотностью обладает группа метафор со значением joy – light, а в русском языке более частотными являются аквametафоры). В целом, богатство значений, передаваемых при помощи концепта joy/радость, создается его сочетаемостью, как концептуальными, так и креативными метафорами.

Конфликт интересов, благодарность и информация о финансировании

Конфликт интересов по статье отсутствует.

Использование инструментов ИИ

Авторы не использовали какой-либо генеративный искусственный интеллект или технологии искусственного интеллекта при подготовке данной работы.

Вклад авторов. По всем аспектам проведённого исследования авторы внесли вклад и были ответственны. Балхимбекова П.Ж. работала над разработкой методологии исследования, обзором имеющихся теоретических положений, обобщением полученных результатов и выводов. Мирзоева Л.Ю. занималась интерпретацией материалов исследования, изучала данные языковых корпусов, проводила компаративный анализ. Муталип А.А. занималась сбором фактического материала исследования.

Список литературы

Алексеев, К.И. Эскиз теории метафоры. Электронный ресурс. Режим доступа: https://iling-ran.ru/library/psylingva/sborniki/Book1998/articles/2_3.htm Accessed: 10.01.2026

Аристотель (1984). Поэтика (Пер. М.Л. Гаспарова). Сочинения: В4-х т. Т.4. Москва: Прогресс.

Баранов, А. Н. (2014). Дескрипторная теория метафоры. М.: Языки славянской культуры,. 632 с.

Бергибаева D.., & Кенжегалиев S. (2025). Функциональная роль ментального лексикона в изучении языка. Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия Филология, 152(3), 53–61. https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-152-3- 53-61

Блэк, М. (1990). Метафоры. Теория метафоры: Сборник: Пер. с анг., фр., нем., исп., польск. яз. (С. 153-172). Москва: Прогресс.

Большой толковый словарь русского языка. С. А. Кузнецов (общ. ред.) Электронный ресурс. Режим доступа: URL https://gramota.ru/biblioteka/slovari/bolshoj-tolkovyj-slovar Accessed: 10.01.2026

Вежбицкая, А. (2001) Понимание культур через посредство ключевых слов / пер. С англ. А. Д. Шмелева. - М.: Языки славянской культуры. 288 с.

Девятова, Н. М. (2024). Концепт «радость» и его языковые воплощения. Вестник МГПУ. Серия «Филология. Теория языка. Языковое образование», 2(54), 108–119. https://doi.org/10.25688/2076-913X.2024.54.2.08

Калинин, О.И. (2020) Креативные метафоры и речевое воздействие в дискурсе. Уральский филологический вестник. Серия: Язык. Система. Личность: Лингвистика креатива. №2. Вып. 31. 2020. С. 469-482

Кобозева, И. М. (2010) Лексико-семантические заметки о метафоре в политическом дискурсе // Политика в зеркале языка и культуры. М.

Красавский, Н.А. (2020) Метафора как способ экспликации радости в русских и немецких художественных текстах. – Известия Волгоградского государственного педагогического университета. Филологические науки. № 2. С. 176-181

Ahmadi, P. (2026). The Influence of Cultural Repertoire Metaphors on a Specific Peer Group›s Romantic Relationships. Anthropology and Humanism, 51(2): e70090. https://doi.org/10.1111/anhu.70090 Accessed: 10.01.2026

Ahrens, K. et al. (2007) Functional MRI of conventional and anomalous metaphors in Mandarin Chinese. Brain Language. Vol. 100, № 2. Pp. 163-171.

Bressler, M., Mangiaterra, V., Canal, P. et al. (2026) Figurative Archive: an open dataset and web-based application for the study of metaphor. Sci Data 13, 151. https://doi.org/10.1038/s41597-025-06459-7

Cambridge Dictionary Online Электронный ресурс. Режим доступа: URL https://dictionary.cambridge.org/6 Accessed: 10.01.2026

Kövecses, Z. (2000) Metaphor and Emotion: Language, Culture, and Body in Human Feeling / Z. Kövecses. — Cambridge: Cambridge University Press, 2000. — 223 p

Lakoff, G. Turner, M. (1989) More than Cool Reason: A Field Guide to Poetic Metaphor, Chicago–London.

Lakoff, G, Johnsen, M. (2003) Metaphors we live by. London: The university of Chicago press. Электронный ресурс. Режим доступа: https://www.textosenlinea.com.ar/libros/Lakoff%20y%20Johnson%20%20Metaphors%20We%20Live%20By%20-%201980.pdf Accessed: 10.01.2026

Mizin, K. ., & Slavova, L. (2026). Emotional Conceptual Proximates as Constructs for Differentiating between Close Emotion Concepts: a Case Study of Happiness and Joy. Philologist – Journal of Language, Literature, and Cultural Studies, 17(33), 203–227. https://doi.org/10.21618/fil2633203m

Rabab'ah, G., Alghazo, S., Mofarrej, O.B., Benmessaoud, S. (2026) Conceptual metaphors of 'death' in Paul Kalanithi's memoir 'When Breath Becomes Air'. Language and Health https://doi.org/10.1016/j.laheal.2026.100098

Saicová Římalová, L. (2026). Using large corpus data for the reconstruction of crosscultural concept differences: happiness and joy in West Slavic languages and in English, Language and Cognition, 18, e32, 1–27. https://doi.org/10.1017/langcog.2026.10082

Subagiharti, H, Handayani, D., Andriany, L. (2023) How Metaphors in Linguistic Studies Shape a Linguistic Identity. Jurnal Gramatika: Jurnal Penelitian Pendidikan Bahasa dan Sastra Indonesia. Volume 9 Issue 1. Pp. 94-107

The British National Corpus. Электронный ресурс. Режим доступа: URL: https://www.english-corpora.org/bnc/ Accessed: 10.01.2026.

П.Ж. Балхимбекова[1], Л.Ю. Мирзоева[2], А.Ә. Мүтәліп[3]
[1]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
[2]СДУ университеті, Алматы, Казахстан
[3]Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы

Ағылшын және орыс тілдеріндегі «қуаныш» мәніндегі метафоралар: салыстырмалы талдау (Британдық ұлттық корпус пен Орыс тілінің ұлттық корпусы негізінде)

Аңдатпа. Бұл мақалада ағылшын және орыс тілдеріндегі joy/қуаныш компонентін қамтитын негізгі метафоралар, олардың сипаттамалары, сондай-ақ тілдік корпустардан алынған және олардың пайдаланылуын көрсететін мысалдар қарастырылады. Біздің зерттеуіміздің нысаны ретінде біз осы сезімнің метафорикалық тұжырымдамасын таңдадық. Зерттеу әдіснамасының негізінде joy/қуаныш мәні бар метафораларды компаративтік талдаумен қатар қазіргі заманғы жұмыстарда ұсынылған joy/қуаныш компоненті бар метафораларды типологиялау жатыр; материалдың көп бөлігі тұжырымдамалық сипаттағы метафоралармен үйлеседі. Зерттеудің негізгі болжамына сәйкес, ағылшын және орыс тілдерінде қарастырылып отырған эмоцияның тілдік тұрғыдан концептуалдануы антропоморфизмнің жоғары деңгейімен, жоғары жиілікпен (мұнда «қуаныш» ұғымына қатысты ең жиі кездесетін топтарға антропоморфтық етістіктік метафоралар, суға қатысты метафоралар және «қуаныш — жарық» метафоралары жатады) және шығармашылық әлеуетпен сипатталады. Мақаланың ғылыми жаңалығы — корпусқа негізделген зерттеу арқылы «қуаныш» эмотивті концептісінің метафоралық көрініс табу ерекшеліктерін талдауда жатыр. Зерттеу барысында біз ағылшын және орыс тілдеріне тән неғұрлым жиілікті метафорикалық үйлесімдерді анықтадық; сондай-ақ тұжырымдамалық метафоралар тілдерде неғұрлым аз қалыптасқан өрнектердің көмегімен іске асырылуы мүмкін екендігі атап көрсетіледі. Қорытындыларды верификациялау мақсатында біз Британ ұлттық корпусының (BNC) және Орыс тілінің ұлттық корпусының (ОТҰК) деректерін келтіреміз.

Түйін сөздер: метафора, тұжырымдама, эмоция, Британдық ұлттық корпус, Орыс тілінің ұлттық корпусы

P.Zh. Balkhimbekova[1], L.Yu. Mirzoyeva[2], A.A. Mutalip[3]
[1]L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
[2]SDU University, Almaty, Kazakhstan
[3]Kazakh National University named after al-Farabi, Almaty, Kazakhstan

Metaphors with the Meaning of "Joy" in English and Russian: Comparative Analysis (Based on British National Corpus and National Corpus of the Russian Language)

Abstract. This article examines the metaphors containing joy/happiness component in English and Russian, their characteristics, as well as examples taken from language corpora demonstrating their use. The aim of this study is to provide a comprehensive description of metaphors with joy/happiness component on the basis of two language corpora – the British National Corpus and the National Corpus of Russian Language. We chose the metaphorical conceptualization of joy as the object of our study. The research methodology is based on a comparative analysis of joy/happiness metaphors in English and Russian, as well as on the typology of those metaphors suggested in contemporary works; most of them correspond to conceptual metaphors. Our main hypothesis is that the linguistic conceptualization of the given emotion in English and Russian languages correspondingly shows a high degree of anthropomorphism, high frequency, and creative potential. The scientific novelty of this article lies in the analysis of metaphorical nuances in such emotive concept as «joy», via corpus-based research. In the

course of the study, we have identified the most frequently used metaphorical combinations in English and Russian; we also emphasize that conceptual metaphors can be realized in languages with the help of more or less fixed expressions.

Keywords: metaphor, conceptualization, emotion, British National Corpus, National Corpus of Russian Language.

References

Ahmadi, Peyman (2026). The Influence of Cultural Repertoire Metaphors on a Specific Peer Group›s Romantic Relationships. In: Anthropology and Humanism 51(2): e70090. https://doi.org/10.1111/anhu.70090 Accessed: 10.01.2026

Ahrens, K. et al. (2007) Functional MRI of conventional and anomalous metaphors in Mandarin Chinese. Brain Language. Vol. 100, № 2. Pp. 163-171.

Alekseev, K.I. Sketch of the theory of metaphor. An electronic resource. Access mode: https://iling-ran.ru/library/psylingva/sborniki/Book1998/articles/2_3.htm Accessed: 10.01.2026

Aristotle (1984). Poetics (Translated by M.L. Gasparov). Essays: In 4 volumesб vol. 4. Moscow: Progress.

Baranov, A. N. (2014). The descriptive theory of metaphor. Moscow: Languages of Slavic culture, 632 p.

Bergibayeva D.., & Kenzhegaliev S. (2025). The functional role of the mental lexicon in language learning. Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series, 152(3), 53-61. https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-152-3 - 53-61

Black, M. (1990). Metaphors. Theory of metaphor: Collection: Translated from English, French, German, Spanish, Polish (pp. 153-172). Moscow: Progress.

Bressler, M., Mangiaterra, V., Canal, P. et al. (2026) Figurative Archive: an open dataset and web-based application for the study of metaphor. Sci Data 13, 151. https://doi.org/10.1038/s41597-025-06459-7

Cambridge Dictionary Online Электронный ресурс. Режим доступа: URL https://dictionary.cambridge.org/6 Accessed: 10.01.2026

Devyatova, N. M. (2024). The concept of «joy» and its linguistic embodiments. Bulletin of the Moscow State Pedagogical University. The series «Philology. Theory of language. Language education», 2(54), 108-119. https://doi.org/10.25688/2076-913X.2024.54.2.08

Kalinin, O.I. (2020) Creative metaphors and speech impact in discourse. Ural Philological Bulletin. Series: Language. System. Personality: The linguistics of creativity. No. 2. Issue 31. 2020. pp. 469-482

Kobozeva, I. M. (2010) Lexico-semantic notes on metaphor in political discourse // Politics in the mirror of language and culture.

Kövecses, Z. (2000) Metaphor and Emotion: Language, Culture, and Body in Human Feeling / Z. Kövecses. — Cambridge: Cambridge University Press, 2000. — 223 p.

Krasavsky, N.A. (2020) Metaphor as a way of explication of joy in Russian and German literary texts. – Proceedings of the Volgograd State Pedagogical University. Philological sciences. No. 2. pp. 176-181

Lakoff, G., Johnsen, M. (2003) Metaphors we live by. London: The university of Chicago press. Электронный ресурс. Режим доступа: https://www.textosenlinea.com.ar/libros/Lakoff%20y%20Johnson%20%20Metaphors%20We%20Live%20By%20-%201980.pdf Accessed: 10.01.2026

Lakoff, G., Turner, M. (1989) More than Cool Reason: A Field Guide to Poetic Metaphor, Chicago–London.

Mizin, K., & Slavova, L. (2026). Emotional Conceptual Proximates as Constructs for Differentiating between Close Emotion Concepts: A Case Study of Happiness and Joy. Philologist – Journal of Language, Literature, and Cultural Studies, 17(33), 203–227. https://doi.org/10.21618/fil2633203m

Rabab'ah, G., Alghazo, S., Mofarrej, O.B., Benmessaoud, S. (2026) Conceptual metaphors of 'death' in Paul Kalanithi's memoir 'When Breath Becomes Air'. Language and Health DOI: 10.1016/j.laheal.2026.100098

Saicová Římalová, L. (2026). Using large corpus data for the reconstruction of cross-cultural concept differences: happiness and joy in West Slavic languages and in English, Language and Cognition, 18, e32, 1–27. https://doi.org/10.1017/langcog.2026.10082

Subagiharti, H., Handayani, D., Andriany, L. (2023) How Metaphors in Linguistic Studies Shape a Linguistic Identity. Jurnal Gramatika: Jurnal Penelitian Pendidikan Bahasa dan Sastra Indonesia. Volume 9, Issue 1. Pp. 94-107

The British National Corpus. Электронный ресурс. Режим доступа: URL: https://www.english-corpora.org/bnc/ Accessed: 10.01.2026.

The Great explanatory dictionary of the Russian language. S. A. Kuznetsov (general edition) Electronic resource. Access mode: URL https://gramota.ru/biblioteka/slovari/bolshoj-tolkovyj-slovar Accessed: 10.01.2026

Vezhbitskaya, A. (2001) Understanding cultures through keywords. Translated from English by A. D. Shmeleva, Moscow: Languages of Slavic Culture. 288 p .

Сведения об авторах:

Balkhimbekova Perizat Zhanatovna – PhD, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: peri_75_@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4510-8379

Mirzoyeva Leila Yuryevna – Doctor of Philology, Associate Professor, SDU University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: leila.mirzoyeva@sdu.edu.kz, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4174-9897

Mutalip Aidana Abdibekkyzy – PhD Candidate, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: aidana27111995@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0009-0002-4513-0610

Балхимбекова Перизат Жанатовна – PhD, қауымдастырылған профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: peri_75_@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4510-8379

Лейла Юрьевна Мирзоева – филология ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор, SDU университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: leila.mirzoyeva@sdu.edu.kz, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4174-9897

Айдана Әбдібекқызы Мұталип – PhD докторанты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: aidana27111995@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0009-0002-4513-0610

Балхимбекова Перизат Жанатовна – PhD, ассоциированный профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: peri_75_@mail.ru , ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4510-8379

Мирзоева Лейла Юрьевна – доктор филологических наук, ассоциированный профессор, Университет СДУ, Алматы, Казахстан. E-mail: leila.mirzoyeva@sdu.edu.kz, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4174-9897

Муталип Айдана Абдибеккызы – PhD докторант, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: aidana27111995@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0009-0002-4513-0610

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN (Print) 2616-678X. ISSN (Online) 2663-1288

ЛИНГВИСТИКА / LINGUISTICS / ЛИНГВИСТИКА

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2026-156-3-71-80

ХҒТАР 16.41.25
Ғылыми мақала

Қ.Т. Бибеков[1], Қ.Қ. Сарекенова[2], Л.М. Оразгалиева[3]
[1,2]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
[3]Astana IT University, Астана, Қазақстан
(E-mail: [1]kanysh.bibekov@gmail.com, [2]sareke.kk@gmail.com, [3]lauraorazgalyeva@mail.ru)

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АЛТАЙ ТІЛДЕРІНДЕГІ ҮЙ-ЖАЙ ЛЕКСИКАСЫН САЛЫСТЫРМАЛЫ-ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ

Аңдатпа. Мақалада қазақ және алтай тілдеріндегі үй-жай атауларымен байланысты тұрмыстық лексика салыстырмалы-лингвистикалық аспектіде қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – екі туыстас тілдегі үй-жайға қатысты атаулардың тарихи негізін, семантикалық құрылымын және лингвомәдени мазмұнын анықтау. Зерттеу барысында тарихи-салыстырмалы, лексика-семантикалық, сипаттамалық, жүйелеу және лингвомәдениеттанулық әдістер қолданылды. Эмпирикалық материал ретінде қазақ және алтай тілдерінің түсіндірме, диалектологиялық, этнографиялық сөздіктері мен әртүрлі стильдегі мәтіндер пайдаланылды. Зерттеу нәтижесінде қазақ және алтай тілдеріндегі үй-жай лексикасының ортақ түркілік негізден бастау алатыны, алайда тарихи даму мен мәдени тәжірибеге байланысты екі тілде өзіндік лексика-семантикалық ерекшеліктер қалыптасқаны анықталды. Қазақ тілінде үй лексемасы баспана ұғымының ядролық атауы ретінде көрінсе, алтай тілінде осы ұғымды білдіруде айыл, тура сияқты лексемалардың белсенді қолданылатыны байқалды. Сонымен қатар үй-жай атауларының тек материалдық мәдениетті білдіріп қоймай, этностың дүниетанымын, отбасылық қатынастарын, әлеуметтік құрылымын және кеңістік туралы түсінігін бейнелейтін мәдени код қызметін атқаратыны айқындалды. Мақала нәтижелері түркі тілдеріндегі тұрмыстық лексиканы салыстырмалы тұрғыдан зерттеуге үлес қосып, үй-жай атауларының тарихи-семантикалық эволюциясын әрі қарай кеңірек түркілік материал негізінде қарастыруға негіз болады.

Түйін сөздер: үй-жай лексикасы, тұрмыстық лексика, салыстырмалы лингвистика, лексика-семантикалық талдау, лингвомәдениеттану.

Түсті: 25.03.2026; Жөнделді: 30.05.2026; Мақұлданды: 21.09.2026; Онлайн қолжетімді: 29.09.2026

Кіріспе

Тұрмыстық лексиканың ауқымды бөлігін қамтитын үй-жай атаулары халықтың материалдық мәдениетінен және шаруашылығы, тұрмысынан хабар береді. Туыстас қазақ және алтай халықтарының негізгі кәсіптері көшпелі және жартылай көшпелі малшаруашылығы болса да, тұрақты қоныстары да болды. Жаз жайлауда отыратын киіз үйлерінен басқа, қыстауда тастан, кірпіштен, ағаштан үйлер мен қора-қопсылар салды. Көшпелілер үшін қала мәдениеті де жат болмады. Сондықтан қазақ және алтай тілдерінде үй-жай лексикасы өте мол. Қазақ және алтай тілдерінің екеуі де түркі тілдері болғанмен, қазақ тілі батыс хун тілдерінің қыпшақ тобына, соның ішінде қыпшақ-ноғай бұтағына жатады. Ал алтай тілі шығыс хун тілдерінің қырғыз-қыпшақ тобына кіреді. Алтай тілі шығыс хун тілдеріне жатқанмен, тарихи кезеңдерде қыпшақ тілдерінің ықпалы күшті болған. Сонымен бірге алтай тілі бірнеше диалектіден тұрады. Оның тума-кижи, куманды-кижи, қуу-кижи кіретін солтүстік диалектісінде ұйғыр-оғыз бұтағына тән белгілер бар. Оңтүстік диалектісі майма-кижи, тәлеңгит, төлөс, чуй-кижи, тәлеңут сияқты өзіндік ерекшеліктері бар тармақтарға бөлініп кетеді (Баскаков, 1960). Алтай тілінде сөйлейтін адамдардың саны аз болғанмен де, тарихи-тілдік тұрғыдан алғанда бірегей ерекшеліктерге ие болғандықтан, қазақ тілімен салыстырмалы аспектіде зерттеу аса маңызды деп санаймыз. Мақала көлемі көтермейтін болғандықтан, ауыл тұрмысымен байланысты тұрақты үй-жай атауларын зерттеу нысанасына аламыз. Қазақстанның көшпелілері ерте дәуірлерден егіншілікпен де айналысқан. 18-19-ғасырлардағы көшпелі қазақтардың егіншілігі туралы мәліметтер көптеп кездеседі (Масанов, 1995). Мақалада қазақ тіліндегі қазақ және алтай тілдеріндегі үй-жаймен байланысты лексиканы салыстырмалы аспектіде талдау мақсат етілді.

Әдіснама

Зерттеу қазақ және алтай тілдеріндегі үй-жайға қатысты атауларды салыстырмалы-типологиялық және лингвомәдениеттану тұрғысынан талдауға бағытталған. «Баспана, ошақ, үйді білдіретін лексикалық бірліктер барлық халықтарда, кез келген мәдениетте маңызды, негізгі орын алады» (Боктаева, 2016). Қай халықта болмасын, үй-жай тұрмыста да, мәдениетте де ерекше мәнге ие. Адамзаттың өркениетке қадам басуында баспана мәселесі сөзсіз бірінші орында тұрады. Сондықтан да үй киелі ұғым ретінде адамның рухани әлемінде де, тілдік әлемінде де берік орныққан.

Зерттеудің әдіснамалық негізін интегративті тәсіл құрайды, өйткені нысан тек тілдік бірліктермен шектелмей, олардың мәдени, этнографиялық және тарихи семантикасын қамтиды. Зерттеудің эмпирикалық материалы ретінде қазақ және алтай тілдерінің түсіндірме, диалектологиялық және этнографиялық сөздіктері, әртүрлі стильдегі мәтіндер алынды. Сөздік материалдар таңдамалы корпус ретінде іріктеліп, мәтіндік қолданыспен салыстырыла қарастырылды. Зерттеу барысында туыстас тілдер материалдарын зерттеу үшін тарихи-салыстырмалы әдіс алынды. Бұл әдіс арқылы қазақ және алтай тілдеріндегі үй-жай, шаруашылық құрылыстарына қатысты атаулардың генетикалық төркіні, ортақ лексемалар мен семантикалық параллельдер, айырмашылықтар анықталды. Қазақ, қарақалпақ, қырғыз тілдеріндегі тұрмыстық лексиканың этномәдени мазмұнын зерттеген ғалымдар былай дейді: «Бұл тақырыптық топтың лексикалық бірліктері халықтың өзіндік өмірінің кез келген саласында аздаған ауытқуларға нақты жауап береді. Өмір сүру ортасының, рухани өмірдің, тұрмыс жағдайының өзгеруі және басқа да факторлар қазақ, қырғыз, қарақалпақ тілдерінің

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

сөздік құрамына әсер етеді» (Сағидолда және т.б., 2022).Халықтың тұрмыс жағдайының өзгеруі үй-жайға қатысты лексикада да көрініс табады.

Лексика-семантикалық әдіс атаулардың мағыналық құрылымын, функционалдық-мағыналық айырмашылықтарын айқындауда қолданылды. Мәселен, бір атаудың әр тілде түрлі шаруашылық типтерімен байланысты семантикалық жіктелуі назарға алынды. Лингвомәдениеттану әдісі үй-жай атауларының мәдени кодтары, көшпелі және жартылай көшпелі өмір салтына байланысты дүниетанымдық модельдер, «үй», «кеңістік», «қоныс», «қорған» концептілерінің ұлттық-мәдени мазмұны ашылды. Лексемалар мәдени таңба ретінде қарастырылып, олардың артындағы этностың өмір сүру стратегиясы реконструкцияланды. Сөздік деректерді нақтылау мақсатында мәтіндік талдау әдісі қолданылды. Сипаттамалық және жүйелеу әдістері арқылы жиналған материал тақырыптық-ұғымдық топтарға (тұрғын үй, шаруашылық құрылысы, қосалқы нысандар), функционалдық белгілеріне (уақытша/тұрақты, тұрғын/шаруашылық), мәдени мәніне (киелі, тұрмыстық, қорғаныштық) қарай жүйеленді.

Нәтижелер мен талқылау

Қазақ тілінде үй-жайды білдіретін үй, там, баспана сияқты т.б. лексемалар қолданылады. Дегенмен үй сөзі тұрақты әрі жиі қолданылып, «үй» концептісіндегі ядролық лексема қызметін атқарады. «Үй – адам тұратын, мекендейтін баспана» (Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2011). Сонымен бірге отбасы, ғимарат сияқты т.б. ауыспалы мағыналарда қолданылуы кездеседі. Үй сөзінің шығу этимологиясы көне түркі тіліндегі «ev» сөзімен байланысты. «Древнетюркский словарь» авторлары «Ев» сөзіне мынадай анықтама береді: 1. жилище, становище. 2. Обитатели становище (Древнетюркский словарь, 1969). Үй сөзі әртүрлі дыбыстық варианттарда түркі тілдерінің көпшілігінде кездеседі. Мысалы, қарлұқ тобына жататын өзбек, ұйғыр тілдерінде öy / uy, оғыз тобына жататын түрік, азербайжан тілдерінде ev дыбыстық варианттарда келеді. Сол сияқты сібір тілдеріне жататын алтай, хакас, тыва тілдерінде ӱй дыбысталуы қазақ тіліндегі үй сөзінің дыбысталуына сәйкес келеді. Алайда алтай тілінде үй сөзі қазақ тіліндегідей жиі қолданылмайды. Алтай тілінде баспана ұғымын білдіретін айыл, тура сөздер бар. Айыл алтай тілінде кеңірек мәнмәтінде қолданылады және «үй, күрке, баспана», «киіз үй», «жаздық үй» мағыналарын білдіреді (Ерленбекова, 2005). Мысалы, Кызы, Јергелей кожо болгон болзо, айылдың да ичи аайлу-башту болор эди – Қызы, Дергелей бірге болған болса, үйдің де іші жақсы болар еді. Алтай тілінде айыл сөзі көбінесе алтайлықтардың дәстүрлі баспаналарын білдіреді. Алтайлықтарда киіз үйлермен қатар, ағаштан конус пішінді болып жасалатын үйлер де айыл деп аталған (Чайчина, 2014). Қырғыз тілінде айыл сөзі қазақ тіліндегі ауыл сөзімен сәйкес келеді. Бірақ алтай тіліндегідей үй мағынасын білдіруі кездеспейді.

Қазақ тілінде де, алтай тілінде де үй отбасымен байланыстырылып, киелі орын саналады. Алтай тілінде айылду, айыл-јуртту – отбасылы деген мағынаны білдіреді. Қазақ тілінде үйлену етістігі үй зат есіміне –лен етістік тудыратын жұрнақ жалғануы арқылы жасалған. Сонымен бірге отбасылы мағынасында үйлі-баранды қос сөзі де қолданылады. Қазақ тіліндегі үй болу сөзінің мағынасы үйлену сөзінен де тереңірек. Оны «Үйлену оңай, үй болу қиын» деген мәтелден де аңғаруға болады. Осы мәтелде үйлену неке қию, той жасау ұғымдарымен тығыз байланысты. Ал үй болу ер мен әйелдің мінездері жарасып, бірінің қамын бірі ойлау, тұрмыстың ауыртпалығын бірге көтеру, бала-шағаны өсіріп-жеткізу сияқты т.б. мағыналарды қамтиды. Алтай тілінде де, қазақ

тілінде де отбасын құру үй ұғымымен байланыстырылады. Алтай тілінде «Ат болзо – ӱйгендӱ болор, айыл болзо – ээлӱ болор» деген мақал бар. Яғни «Ат болса, жүгенді болар, үй болса, иесі болар». Қазақ тілінің ерекшелігіне сәйкес аударсақ: «Ат жүгенсіз болмас, үй иесіз болмас». Үй тек заттық ғимарат емес, адамның иелігі мен тұлғалық сәйкестігін білдіретін символдық кеңістік (Abenaitwe, 2025). Адам мен оның үйін бір-бірінен бөліп қарауға болмайды. Егер иесі болмаса, үйді үй деп айтуға да келмейді. Қазақ тіліндегі «Еркек үйдің – иманы, Әйел – үйдің жиғаны» деген мақал ер мен әйелдің үйдегі міндетін білдіреді. Еркек үй иесі ретінде отбасының рухани тазалығына жауапты болса, әйел үйдің жасау-жиһазына, тазалығына жауап береді. Отбасының абыройы еркектің мойнында, үйдің жайлылығы әйелдің қолында болады. Сонымен бірге қазақ тілінде де, алтай тілінде де үйдің үй болып тұруындағы әйелдің отбасын сақтаушы мәртебесін көрсететін мақалдар бар. Мысалы, «Ада – айылчы, эне – ээси» – «Әке – қонақ, ана – иесі». Үйдің жайлы, құтты мекен болып тұруы әйелдің қолында болады. Қазақ тілінде де осыған ұқсас мақалдар бар: «Еркек түз сақтайды, әйел үй сақтайды», «Әйел – үйдің қазығы», «Үйді қырық еркек толтыра алмайды, бір әйел толтырады». Үй тұрмысқа жайлы, қолайлы орта ретінде де қарастырылады (Radziievska, 2010). Ал сол жайлылық әйел қолымен жасалады.

Қазақ тілінде үй сөзі көшпелі өмірде қолданылатын киіз үйді де, тұрақты тұрғын үйді де білдіре береді. Тұрақты тұрғын үйлердің өзі жасалған шикізатына қарай ағаш үй, тас үй, саман үй, шым үй, балшық үй, кірпіш үй сияқты т.б. болып бөлінеді. Сонымен қатар сыртқы пішініне қарай тоқал үй, шатырлы үй, биік үй, көп қабатты үй, екі қабатты үй сияқты т.б. тіркестер де жасалады. Мысалы, тоқал үй – төбесі жайдақ, шатырсыз үй (Қазақ әдеби тілінің сөздігі, т.14, 2011). Қазақтар тоқал үйдің төбесін талмен, қамыспен жауып, үстіне сағдар төсеп, балшықпен сылайтын болған. Тоқал үйдің төбесінің жабылуы барынша қарапайым. Қазақ тілінде мүйізі жоқ ешкі, сиыр – тоқал ешкі, тоқал сиыр деп аталады. Тоқал сын есімі ұшы жоқ найзаны білдіру үшін – тоқал найза деп те қолданылады. Демек, тоқал үй дегенде де үйдің шатырсыз екенін білдіреді.

Қазақ тілінде тұрақты үйді там деген сөз де білдіреді. Там сөзі ортағасырлық қыпшақ, ұйғыр тілдерінде және оғыз тілінде дам түрінде кездеседі. Ол кезеңде там, дам сөздері төбе деген мағынада жұмсалған. Түрік, азербайжан тілінің диалектілерінде жайпақ, топырақтан жасалған деген сияқты мағыналарды білдіреді. Е.Поливанов там сөзін санскрит тіліндегі «дом» сөзімен байланыстырады (Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков, 2001). Көне түркі тілінде там қабырға, дуал мағынасын білдірген (Древнетюркский словарь, 1969). Там сөзі тұрақты тұрғын үйді білдіреді, ал киіз үйге қатысты қолданылмайды. Мысалы, 1. Енелі-келінді екеуі тамның ішін тазалап, есік-терезелеріне одеял, простыня ұстап, ұядай қып қойды (Ә.Тарази). 2. Екі ауызды там үйдің төргі бөлмесіне кіргізіп, киіздің үстіне құрақ көрпе төсеп, қонағын отырғызды да, өзі самаурын көтеріп сыртқа шығып кетті (Ш.Құмарова). Бірінші мысалда там сөзі тұрақты тұрғын үй мағынасын білдірген. Екінші мысалда там үй тіркесінде там сөзі үйдің тұрғылықты үй екенін білдіріп тұр. Сонымен бірге кейбір диалектілерде там сөзі – мола, бейіт мағынасында жұмсалады. Мысалы, Біздің жақта «там» деп өліктің үстіне ағаштан я кірпіштен тұрғызған, төбесі не ашық, не жайпақ үйді айтады (С.Мұқанов). Ақтөбе облысының Ырғыз ауданы, Батыс Қазақстан облысы Жымпиты ауданында, Қостанай облысы Жангелдин ауданында мола мағынасында кездеседі. Там сөзі мола сыртындағы қорған мағынасын да білдіреді (Қазақ тілінің аймақтық сөздігі, 2005).

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

Тілдік деректерден көретініміз, там сөзі көне түркі дәуірінен бері белгілі бір құрылысты, қабырғаны, қорғанды, үйді, құрылыстың төбесін білдіру үшін қолданылып келген. Қазақ тілінде там сөзі тұрақты тұрғын үй мағынасында 19-ғасыр мен 20-ғасырдың бірінші жартысында белсенді лексикада қолданылған. Бұл жағдай қазақтардың көшпелі өмір салтынан жартылай көшпелі, отырықшы өмір салтына ауысуымен тікелей байланысты. Өйткені үй сөзі, негізінен, киіз үйді білдіргендіктен, там сөзі тұрақты үйді білдіру үшін жұмсалған. Қазіргі қазақ әдеби тілінде там сөзінің қолданыс аясы тарылып, көбінесе, ауылды жердегі үйді білдіреді. Қазақ халқының жартылай көшпелі тұрмысқа көшу кезеңінде жиі қолданылған тұрақты үй қоржын там деп аталады. Қоржын там – әдетте ортасы дәлізбен бөлінген екі бөлмелі үй. Қоржын там атқа артатын қоржын сияқты екі жағы симметриялы болып келеді. Атауы да қоржынға ұқсатудан туған.

Алтай тілінде тура сөзі: 1. Үй; 2. Ғимарат; 3. Қала деген мағыналарды білдіреді (Чумакаев, 2018). Тура орта ғасырдағы түркі тілдерінде де, қазіргі түркі тілдерінің бірқатарында кездеседі. Кіші Қарахандықтарда, орта ғасырдағы ұйғыр тілінде бекініс, қамал мағыналарын білдірген. Сонымен бірге түрік тілінде дура есікті жауын-шашыннан қорғау үшін жасалған жоғарғы жағындағы қалқа мағынасын білдірген. Түркімен тілінде тосқауыл мағынасы да бар (Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков, 2001). XVIII–XIX ғасырлардан бастап хакас халқының тұрмысына орыс типіндегі бөренеден салынған үйлер — тура ене бастайды. Кейбір жағдайларда тура сөзі иб сөзімен синоним ретінде қолданылады. Хакас тілінде тура сөзі «ғимарат, үй, там» ұғымын білдіреді. Мысалы: ағас тура — «ағаш үй», аалдағы тура — «ауылдағы там», тас тура — «тас үй». «Үй, там» мағынасында тура сөзі хакас, алтай тілдерінен басқа түркі тілдерінде кездеспейді (Абдина, 2019). Қазақ тілінде тұрақ сөзінің мекен, тұратын жай, орын мағыналары бар (Radziievska, 2010). Кейбір түрколог тар tura – үй, елді мекен, сөзін түркілік tur – тұру, тік тұру, етістігімен байланыстырып, бастапқы мағынасы «тұрған орын/тұрақ; паналайтын орын» болғанын көрсетеді. Сонымен бірге кейіннен «паналау орны - үй/қоныс - елді мекен» семантикалық кеңеюі жүрген деп түсіндіреді. Бурят тілінде тура – қала мағынасында қолданылады. Алтай тілінде тура сөзі ауызекі тілде қала мағынасында да кездеседі. Тура тудуш - үй салу. Тура сөзі конор тура – қонақ үй, өскүс балдардың туразы қазақша сөзбе-сөз аударсақ, жетім балалардың үйі деп аударылады, ресми тілде балалар үйі, кейде ауызекі тілде жетімдер үйі деп те атайды. Алтай тілінде қонақ үй айылчылық деп те аталады. Сөздің жасалуына негіз болып тұрған айылчы – қонақ деген мағынаны білдіреді. Сонымен бірге қонақ үй мағынасында коночылық сөзі де қолданылады. Кийининде мында је ле деген коночылық комплекс тудулар. Кейін мұнда қонақ үй кешені салынды. Коночылық сөзінің түбірі кон етістігі қазақ тіліндегі қон сөзімен сәйкес келеді әрі мағыналары да бір. Ал айылчылық сөзі қонақ бөлме деген мағынада да жұмсалады. Мысалы, «Айылчылык» дейтен кыпка келеле, Арунас Янович айткан: «Бу сениң шибеең, өргөөң, өзөтөн, өлөтөн јериң». «Қонақтық» дейтін бөлмеге келгенде Арунас Янович айтты: «Бұл сенің қамалың, сарайың, өсетін, өлетін жерің». Қазақ тілінде қонақтық сөзі қонаққа арналған үй мағынасын білдіреді. Мысалы, Үй иелерінің қайда жатуларын сұраса, бұ қонақтық үй екен де, иесі жататын үй басқа екен (С.Мұқанов). Яғни алтай тіліндегі коночылық және қазақ тіліндегі қонақтық сөздерінің мағынасы да, жасалу жолдары да өте жақын.

Қазақ тілінде үйдің ішкі бөліктерін бөлме деп атайды. Бөлме сөзі бұлмә, бөлмө сияқты дыбыстық нұсқаларда татар, башқұрт, қырғыз, ноғай сияқты т.б. түркі тілдерінде

кездеседі. Қазақ тіліндегі бөлме сөзі бөл- етістігіне –ме етістіктен зат есім тудырушы жұрнақ жалғану жасалған. Дегенмен бұл сөз бұрыннан отырықшы болып, көп бөлмелі үй салып келген татар тілінен ауысуы әбден мүмкін. Қазақ тілінде ауыз үй, ас үй деп бөлмелерді атау дәстүрі де бөлме сөзінің тілімізде 19-20 ғасырда орныққанын аңғартады. Жиырманшы ғасырдың басындағы шығармаларда бөлме сөзі белсенді қолданылады. Мысалы, Ж.Аймауытовтың «Ақбілек» романында: – О, құрып қал! Аяғым таза, – деп, босағада жатқан дымқыл кенепке аяғын сүйкеп, арғы бөлмеге кірді. Тап-таза екі бөлме. Ауыз бөлмеде ортада үлкен үстел. Жағалай орындық. Осы үзіндіде бөлме сөзі үйдің ішкі бөліктерін білдірген. Ал ауыз бөлме сөзі киреберіс мағынасында емес, киреберіске жақын бөлмені білдіргендігі аңғарылады. Сол заманның үй салу дәстүрінде екі бөлмелі үй салу кең тараған байқалады. Киреберіске жақын бөлмені ауыз бөлме – ауыз үй, түп жақтағы бөлмені төр бөлме – төргі үй деп атаған. Мысалы, Бекболат ауыз үйге кіргенде, төргі үйдегі “төрелер” қызу-қызу айтысып жатыр еді. (Ж.Аймауытов) «Ақбілек» романынан алынған осы үзіндіде ауыз үй, төргі үй жеке үйлерді емес, оның ішкі бөлмелерін білдіріп тұр.

Алтай тілінде де кіре берістен алыс түпкі бөлмені төриндеги кып деп айтады. Алтай тілінде үйдің бөлмелерін кып сөзі білдіреді. Мысалы, Улус кирип ле келзе, олордың эзен-амырын да укпай, төриндеги кып јаар јүрүп калар (Б. Укачин) Адамдар кіріп келіп, олардың есен-амандығын да сұрамай, төрдегі бөлмеге кіріп кетеді. Уйуктайтан кыпта бийик белдӱ элбек агаш орындар тур – жатын бөлмеде арқалығы биік кең төсектер тұр. Алтай тілінде жатын бөлме – уйуктайтан кып тура аударғанда ұйықтайтын бөлме болады. Алтай тілінде алын кып қазақ тілінде қабылдау бөлмесі деген сөзбен сәйкес келеді. Алтай тіліндегі алын сөзі қазақ тіліндегі алды, алға, сөздерімен түбірлес. Қазақ тілінде алға озды, алға шықты, алдыңғы жағында, алдына алды, алғы шеп деген сөз тіркестерінен мағынасы көмескіленген ал- түбірі алтай тіліндегідей, алдыңғы жақ мағынасымен байланысты екенін көреміз. Қазақ тіліндегі алғаш сөзінің де түбірі ал- екені анық. Қазақ тілінде де, алтай тілінде де алды бір мағынаны білдіреді: тураның алды – үйдің алды. Алтай тіліндегі эжиктеги кып киреберісті немесе ауыз үйді білдіреді. Сөз тіркесінің бірінші сыңары эжик – есік, яғни қазақша тура аударма жасағанда – есіктегі бөлме. Алтай тілінде кып сөзінің тағы бір мағынасы – кабинет: директордың кыбы – директордың кабинеті. Алтай тілінде карачкы кып – түрме мағынасын білдіреді. карачкы қазақ тіліндегі қараңғы сөзімен сәйкес келеді. Екі сөздің де түбірі қара – түсті білдірумен бірге, қараңғы мағынасын да білдіреді. Мысалы, қара түн, қара түнек дегенде белгілі бір заттың түсін емес, қараңғылық мағынасында қолданылып тұр. Қазақ тілінде де қараңғы үй – түрме мағынасында қолданылуы кездеседі. Мысалы, Қараңғы үй терезесі — тұтқын орны, Көгерген көктің жүзі ескі формы.(Абай) Абайдың М.Лермонтовтан аударған «Тұтқындағы батыр» өлеңінде қараңғы үй түпнұсқадағы темница сөзіне балама ретінде алынған. Алтай тілінде карангуй јер, түрме сөздері түрме мағынасында жұмсалады. Қазақ тілінде де, алтай тілінде де қараңғы үй – карачкы кып перифраз ретінде қолданылатыны байқалады.

Қорытынды

Жүргізілген салыстырмалы зерттеу қазақ және алтай тілдеріндегі үй-жайға қатысты лексиканың тарихи, семантикалық және лингвомәдени ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді. Зерттеу нәтижелері бұл лексикалық қабаттың екі тілде де ортақ түркілік негізден бастау алатынын, сонымен бірге әр тілдің тарихи дамуы мен мәдени тәжірибесіне байланысты өзіндік ерекшеліктері де қалыптасқанын көрсетті.

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

Екі тілде де баспана ұғымын білдіретін ортақ атаулар кездескенмен, олардың қолданылу ерекшеліктері мен мағыналық жіктелуінде айырмашылықтар байқалады. Бұл жағдай әсіресе үй / ӱй сияқты базалық атаулардың тарихи бірлігінен көрініс береді. Қазақ тілінде үй сөзі жиі қолданылып, ядролық лексема қызметін атқарса, алтай тілінде айыл, тура сияқты атаулар кеңірек қолданылады. Алтай тілінде ӱй лексемасының қолданысы сирек. Бұл айырмашылықтар туыстас тілдердің семантикалық жүйесінде тарихи-мәдени факторлардың маңызды рөл атқаратынын көрсетеді. Сонымен бірге екі тілдегі бірқатар атаулардың ортақ түркілік этимологиялық негізі олардың генетикалық байланысын айғақтайды.

Зерттеу нәтижелері үй-жай лексикасының тек материалдық мәдениетті сипаттайтын атаулар жиынтығы ғана емес, сонымен бірге этностың дүниетанымын, әлеуметтік құрылымын және отбасылық қатынастар жүйесін бейнелейтін маңызды мәдени код екенін көрсетті. Үй ұғымының мақал-мәтелдерде, тұрақты тіркестерде және туынды сөздерде кеңінен көрініс табуы оның символдық және концептуалдық мәнін айқындайды. Екі халықтың тілдік санасында да отбасын құру үй ұғымымен байланыстырылады. Ер мен әйелдің үйдегі сакралды міндеттері екі халықтың тілдік санасында да айқын таңбаланған.

Зерттеу нәтижелері қазақ және алтай халықтарының көшпелі және жартылай көшпелі өмір салты үй-жай атауларының қалыптасуына елеулі ықпал еткенін көрсетті. Сондай-ақ үйдің ішкі құрылымына қатысты атаулардың қалыптасуында кеңістікке негізделген семантикалық модельдердің маңызды екені анықталды. Қазақ тіліндегі ауыз үй, төр үй сияқты атаулар мен алтай тіліндегі төриндеги кып, алын кып сияқты тіркестер тұрғын кеңістіктің функционалдық ұйымдасуын көрсететін лексикалық жүйені қалыптастырады. Кейбір атаулардың перифраздық және метафоралық сипатта қолданылуы тілдің мәдени-символдық мүмкіндіктерін айқындайды.

Жалпы алғанда, үй-жай лексикасы халықтың материалдық мәдениетін ғана емес, тарихи тәжірибесі мен дүниетанымын да сақтайтын маңызды тілдік қабат болып табылады. Зерттеу нәтижелері түркі тілдеріндегі тұрмыстық лексиканы салыстырмалы тұрғыдан зерттеуге қосымша дерек беріп, болашақта үй-жай лексикасының тарихи-семантикалық эволюциясын кеңірек түркілік материал негізінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Мүдделер қақтығысы, алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ. AP26104289 «Табиғат – Адам – Тұрмыс» үштігі тілдік репрезентациясының этномәдени кодтары мен когнитивтік құрылымдары (қазақ және басқа түркі тілдеріндегі тұрмыстық лексика бойынша салыстырмалы талдау) гранттық жобасы шеңберінде зерттеу жүргізіліп, мақала әзірленді

Авторлардың қосқан үлесі. Бибеков Қ.Т. – эмпирикалық материалды жинақтап, әдеби шолу жасады, Сарекенова Қ.Қ. – мақаланы сыни тұрғыдан қайта қарап, деректердің дұрыстығын тексерді, Оразгалиева Л.М. – ғылыми-зерттеудің әдіс-тәсілдерін анықтап, жинақталған материалды талдады.

Әдебиеттер тізімі

Абдина, Р. П. (2019) Наименования жилищ и зональных мест традиционной юрты в хакасском языке. Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота. 166–171.

Баскаков, Н. А. (1960), Тюркские языки. Москва.

Боктаева, В. Л. (2016), Анализ лексических единиц лексико-тематической группы «дом» (на материале английского и русского языков). Вестник Калмыцкого университета. 58-65.

Древнетюркский словарь, (1969). Ленинград, Наука.

Ерленбекова, Н. В. (2005), Бытовая лексика алтайского языка. Уфа.

Қазақ әдеби тілінің сөздігі, (2011). Алматы. Том 14.

Қазақ әдеби тілінің сөздігі, (2011). Алматы. Том 15.

Қазақ тілінің аймақтық сөздігі, (2005). Алматы, Арыс.

Масанов, Н. Э. (1995), Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности номадного общества. Алматы: Социнвест; Москва: Горизонт.

Сағидолда Г., Жылқыбай Г., Құттымұратова Ы., (2022), Тұрмыстық лексиканың этномәдени мазмұны (қазақ, қарақалпақ, қырғыз тілдері материалдары бойынша). Ясауи университетінің хабаршысы. 20-36. DOI: https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.02

Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика. (2001). Москва: Наука.

Чайчина Е. И., (2014), Названия жилищ в алтайском языке. Малочисленные этносы в пространстве доминирующего общества: практика прикладных исследований и эффективные инструменты этнической политики. Кемерово: Практика.

Чумакаев, А. Э. (отв. ред.) (2018). Алтайско-русский словарь. Горно-Алтайск.

Abenaitwe, J. (2025). The Concept of Home: Cultural Perspectives and Personal Reflections. Kampala: Kampala International University, 7(3), 63-67. URL: https://kiu.ac.ug/assets/publications/3533_the-concept-of-home-cultural-perspectives-and-personal-reflections.pdf (accessed: 11.03.2026).

Radziievska S., (2010), The Home Concept as the Set of Meanings in Poetic Text. Linguistic Studies. 307-324.

К.Т. Бибеков[1], К.К. Сарекенова[2], Л.М. Оразгалиева[3]

[1,2]Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

[3]Astana IT University, Астана, Казахстан

Сравнительно-лингвистический анализ название жилищ в казахском и алтайском языках

Аннотация. В статье бытовая лексика, связанная с наименованиями жилища в казахском и алтайском языках, рассматривается в сравнительно-лингвистическом аспекте. Цель исследования – выявить историческую основу, семантическую структуру и лингвокультурное содержание названий жилища в двух родственных языках. В ходе исследования использованы историко-сравнительный, лексико-семантический, описательный, систематизационный и лингвокультурологический методы. Эмпирическим материалом послужили толковые, диалектологические и этнографические словари казахского и алтайского языков, а также тексты различных функциональных стилей. Результаты исследования показывают, что лексика, связанная с наименованиями жилища в казахском и алтайском языках, восходит к общетюркской основе, однако в процессе исторического развития и под влиянием культурного опыта в каждом из языков сформировались собственные лексико-семантические особенности. В казахском языке лексема үй выступает в качестве ядра номинации понятия «жилище», тогда как в алтайском языке более активно употребляются лексемы айыл, тура. Установлено также, что названия жилища отражают не только материальную культуру, но и выполняют функцию культурного кода, репрезентируя мировоззрение этноса, семейные отношения, социальную структуру и представления о пространстве. Полученные результаты вносят вклад в сравнительное изучение бытовой лексики тюркских языков и создают основу для дальнейшего исследования историко-семантической эволюции названий жилища на более широком тюркском материале.

Ключевые слова: лексика жилища, бытовая лексика, сравнительная лингвистика, лексико-семантический анализ, лингвокультурология.

K.T. Bibekov[1], K.K. Sarekenova[2], L.M. Orazgaliyeva[3]
[1,2]L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
[3]Astana IT University, Astana, Kazakhstan

Dwelling-Related Vocabulary in the Kazakh and Altai Languages: a Comparative Linguistic Analysis

Abstract. The article examines household vocabulary related to the names of dwellings in the Kazakh and Altai languages from a comparative linguistic perspective. The aim of the study is to identify the historical foundations, semantic structure, and linguocultural content of dwelling-related terminology in these two related languages. The research employs historical-comparative, lexical-semantic, descriptive, classificatory, and linguocultural methods. The findings demonstrate that the vocabulary associated with dwelling names in Kazakh and Altai originates from a common Turkic lexical base; however, due to historical development and cultural experience, each language has developed its own lexical-semantic features. In Kazakh, the lexeme üy functions as the core designation of the concept "dwelling," whereas in Altai the lexemes ayıl and tura are more actively used to denote this concept. It has also been established that dwelling terminology reflects not only material culture but also functions as a cultural code representing the worldview of the ethnic group, family relations, social structure, and spatial perception. The results contribute to the comparative study of household vocabulary in Turkic languages and provide a basis for further research into the historical and semantic evolution of dwelling terminology using broader Turkic linguistic material.

Keywords: dwelling vocabulary, household vocabulary, comparative linguistics, lexical-semantic analysis, linguocultural studies.

References

Abdina, R. P. (2019) Naimenovaniya zhilishch i zonal'nykh mest traditsionnoi yurty v khakasskom yazyke [Names of dwellings and zonal places of the traditional yurt in the Khakass language]. Philological sciences. Theoretical and practical issues. Tambov: Gramota. 166-171. [in Russian]

Baskakov, N. A. (1960), Turkskie yazyki [Turkic languages], Moscow. [in Russian]

Boktayeva, V. L. (2016), Analiz leksicheskikh edinits leksiko-tematicheskoi gruppy «dom» (na materiale angliiskogo i russkogo yazykov) [Analysis of lexical units of the lexical-thematic group "house" (based on the English and Russian languages)], Bulletin of Kalmyk University. 58-65. [in Russian]

Drevneturkskii slovar' [Old Turkic Dictionary], (1969). Leningrad, Science. [in Russian]

Erlenbekova, N. V. (2005), Bytovaya leksika altaiskogo yazyka [Everyday vocabulary of the Altai language], Ufa. [in Russian]

Kazakh adebi tilinin sozdigi [Dictionary of the Kazakh literary language] (2011), Almaty. Volume 14. [in Kazakh]

Kazakh adebi tilinin sozdigi [Dictionary of the Kazakh literary language] (2011), Almaty. Volume 15. [in Kazakh]

Kazakh tilinin aimaktyk sozdigi [Regional dictionary of the Kazakh language], (2005), Almaty, Arys. [in Kazakh]

Masanov, N. E. (1995), Kochevaya tsivilizatsiya kazakhov: osnovy zhiznedeyatel'nosti nomadnogo obshchestva [The nomadic civilization of the Kazakhs: the foundations of life of a nomadic society], Almaty: Sotsinvest; Moscow: Gorizont. [in Russian]

Sagidolda G., Zhylkybay G., Kuttumuratova Y., (2022), Turmystyq leksikanyn etnomadeni mazmuny (qazaq, qaraqalpaq, qyrghyz tilderi materialdary boiynsha) [Ethnocultural content of everyday vocabulary (based on materials from the Kazakh, Karakalpak, and Kyrgyz languages)], Bulletin of Yasawi University. 20-36. DOI: https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.02 [in Kazakh]

Sravnitel'no-istoricheskaya grammatika tyurkskikh yazykov. Leksika [Comparative-historical grammar of the Turkic languages. Vocabulary], (2001). Moscow: Nauka. [in Russian]

Chaichina, E. I., (2014), Nazvaniya zhilishch v altaiskom yazyke [Names of dwellings in the Altai language], Small ethnic groups in the space of a dominant society: applied research practices and effective instruments of ethnic policy. Kemerovo: Praktika. [in Russian]

Chumakayev, A.E. (ed.) (2018). Altaisko-russkii slovar' [Altai-Russian dictionary]. Gorno-Altaisk. [in Russian]

Abenaitwe, J. (2025). The Concept of Home: Cultural Perspectives and Personal Reflections. Kampala: Kampala International University, 7(3), 63-67. URL: https://kiu.ac.ug/assets/publications/3533_the-concept-of-home-cultural-perspectives-and-personal-reflections.pdf (accessed: 11.03.2026). [in English]

Radziievska S., (2010), The Home Concept as the Set of Meanings in Poetic Text. Linguistic Studies. 307-324. [in English]

Авторлар туралы мәліметтер:

Бибеков Қаныш Тлеужанұлы – хат-хабар үшін автор, филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: kanysh.bibekov@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2850-9637

Сарекенова Қарлығаш Құрманғалиқызы – филология ғылымдарының кандидаты, профессор м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: sareke.kk@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1383-2247.

Оразгалиева Лаура Муратбековна – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Astana IT University, Астана, Қазақстан. E-mail: lauraorazgalyeva@mail.ru, ORCID: 0000-0001-7795-1339.

Kanysh Bibekov – corresponding author, Candidate of Philology, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: kanysh.bibekov@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2850-9637.

Karlygash Sarekenova – Candidate of Philology, Acting Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: sareke.kk@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1383-2247.

Laura Orazgalieva – Candidate of Philology, Associate Professor, Astana IT University, Astana, Kazakhstan. E-mail: lauraorazgalyeva@mail.ru, ORCID: 0000-0001-7795-1339.

Бибеков Каныш Тлеужанулы – кандидат филологических наук, и.о. профессора, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: kanysh.bibekov@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2850-9637.

Сарекенова Карлыгаш Құрманғаликызы – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: sareke.kk@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1383-2247.

Оразгалиева Лаура Муратбековна – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Astana IT University, Астана, Казахстан. E-mail: lauraorazgalyeva@mail.ru, ORCID: 0000-0001-7795-1339.

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN (Print) 2616-678X. ISSN (Online) 2663-1288

ЛИНГВИСТИКА / LINGUISTICS / ЛИНГВИСТИКА

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2026-156-3-81-101

IRSTI 16.21.45
Research article

G. Kozhakhmetova[1*], D. Xanova[2*], Sh. Abdrasheva[3]
[1, 2] L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
[3]Comprehensive school of Kabanbay batyr settlement, Akmola region, Kazakhstan
(E-mail: [1]gulsara.ka72@gmail.com, [2]xanova.dm@gmail.com, [3]shynar_ab@mail.ru)

FORMATION OF JEWELRY NAMES IN THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract. The article is devoted to the analysis of jewelry names in Kazakh, a Turkic language belonging to the Kipchak-Nogai subgroup of the Kipchak (Northwestern Turkic) group (Тенишев, 1984). Jewelry is not only material value, but also traditions, beliefs, art, aesthetics, education, etc., reflecting the phenomena of social life. The Turkic peoples have common jewelry names, their meanings, and features in use, depending on the age of a person. There is a similarity in the formation of jewelry names in the Kazakh language with other Turkic languages. In studying the formation of Kazakh jewelry names, more than 200 jewelry names have been taken from dictionaries, encyclopedias, and other sources, and their features have been identified. The study considers the formation of jewelry names in a synthetic, analytical and semantic way. However, very often the jewelry names in the Kazakh language are formed analytically. Most jewelry names were associated with the names of metals and precious stones, manufacturing techniques and resemblance to other objects.

Keywords: Kazakh jewelry names, Kazakh language, word formation, synthetic and analytical methods, semantic method.

Received: 10.06.2025; Revised: 13.10.2025; Accepted: 21.09.2026; Available online: 29.09.2026

Introduction

Kazakh jewelry art dates to the era of nomads (1st millennium BC) and the period of the Great Migration of Peoples (4th–7th cc. AD), and developed in connection with the crafts of Central Asia, Altai, and North Caucasus in the 18th-20th cc.

Jewel crafting is an art form that combines the spiritual and material values of the Turkic peoples. It is one of the most ancient crafts of the Kazakh people as well, and therefore the jewelry vocabulary occupies a large part of the Kazakh language.

During the Soviet era, the life of people changed and the demand for national jewelry disappeared due to the communist ideology that considered the traditions and national values of the Kazakh and other peoples as "remnants of olden days" (Тохтабаева, 2011). During that period, the development of the Kazakh language was limited, and jewelry vocabulary often remained at the level of dialectical or limited vocabulary. As the etymology and manufacturing technology of many jewelry items became forgotten, jewelry names became obsolete, and hence the underlying background knowledge fell into decay. Professional jewelers often had to use textbooks in other languages. Therefore, the issue of disappearing jewelry vocabulary in the Kazakh language is pressing.

After Kazakhstan gained independence, interest in traditional art and jewelry crafting revived. Along with the rise of jewelry production, it is necessary to take into account its cultural and spiritual information function. Currently, the products of jewelry companies such as "Amina Jewels Kazakhstan", "Ademi-ai", "Balausa jewelry", "Qazaq zerger" etc., as well as those of individual craftsmen, are widely distributed in Kazakhstan. Currently, there is an opportunity to find the types of national jewelry produced by modern craftsmen in shops and online stores. The development of production and competition in this area is a natural phenomenon. The time has come to pay attention to national names and background knowledge of national culture that have been identified and accumulated over the years by the research of the historians, archaeologists, ethnographers, and linguists of Kazakhstan and other countries.

Since the jewelry names in the Kazakh language derive from the ancient Turkic language, their meanings and types of formation are also similar to other Turkic languages, while simultaneously having unique characteristics. Among jewelry names in the Kazakh language, there are borrowings from Arabic, Persian, and Russian, as well as Turkic words from Uzbek and Turkmen. They are associated with the historical and social development of the population and territorial neighborhood. Now the jewelry names in modern Kazakh are formed according to the laws and peculiarities of the language.

The scientific novelty of this study lies in the classification model it proposes, which differs from R. Shoibekov's approach in scope, structure, and method. Shoibekov's dictionary of Kazakh jewelry vocabulary (Шойбеков, 1991) and his study of craft lexicon (Шойбеков, 2006) are primarily lexicographic: they catalogue jewelry-related words alphabetically, together with their dialectal and literary meanings, illustrative examples from oral and written literature, and about 45 types of decorative ornament, and they distinguish jewelry names only in general terms as synthetically or analytically formed, without a unified formal model or quantitative data. The present study, by contrast, introduces a two-tier morphosemantic classification that combines (a) a formal word-formation model — root words, synthetic forms built with word-forming and modifying suffixes (e.g., -ша/-ше, -лық/-лік, -ма/-ме, -ба/-бе, -па/-пе, -гек, -шық/-шік), and analytical forms built on N+N, NUM+N and ADJ+N combination models — with (b) a semantic classification of 14 motivational categories (material, gemstone, manufacturing technique, resemblance, body part or place worn, element, function, size or shape, colour, number, tribe

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

or toponym, status or rank, ornament, and general names). Neither this two-tier model nor its component units has previously been applied to Kazakh jewelry vocabulary by Shoibekov or by other researchers of Turkic craft lexis (cf. Рахимова, 2002, on Tatar; Колатова, 1996, on Turkmen; Shamigulova et al., 2015, on Bashkir clothing and jewelry vocabulary).

The study also discloses several descriptive units and a quantitative model not previously reported for Kazakh material-culture vocabulary. First, a percentage-based distribution of the corpus across the 14 semantic categories (Table 21) shows material (20.4%), manufacturing technique (14.4%) and resemblance to other objects (13.5%) to be the dominant naming motivations, against status or rank (1.3%) and ornament (1.7%) as the least productive. Second, a ratio model of morphological types (Table 6) establishes that analytical formation accounts for 86% of Kazakh jewelry names, against 8% synthetic and 6% root forms — a proportion not previously calculated, which empirically substantiates, rather than merely asserts, the predominantly analytical character of Kazakh craft-vocabulary formation. Third, the comparative table of common Turkic jewelry roots (Table 1), built on Old Turkic dictionary data (Наделяев, 1969) and cognate forms in about 20 modern Turkic and Kipchak languages, extends the monolingual scope of Shoibekov's dictionary into a cross-Turkic comparative framework. Finally, the identification of gender-marking distinctions in metal naming (male and female gold and silver; Қасиманов, 1969) and of the numeral etymology underlying бесбілезік (Рамстедт, 1957; Тенишев, 1984) contributes previously undocumented semantic-etymological mechanisms to the description of Kazakh jewelry nomenclature.

Methodology

The study considers a structural and semantic analysis of more than 200 Kazakh jewelry names in a synthetic, analytical and semantic way. The formation of jewelry names is regarded according to synthetic and analytical methods for the formation of craft vocabulary by R. Shoibekov (Шойбеков, 2006). This work includes the jewelry names and their components, the raw materials and tools used in the craft, and the terminology for various jewelry-making methods and techniques.

The etymology of generalized ancient Turkic names was outlined in M. Kashkari's dictionary (ал-Кашгари, 2005) and other works, as well as in the works of Zhanpeisov (Жанпейсов, 1976), Ibragimov (Ибрагимов, 1961), and Khabichev (Хабичев, 1971).

Shoibekov's dictionary of Kazakh jewelry (Шойбеков, 1991) contains more than 1100 words of jewelry vocabulary with their meanings, examples from oral and fictional literature, proverbs and sayings.

The jewelry vocabulary in the Kazakh language is common to the Turkic languages. The meanings have undergone changes during historical development. Most of the common Turkic jewelry names can be found in the explanatory and bilingual dictionaries of the Turkic languages, in the dictionaries of dialectological and professional vocabulary, and ethnographic works. However, some common Turkic names during historical development acquired different and new meanings (Шойбеков, 2006).

The article aims to analyze the formation of jewelry names in the Kazakh language through synthetic, analytical, and semantic approaches, with a focus on uncovering the linguistic and cultural mechanisms behind their naming. Specifically, it seeks to identify and classify names based on their lexical components, reveal the semantic motivations behind these names, investigate how manufacturing techniques and material characteristics influence terminology, and contribute to the wider understanding of Kazakh ethnolinguistic heritage by examining how traditional material culture is reflected in language.

The research on Kazakh jewelry naming has developed alongside the broader expansion of Kazakh ethnolinguistics, anthropology, and cultural heritage studies. Early interest in jewelry terminology was initially descriptive and ethnographic, appearing in the Soviet period, when scholars such as A. Margulan documented the material culture of the Kazakh people, including jewelry, within broader ethnographic collections.

Systematic and linguistic analysis of jewelry names began to evolve after Kazakhstan gained independence, particularly in the early 2000s. Nowadays, jewelry vocabulary is considered to be situated in a historically cognitive stratum of the Kazakh language, serving as a bridge to understand pre-Islamic and nomadic ontologies through language (Bissenbayeva et al., 2018).

The scholarly discourse on Kazakh jewelry names has been focused on the deep integration of language, identity, and cultural symbolism. Jewelry names are derived from symbolic codes, animal motifs, and ancient mythological beliefs. These linguistic units reflect both functional designations and ritual meaning, linked to protection or fertility (Satenova et al., 2024). Many names derive from mythological zoomorphic codes (e.g., camels and snakes symbolize fertility and continuity) embedded within names of amulets, earrings, and belt buckles (Khazbolatov & Shaigozova, 2020), (Tokhtabayeva et al., 2020).

Besides, Kazakh jewelry nomenclature demonstrates strong Turkic parallels indicating shared cultural-linguistic heritage across Central Asia (Kozhahmetova et al., 2024). Borrowings and overlaps with Tatar, Kyrgyz, and Uzbek terminology are commonly documented. The same cross-cultural etymologies can be noticed in other languages: some naming conventions arise from ancient linguistics – drawing from Latin, Greek, Persian, and regional dialects – leading to polysemantic interpretations (Ogden, 1992).

Scholars emphasize the need to preserve traditional naming systems in the era of globalization and modernization (Shamigulova et al., 2015), sustaining cultural transmission with the help of ethnolinguistic education and comparative historical methods (Issabekova et al., 2024).

Along with globalization, local naming systems for jewelry are sometimes lost or misrepresented, and research stresses the importance of culturally sensitive translation and documentation (Fening, 2015), as well as controlled vocabularies and multilingual thesauri for cataloguing jewelry (Beiko, 2013; Kozhahmetova & Tazhibayeva, 2021).

Across both Kazakhstani and foreign scientific works, authors highlight that jewelry names do not merely describe objects – they encode cultural memory, emotional meaning, social identity, and linguistic heritage. This growing part of research confirms Kazakh jewelry naming as a multidisciplinary field connecting linguistics, ethnography, semiotics, cultural identity, and translation studies.

Research methods

Morphological analysis in the article considers the structure of Kazakh jewelry names to outline development paths and to determine the basic principles and features of the formation of jewelry names. For this purpose, jewelry names of the Kazakh language have been collected from dictionaries, encyclopedias, and other sources. Analyzing the morphological features of the Kazakh jewelry vocabulary is carried out by analyzing individual components. Semantic analysis of jewelry names is used to identify the meaning and semantic connections of words and phrases, which allows for a more accurate understanding of the context and reveals the internal semantic structure of words. It is carried out to identify unique features of Kazakh jewelry names that distinguish it from other languages.

Results and discussion

1 Common Turkic jewelry names

There are similarities and differences in common Turkic words. The names of the materials, techniques, general names and tools are common for the Turkic languages, e.g., ałtïn (gold), kümıs (silver), baqïr (copper), temir (iron), tas (stone), süyek (bone), etc. These words were mentioned in the Orkhon-Yenisei inscriptions in ancient times. The word ałtïn in some Turkic languages means not only metal, but also "money", "arrow", "lace, braid" etc. In the jewelry sphere, there are technique names common to the Turkic languages as ałtïndaw (gilding), kümıstew (silvering), kesw (cutting), soγw (forging), quyw (casting), etc. (Шойбеков, 1991).

Jewelry names such as žüzik, bilezik, monšaq, tüyme, sïrγa, belbew, šašbaw, šołpï are used in many Turkic languages. They are generalized names that have long been formed in Kazakh, and many jewelry names are based on them (see Table 1). We have outlined generalized jewelry names from the ancient Turkic dictionary, etc. (Наделяев, 1969).

Table 1. Generalized jewelry names common to Turkic languages

Kazakh	Ancient Turkic Languages	Modern Turkic Languages
жүзік 'žüzik' (ring)	jüzük [DTS]	Turk., Gag., Kr.Tat., Kum. yüzük; Turkm. йузук/ ýüzük; Kkalp. жүзік; Nog. йузик; Kyrg. жузук; Tat. йҮзĭк; Uzb., Uig., Azerb. узук/üzük; KBalk. жүзүк; Bashk. йҮзҮк; Tuv, Khak. чустук; Alt. дустук; Shor йустук, чустук.
білезік 'bilezik' (bracelet)	biläzük [DTS, p.99]	Turk., Turkm., Gag., Kr.Tat., Kum., Karaim, Nog., Kyrg., Kkalp., KBalk. bilezik; Azerb., Tat. biläzik; Uzb. bilaguzuk; Uig. bilözük; Bashk. bĭläðĭk, беләҙек; Tuv. bilzek, билектээш, Yak. bilseχ, Tel. piläрік.
моншақ 'monšaq' (beads)	mončak/ mončyk [DTS]	Turk. boncuk; Azerb. muncuq; Kyrg. мончок; Kum., KBalk. минчак; Turkm. monjuk; Kkalp. моншақ; Nog. мойыншак; Tat. муенса; Uzb. мунчок; Bashk. мунсаҡ, муйынса;
түйме 'tüyme' (button)	tügma [DTS, p.595]	Turk. düğme; Azerb. düymə; Turkm. дувме; Tat. төймә; Uzb. тугма; Bashk. төймә; Kr.Tat. дегме; KBalk. тюйме; Kkalp. түйме; Kyrg. түймө; Yak. тимех;
сырға 'sïrγa' (earrings)	ašïra, sïrγa (Kipchak)	Azerb., Kyrg., Kum., Kar., Kkalp., Nog., Tat. syrga, Turkm. ысырға; Uzb. исирға; Kr.Tat. sırğa, Bashk. χырға; Khak. ызырға; Chuv. cărķa; Yak. ытырға, ытарға
белбеу 'belbew' (belt)	belbaγ [DTS, p.93]	Nog. белбав; Kyrg. белбоо; Uzb. белбоғ; Bashk. билбау; Turkm. билбаг, билгушак
шашбау 'šašbaw' (braid jewelry)	sač+baγ [DTS, p.93]	Kipch. sačbah; Kkalp., Nog. šašbaw; Bashk., Tat. сәсбау; Alt. чач пууш; Uzb. шашпо; Kyrg. чачбак; Tel. чач бууш,
шолпы 'šołpï', шаштеңге 'šašteŋge' (braid jewelry)	-	Kyrg. чолпу; Tat. чулпа; Bashk. сулпы; Uzb. чулпы Uig. чаш тенге

2 Morphemic structure of Kazakh jewelry names

Analysis of the grammatical structure of the jewelry names in the Kazakh language affects the identification of their features. In Kazakh the jewelry names are found in the form of root

сырға ‘sïrγa’, алқа ‘ałķa’, derived маңдайша ‘maŋdayša’, compound words өңіржиек ‘öŋiržiek’ and word combinations үзбелі сырға ‘üzbelį sïrγa’, бағдарлы сақина ‘baγdarłï saķina’.

Root words form the basis of all word formation. Words common to Turkic languages as bįleziķ, monšaķ, belbew, šašbaw are root words. According to the etymology of these words, in the ancient Turkic language they were formed from a combination of words: biläzük – “wrist” and “ring”; monček/mončyk - “neck” and “wear”; belbaγ - “waist” and “cord”; sačbaγ - “hair” and “cord”. The word tügma comes from the word tüg “to tie, tie a knot” and the affix -ma. The root words represent about 6% of the considered jewelry names.

Since the main word-forming way in the Turkic languages is derivational, we analyze the jewelry names that are formed synthetically and analytically.

2.1 Synthetic forms of jewelry names

The Kazakh jewelry names are formed by word-forming and modifying suffixes in the Kazakh language (see Tables 2, 3).

The productive word-forming suffixes in Kazakh are derivational suffixes -ша, -ше (-ša, -še). They are also found in other Turkic languages. The suffixes -ша, -ше (-ša, -še) are mostly attached to the name of the body part, such as forehead, chest, throat in forming jewelry names (e.g. maŋdayša, tamaķša). In the Tatar language, the suffixes -ша, -ше (-ša, -še) have the form -са: тамакса (a necklace with silver coins, sewn onto the fabric), which is also called muensa (Рахимова, 2002). In the Turkmen language, the suffix -ça is found in the word gursakça (breast ornament) (Колатова, 1996).

The ancient Turkic adjective-forming suffix -лығ ‘-łïγ’ (Есенқұлов, 1976) has the form of noun and relative adjective-forming suffixes -лық/-лік ‘-łïķ/-liķ’ in Kazakh and forms the jewelry names ‘šekeliķ’, ‘želkeliķ’. The suffixes -лық/-лік (-‘łïķ/-liķ’) express the meaning of belonging to the place (of wearing jewelry).

The noun-forming suffixes -ма/-ме, -ба/-бе, -па/-пе (-ma/-me, -ba/-be, -pa/-pe) in Kazakh jewelry names are common in the Turkic languages. These suffixes denote the result of an action.

In Kazakh, the adjective-forming suffix -гек ‘-gek’ is also found in the Karakalpak, Uighur and Turkmen languages (Нұрмаханова, 1971).

Table 2. The jewelry names formed by word-forming suffixes

Kazakh	Transcription	Suffix	Literal lexical semantics
маңдайша	maŋdayša	Noun → Noun: -ša, -še, -liķ	Silver gemstone jewelry attached to the front of the saukele (cone-shaped bridal headdress decorated with jewels).
тамақша (ancient)	tamaķša		Woman’s neck jewelry of a cloth strip with stones and silver plaques, and with silver and coral mesh at the base (like monisto).
тұмарша (ancient)	tųmarša		Silver neck jewelry-amulet in the form of a triangle with precious stones. Inside the triangle, they carry an inscription from the Koran
өңірше (dialect)	öŋirše		Chest jewelry for girls with three hollow rectangular plates, fastened vertically by chains with pendants. The inner space of such plates was filled with white paste to give them weight
күпекше	küpekše		Dome-shaped silver jewelry
желкелік	želkeliķ		Girl’s jewelry for braids that were attached to the behind of the head
шекелік	šekeliķ		Temporal pendants attached to the headdress or hair

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

қапсырма	ḳapsïrma	Verb → Noun: -ma, -be, -pa, -wịš,	Traditional double-sided silver or golden fastener on women's clothing in the form of two plaques connected by a hook and a loop.
жақтама	žaḳtama		Temporal pearl pendants attached to the saukele (cone-shaped bridal headdress decorated with jewels) on both sides.
бұрама	bụrama		A silver or golden twisted, coiled jewelry (bracelet, ring).
бастырма (dialect)	bastïrma		An oval- or round-shaped gilded silver jewelry that covers the chest area of the dress or kamzol (sleeveless clothing).
шытырма (dialect)	šïṭïrma		Silver jewelry attached to the sides of a woman's headdress
үзбе	ụ̈zbe		Silver chain-link jewelry
шұбыртпа (dialect)	šụbïrtpa		Silver linked dangle jewelry (earrings, necklace)
түйреуіш	tüyrewịš		Round, oval, or rectangular brooch jewelry made of different metals to pin clothes like kimeshek (the headdress of a married woman made of white cloth, leaving only the face open).
бергек	bergek	Verb → Adjective: -gek	The top of a bridal headdress, adorned with gold and silver, and precious stones

The Turkic suffixes -шық, -шік '-šïḳ, -šịk' (Севортян, 1966) are modifying suffixes (intensifiers) that can express a diminutive meaning. These suffixes are added to a noun in Kazakh (see Table 3).

Table 3. The jewelry names formed by modifying suffixes

Kazakh	Transcription	Suffix	Literal lexical semantics
айшық	ayšïḳ	intensifier -šïḳ, -šịk	Crescent shaped jewelry
түймешік	tüymešịk		Small clinking jewelry on earrings
шығыршық	šïγïršïḳ		A silver chain link

The considered synthetic forms of the Kazakh jewelry names with word-forming and modifying suffixes represent 8%. These forms are sometimes not just a jewelry name, but also a component in analytical forms, e.g.: bụrama (twisted, coiled) - bụrama žüẓịk (twist ring), ayšïḳ sïrγa (crescent-shaped earrings).

2.2 Analytical forms of Kazakh jewelry names

The analytical way of word formation in Kazakh is expressed by joining, doubling and combining words. Doubling is used very rarely in the jewelry names.

The analytical forms of jewelry names by joining words are often 'noun + noun' (N + N), 'numeral + noun' (NUM + N) (see Table 4). Most of them are used in the form of N + N. The first noun of such jewelry names is mostly a part of the body: betmonšaḳ – "face" and "a bead". In the joint words NUM + N, the first word is a numeral: ḳosałḳï – "five silver coins".

Table 4. The jewelry names formed by joining words

Kazakh	Transcription	Literal lexical semantics
N + N		
өңіржиек	öŋiržiek	Silver or gilded chest hinge jewelry over clothing with some rectangular plates, fastened vertically.
көзтана	köztana	Silver button with a large precious stone
бетмоншақ	betmonšaq	Several rows of long strung beads attached to the saukele (cone-shaped bridal headdress decorated with jewels) on both sides.
бойтұмар	boytumar	A type of silver necklace-amulet in the form of a horizontal tube with pendants. One end of the tube opens and there is an inscription from the Koran
шашбау	šašbaw	A long ribbon with coins or chain, woven into a thick braid, ended in silk tassels or silver pendants to the very tips, emphasizing length.
шаштеңге	šašteŋge	A type of braid jewelry šašbaw made of gold or silver coins.
NUM + N		
бесқұлақ	besqulaq	The jewelry made by joining five silver coins like flower petals and a gem in the middle.
бес білезік	besbiležik	A luxurious piece of jewelry consisting of a bracelet and two or three rings connected by a chain.

The analytical form of jewelry names is combining words that appear in the form 'adjective + noun' (ADJ + N), N + N, and NUM + N (see Table 5). The adjectives in the form ADJ + N can be both qualitative and relative. Relative adjectives are formed by attaching the common Turkic suffixes -лы/-лі, -ты/-ті, -сыз '-łï/-lі, -tï/-tі, -sïz' to the noun, denoting possession or presence: qozałï sïrγa - "earrings with a ball-shaped metal pendant".

Table 5. The jewelry names formed by combining words

Kazakh	**Transcription**	**Literal lexical semantics**
N + N		
ай сырға	ay sïrγa	Crescent earrings
алқа сырға (dialect)	ałqa sïrγa	Round shape earrings
айбалта сырға	aybałta sïrγa	Ax-shaped earrings
Адай жүзік	Aday žüzik	Adai ring made by Adai tribe jewelers
құдағи жүзік	qudaγi žüzik	"The matchmaker's ring" is a traditional gift from the bride's parents to groom's mother as a sign of the merger of the two clans and in the hope of a good attitude towards their daughter. The ring consists of two parallel finger holes for the middle and ring fingers. Its surface covers almost four fingers.
сәукеле сырға (ancient)	säwkele sïrγa	Long, heavy dangle earrings, attached to the saukele (cone-shaped bridal headdress with jewels) on both sides.
ADJ + N		
алтын алқа	ałtïn ałqa	Gold necklace
топсалы білезік	topsałï bileziк	Bracelet connected by hinged joints

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

қасты білезік	ḳastï bïleziḳ	Bracelet with inset gemstones in several places
жиналмалы жүзік	žinalmałï žüzïḳ	Combined ring made of a lyre-shaped flat shield with niello pattern and 4-5 rings of different configuration, gathering in a single hoop.
ала моншақ	ała monšaḳ	Motley beads
бедерлі күміс	bederlï kümïs	Embossed silver
қозалы сырға	ḳozałï sïrγa	Earrings with a ball-shaped metal pendant
аяқсыз сырға (dialect)	ayaḳsïz sïrγa	Earrings without pendants and chain-links
тасты жүзік	tastï žüzïḳ	Ring with inset gemstones
NUM + N		
қос жүзік	ḳos žüzïḳ	The ring consists of two parallel finger holes for the middle and ring fingers.
қос шолпы	ḳos šołpï	Jewelry for braids of 2 rows of silver coins, linked by silver wires.

Analytical forms of the jewelry names by joining and combining words in the Kazakh language, represent 86% of the considered jewelry names.

Thus, the majority of the Kazakh jewelry names have analytical forms (see Table 6).

Table 6. Qualitative analyses of Kazakh jewelry names

Types of word formation	%
Root words	6
Synthetic forms of jewelry names	8
Analytical forms of jewelry names	86

3 Semantic structure of jewelry names in Kazakh

In the Turkic languages, there are common generic names for jewelry. Analyzing the semantic structure of jewelry names in the Kazakh language, we group them into 14 groups, including general names, jewelry names according to the material of which it is made, manufacturing technique, its resemblance to other objects, their gemstones, the part of the body where it is worn, elements, function, size or shape, color, number, a tribe or place name, status or rank, and ornament.

3.1 General jewelry names

The general jewelry names in the Kazakh language mainly consist of root words, and most of them are common to the Turkic language (see Table 7).

Table 7. General jewelry names

Kazakh	Transcription	Literal lexical semantics
сырға	sïrγa	Earring
білезік	bïleziḳ	Bracelet
сақина	saḳina	Ring
алқа	ałḳa	Necklace
шолпы	šołpï	Pendants for hair

әйкел (ancient)	äykel	Pectoral silver jewelry
дегмент/деңмент (dialect)	degment/deŋment	Leather or cloth belt, decorated with gold and silver
тана	tana	A small metal or mother-of-pearl plaque
әребек (ancient)	ärebek	Nose earrings (ancient)

3.2 Jewelry names according to the material of which it is made

According to the material of which it is made, the jewelry names are also common in the Kazakh language as general names (see Table 8). The Kazakh jewelry is often made of gold or silver. The items like men's belt, horse harness or household items can be decorated with gold or silver. These items are named by the metal of which they are made or the metal decorations; e.g., kümis beldik (silver belt) is made of pure silver or leather decorated with silver plaques.

Table 8. Jewelry names according to the material of which it is made

Kazakh	Transcription	Literal lexical semantics
күміс шолпы	kümis šołpï	Jewelry for braids of silver coins.
жез сырға	žez sïrγa	Yellow brass earrings
сояу сырға (ancient)	soyaw sïrγa	Earrings made of bone
алтын жүзік	ałtïn žüziк	Forged gold ring
мыс сақина	mïs saқina	Forged copper ring
күміс белдік	kümis beldik	The belt is made of silver or decorated with silver plaques
болски балдақ	bolski baldaқ	Ring made of melted Polish silver coins
қола білезік	қoła bileziк	Forged bronze bracelet
жармақ түйме	žarmaқ tüyme	Copper coin button
седеп түйме (көне)	sedep tüyme	Pearl white button
меруерт моншақ	merwert monšaқ	Pearl necklace
ділда алқа (ancient)	dilda ałқa	Obsolete name for gold necklace
күміс қапсырма	kümis қapsïrma	Silver clasps for kamzol (sleeveless jackets)

Kazakh jewelers differentiate gender for gold and silver: erkek (male) or ұrγašï (female) gold or silver. Gender peculiarities depend on the quality of the metal. Low-quality or alloyed gold is considered male, and native pure gold is considered female gold. Male silver is common raw silver or silver with alloys, and female silver is soft white silver (Қасиманов, 1969).

3.3 Jewelry names according to the gemstones

Precious or semi-precious gemstones are often used in the Kazakh jewelry names (see Table 9). Kazakh jewelers mostly used agate, coral, pearls, and artificial smalt. Each gemstone has its own meaning. Agate is believed to protect from prying eyes and diseases; pearls are considered part of the moonlight and a symbol of happiness and wealth in the Kazakh worldview (Тохтабаева, 2011).

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

Table 9. Jewelry names according to their gemstones

Kazakh	Transcription	Literal lexical semantics
лағыл алқа	łaγïł ałķa	Ruby necklace
гауһар жүзік	gawhar žüẓiķ	Diamond ring
меруерт алқа	merwert ałķa	Pearl necklace
жақұт сырға	žaķụt sïrγa	Sapphire earrings
ақық сырға	aķïķ sïrγa	Carnelian earrings
маржан сырға	maržan sïrγa	Coral pendant earrings

3.4 Jewelry names according to manufacturing techniques

Jewelry names according to manufacturing technique are common in all languages. This type of jewelry names in Kazakh indicates that the jewel crafting is one of the most ancient professions of Kazakh people. Most of the jewelry names are associated with jewelry making techniques as žụmïrław (rounding), kavkazdaw (niello), sịrkelew (granulation), ķụyw (casting), üẓbelew (connecting links), etc. (see Table 10).

Table 10. Jewelry names according to manufacturing techniques

Kazakh	Transcription	Literal lexical semantics
бұрама білезік	bụrama bịleziķ	A silver or golden twisted, coiled bracelet.
Капказ (Кавказ) білезік	Kapkaz (Kavkaz) bịleziķ	Belt with niello silver plaques
жұмыр білезік	žụmïr bịleziķ	Rod-shaped (round cut) bracelet
топсалы білезік	topsałï bịleziķ	Bracelet connected by hinged joints
қақпақ білезік	ķaķpaķ bịleziķ	Sash bracelet (bracelet connected with sash)
орама білезік	orama bịleziķ	Silver wire wrapped bracelet
өрме білезік	örme bịleziķ	Silver woven wire bracelet
сіркелі жүзік	sịrkelị žüẓiķ	Granulation ring
құйма жүзік	ķụyma žüẓiķ	Molded ring
үзбелі сырға	üẓbelị sïrγa	Dangle earrings with links
шығыршық сырға (ancient)	šïγïršïķ sïrγa	Thin silver hoop earrings
зерлі түйме	zerlị tüyme	Gold-plated grained button
сарала деңмент (ancient)	sarala deŋment	Belt with gilded plaques

3.5 Jewelry names according to their resemblance to other objects

Most of the jewelry names in Kazakh are given according to its resemblance to other objects (see Table 11), e.g. žïłanbas bịleziķ - bracelet with snake head ends. Forging a bracelet in the shape of a snake was typical for many Turkic peoples. In Uzbek its equivalent is ilonbosh bilaguzuk (yłonboš biłagüzüķ) (snake head bracelet), in Kyrgyz - жылан баш (žïłan baš) (snake

head) (Әлімбай, 2011). Using different images in jewelry making has its own connotations. Compare, ükìayaq sïrγa - earrings in the shape of owl claws protect from the evil eye, kümbezdì žüzìk - ring with a dome contributes to the family well-being and happiness, tasbaqa žüzìk - ring in the shape of a turtle is believed to prolong life, qustumsïq žüzìk - bird beak ring for girls is associated with the fact that a bird is a symbol of freedom and happiness.

Table 11. Jewelry names according to its resemblance to other objects

Kazakh	Transcription	Literal lexical semantics
жыланбас білезік	žïłanbas bìleziq	Snake head bracelet (bracelet with snake head ends)
тамшы сырға	tamšï sïrγa	Drop earrings
жұлдыз сырға	žułdïz sïrγa	Pentacle earrings (with a five-pointed star in the middle of the circle) with a gem in the center of the star. These earrings do not have a pendant.
дүмбір сырға (ancient)	dümbìr sïrγa	Barrel-shaped earrings. Dumbir is a vessel for water in the local language, typical for Bukharian Kazakhs.
жапырақ сырға	žapïraq sïrγa	Leaf shaped earrings
құмған сырға	qumγan sïrγa	Jug-shaped cast earrings
құстұмсық жүзік	qustumsïq žüzìk	Ring with the upper part pointed, like a bird's beak
күмбезді жүзік	kümbezdì žüzìk	Ring with a yurt-shaped dome on the top
тасбақа жүзік	tasbaqa žüzìk	Turtle shaped ring
үкіаяқ сырға	ükìayaq sïrγa	Silver earrings with pendants in the form of owl claws
қойтұяқ	qoytuyaq	Silver bar in the shape of a sheep's hoof

3.6 Jewelry names according to the part of the body or place where it is worn

The types of jewelry name, according to the place of wearing are also common in the Kazakh language (see Table 12). There is jewelry devoted to some part of the body as head, hair, neck, chest, arms and legs. Besides, there are types of jewelry for clothes, and especially for säwkele (cone-shaped bridal headdress) such as žaq monšaq, šekelik, maŋdayša, etc.

Table 12. Jewelry name according to the part of the body or place where it is worn

Kazakh	Transcription	Literal lexical semantics
аяқ білезік (ancient)	ayaq bìleziq	A sterling silver bracelet worn on the feet for joint pain
бармақ сақина	barmaq saqina	Thumb ring
жақ моншақ	žaq monšaq	Pendants made of gemstones or ball-shaped gold and silver pendants, attached to a saukele (cone-shaped bridal headdress decorated with jewels) on both sides.
маңдайша	maŋdayša	Silver gemstone jewelry attached to the front of the saukele (cone-shaped bridal headdress decorated with jewels).
арқа алқа	arqa ałqa	A special piece of jewelry used to adorn the back of the girl's kamzol (sleeveless jacket) and also to protect her
тамақ алқа	tamaq ałqa	Woman's neck jewelry of cloth strip with stones and silver plaques, and with silver and coral mesh.

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

3.7 Jewelry names according to their elements

In Kazakh, there are jewelry names according to their elements, e.g., ḳoŋïrawłï šołpï - jewelry for braids with several bells. The bells attached to the girl's braids were meant to make a gentle sound as she walked, which is why girls were advised to walk quietly. Kazakh warriors wore kịselị beldik (belt with leather pocket) for carrying weapons on their belts (see Table 13).

Table 13. Jewelry names according to their elements

Kazakh	Transcription	Literal lexical semantics
қозалы алқа	ḳozałï ałḳa	Necklace with a ball-shaped metal pendant.
қоңыраулы шолпы	ḳoŋïrawłï šołpï	Jewelry for braids with several bells, making a ringing sound when moving
кіселі белдік	kịselị beldik	Belt with leather pocket, decorated with silver and precious stones
шоқ белбеу (ancient)	šoḳ belbew	Belt with gold/silver jewelry and gemstone worn by dignitaries

3.8 Jewelry names according to their function

The jewelry names appropriate to their functions tend to indicate its purpose for use (see Table 14), e.g., ḳapsïrma (clasps) is silver or gold hook on both sides of the garment, neke saḳinasï (wedding ring) is used for the wedding ceremony.

Table 14. Jewelry names according to their function

Kazakh	Transcription	Literal lexical semantics
қапсырма	ḳapsïrma	Clasps for kamzol (sleeveless jackets)
неке сақинасы	neke saḳinasï	Wedding ring exchanged by newlyweds during the wedding ceremony
мөрлі жүзік (ancient)	mörlị žüzịk	Signet ring
жорық белдік	žorïḳ beldik	A belt for a warrior
сылдырмақ шолпы	sïłdïrmaḳ šołpï	Jewelry for braids with a ball-shaped metal pendant, making a ringing sound

3.9 Jewelry names according to their size or shape

The jewelry names according to their size or shape are not numerous (see Table 15). For example, tüyme ałtïn (button gold) is the size of a small button. The first component in amulet names denotes their shape, as in ḳyïḳ (diamond-shaped) or üšbụrïštï (triangular).

Table 15. Jewelry names according to their size or shape

Kazakh	Transcription	Literal lexical semantics
жалпақ білезік	žałpaḳ bịlezịk	Forged wide silver bracelet with ornament
қиық тұмар	ḳyïḳ tụmar	Rhombus-shaped neck jewelry-amulet with precious stones.
түйме алтын	tüyme ałtïn	A small piece of gold as a button

3.10 Jewelry names according to their color

The colors in jewelry names are used depending on the type of metal or gemstone. In the Kazakh worldview, silver is often associated with white, gold with yellow, and coral with red. Motley beads of different colors indicate that life is black and white (see Table 16).

Table 16. Jewelry names according to their color

Kazakh	Transcription	Literal lexical semantics
ақ тана (ancient)	aq̣ tana	Silver button/ plaque
ала моншақ	ała monšaq̣	Motley beads
қызыл моншақ	q̣ïzïł monšaq̣	Red coral beads

3.11 Jewelry names according to the number

In the jewelry names according to their number the first component points to its number (see Table 17). For example, q̣os bịleziq̣ (double bracelet) are identical bracelets for both hands. Besbịleziq̣ (five bracelets), consisting of a bracelet and two or three rings, is one of the unique Kazakh jewelry presented to the bride. The Turkmens have a similar jewelry kökenli ýüzük (chained ring), consisting of five rings and a bracelet (По следам туркменских серебряных украшений XIX-XX веков. Prince Claus Fund for culture and development, 2016).

Some jewelers point out that the jewelry name besbịleziq̣ (five bracelets) is due to the fact that they are composed of five elements, and ethnographers point out that the price of this complex jewelry is equal to the price of “five bracelets”. The origin of besbịleziq̣ in Turkic languages is interesting. As for the etymological correspondence of numerals, G.I. Ramstedt points out the following meanings of the numeral five: Turkic numeral beš (five) ~ Chuv. pilək ~ pillək ~ Tung. Lam. bilän “wrist” (Рамстедт, 1957). So the meaning of “bes” (five) is “hand, one hand” (Тенишев, 1984). Consequently, besbịleziq̣ can mean “a bracelet that is worn on one hand, on the wrist”.

Table 17. Jewelry names according to the number

Kazakh	Transcription	Literal lexical semantics
бес білезік	besbịleziq̣	A luxurious jewelry consisting of a bracelet and two or three rings connected by chain. A bracelet with a stone is attached to the chains that lead to the rings. The bracelet is flat, and the rings are made in the form of a bird’s beak or dome. First, the rings are put on, then the bracelet, which is sometimes connected by hinged joints.
қос білезік	q̣os bịleziq̣	Two identical flat silver bracelets on both hands
бесқасты жүзік	besq̣astï žüẓiq̣	The ring with the large bezel in the shape of the cylinder or elliptical cylinder with five stone inserts

3.12 Jewelry names connected with a tribe or place name

In the Kazakh language, there are jewelry names connected with a tribe or place name, because of their characteristics in different parts of Kazakhstan (see Table 18). Aday žüẓiq̣ is a ring made by jewelers from the Adai tribe of the Younger Zhuz, worn on two, three, or four fingers simultaneously, and its solid and round surface covers all four fingers.

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

Table 18. Jewelry names connected with a tribe or place name

Kazakh	Transcription	Literal lexical semantics
Адай жүзік	Aday žüẓiḳ	Rings made by Adai (tribe) jewelers
Қоңырат сырға	ḳoŋïrat sïrγa	Earrings made by Konyrat (tribe) jewelers

3.13 Jewelry names connected with status or rank

Jewelry was also used to indicate a person's status or rank, and this also applies to the jewelry names (see Table 19).

Table 19. Jewelry names connected with status or rank

In Kazakh	**Transcription**	**Literal lexical semantics**
дан алқа (ancient)	dan ałḳa	Medallion necklace, worn by a famous person with a high rank and position in ancient times: badge of honor
датқалық белбеу	datḳałïḳ belbew	Belt woven of silver and gold wires, worn according to the rank of Datka (high-level administrative title)

3.14 Jewelry names associated with their ornaments

There are jewelry names associated with their ornaments (see Table 20). In Kazakh culture, handmade items are decorated with ornaments. According to the research data, there are about 230 types of national ornaments. R. Shoibekov presents about 45 types of ornaments for jewelry (Шойбеков, 1991).

Table 20. Jewelry names associated with their ornaments

In Kazakh	**Transcription**	**Literal lexical semantics**
жыланбауыр білезік	žïłanbawïr bìleziḳ	Bracelet with a twisted pattern "Zhylanbauir" (snake belly)
бағдарлы сақина	baγdarłï saḳina	Ring or signet with niello inlay

So, representing the percentage of the semantic structure of the Kazakh jewelry names (see Table 21), we can see that the names according to the material, technique, resemblance, gemstone, place where it is worn, and additional elements are more common than others.

Table 21. Percentage distribution of the semantic structure of Kazakh jewelry names

Groups of jewelry names	**%**
Jewelry names according to the material of which they are made	20,4
Jewelry names according to manufacturing technique	14,4
Jewelry names according to its resemblance to other objects	13,5
Jewelry names according to their gemstones	9
Jewelry names according to the part of the body where it is worn	7,6

Jewelry names according to their elements	6
General jewelry names	5,5
Jewelry names according to their function	5,5
Jewelry names according to their size or shape	4,6
Jewelry names according to their color	4,2
Jewelry names according to the number	4,2
Jewelry names connected with a tribe or place name	2,1
Jewelry names associated with their ornament	1,7
Jewelry names connected with status or rank	1,3

Conclusion

Analyzing the formation of the Kazakh jewelry names, which occupy a large place in the vocabulary of the Kazakh language, we see that the general jewelry names are common to other Turkic languages, but at the same time have their own characteristics in Kazakh.

More than 200 Kazakh jewelry names from dictionaries, encyclopedias and other sources have been analyzed.

As a result, it turned out that the jewelry names in the Kazakh language are often found in an analytical way. In addition, most of the semantically formed names are associated with the materials of which jewelry is made, manufacturing techniques, its resemblance, gemstones, as well as body parts where it is worn.

In quantitative terms, root words account for 6% of the analyzed corpus, synthetic forms built with word-forming and modifying suffixes (-ша/-ше, -лық/-лік, -ма/-ме, -гек, -шық/-шік, among others) for 8%, and analytical forms built on the N+N, NUM+N and ADJ+N models for 86%. Among the 14 semantic categories identified, names motivated by material (20.4%), manufacturing technique (14.4%) and resemblance to other objects (13.5%) are the most productive, while names connected with status or rank (1.3%) and with ornament (1.7%) are the least productive. Comparison with the ancient Turkic dictionary and with cognate forms in about 20 modern Turkic and Kipchak languages (Table 1) shows that Kazakh jewelry vocabulary retains a common Turkic core alongside Kazakh-specific developments, dialectal forms, and borrowings from Arabic, Persian, Russian, Uzbek and Turkmen.

The main contribution of this study is a replicable morphosemantic model that, unlike R. Shoibekov's primarily lexicographic description of Kazakh craft vocabulary, combines formal word-formation analysis with a quantified semantic classification and a cross-Turkic comparative perspective. This model makes it possible not only to describe individual jewelry names but also to measure, for the first time, the relative productivity of different formation types and semantic motivations in this lexical domain, and it provides a structured basis for building the multilingual jewelry thesaurus called for in earlier work (Kozhahmetova & Tazhibayeva, 2021).

The study has several limitations. The corpus was compiled from dictionaries, encyclopedias and other written sources rather than from field-recorded oral or dialectal speech, so regional and living dialectal variation may be under-represented, and the reported percentages reflect the coverage of these sources rather than the frequency of jewelry names in everyday contemporary usage. The cross-Turkic comparisons rely on published dictionaries of other Turkic languages

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

rather than on original fieldwork, so the cognate forms cited should be verified against native-speaker data before being used for translation or lexicographic purposes. The study also does not extend to the construction of a multilingual thesaurus or to a systematic account of translation equivalents, which remain directions for future research, together with a frequency-based study of jewelry vocabulary in contemporary Kazakh speech and a comparative morphosemantic analysis across other Kipchak languages such as Nogai, Karakalpak and Kyrgyz.

Conflict of interests, acknowledgements and funding information

There are no conflicts of interest to declare. No funding was received for this study, and there are no acknowledgements.

Contribution of the authors. G. Kozhakhmetova made a significant contribution to the concept of the work; collected and analyzed the data; wrote the introduction, methodology, and results sections; and approved the final version of the article for publication. She agrees to be responsible for all aspects of the work, including the thorough investigation and resolution of issues related to the accuracy of data or the integrity of any part of the article. D. Xanova made a significant contribution to the concept of design of the study; interpreted the results; wrote the literature review, historical background of the issue, and results section; and critically evaluated the findings. She likewise agrees to be responsible for all aspects of the work, including ensuring the reliability of the data and the integrity of all parts of the article. Sh. Abdrasheva made a significant contribution to the concept of the work; analyzed the research results; and authored the results section of the article. She agrees to be responsible for all aspects of the work, including the proper investigation and resolution of any issues related to the reliability of the data or the integrity of all parts of the article.

References

Ал-Кашгари, М. (2005). Диван Лугат ат-Турк. Дайк-Пресс.

Әлімбай, Н. (Ред.). (2011). Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі: энциклопедия. DPS.

Есенқұлов, Е. (1976). Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі қосымшалар.

Жанпейсов, Е. М. (1976). М. Әуезовтың «Абай жолы» эпопеясының тілі. Ғылым.

Ибрагимов, С. (1961). Профессиональная лексика узбекского языка (на материалах ферганских говоров): Автореф. дис. д-ра филол. наук..

Колатова, Г. А. (1996). Ювелирная лексика в туркменском языке. Ылым.

Қасиманов, С. (1969). Қазақ халқының қолөнері. Қазақстан баспасы.

Наделяев, М. (Ред.). (1969). Древнетюркский словарь. Наука. Ленингр. отд-ние.

Нұрмаханова, Ә. (1971). Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы: ЖОО фил.фак. студенттеріне арналған. Мектеп.

По следам туркменских серебряных украшений XIX-XX веков. Prince Claus Fund for culture and development. (2016, апрель 24). URL: https://www.fergananews.com/articles/9083 (date of access: 24.04.2022).

Рамстедт, Г. И. (1957). Введение в алтайское языкознание: Морфология. Издательство иностранной литературы.

Рахимова, Р. К. (2002). Лексика и словарь татарского ювелирного дела. Фикер.

Севортян, Э. В. (1966). Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке: опыт сравнительного исследования. Наука.

Севортян, Э.В. (1978) Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на букву ‘Б’ Наука.

Тенишев, Э. Р. (Ред.). (1984). Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Наука.

Тохтабаева, Ш. Ж. (2011). Қазақтың зергерлік өнері. Алматы кітап баспасы.

Хабичев, М. А. (1971). Карачаево-балкарское именное словообразование. Ставропольское книжное издательство.

Шойбеков, Р. Н. (1991). Қазақ зергерлік өнерінің сөздігі. Ғылым.

Шойбеков, Р. Н. (2006). Қазақ тілінің қолөнер лексикасы : Филол. ғылым. канд. ғылыми дәрежесін алу үшін 10.02.02 - қазақ тілі мамандығы бойынша дайын. дисс. Автореферат.

Beiko, A. (2013). Creating a Guide and Controlled Vocabulary for Cataloguing Photographic Jewellery [Thesis for the degree of Master of Arts]. Ryerson University.

Bissenbayeva, M., Osmanova, Z., Tulegenova, G., Atabayeva, M., & Abisheva, G. (2018). Historically-Cognitive Stratum of ethnocultural lexis (on example of the Kazakh language). Revista de Ciencias Humanas y Sociales, 15, 375–397.

Fening, P. A. (2015). Design Trends in Gold Jewelry Making in Ghana and Global Cultural Influence. Journal of Arts and Humanities, 4(4), 57–62.

Issabekova, G., Nazarbekova, A., Kudabayeva, P., Abdykadyrova, T., Rizakhojayeva, G., Kudaibergenov, A., & Akeshova, M. (2024). Teaching the Linguistic Aspects of Ethnocultural Units Employing Comparative-Historical Method. Eurasian Journal of Applied Linguistics, 10(3), 33–46.

Khazbolatov, A., & Shaigozova, Z. (2020). Zoomorphic Code of Kazakhstan Culture: Camel Symbols (Cultural and Art History Understanding). Pedagogics and Psychology, 3(44), 231–242.

Kozhahmetova, G., & Tazhibayeva, S. (2021). Kazakh Jewelry: Problems of Translation and Creation of a Multilingual Thesaurus. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series, 135(2), 55–63.

Kozhahmetova, G., Tazhibayeva, S., Sagidolda, G., Beisenbayeva, L., & Abeshova, N. (2024). An Ethnolinguistic Analysis of Jewelry Names Common in Turkic Languages. Eurasian Journal of Applied Linguistics, 10(1), 139–150.

Ogden, J. (1992). Ancient Jewelry. University of California Press.

Satenova, S., Mizamkhan, B., & Akizhanova, D. (2024). Ethnolinguistic Nature of Linguistic Units related to Jewellery Art. Bulletin of Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, 75(4), 227–238.

Shamigulova, A., Karabaev, M., Abdullina, G., & Ishkildina, Z. (2015). Vocabulary of Clothes and Jewelry in Studies of Turkic Languages (From the History of the Study of the Issue). Mediterranean Journal of Social Sciences, 6(5), 194–200.

Tokhtabayeva, S., Zhumabayeva, A., Sarkulova, S., Batyrkhan, B., & Ualtayeva, A. (2020). New Look at Common Analogies in Language and Culture. Journal of Research in Applied Linguistics, 30–38.

Г. Кожахметова[1], Д. Ксанова[2], Ш. Абдрашева[3]

[1,2]Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

[3]Общеобразовательная школа села Кабанбай батыр, Акмолинская область, Казахстан

Процесс номинации ювелирных изделий в казахском языке

Аннотация. В статье рассматриваются словообразовательные и семантические особенности наименований ювелирных украшений в казахском языке как важной части национального материального и культурного наследия. Материалом исследования послужили более 200 наименований украшений, отобранных из словарей, энциклопедий, этнографических трудов и других источников. Для определения основных моделей и мотивов номинации применены морфологический, семантический, этимологический, количественный и сравнительный методы. Установлено, что казахские наименования украшений образуются корневым, синтетическим, аналитическим и семантическим способами. Наиболее продуктивным является аналитический способ, охватывающий 86 % исследованного материала, тогда как синтетические образования

составляют 8 %, а корневые слова — 6 %. Предложенная двухуровневая морфосемантическая классификация объединяет формальные словообразовательные модели и 14 семантических категорий. Наиболее распространёнными мотивами номинации выступают материал изготовления, техника обработки и сходство с другими предметами. Анализ также выявил значительное лексическое и структурное сходство казахской ювелирной терминологии с соответствующей лексикой других тюркских языков, что свидетельствует об их общем историко-культурном наследии. Результаты исследования способствуют системному описанию казахской ремесленной лексики, а также документированию и сохранению традиционной ювелирной терминологии в условиях культурной и языковой модернизации.

Ключевые слова: казахские названия украшений, казахский язык, словообразование, синтетические и аналитические методы, семантический метод.

Г. Қожахметова[1], Д. Ксанова[2], Ш. Абдрашева[3]

[1,2]Л.Н. Гумилев атындығы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

[3]Қабанбай батыр ауылының жалпы орта білім беретін мектебі», Ақмола облысы, Қазақстан

Қазақ тіліндегі зергерлік бұйымдардың номинациялану үдерісі

Аңдатпа. Мақалада ұлттық материалдық және мәдени мұраның маңызды бөлігі саналатын қазақ тіліндегі зергерлік бұйым атауларының сөзжасамдық және семантикалық ерекшеліктері қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – зергерлік бұйым атауларының жасалу тәсілдерін анықтау, оларды құрылымдық және семантикалық тұрғыдан жіктеу, сондай-ақ атаулардың қалыптасуына негіз болған уәждерді айқындау. Зерттеу материалы ретінде сөздіктерден, энциклопедиялардан, этнографиялық еңбектерден және басқа да дереккөздерден жинақталған 200-ден астам зергерлік бұйым атауы алынды. Зерттеу барысында морфологиялық, семантикалық, этимологиялық, сандық және салыстырмалы әдістер қолданылды. Нәтижесінде қазақ тіліндегі зергерлік бұйым атаулары түбір, синтетикалық, аналитикалық және семантикалық тәсілдер арқылы жасалатыны анықталды. Ең өнімдісі – аналитикалық тәсіл: ол зерттелген атаулардың 86%-ын құрайды, ал синтетикалық туындылардың үлесі – 8%, түбір сөздердікі – 6%. Ұсынылған екі деңгейлі морфосемантикалық жіктеу формалды сөзжасамдық үлгілер мен 14 семантикалық санатты біріктіреді. Негізгі номинациялық уәждерге бұйым жасалған материал, асыл тас түрі, өңдеу техникасы, пішіні, қызметі және басқа заттарға ұқсастығы жатады. Сонымен қатар қазақ зергерлік лексикасының өзге түркі тілдеріндегі атаулармен лексикалық әрі құрылымдық сабақтастығы анықталды. Бұл ұқсастық түркі халықтарының ортақ тарихи-мәдени мұрасын танытады. Зерттеу нәтижелері қазақ қолөнер лексикасын жүйелі сипаттауға, ұлттық дүниетанымның тілдегі көрінісін түсіндіруге және дәстүрлі зергерлік атауларды сақтауға ықпал етеді.

Түйін сөздер: қазақ әшекей атаулары, қазақ тілі, сөзжасам, синтетикалық және аналитикалық әдістер, семантикалық әдіс.

References

Al-Kashgari, M. (2005). Diwan Lughat al-Turk [Compendium of the Languages of the Turks]. Dike-Press.

Alimbay, N. (ed.). (2011). Kazakhtyn etnografiyalyk kategoriyalar, ugymdar men ataularynyn dasturli zhuiesi: entsiklopediya [Traditional System of Kazakh Ethnographic Categories, Concepts and Names: Encyclopedia]. DPS.

Yesenkulov, E. (1976). Kone turki zhazba eskertkishterindegi kosymshalar [Affixes in Ancient Turkic Written Monuments].

Zhanpeisov, E. M. (1976). M. Auezovtyn «Abai zholy» epopeyasynyn tili [The Language of M. Auezov's Epic Novel "The Path of Abai"]. Gylym.

Ibragimov, S. (1961). Professional'naya leksika uzbekskogo yazyka (na materialakh ferganskikh govorov): Avtoref. dis. d-ra filol. nauk [Professional Vocabulary of the Uzbek Language Based on the Materials of the Fergana Dialects: Abstract of a Doctoral Dissertation in Philology].

Kolatova, G. A. (1996). Yuvelirnaya leksika v turkmenskom yazyke [Jewelry Vocabulary in the Turkmen Language]. Ylym.

Kassimanov, S. (1969). Kazakh khalkynyn koloneri [Traditional Crafts of the Kazakh People]. Kazakhstan Baspasy.

Nadelyaev, M. (ed.). (1969). Drevnetyurkskii slovar' [Old Turkic Dictionary]. Nauka, Leningrad Branch.

Nurmakhanova, A. (1971). Turki tilderinin salystyrmaly grammatikasy: ZHOO filologiya fakul'tetinin studentterine arnalgan [Comparative Grammar of the Turkic Languages: For University Philology Students]. Mektep.

Po sledam turkmenskikh serebryanykh ukrashenii XIX–XX vekov. Prince Claus Fund for Culture and Development [Tracing Turkmen Silver Jewelry of the Nineteenth and Twentieth Centuries]. (2016, April 24). https://www.fergananews.com/articles/9083 (accessed April 24, 2022).

Ramstedt, G. I. (1957). Vvedenie v altaiskoe yazykoznanie: Morfologiya [Introduction to Altaic Linguistics: Morphology]. Izdatel'stvo Inostrannoi Literatury.

Rakhimova, R. K. (2002). Leksika i slovar' tatarskogo yuvelirnogo dela [Vocabulary and Dictionary of Tatar Jewelry-Making]. Fiker.

Sevortyan, E. V. (1966). Affiksy imennogo slovoobrazovaniya v azerbaidzhanskom yazyke: Opyt sravnitel'nogo issledovaniya [Nominal Word-Formation Affixes in the Azerbaijani Language: A Comparative Study]. Nauka.

Sevortyan, E. V. (1978). Etimologicheskii slovar' tyurkskikh yazykov: Obshchetyurkskie i mezhtyurkskie osnovy na bukvu "B" [Etymological Dictionary of the Turkic Languages: Common Turkic and Inter-Turkic Stems Beginning with the Letter "B"]. Nauka.

Tenishev, E. R. (ed.). (1984). Sravnitel'no-istoricheskaya grammatika tyurkskikh yazykov [Comparative Historical Grammar of the Turkic Languages]. Nauka.

Tokhtabayeva, Sh. Zh. (2011). Kazakhtyn zergerlik oneri [Kazakh Jewelry Art]. Almaty Kitap Baspasy.

Khabichev, M. A. (1971). Karachaevo-balkarskoe imennoe slovoobrazovanie [Nominal Word Formation in the Karachay-Balkar Language]. Stavropol'skoe Knizhnoe Izdatel'stvo.

Shoibekov, R. N. (1991). Kazakh zergerlik onerinin sozdigi [Dictionary of Kazakh Jewelry Art]. Gylym.

Shoibekov, R. N. (2006). Kazakh tilinin koloner leksikasy: Filologiya gylymdarynyn kandidaty gylymi darezhesin alu ushin 10.02.02 – kazakh tili mamandygy boiynsha daiyndalgan dissertatsiya avtoreferaty [The Handicraft Vocabulary of the Kazakh Language: Abstract of a Dissertation Submitted for the Degree of Candidate of Philological Sciences in Specialty 10.02.02 – Kazakh Language].

Beiko, A. (2013). Creating a Guide and Controlled Vocabulary for Cataloguing Photographic Jewellery [Thesis for the degree of Master of Arts]. Ryerson University.

Bissenbayeva, M., Osmanova, Z., Tulegenova, G., Atabayeva, M., & Abisheva, G. (2018). Historically-Cognitive Stratum of ethnocultural lexis (on example of the Kazakh language). Revista de Ciencias Humanas y Sociales, 15, 375–397.

Fening, P. A. (2015). Design Trends in Gold Jewelry Making in Ghana and Global Cultural Influence. Journal of Arts and Humanities, 4(4), 57–62.

Issabekova, G., Nazarbekova, A., Kudabayeva, P., Abdykadyrova, T., Rizakhojayeva, G., Kudaibergenov, A., & Akeshova, M. (2024). Teaching the Linguistic Aspects of Ethnocultural Units Employing Comparative-Historical Method. Eurasian Journal of Applied Linguistics, 10(3), 33–46.

Khazbolatov, A., & Shaigozova, Z. (2020). Zoomorphic Code of Kazakhstan Culture: Camel Symbols (Cultural and Art History Understanding). Pedagogics and Psychology, 3(44), 231–242.

Kozhahmetova, G., & Tazhibayeva, S. (2021). Kazakh Jewelry: Problems of Translation and Creation of a Multilingual Thesaurus. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series, 135(2), 55–63.

Kozhahmetova, G., Tazhibayeva, S., Sagidolda, G., Beisenbayeva, L., & Abeshova, N. (2024). An Ethnolinguistic Analysis of Jewelry Names Common in Turkic Languages. Eurasian Journal of Applied Linguistics, 10(1), 139–150.

Ogden, J. (1992). Ancient Jewelry. University of California Press.

Satenova, S., Mizamkhan, B., & Akizhanova, D. (2024). Ethnolinguistic Nature of Linguistic Units related to Jewellery Art. Bulletin of Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, 75(4), 227–238.

Shamigulova, A., Karabaev, M., Abdullina, G., & Ishkildina, Z. (2015). Vocabulary of Clothes and Jewelry in Studies of Turkic Languages (From the History of the Study of the Issue). Mediterranean Journal of Social Sciences, 6(5), 194–200.

Tokhtabayeva, S., Zhumabayeva, A., Sarkulova, S., Batyrkhan, B., & Ualtayeva, A. (2020). New Look at Common Analogies in Language and Culture. Journal of Research in Applied Linguistics, 30–38.

Information about the authors:

Kozhakhmetova Gulsara Amangeldiyevna – PhD, Senior Lecturer, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. Email: gulsara.ka72@gmail.com, ORCID: 0000-0002-4775-3902

Xanova Didara Maratovna – corresponding author, PhD, Senior Lecturer, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. Email: xanova.dm@gmail.com, ORCID: 0009-0005-4387-7667

Abdrasheva Shynar Amangeldyevna – Teacher-Researcher, Municipal State Institution "Comprehensive School of Kabanbay Batyr Settlement" of the Tselinograd District Education Department of the Akmola Region, Kabanbay Batyr, Tselinograd District, Akmola Region, Kazakhstan. Email: shynar_ab@mail.ru, ORCID: 0009-0009-1528-5241

Қожахметова Гульсара Амангельдиевна – PhD, аға оқытушы, Л.Н. Гумилев атындығы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. Email: gulsara.ka72@gmail.com, ORCID: 0000-0002-4775-3902

Ксанова Дидара Маратовна – хат-хабар үшін автор, PhD, аға оқытушы, Л.Н.Гумилев атындығы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. Email: xanova.dm@gmail.com, ORCID: 0009-0005-4387-7667

Абдрашева Шынар Амангельдыевна – педагог-зерттеуші, Ақмола облысы білім басқармасының Целиноград ауданы бойынша білім бөлімі «Қабанбай батыр ауылының жалпы орта білім беретін мектебі», Қабанбай батыр ауылы, Целиноград ауданы, Ақмола облысы, Қазақстан. Email: shynar_ab@mail.ru, ORCID: 0009-0009-1528-5241

Кожахметова Гульсара Амангельдиевна – PhD, старший преподаватель, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. Email: gulsara.ka72@gmail.com, ORCID: 0000-0002-4775-3902

Ксанова Дидара Маратовна – автор для корреспонденции, PhD, старший преподаватель, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. Email: xanova.dm@gmail.com, ORCID: 0009-0005-4387-7667

Абдрашева Шынар Амангельдыевна – педагог-исследователь, Коммунальное государственное учреждение «Общеобразовательная школа села Кабанбай батыр» отдела образования по Целиноградскому району Акмолинской области, село Кабанбай батыр, Целиноградский район, Акмолинская область, Казахстан. Email: shynar_ab@mail.ru, ORCID: 0009-0009-1528-5241

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN (Print) 2616-678X. ISSN (Online) 2663-1288

ЛИНГВИСТИКА / LINGUISTICS / ЛИНГВИСТИКА

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2026-156-3-102-109

IRSTI 16.21.27
Research article

N.A. Musayeva
Nasimi Institute of Linguistics, Azerbaijan National Academy of Sciences, Baku, Azerbaijan (E-mail: nargiz1183@gmail.com)

METAPHORICAL MODELS AND CONCEPTS EXPRESSING THE RELATIONSHIP BETWEEN NATURE AND HUMANS

Abstract. The article presents a linguistic analysis of metaphorical models and concepts used to express the relationship between nature and humans in different languages with different structural systems. The study aims to give a cognitive analysis of metaphors and notions related to ecological concepts and to find out their importance in the perception of ecological concept in human mind. It is inspired by the theory of conceptual metaphors in cognitive linguistics, which deals with the way the surrounding world is structured in human cognition in terms of concepts and metaphors. The research methods used are descriptive, comparative, and cognitive analysis. The analysis of the phraseological units, paremias, and metaphorical speech in modern Azerbaijani, Russian, and English reveals that ecological concepts have a certain weight in the linguistic picture of the world. The novelty of the study from the scientific point of view is to present a comparative scientific analysis of the models of nature-human relationship in the depictive metaphors in lexical-semantic systems of various languages. The results found reveal that ecological metaphors are not only linguistic tools suited for the artistic performance of language, but also fundamental cognitive mechanisms which have influenced the ancient strata of human thinking and the system of ecological thinking.

Keywords: nature, human, relation, metaphor, concept, model.

Received: 25.06.2026; Revised: 14.07.2026; Accepted: 21.09.2026; Available online: 29.09.2026

Introduction

Metaphors are cognitive mechanisms that have a significant impact on the perception of language's picture of the world. Various metaphorical models in language help human life experiences to be cognitively comprehended and assimilated into the human mind. Explaining the cognitive aspect of metaphor in general linguistics, George Lakoff writes that "metaphor is one of our most important tools for trying to comprehend partially what cannot be comprehended totally: our feelings, aesthetic experiences, moral practices, and spiritual awareness. These imaginative activities are not devoid of reason; on the contrary, metaphorical expressions activate both intuitive and imagined rationality, extending the boundaries of conceptual analysis" (Lakoff, 2004: 215).

Problem Statement

In cognitive linguistics, the term metaphor refers to any figuratively structured unit. In other words, the notion of metaphor in cognitive language is not the same as the literary study of the purely artistic device of trope transfer. Ecological concepts are used in conceptual metaphors which deepen the human mind's grasp of environmental concepts. In this case, through language, the cognitive perception of ecological concepts creates some ideas and associations in the human consciousness about this field. Despite the presence of "specific weight" of ecological concepts in the language picture of the world, a systematic analysis of common and unique modeling elements of these concepts in the sublayer of structurally different languages is a pressing issue in the field of linguistics.

Article Purpose

The primary aim of the article is to do a cognitive-semantic analysis and comparison of the main metaphorical models and ecological concepts that describe the relationship between nature and human beings in the context of the material of structurally different languages (Azerbaijani, Russian, and English).

Literature Review

Ecological discourse and metaphorical modeling issues are widely investigated in modern linguistics. In particular, E.V. Ivanova notes that "the presentation of nature and natural disasters in the media in the form of ecological discourse is created through conceptual metaphors reflecting the human attitude toward the environment. Metaphor is a carrier of cultural information, a tool, and a means of culture. It shapes the human personality through the worldview, mentality, and attitudes toward people that are instilled into a person through language and exist in the language itself—that is, through the culture of the people for whom this language serves as a means of communication" (Ivanova, 2007: 7).

Recent research has introduced metaphorical aptness as a cognitively grounded criterion for evaluating the correspondence between source and target domains. Aptness refers to the degree to which a metaphor captures the central attributes of the target concept and establishes a semantically coherent cross-domain mapping. Yang et al. (2026) demonstrate that metaphor comprehension should be viewed as a continuum rather than a binary distinction between literal and figurative meanings. Their findings show that highly apt metaphors are processed and identified more accurately because their conceptual mappings are natural, contextually appropriate, and cognitively accessible. This approach is particularly relevant to ecological metaphors, since expressions such as Mother Nature, water is life, and forests are the lungs of the universe derive their communicative force from a clear transfer of essential properties between

nature and human experience. Thus, metaphorical aptness provides an additional framework for explaining the cognitive effectiveness of ecological concepts.

Recent studies confirm that concepts related to nature reflect culturally specific ways of perceiving and categorizing the surrounding world. Alkaya et al. (2023) demonstrate that the Kazakh concept kөk, associated with colour, sky, vegetation, and the natural environment, constitutes an important component of the national linguistic worldview and is verbalized through phraseological expressions, poetry, and prose. Similarly, Smatova et al. (2025) show that natural and geographical concepts such as dala (steppe), su (water), and atameken (native land) function as cognitive structures preserving environmental experience, cultural memory, and ethnocultural values. These findings support the idea that ecological concepts and metaphors are not merely linguistic or stylistic units but cognitive mechanisms through which the relationship between humans and nature is conceptualized.

On the other hand, according to A.A. Lagutina, "ecological concepts correspond to the ideas of meanings that a person uses in speech activity and that reflect the content of the experience and knowledge they have gathered about the environment, as well as the results of all their activities in the process of reflecting ecological reality in the form of certain 'quanta of knowledge'." The author rightly emphasizes that "ecological concepts are components of the ecological picture of the world" (Lagutina, 2013: 9).

Methodology

During the research process, the methodological foundations of cognitive linguistics, linguaculturology, and the theory of conceptual metaphors were referred to. Descriptive method, comparative-typological method, and cognitive-semantic analysis were widely used during the analysis of the materials. The frames and associations of microconcepts forming the macroconcept of "Nature" were determined.

Results and Discussion

The ecological metaphors "Mother Nature", "Green Economy", "Mother Earth", "Green World", "Nature is a living organism" can be assigned various semantic-discursive and connotative roles in scientific, literary, and publicistic texts. Deep cognitive semantics is expressed in various texts using eco-concepts. Very often, both in the press language and in artistic style, the expression mother earth is used as an equivalent of motherland. In other cases, therefore, the concepts "Earth" and "Motherland" are taken in a metaphorical sense and are considered as neighboring concepts in the stylistic sense. Metaphors in the context of any discourse contain linguacultural information.

In language, there are occasions when natural objects are used to signify social relations and psychological situations. For instance, in Russian, the expression солнечная улыбка literally means "sun smile," but this expression metaphorically denotes a sincere smile. Azerbaijani folklore often depicts the Moon and the Sun as opposites, as characters in love. You are my sunshine" is a modern English idiom that translates to "you are my source of inspiration. In the same way, in Azerbaijani poetry, phrases such as sən mənim Ayımsan (You are my Moon) or Sən mənim Günəşimsən (You are my Sun) have similar semiotic connotations. Overall, the symbol of the Sun in different linguistic cultures represents life energy and happiness. The existence of expressions and phraseologisms in the Azerbaijani language like Günəş kimi parlaq (bright as the sun), Ay parçası (a piece of the moon - beautiful), and aya-günə dönmək proves how nature images were perceived in the ethnic thinking of ancient ancestors in the lexical-semantic system.

The cognitive semantics of nature and human relations metaphor helps to understand the modelling and conceptualisation of different nature and human relation concepts in human thinking. For instance, in Azerbaijani, meşələr "agciyər" of the universe. The Russian word for forest is лeca - which means "lightning" in English and the lungs of the universe. This metaphor gives forests a vital role and importance in the universe's ecosystem. In this, the concept of forest semantics is represented cognitively as an oxygen source for human life, which means that the destruction of forests is not acceptable.

The metaphors green world and green universe, by their cognitive nature, call humanity to solve ecological problems. The lexeme green, acting as an attribute of the noun world, symbolically represents the global problem of providing the world with oxygen from a cognitive and metaphorical perspective. The metaphor water is life is based on the mechanism of perceiving water as the most crucial model of nature. It is known that a universe without water cannot exist. There is water in the biological structure of every living thing, and water is considered one of the main symbols of life. Therefore, this metaphor demonstrates the adequacy of life and water in its cognitive semantics, expressing human life experience related to water.

The metaphor living nature refers to the name of all living beings existing in nature. In Azerbaijani, the expression təbiətin qoynu (the bosom of nature) metaphorically expresses the existence of the environment. Thus, təbiətin qoynunda olmaq (being in the bosom of nature) symbolically means that a person rests and relaxes psychologically. Nature is a place of peace. This metaphorical expression characterizes nature as a place that calms the human mind. For comparison: in modern English, the expression Lake Innisfree belongs to the English poet William Butler Yeats. Used in a poem by that poet, this expression later became internationalized and turned into a symbol in world literature meaning "a place of peace, silence, return to nature" (Yeats, 2002).

Let us compare: there is an expression insanın təbiəti in Azerbaijani. Its equivalent in Russian is природа человека, and in English, it is human nature. In all three languages, the cognitive semantics of this expression shows the alignment of the concept of nature with human character. That is, in these expressions, the word nature generally denotes the essence, genetic characteristics, and character of a human metaphorically. The analogous use of this expression in languages of different systems is related to the perception of humans as an element of nature in human thought.

Nature is, first of all, a source of life for humans, and at the same time, a source of resources. That is, humans feed on nature, exist in nature, and use the resources of nature. All these relations are reflected in language because language is a means of expression of consciousness. Language encodes, symbolizes, and semiotically names the surrounding environment, nature, and society. Therefore, language helps humans perceive the world around them. It is with the help of language that various images of nature are modeled in the human mind and turn into a conceptual system. Concepts related to nature are among the oldest concepts formed in human cognition. These concepts preserve the relict of the ancient period of human and nature relations. If we treat the concept of "Nature" as a macroconcept, then we should treat the concepts of "Water," "Air," "Earth," "Mountain," "Forest," "Sea," and "Wind" as microconcepts that create this conceptual sphere. Each of these nature-related concepts has its own frames and associations.

Let us look at the metaphorical and conceptual analysis of various nature elements:

The concept of "Water": Water expresses the concept of purification and cleansing in mythical thinking. Since human life is connected with water from creation, concepts related to water

create a general conceptual sphere. The metaphor water is life proves once again the sanctity of water and that water is a vital element in the cognition of all humanity. The equivalent of this metaphor in Russian is: где вода, там и жизнь (where there is water, there is life). Water is considered one of the primary elements of life deified in mythological thinking. In Russian, the phraseme живая вода means "water of life" (Hamidov et al., 2020: 80).

The concept of "Earth/Soil": Until now, rich linguistic means of expression about earth have been formed in various linguistic cultures. In Azerbaijani, there are concepts like münbit torpaq (fertile soil) and ana torpaq (mother earth). It is no coincidence that the word vətən (motherland) used in our language is of Arabic origin, meaning "the place where a person was born, soil." In the Azerbaijani language, sayings and proverbs about soil form a series. The metaphor torpaq adamı çəkir (the soil pulls the person) means "to send a person to their last home, to bury them" and symbolically verbalizes the return of the human being, who was created from soil, back to the soil in the end. In Turkish, there is a poem: "Bayrakları bayrak yapan topraktır, toprak uğrunda ölen varsa, vatandır". Therefore, soil is also metaphorized in human thought as an equivalent of the concept of motherland.

The concept of "Mountain": Rich forms of expression of the "mountain" concept exist in the paremiological system of the Azerbaijani language. "Uca dağın başı qarlı olar" (The top of a high mountain is always snowy) (Hamidov et al., 2020: 1370). In the Azerbaijani mentality, the expression dağlar oğlu (son of mountains) mentally symbolizes the concepts of "purity, honesty, bravery." The phraseme Elə bil alçaq dağları o yaradıb (As if he created the low mountains) is a word said about an arrogant person who thinks very highly of himself (p. 520). In general, in phraseological discourse, natural phenomena metaphorically express human psychology, social relations, and rules of conduct.

The concept of "Star": In mythology, a star mostly symbolizes souls (Hamidov et al., 2020: 206). There are phraseologisms related to stars in Azerbaijani: ulduzları barışmamaq (their stars do not reconcile—meaning they cannot get along with each other), ulduz xəstəliyi (star disease—celebrity sickness), and bəxt ulduzu (star of fortune) (p. 257).

The main associations and frames of the concept of "Wind" are represented by the word sayings, proverbs, and phraseologisms related to the concept of wind. An idiom in the English language is talking to the wind. In Russian it's equivalent is "govorits' na vejter" literally "to speak into the wind. This is an expression for "to talk to someone in vain. That is, what you say doesn't matter. The metaphorical meaning of this phraseme in Russian is "it is impossible to find": ищи как ветра в поле (p. 72), "look for it like wind in the field," literally meaning "it is impossible to find.

Nature's proverbs and phrasemes may have a symbolic meaning. These are linguistic units that metaphorically interpret life experience to people in the context of phenomena occurring in nature. For instance, in English there is a proverb "A rainbow in the morning is the shepherd's warning" (Speake, 2007: 25). This proverb is a warning to the shepherd that the wind of the storm is blowing. It also symbolically means that sometimes minor events can avert major catastrophes.

For example, the expression fırtına kimi güclü olmaq (strong as a storm) in Azerbaijani is a metaphor for the natural phenomenon fırtına. For example, fırtına kimi güclü olmaq (strong as a storm) in Azerbaijani is a metaphor for the natural phenomenon fırtına. For comparison, the following metaphors related to nature are used in Russian: Ветер перемен – wind of change; Буря эмоций – storm of emotions; Река времени – river of time; Море жизни – sea of life; Океан чувства – ocean of feelings; Звезда надежды – star of hope. Similarly, modern-day En-

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

glish features a lot of such phrases: a seed of hope, a ray of hope, reach for the stars, to put down roots, on cloud nine, a breath of fresh air, and the winds of change.

The myth of the "Tree of Life" in world mythology reflects the relation between nature and human relations. That myth says that the tree links two worlds, the upper world and the underworld. Metaphors such as Mother Earth come from the Latin expression Terra Mater. This metaphor conveys the importance of the soil to human beings, human beings' relationship with the soil, and its sanctity. In Russian, the metaphor is "родина-мать" and in English it is "Mother Earth".

In Russian, the metaphor политический лес (political forest) is used to express the state of chaos in power. Since the forest is characterized in Russian culture mostly as a shelter, a dark environment, or a wild environment, this metaphor symbolizes the bureaucratic situation and the crisis within power in Russian political thought. In English, the metaphor jungle of bureaucracy is a metaphor that symbolizes red tape and bureaucratic obstacles in the government administration system in political and media texts.

The expressions sounds of nature in English, təbiətin səsləri in Azerbaijani, and звуки природы in Russian metaphorically express the harmony of humans with nature and the ecosystem. These expressions of analogous meaning in different language systems instill the idea that ecological thinking and ecological awareness are essential elements in modern life.

Conclusion

Metaphors depicting the relation between humans and nature are not only artistic parts of language, but also function cognitively. Concepts related to nature express how the notions of nature are assimilated in the human mind. They are mental representations of the way that the mind organises the natural world. Many such metaphors and concepts are employed in several discourses and impact the ecological thinking, culture and behavior of society. Thus, the study of such metaphors and ideas has significance in the fields of linguistics, psychology and ecology.

Conflict of Interests, acknowledgements and funding information

The authors declare no conflict of interest related to this article.

References

Алкая, Е., Пансат, Ж., & Халикова, Н. (2023). Қазақ тіліндегі көк концептісінің лингвомәдени сипаты. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. ФИЛОЛОГИЯ сериясы, 144(3), 34–45. https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-144-3-34-45

Баранов А. Н. (ред.). (2020). Академический словарь русской фразеологии. Лексрус.

Иванова Е.В. (2007). Метафорическая концептуализация природных катастроф в экологическом дискурсе (на материале медийных текстов): автореф. дис. ... канд. филол. наук. Челябинский государственный университет.

Керлот Х. Э. (1994). Словарь символов. REFL-book.

Лакофф Дж. Г. (2004). Метафоры, которыми мы живем. Едиториал УРСС.

Лагутина А.А. (2013). Доминантные экологические реалии в современном немецком газетно-публицистическом дискурсе и средства их языковой категоризации: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Самарский государственный университет.

Həmidov, İ., Qocayev, M., & Məmmədova, R. (2020). Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti [Phraseology dictionary of the Azerbaijani language]. Teas Press.

Smatova A., Tleuberdiev B., & Omarov N. (2025). Linguocultural and cognitive features of Kazakh and English toponyms. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. PHILOLOGY Series, 152(3), 114–132. https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-152-3-114-132

Speake, J. (Ed.). (2007). Oxford Dictionary of Proverbs. Oxford University Press.
Şərq qapısı. (2022). Torpaq ən müqəddəs ata-baba əmanətidir [Soil is the most sacred heritage of ancestors]. https://serqqapisi.az/butun-xeberler/torpaq-en-muqeddes-ata-baba-emanetidir
Yang, C., Lu, S., Sun, R., Zhang, X., & Huang, Q. (2026). Rethinking metaphor evaluation: Aptness judgments as a cognitive probe for language models. Cognitive Computation, 18, Article 24. https://doi.org/10.1007/s12559-026-10567-w
Yeats, W. B. (2002). The Collected Poems of W.B. Yeats. Palgrave Macmillan.

Н.Ә. Мусаева
Насими атындағы Тіл білімі институты, Баку, Әзірбайжан

ТАБИҒАТ ПЕН АДАМ АРАСЫНДАҒЫ ҚАТЫНАСТАРДЫ БІЛДІРЕТІН МЕТАФОРАЛЫҚ МОДЕЛЬДЕР МЕН КОНЦЕПТІЛЕР

Аңдатпа. Мақалада әртүрлі құрылымдық жүйелері бар тілдерде табиғат пен адам арасындағы қатынасты білдіретін метафоралық модельдер мен концептілерге лингвистикалық талдау жасалған. Зерттеудің негізгі мақсаты – экологиялық ұғымдарға қатысты метафоралар мен ұғымдарға когнитивтік талдау жасау және олардың адам санасындағы экологиялық концептілерді қабылдаудағы маңызын анықтау. Жұмыс қоршаған дүниенің адам танымында концептілер мен метафоралар арқылы қалай құрылымдалатынын қарастыратын когнитивті лингвистикадағы концептуалды метафора теориясына негізделген. Зерттеу барысында сипаттамалық, салыстырмалы және когнитивтік талдау әдістері қолданылды. Қазіргі әзербайжан, орыс және ағылшын тілдерінен алынған фразеологиялық бірліктерді, паремиялар мен метафоралық сөйлемдерді талдау экологиялық концептілердің әлемнің тілдік бейнесінде белгілі бір салмаққа ие екенін көрсетеді. Зерттеудің ғылыми жаңалығы әртүрлі тілдердің лексика-семантикалық жүйелеріндегі бейнелі метафоралардағы табиғат пен адам қатынасының модельдеріне салыстырмалы ғылыми талдау жасау болып табылады. Алынған нәтижелер экологиялық метафоралардың тілдің көркемдік көрінісіне арналған тек тілдік құрал ғана емес, сонымен бірге адам ойлауының көне қабаттарына және экологиялық ойлау жүйесіне әсер еткен түбегейлі когнитивті механизмдер екенін ашады.
Түйін сөздер: табиғат, адам, қатынас, метафора, концепт, модель.

Н.А. Мусаева
Институт языкознания имени Насими НАНА, Баку, Азербайджан

МЕТАФОРИЧЕСКИЕ МОДЕЛИ И КОНЦЕПТЫ, ВЫРАЖАЮЩИЕ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ ПРИРОДЫ И ЧЕЛОВЕКА

Аннотация. В статье представлен лингвистический анализ метафорических моделей и концептов, выражающих взаимоотношения природы и человека в языках с различными структурными системами. Основная цель исследования заключается в проведении когнитивного анализа метафор и понятий, связанных с экологическим концептом, а также в выявлении их важности в восприятии экологического концепта человеческим сознанием. Работа вдохновлена теорией концептуальной метафоры в когнитивной лингвистике, которая рассматривает то, как окружающий мир структурируется в человеческом познании посредством концептов и метафор. В качестве методов исследования использовались описательный, сопоставительный и когнитивный анализ. Анализ фразеологических единиц, паремий и метафорической речи в современном азербайджанском, русском и английском языках показывает, что экологические концепты имеют определенный вес в языковой картине мира. Научная новизна исследования заключается в представлении сравнительного научного анализа моделей взаимоотношений природы и человека в образных метафорах в лексико-семантических системах различных языков. Полученные результаты показывают, что экологические метафоры являются не только

языковыми инструментами, приспособленными для художественного выражения языка, но и фундаментальными когнитивными механизмами, которые повлияли на древние пласты человеческого мышления и систему экологического мышления.

Ключевые слова: природа, человек, отношение, метафора, концепт, модель.

References

Alkaya E., Pansat Zh.M., Khalikova N.S. Linguocultural nature of the concept kȍk in the Kazakh language // Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series. – 2023. – Vol. 144, No. 3. – P. 34–45. https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-144-3-34-45

Baranov, A.N. (Ed.). (2020). Akademicheskiy slovar russkoy frazeologii [Academic dictionary of Russian phraseology]. Leksrus.

İvanova, E. V. (2007). Metaforicheskaya kontseptualizatsiya prirodnykh katastrof v ekologicheskom diskurse (na materiale mediynykh tekstov) [Metaphorical conceptualization of natural disasters in ecological discourse (based on media texts)] [Author's abstract of PhD dissertation]. Chelyabinsk State University.

Kerlot, Kh. E. (1994). Slovar simvolov [Dictionary of symbols]. REFL-book.

Lakoff, G. (2004). Metafory kotorymi my zhivyom [Metaphors we live by]. Editorial URSS.

Lagutina, A. A. (2013). Dominantnye ekologicheskie realii v sovremennom nemetskom gazetno-publitsisticheskom diskurse i sredstva ikh yazykovoy kategorizatsii [Dominant ecological realities in modern German newspaper-publicistic discourse and means of their linguistic categorization] [Author's abstract of PhD dissertation]. Samara State University.

Həmidov, İ., Qocayev, M., & Məmmədova, R. (2020). Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti [Phraseology dictionary of the Azerbaijani language]. Teas Press.

Smatova A., Tleuberdiev B., & Omarov N. (2025). Linguocultural and cognitive features of Kazakh and English toponyms. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. PHILOLOGY Series, 152(3), 114–132. https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-152-3-114-132

Speake, J. (Ed.). (2007). Oxford Dictionary of Proverbs. Oxford University Press.

Şərq qapısı. (08.11.2024). Torpaq ən müqəddəs ata-baba əmanətidir [Soil is the most sacred heritage of ancestors]. https://serqqapisi.az/butun-xeberler/torpaq-en-muqeddes-ata-baba-emanetidir (accessed: 11.10.2025)

Yang, C., Lu, S., Sun, R., Zhang, X., & Huang, Q. (2026). Rethinking metaphor evaluation: Aptness judgments as a cognitive probe for language models. Cognitive Computation, 18, Article 24. https://doi.org/10.1007/s12559-026-10567-w

Yeats, W. B. (2002). The Collected Poems of W.B. Yeats. Palgrave Macmillan.

Information about the author:

Nargiz A. Musayeva – Doctoral student, Nasimi Institute of Linguistics, Azerbaijan National Academy of Sciences, Baku, Azerbaijan. E-mail: nargiz1183@gmail.com.

Мусаева Наргиз Әликіші қызы – диссертант, ӘР ҰҒА Насими атындағы Тіл білімі институты, Баку, Әзірбайжан. E-mail: nargiz1183@gmail.com

Мусаева Наргиз Аликиши кызы – докторант, Институт языкознания имени Насими НАНА, Баку, Азербайджан. E-mail: nargiz1183@gmail.com

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN (Print) 2616-678X. ISSN (Online) 2663-1288

ЛИНГВИСТИКА / LINGUISTICS / ЛИНГВИСТИКА

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2026-156-3-110-122

ХҒТАР 16.21.47
Ғылыми мақала

Г.Н. Смағұлова[1], Г.С. Конырбаева[2*], Б. Халым[3]
[1,2]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан*
[3]Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail: smagulova.g@mail.ru[1], gulnur_konyrbaev@mail.ru[2], bota-@mail.ru[3])*

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ФАТИКАЛЫҚ КОММУНИКАЦИЯНЫҢ ДЕРЕККӨЗДЕРІ

Аңдатпа. Мақалада қазақ тіліндегі фатикалық коммуникацияның маңызды компоненті ретінде қаратпа сөздердің қызметі кешенді түрде қарастырылады. Зерттеу барысында қаратпа сөздердің тыңдаушының назарын аударудағы, қарым-қатынасқа тартудағы, тілдік байланысты орнату мен сақтаудағы рөлі, олардың құрылымдық, семантикалық және прагматикалық сипаттары сараланады.

Мақалада қаратпа сөздердің тілдік қатынастағы орны мен маңызына, оларды қолданудың нақты прагмалингвистикалық ерекшеліктеріне, сондай-ақ көркем мәтін мен ауызекі сөйлеудегі қызметіне ерекше назар аударылған. Автор қаратпа сөздердің сөз таптары негізінде жасалу жолдарын, олардың мағыналық және эмоциялық реңктеріне қарай түрленуін, сондай-ақ бұл сөздердің фатикалық метакоммуникациядағы мәнін терең зерттейді.

Зерттеудің басты мақсаты – қазақ тіліндегі қаратпа сөздердің фатикалық коммуникациядағы прагматикалық қызметін анықтап, оларды жүйелі түрде талдау.

Ғылыми маңыздылығы – қаратпа сөздердің құрылымы мен қолданысын фатикалық метакоммуникация тұрғысынан зерттеу арқылы қазақ тіл біліміндегі прагмалингвистика бағытындағы ізденістерді толықтыруында.

Практикалық құндылығы – мақалада ұсынылған талдаулар мен сипаттамалар қазақ тілі оқытушыларына, тіл мамандарына, сондай-ақ коммуникация теориясын зерттеушілерге әдістемелік әрі қолданбалы тұрғыдан маңызды мәліметтер ұсынады.

Мақалада салыстырмалы-талдау, сипаттамалы, прагмалингвистикалық әдістер қолданылған. Зерттеу міндеттеріне қаратпа сөздердің құрылымдық-семантикалық түрлерін анықтау, көркем және ауызекі дискурстағы қолданыс ерекшеліктерін сипаттау, олардың тыңдаушыға әсер ету тетіктерін көрсету кіреді. Нәтижесінде қаратпа сөздердің қазақ тіліндегі фатикалық коммуникация құралы ретіндегі ғылыми-практикалық мәні айқындалды.

Түйін сөздер: қаратпа сөздер, фатикалық коммуникация, метакоммуникация, прагматика, экспрессия, үндеу.

Түсті: 08.10.2025; Жөнделді: 30.08.2026; Мақұлданды: 18.09.2026; Онлайн қолжетімді: 29.09.2026

Кіріспе

Тілдің негізгі қызметтерінің бірі – адамдар арасындағы өзара түсіністік пен байланысты орнату, қолдау және дамыту болып табылады. Бұл міндетті атқаруда тілдің фатикалық қызметі ерекше орын алады. Фатикалық қызмет тілдік қатынаста ақпарат беруден гөрі, коммуникативтік байланысты бастау, қолдау және үзуге бағытталған әрекеттер жиынтығын білдіреді. Яғни, тілдік бірліктер арқылы адамдар бір-бірінің назарын аударып, қарым-қатынасты жалғастыруға немесе тоқтатуға мүмкіндік алады.

Фатикалық коммуникация – қатысушылар арасындағы тілдік қатынастың орнауы мен сақталуын қамтамасыз ететін арнайы тілдік амалдардың, сөз орамдарының жиынтығы. Мұндай коммуникацияда басты мақсат – мазмұнды ақпарат беру емес, ең әуелі әлеуметтік байланысты бекіту, диалогтық қатынасты бастау немесе жалғастыру. Мысалы, амандасу, қоштасу, қал-жағдай сұрасу, назар аударту сияқты тілдік формалар фатикалық функцияның айқын көрінісі болып табылады.

Қазіргі тіл білімінде фатикалық коммуникация ұғымы прагматика мен коммуникация теориясы тұрғысынан кеңінен зерттелуде. Бұл құбылыстың терең зерттелуі тілдік қатынастың әлеуметтік және психологиялық негіздерін түсінуге, қатысымдық бірліктердің қызметін нақтылауға мүмкіндік береді. Фатикалық қызметтің ерекшеліктерін тану – күнделікті тілдік қарым-қатынасты тиімді құрудың, мәдениетаралық коммуникацияда түсініспеушіліктерді азайтудың маңызды алғышарты.

Тіл білімінде тілдің фатикалық функциясы туралы ұғымды антропологиялық бақылаулар аясында Б. Малиновский енгізді. Бұл жағдайда тілде ешбір ақпарат алмасу орын алмайтындығын айтқан ол тілдік қатынас әлеуметтік функцияларды орындау үшін ғана қолданылатынын баса айтты (Malinowski, 1923). Малиновский тілдік қарым-қатынастың басты мақсаты кей жағдайларда ақпарат жеткізу емес, керісінше, қоғам мүшелерінің арасында байланысты сақтау мен орнату екенін көрсетті. Бұл тұжырым бойынша, фатикалық функция – адамдар арасындағы өзара қатынасты бекіту мен қолдауға бағытталған тілдік әрекеттердің жиынтығы.

Тілдің фатикалық қызметін теориялық тұрғыдан Р. Якобсон негіздеп, оны тілдің негізгі алты функциясының бірі ретінде анықтады. Р. Якобсон тарқататын коммуникативтік, апеллятивтік, поэтикалық, экспрессивтік, фатикалық және метатілдік функциялардың ішінде тыңдаушының назарын аудару немесе тілдік қатынас орнату, әңгімені жалғастыру немесе тілдік қатынасты ұстап тұру және байланысты тоқтату, үзуге бағытталған тілдік бірліктердің қызметі фатикалық қызмет саналады (Якобсон, 1975). Джеффри Личтің «Principles of Pragmatics» еңбегінде фатикалық функция коммуникацияның жетекші принциптерінің ажырамас бөлігі ретінде көрсетіледі. Ол жерде фатикалық максима кеңпейілділік, мақұлдау, такт, келісім, қарапайымдылық, жанашырлық секілді сыпайылықтың негізгі максималарының толықтырушы рөл атқарады. Яғни, келеңсіз жағдайлардан гөрі көңілді, оңды көзқараста қарауды ұсынады (Leech, 1983).

Бұдан кейін, орыс тіл білімінде Т.Г. Винокур «фатиканы» зерттеп, тілді әлеуметтік психологияға негізделген сөйлеу әрекетінің оппозициялық «ақпараттық-фатикалық» нұсқасы ретінде ұсынды. Оның пайымдауынша, фатикалық қарым-қатынастың мақсаты сол қатынастың өзі (Винокур, 1993).

Ал қаратпа сөздің өзіндік ерекшелігі туралы ғалым М.В. Панкратова «қаратпа сөздер сөйлеу этикеті нормаларымен тікелей байланысты, өйткені сөйлеудің ажырамас

қасиеті – оның бағытталуы, яғни адресатқа арналуы» деп есептейді. Қаратпа сөздер тұлғааралық қарым-қатынаста маңызды рөл атқарып, сөйлеуші мен адресаттың өзара әрекеттесуіне, ерекше коммуникативтік кеңістік құруға мүмкіндік береді. М.В. Панкратованың пікірінше, қаратпа сөздер сөйлеу стереотипінің келесі белгілеріне ие: тұрақты түрде қайталанып қолданылуы, сөйлеуде жиі кездесуі, құрылымының айқын ұйымдастырылуы және коммуникативтік байланысқа барынша қолайлы жағдай жасауы. Яғни, қаратпа сөздерді шартты түрде сөйлеудегі ерекше және іргелі бірлік деп атауға болады; ол тұлғааралық қарым-қатынаста басты рөл атқарады және ерекше коммуникативтік кеңістік қалыптастырады (Pankratova, 2005).

Әдебиеттерге шолу

Фатикалық метакоммуникация үш деңгейден тұрады. Бастапқысы, адам назарын аудару, екіншісі, аударылған назарды ұстап тұру немесе қалыптасқан коммуникацияны қолдау және тілдік қатынасты үзу, тоқтату (Пак, Смакова, 2021). Коммуниканттың назарын аудару қызметін қазақ тіл білімінде қаратпа сөздер атқарады. Демек, қазақ тіліндегі фатикалық коммуникацияның дереккөзі қаратпа сөздер болып табылады.

А.Байтұрсынұлы қаратпа сөздің мәнін былайша түсіндіреді: біреуге тікелей қарата, арнайы бағыттап айтылған сөз қаратпа сөз деп аталады. Мұндай сөздер сөйлем ішіндегі басқа мүшелермен грамматикалық байланысқа түспейді, үйлеспейді. Ғалым оларды қыстырма сөздермен бірге қарастырып, «сөйлем маңында жүретін бөлек, дербес сөздер» деп атайды (Байтұрсынұлы, 2022). Демек, ғалым қаратпалардың сөйлем құрылымындағы ерекшелігін алғашқылардың бірі болып сипаттап, оларды оқшау сөздер қатарына жатқызады.

Ғалым К.Аханов өзінің «Грамматика теориясының негіздері» атты еңбегінде тілдің коммуникативті қызметінің ерекшеліктерін жан-жақты сипаттайды. Ол сөздер мен сөз тіркестерінің коммуникативті мәні оларды сөйлем құрамында қолдану арқылы ғана жүзеге асатынын атап көрсетеді. Яғни, жеке тұрған сөз немесе сөз тіркесі толыққанды коммуникативті қызмет атқара алмайды, тек сөйлем ішінде ғана нақты коммуникативтік мәнге ие болады.

К.Аханов сөйлемге жатпайтын айтылыс түрлерін бірнеше топқа бөліп көрсетеді. Бірінші топқа «Бәрекелді», «Әттеген-ай», «Ойпырым-ай» секілді түрлі көңіл-күй мен эмоцияны білдіретін одағай сөздер жатады. Екінші топта «Бар», «Жақсы», «Солай» сияқты сөздер арқылы коммуникация кезінде айтылған ойға келісу немесе келіспеу байқалады. Үшінші топқа «Сәлеметсіз бе», «Құттықтаймын», «Кездескенше» сияқты амандасу, тілек білдіру, қоштасу формалары кіреді. Төртінші топта «Айда», «Қарауыл», «Алло» сияқты сөздер арқылы белгілі бір адамға үндеу жасалады. Бесінші топ – «Бұл қалай?», «Ештеңе емес» секілді жалпы сұрақ-жауаптар. Ал алтыншы топқа «Балалар», «Өй жігіттер» сияқты дербес қаратпа сөздер енеді.

Ғалым осы сөздер мен формалардың негізгі қызметі – тікелей ақпарат беру емес, сөйлеуші мен тыңдаушы арасындағы қатынасты реттеу, коммуникативті орта қалыптастыру екенін атап өтеді. К.Ахановтың пікірінше, одағайлар, әдеп-ізет формалары мен қаратпа сөздер сөйлем ішінде қолданыла отырып, ақпараттық мазмұннан гөрі прагматикалық және экспрессивтік мәнге ие болады. Бұл сөздерден туындайтын ақпарат, негізінен, жанама мағына арқылы және сөйлеу жағдаятына байланысты анықталады (Аханов, 2010).

Сондай-ақ, М.Томанов, Т.Сайрамбаевтың «Қазіргі қазақ тіліндегі қаратпалар» еңбегінде қаратпа сөздерге: «Сөйлемнің негізгі құрамымен тікелей грамматикалық байланысқа түспейтін, онымен тек қана мағыналық қатыста болатын сөз бөліктерін әдетте оқшау сөздер деп атайды» - деген анықтама береді (Сайрамбаев, Томанов, 1980).

К.Аханов, М.Томанов, Т.Сайрамбаев еңбектерінде қаратпа сөздердің грамматикалық табиғаты, сөйлемдегі орны және олардың коммуникативтік-функционалдық сипаттары кеңінен талданады. Бұл ғалымдар қаратпаларды синтаксистік тұрғыдан дербес топ ретінде қарастырып, олардың сөйлеу барысында адресатқа назар аудару мен сөйлеуші мен тыңдаушы арасындағы байланысты қалыптастырудағы қызметін атап өтеді.

Қаратпа сөздердің прагматикалық әлеуеті қазіргі цифрлық коммуникация материалдары негізінде де зерттелуде. И.М. Паласиос Мартинес әлеуметтік желідегі дискурсты талдай отырып, атау тұлғалы қаратпалардың адресаттың назарын аударумен ғана шектелмейтінін көрсетеді. Олар сөйлеушінің адресатқа қатынасын білдіру, эмоциялық реңк қалыптастыру, топтық бірегейлікті таныту және коммуниканттар арасындағы тұлғааралық байланысты реттеу қызметтерін атқарады. Қаратпалардың синтаксистік орны мен прагматикалық мағынасы нақты коммуникативтік жағдаятқа, қатысушылар арасындағы әлеуметтік байланысқа және айтылымның мақсатына қарай өзгеріп отырады (Palacios Martínez, 2023). Бұл тұжырым қазақ тіліндегі қаратпа сөздерді де фатикалық байланысты орнататын әрі сөйлеуші мен тыңдаушы арасындағы әлеуметтік-прагматикалық қатынасты айқындайтын көпқызметті тілдік бірліктер ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Оқшау сөздер – сөйлем ішінде белгілі бір сөз табына немесе сөйлем мүшесіне жатпайтын, грамматикалық байланысқа түспейтін ерекше тілдік бірліктер. Олар сөйлемнің негізгі құрылымына тәуелсіз қолданылады, бірақ сонымен қатар сөйлемнің жалпы мағынасын толықтырып, оған қосымша реңк береді (Мұхтаров, 2021). Мұндай сөздер, негізінен, сөйлеушінің көзқарасын, эмоциясын, тыңдаушыға қатынасын білдіреді және сөйлемдегі ақпаратқа прагматикалық немесе экспрессивті мән үстейді. Профессор Р.Әмірдің пікірінше, бұл сөздер сөйлем ішінде қыстырма ретінде қосылып, негізгі ойға қосымша мағына береді. Яғни, оқшау сөздер сөйлеу процесінде коммуникативтік рөл атқара отырып, сөйлемнің құрылымынан тыс, бірақ мағынасына елеулі әсер етеді (Әмір, 2003).

Қаратпа сөздер сөйлемде негізгі ақпаратқа қосымша мағына үстеп, айтылған ойдың кімге бағытталғанын нақтылап көрсетеді. Олар сөйлемнің мазмұнын тереңдетіп, тыңдаушыға немесе оқырманға ерекше көңіл бөлу қажеттігін білдіреді. Көбіне қаратпа сөздер арқылы сөйлеуші өз сөзін нақты бір адамға не адамдар тобына арнайды, бұл өз кезегінде сөйлемнің прагматикалық әсерін күшейтеді. Мұндай сөздер сөйлеу барысында тыңдаушының назарын аудару, әңгімеге тартып, байланыс орнату үшін қолданылады. Қаратпалардың эмоционалды-экспрессивті реңкі кейде дауыс ырғағы, сөздің айтылу қарқыны немесе тіпті бет-әлпет, ым-ишара сынды бейвербалды амалдар арқылы да айқындала түседі. Яғни, қаратпалар сөйлеу процесінде әңгімелесушілер арасындағы психологиялық байланысты нығайтады.

Сондай-ақ, қаратпа сөздер сөйлем ішінде тыныс белгілері арқылы ажыратылады; көбіне үтір, кейде леп белгісі немесе сызықша арқылы бөлінеді. Қаратпаның сөйлемдегі орны да әр түрлі болуы мүмкін: сөйлем басында, ортасында немесе соңында келе береді. Қазақ тілінің орфографиялық және синтаксистік нормаларына сәйкес, қаратпа сөздердің

жасалу жолдары да сан алуан, олар көбіне адам аттарынан, туыстық атаулардан, жалпы есімдер мен лақап аттардан құралады. Осылайша, қаратпа сөздер – сөйлемдегі ойдың адресатын анықтауға және қатысымдық байланысты арттыруға арналған маңызды лингвистикалық құрал.

Зерттеу материалы мен әдістері

Зерттеудің материалдық негізін қазақ тіліндегі көркем шығармалар мен шешендік сөздер дискурсынан, сондай-ақ ауызекі сөйлеу тілінен алынған қаратпа сөздер құрайды. Фатикалық коммуникация мен метакоммуникацияның дереккөзі ретінде қарастырылатын қаратпалар күнделікті тілдік қатынаста жиі қолданылады және түрлі жанрдағы мәтіндерде айқын көрініс табады. Осы мақсатта көркем әдебиет үлгілерінен, шешендік сөздер мен заманауи ауызекі дискурстан жалпы саны 700-ге жуық тілдік бірлік жинақталды. Зерттеудің мақсатына сәйкес олардың ішінен прагмалингвистикалық және құрылымдық ерекшеліктеріне қарай іріктелген бірқатары тереңдетілген талдауға алынды.

Мақалада қаратпа сөздердің фатикалық коммуникациядағы қызметін анықтау және жүйелі түрде сипаттау үшін сипаттамалы, салыстырмалы-талдау және прагмалингвистикалық әдістер қолданылды. Бұл әдістер арқылы қаратпалардың құрылымы, семантикасы және прагматикалық қызметі көпаспектілі тұрғыда зерттелді. Сонымен бірге, қаратпа сөздердің сөз таптары негізінде жасалуы, мағыналық және эмоциялық реңктері, көркем және ауызекі сөйлеудегі қолданыс ерекшеліктері нақты мысалдар арқылы сараланды.

Зерттеу барысында қаратпа сөздердің фатикалық қызметі жан-жақты талданып, олардың прагмалингвистикалық сипаты мен коммуникативтік актідегі орны анықталды, осылайша, фатикалық метакоммуникациядағы маңызы көрсетілді. Нәтижесінде, жинақталған материалдар негізінде қаратпа сөздердің қазақ тіліндегі фатикалық коммуникация құралы ретіндегі ғылыми-практикалық мәні дәлелденді.

Талқылау және нәтижелер

Қазақ тіл білімінде фатикалық коммуникацияның дереккөздері ретінде қаратпа мен қыстырма сөздердің орны ерекше. 1967 жылғы «Қазақ тілі. II том. Синтаксис» еңбегінде оқшау сөздер, оның ішінде қыстырма сөздер тыңдаушының назарын аудару, қарым-қатынасқа тарту, тілдік байланысты реттеу функциясы бойынша арнайы топтастырылған. Айтпақшы, айтқандай, әне, міне, кәні, мұның үстіне, ол – ол ма, бұл – бұл ма, өздеріңізге мәлім, көріп отырсыз, білем, білесің бе, байқайсың ба, байқаймын сияқты қыстырмалар негізінен тыңдаушыны әңгімеге белсенді қатыстыру, назарын аударту үшін жұмсалады. Осындай сөздер сөйлеу барысындағы қатысымдық байланысты қолдауға қызмет етеді (Балақаев, 1967).

Қыстырма сөздердің ішінде сілтеу есімдіктері (мысалы, әне, міне) С.Аманжолов еңбектерінде қаратпа ретінде талданған. Сөйлемдерде атаулы, одағай, көптік жалғаулы қаратпа сөздер – пікірдің кімге бағытталғанын нақты көрсететін көрсеткіштер. Бұл жерде қаратпа сөздер формалды түрде сөйлемге тікелей қосылмаса да, сөйлеу актісіндегі ойды ұйымдастырып, коммуникативтік ықпал етеді.

С.Аманжоловтың пікірінше, қаратпа сөздер бір сөзден ғана емес, күрделі толықтауыш не анықтауышы бар сөз тіркесінен де құралуы мүмкін: «Ей, қара домалақ бала, бері

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

кел». Мұнда күрделі қаратпа тобы арқылы тыңдаушының назарын ғана емес, оның әлеуметтік мәртебесі мен жақындық дәрежесін де көрсетуге болады. Осылайша, қаратпа құрылымдарының күрделенуі – тілдің қатысымдық әлеуетінің өскендігін аңғартады (Аманжолов, 1940).

Қазақ ұлттық сөйлеу актісінде қаратпалардың қызметі ерекше: олар қарым-қатынасқа тарту, диалог пен полилог барысында адресаттың назарын өзіне аудару, қатысымдық байланысты жандандыру үшін қолданылады. Қаратпа сөздер әрдайым тыңдаушыға бағытталып, сөздің кімге арналғанын анық көрсетеді және қазақ мәдениетінің дәстүрлі сөйлеу этикетінің ажырамас бір бөлігі болып саналады.

Алдымен, қаратпа сөздердің құрылымдық сипаты айқын көрінеді. Олардың басым көпшілігі жалқы және жалпы есімдерден жасалады. Жалқы есімдер сөйлемнің мақсатына қарай түрлі грамматикалық тұлғада және әртүрлі интонациямен қолданылады, бұл олардың тыңдаушының назарын аударудағы, қарым-қатынасқа тартудағы тиімділігін күшейтеді. Мысалы, «Әсем, білесің бе, менің хатым тұп-тура Брежнев ақсақалдың қолына тиеді», «Қой деймін, Аяған», «Тыңдашы, Абай» сынды сөйлемдерде қаратпа бірде толық, бірде қысқартылған түрде беріліп, сөйлеу жағдаяты мен тыңдаушының ерекшелігіне сәйкес түрліше интонациялық реңк алады. Сондай-ақ, «Ассалаумағалейкум, арыстаным» немесе «Уағалейкумассалам Қуанышбай» сөйлемдеріндегі «арыстаным», «Қуанышбай» сөздері – адресаттың кім екенін нақтылап, тыңдаушыны ерекше атап көрсетеді. Бұл құрылым қазақ шешендік сөз өнерінде, эпостық жырларда және күнделікті ауызекі тілде де кең қолданылады. Жалқы есімдер – қатысушының жеке басын анықтайды, ал «жұртым», «жарандар» т.б. жалпы есімдер ұжымдық тыңдаушыға бағытталған (Адамбаев, 2012).

Адам есімдеріне жалғанатын модальдық қосымшалар да (-жан, -тай, -шек, -еке, -көке, -жаным, -шай) сөйлеушінің эмоционалдық қатынасын, бағалауын, құрметін, еркелету, жақын тарту ниетін білдіреді. Бұл қосымшалар арқылы фатикалық функцияның қазақ тіліндегі ұлттық-мәдени ерекшелігі көрініс табады. Мысалы, «келінжан», «келін шырақ», «жеңгетай», «еркежан», «шешежан» сияқты формалар отбасылық, туыстық қарым-қатынаста адресант пен адресат арасындағы ішкі қатынастың ерекше қырларын жеткізеді.

Сондай-ақ, -ау/-еу қосымшасы мен демеуліктер қаратпа сөзге экспрессивті, кейде реніштi, өкпелі интонация үстейді. Мысалы, «Әсем-ау», «Көбеген-ау» сияқты қаратпалар сөйлеушінің эмоционалдық көңіл күйін, ренішін немесе өкінішін білдіре алады. Бұндай формалар арқылы қарым-қатынастың эмоционалдық деңгейі, тыңдаушыға бағытталған назардың ерекшелігі ашылады.

Жалқы есімдердің тәуелдік жалғауы арқылы жасалуы да ерекше мәнге ие. Адресант сөйлеуде «Сағитім», «жетімегім» сияқты тәуелдік жалғаулы қаратпалар арқылы тыңдаушыға не жағымды (құрметтеу, еркелету), не жағымсыз (мысқыл, кекесін) реңк береді. Бұл тәсіл кейде жер-су атауларымен де қолданылады: «Оралым», «Алтайым», «Балқашым» – мұнда сағыныш, мақтаныш, жақындық сезімі көрінеді.

Туыстық атаулар да (апа, әже, шеше, ана, бала, келін, құда, ұл, қыз, күйеу) қаратпа сөз ретінде өте жиі жұмсалады және олар да фатикалық коммуникацияда тыңдаушыға бағытталған ерекше мән үстейді. Бірінші жақта тәуелденуі арқылы сыйластық, жақындық, меншіктік қатынас та айқындалады: «Балам, қай ұлсың?», «Асыл ана», «Бөле, сізден бір-екі ауыз сөз сұрайын».

Бұл туыстық атауларға да - тай, - тей, - шек, - еке, - көке сияқты қосымшалар жалғанғанда, мейірім, құрмет, еркелету мәндері күшейеді: «Байеке, болсын жолың». Осы арқылы сөйлеуші мен тыңдаушы арасындағы ұлттық дүниетанымға сай қатынастың прагматикалық, экспрессивті сипаты анықталады.

Сондай-ақ, әлеуметтік, жас, жыныстық ерекшелікке қатысты сөздер (ақсақал, бәйбіше, азамат, жігіт, бойжеткен) қаратпа қызметінде қолданылып, сөйлеу актісіндегі қарым-қатынастың сипатын, тыңдаушының рөлін көрсетеді. Мысалы, «Е, ақсақал, үлкен кісі!» сөйлемінде құрмет, сыйластық, ресми-дәстүрлі қатынас басымдық алады.

Сол секілді қазақы салтта жас келіннің үлкен-кішіге ат қойып, лақап есімдермен қаратпа жасауы ұлттық ерекшеліктің бір көрінісі. Қаратпа сөздер мен тіркестер кейде кері, ирониялық немесе тіпті негативті мағынада да жұмсалуы мүмкін: «Кенже бала», «ерке қыз», «жақсы аға», «мырза бала» және т.б.

Жалпы, адам есімдерінен, туыстық және әлеуметтік атаулардан жасалған қаратпа сөздер фатикалық коммуникацияда тыңдаушыға ерекше назар аудару, байланыс орнату, қарым-қатынасқа тарту, эмоционалды-прагматикалық реңк беру үшін аса маңызды құрал. Олардың морфологиялық, синтаксистік, интонациялық вариативтілігі ұлттық сөйлеу мәдениетінде фатикалық функцияның қызмет ету өрісін кеңейте түседі (Егіншібаева, 1997).

Қаратпалардың семантикалық ерекшелігі олардың мағыналық салмағынан көрінеді. Адресатқа қатысты жағымды, бейтарап немесе экспрессивті-эмоционалды реңк үстейді. Мысалы, «арыстаным», «жұртым», «жарандар» сөздері арқылы сөйлеуші адресатына құрмет, жақындық, ортақтық сезімін білдіреді. Көптеген қаратпалар экспрессивті реңк береді: «Рахмет келгеніңе, қуанышқа-ай!» - тыңдаушыға қуанышты эмоциямен, ризашылықпен бағытталған.

Қаратпалар фатикалық функциясын атқара отырып, диалогтың жалғасуына серпін береді. Мысалы, «Е, жарандар, бәрің де бермен қараңдар!» дегенде сөйлеуші көпшілікке үн қатып, тыңдаушыларды бір іске жұмылдыруға ұмтылады. Сол сияқты, «84-тің қыз-жігіттері, қалайсыңдар?!», «Сәлем, 84! 84, алға!» – топқа немесе қауымға бағытталған сөздер арқылы әлеуметтік байланысты бекітеді, топтық бірлікті көрсетеді.

Қаратпалардың прагматикалық сипаты олардың коммуникативтік актіге қосар үлесінен байқалады. Мысалы, «Сенбісің, Шоң, Торайғыр мақтап жүрген?» сөйлемінде қаратпа арқылы тыңдаушыға тікелей қатынау, диалогті нақты тұлғамен байланыстыру орын алады. Сондай-ақ, қаратпалардың көмегімен тыңдаушыны сөйлеуге немесе жауап беруге ынталандыру, эмоцияға әсер ету, белгілі бір әрекетке итермелеу жүзеге асады.

Қаратпа сөздердің жасалуында түрлі сөз таптары қолданылады, бұл олардың құрылымдық икемділігін көрсетеді. Сын есімнен («Батыр-ау»), сан есімнен («Алпыс», «84»), есімдіктен («Кәне», «сенбісің», «анау ма»), есімшеден («Ой, жазған»), еліктеу сөздерден («Қарқ-қарқ»), одағайлардан («Япыр-ай», «Мә», «Ал», «Тәйірі») жасалған қаратпалар әртүрлі қатынастық реңктер мен экспрессияны қамтамасыз етеді. Бұл қаратпалардың сөйлеу барысында тілдік икемділігін және адресатқа әсер ету аясын кеңейтеді.

Сонымен қатар, қаратпа сөздер бұйрық райлы етістіктен де құралады: «Жүр, кетейік», «Бар, бар, жолың болсын!», «Тасыма, жігіт, тасыма», «Сөйле-сөйле, құлағы жоқ – шұнақ биім!» секілді мысалдарда тыңдаушыға бағытталған іс-әрекетке үндеу, шақыру жүзеге асады. Мұнда сөйлеуші тыңдаушыны тікелей белсенділікке тарту мақсатында, қарым-қатынасқа бірден қосу үшін қаратпаны қолданады.

Одағайлар да қаратпа сөз ретінде жиі кездеседі: «уа», «әй», «ей» сөздері қаратпамен бірге қолданылып, тыңдаушыға бағытталған экспрессиялық мәнді күшейтеді. Мысалы, «Уа, ер дегенге ерей ме…», «Ей, сен өзің не айтпақсың осы?». Одағайлардың жағымды, жағымсыз, кейде астарлы реңктері де болады. Дөрекі мәндегі қаратпалар да кездеседі: «Ей, бишара мүгедек, Жаныңызға не керек?».

Қаратпа сөз тіркестері де тіліміздің байлығын көрсететін құрылымдар. Мысалы, «Иә, қызыл иек», «Көк тоқты, көк тоқты» сияқты тіркестер нақтылаушы қызмет атқарады, ал көркем мәтінде көркемдік сипат пен экспрессияны арттырады. Сонымен қатар, табиғат, дін, әруақ атауларына («жасаған ием», «алла», «құдай», «тәңірі») қаратпа жасау - қазақ тілінің рухани-мәдени ерекшелігіне тән құбылыс: «Тапсырдым, Алла, өзіңе».

Қаратпа сөздердің семантикалық-құрылымдық типтері жаңа заман талабына сай дамып, заманауи тілдік қолданыста да көрініс табады. Кеңестік кезеңде ресми қатынаста жиі қолданылған «азаматтар», «жолдастар» қаратпалары қазіргі заманда «әріптестер», «ұстаздар» сияқты кәсіби және салааралық қарым-қатынаста қолданысқа еніп, қоғамдық қатынастағы рөлін кеңейтті. Мысалы, «Азамат, айқайламаңыз, саңырау емеспіз», «Уа, азаматтар, жол болсын!» секілді қолданыстарда қаратпа тыңдаушыға ресми әрі салмақты үндеу ретінде көрінеді. Мысалы, жастар тілінде «Бро» секілді жаргондық қаратпалар, ресми дискурста «Құрметті клиенттер» секілді кірме сөздерден жасалған қаратпалар жиі қолданылады. Бұл үрдіс қазақ тіліндегі қаратпа сөздердің үнемі дамып, бейімделіп отыратынын көрсетеді.

Жас ерекшелігіне, психологиялық жақындығына немесе бейтарап қатынасқа байланысты туындайтын қаратпа сөздер де эмоционалды-экспрессивті реңкке ие. Мәселен, «айналайын», «қарағым», «шырағым» сөздері арқылы сөйлеуші тыңдаушысына қамқорлық, жақындық не реніш, өкініш мәнін жеткізе алады: «Айналайын қарағым, Құтты болсын талабың!», «Ей, шырағым, Алпамыс...».

Қаратпалардың ішінде ең күрделі және сирек кездесетін түрі – қаратпа сөйлемдер. Бұл құрылымдарда дәстүрлі сөйлем белгілері (хабар, сұрақ, бұйрық) болмайды, бірақ тыңдаушыны сөзге тарту, нақтылаушы не жауапқа ынталандыру қызметін атқарады. Жазба тілде мұндай қаратпалар үтір арқылы бөлінеді, интонациямен ерекшеленеді және сөйлемнің формалды құрамына енбейді. Дегенмен, олардың экспрессиясы мен прагматикалық мәні айрықша, себебі олар арқылы сөйлеуші мен тыңдаушы арасындағы байланыс жанданып, диалогқа серпін береді.

Грамматикалық жүйеден оқшауланған қаратпа сөздер сөйлем мазмұны және сөйлеу жағдаятымен тығыз астасып, біртұтас коммуникативтік құрылым түзеді. Бұл – тілдің прагматикалық әлеуетін айқындайтын көрсеткіш. Адресат өз ойын тек ақпарат жеткізу үшін емес, тыңдаушы эмоциясына, көңіл күйіне әсер ету мақсатында да ұйымдастырады. Демек, үндеу – фатикалық коммуникацияның ең маңызды көрінісі. Ол көбіне диалогтік ауызекі тілде, шешендік сөздерде, көркем әдебиетте жиі ұшырасады.

Қаратпа сөздер мен тіркестер пікірдің нақты кімге арналғанын, сөздің адресатын дәл көрсетеді, сөйлеуші сөзінің қабылдануына, дұрыс жетуіне ықпал етеді. Сөйлеу жағдаятына, ұлттық мәдениетке, қарым-қатынас стиліне қарай қаратпалар әртүрлі лексикалық, эмоциялық, интонациялық реңк үстеп, сөйлеудің коммуникативтік тиімділігін арттырады.

Қаратпа сөздер сөйлем ішінде мағынасыз, артық бірлік емес керісінше, сөйлеуші мен тыңдаушы арасындағы байланысты, прагматикалық және модальдық мәнді білдіретін маңызды тілдік бірлік. Олардың басты фатикалық қызметі – назар аударту

және байланыс орнату. Сонымен қатар, қаратпалар арқылы сөйлеуші тыңдаушының жасын, әлеуметтік жағдайын, статусы мен этникалық ерекшелігін де таныта алады. Бұл – қаратпаның коннотативті, бағалауыштық және экспрессивтік қызметі.

Сондықтан, қазақ тіліндегі қаратпа сөздер мен тіркестер фатикалық коммуникацияның негізгі дереккөзі ретінде, тыңдаушының назарын аударуда, қарым-қатынасқа тартуда, тілдік байланысты орнату мен сақтауда ерекше рөл атқарады. Олар – тілдік қолданыстың және ұлттық сөйлеу мәдениетінің ажырамас бөлігі, сөйлеу актісіндегі прагматикалық және экспрессивті реңк беруші әмбебап құрал. Жоғарыда келтірілген мысалдар мен талдаулар қаратпа сөздердің қазақ тіліндегі фатикалық коммуникация жүйесінде маңызды әрі көпқырлы тілдік құрал екендігін дәлелдейді.

Зерттеу барысында төмендегідей нәтижелер алынды: Қазақ тіліндегі фатикалық коммуникацияның негізгі дереккөздері ретінде қаратпа сөздер, олардың құрылымдық, семантикалық және прагматикалық аспектілері жан-жақты зерттелді. Алынған мәліметтер бойынша, қаратпа сөздер тыңдаушының назарын аудару, қатынасқа тарту, тілдік байланысты орнату мен сақтау секілді фатикалық функцияларды атқаруда басты орын алады. Мәтіндер мен дискурстардан жиналған 700-ге жуық тілдік бірліктің басым көпшілігі жалқы есімдер, туыстық атаулар мен жалпы мәндегі лексемалар негізінде жасалған. Қаратпа сөздердің тілдік қолданыстағы белсенділігі мен әртүрлілігі олардың қазақтың дәстүрлі сөйлеу мәдениетінде әлеуметтік, эмоционалдық, бағалауыштық қызметін айқын көрсетеді.

Талдау барысында қаратпа сөздердің құрылымдық икемділігі – сөз таптарының көптүрлілігі, синтаксистік байланысу үлгілері мен қосымшалардың көмегі арқылы жаңа мән, реңк тудыру қабілеті анықталды. Қаратпа сөздер жекеше, көпше, тәуелденген тұлғада, күрделі сөз тіркесі немесе сөйлем түрінде жұмсала отырып, сөйлеу актісінің прагматикалық арнасын кеңейтеді. Мысалы, - жан, - тай, - еке, - көке, - ау, - ім қосымшалары арқылы экспрессия, еркелету, құрмет, кейде тіпті ирония реңктері үстеледі.

Қоғамдық, тарихи, мәдени өзгерістерге байланысты қаратпалардың қолданыс өрісі үнемі жаңарып, жаңа формалар пайда болады. Мысалы, ресми стильде – азаматтар, жолдастар, әріптестер; бейресми және тұрмыстық дискурста – айналайын, шырағым, балапаным секілді сөздер белсенді қолданылады. Сондай-ақ, қаратпалардың кәсіби, жыныстық, жастық және туыстық белгілеріне қарай сарапануы тілдегі әлеуметтік жіктеліс пен қазақ қоғамындағы қарым-қатынас түрлерінің көпқырлылығын көрсетеді.

Зерттеу нәтижесінде қаратпа сөздердің сөйлеу актісінде тек тілдік қана емес, коммуникативтік, этикеттік, коннотативті қызметтері де маңызды екендігі дәлелденді. Олар тыңдаушының жасын, әлеуметтік мәртебесін, психологиялық ахуалын ескере отырып, сөйлеуші мен тыңдаушы арасындағы байланысты реттеп, сөйлесім процесінің сапасын арттырады. Әсіресе, қаратпалардың ұлттық-мәдени контексттегі қызметі – адресанттың қоғамдағы рөлін, қатынасын, жеке көзқарасын көрсететін ерекше прагматикалық механизм.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу нәтижелері қазақ тіліндегі фатикалық коммуникация жүйесінде қаратпа сөздердің әмбебап әрі ажырамас компонент екенін көрсетті. Қаратпа сөздер – тыңдаушының назарын ұйымдастыру, әңгімеге тарту, қарым-қатынас арнасын құру, сөйлеу мәдениетінің ұлттық сипатын сақтау тұрғысынан ерекше маңызға ие. Олар

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

құрылымдық жағынан да, семантикалық-прагматикалық қызметі жағынан да тілдің динамикалық өзгерістеріне бейім, қолданыс өрісі кең, икемді құрал ретінде танылады.

Фатикалық коммуникацияда қаратпа сөздерді жүйелі қолдану – сөйлеуші мен тыңдаушы арасындағы психологиялық, әлеуметтік, мәдени шекараны жеңілдетуге, тілдік этикетті сақтауға, сөйлеу процесін тиімді басқаруға мүмкіндік береді. Ұлттық мәдениет аясында қаратпа сөздердің формалары мен қолданылу стильдері, интонациясы, экспрессивті мәні қазақ сөйлеу мәдениетінің көрінісі әрі қоғамдағы әлеуметтік қатынастардың көркем тілі екенін айқындайды.

Зерттеу қорытындысында қазақ тіліндегі қаратпа сөздерді оқыту, оларды прагматикалық тұрғыда жүйелеу және сөздік, оқулық материалдарына енгізу қажеттігі ұсынылады. Сонымен бірге, заманауи коммуникация арналары мен жаңа әлеуметтік-мәдени жағдайларда қаратпа сөздердің бейімделуі мен дамуын арнайы қадағалау – қазақ тілінің функционалдық әлеуетін кеңейтеді.

Қазақ тілі фатикалық коммуникацияның дереккөздерін, әсіресе қаратпа сөздерді прагмалингвистикалық тұрғыда тереңірек зерттеу, тілдік тұлғаның психологиялық болмысын, ұлттық сөйлеу этикетін сақтау мен дамытуда маңызы орасан екенін баса айтқан жөн.

Мүдделер қақтығысы, алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

Авторлардың қосқан үлесі. Г.Н. Смағұлова зерттеу жұмысына ғылыми жетекшілік жасап, жиналған материалдарды лингвистикалық талдау мен саралау жұмыстарын қадағалады. Г.С. Қоңырбаева фатикалық коммуникацияның жалпы және отандық тіл білімінде зерттелуін қарастырды. Сондай-ақ фатикалық коммуникация жүйесіндегі қаратпалардың қолданысын анықтап, шешендік сөздер дискурсы мен көркем әдебиет үлгілерінен мысалдар жинады. Б.Халым көркем әдебиет үлгілерінен мысалдар жинақтады.

Әдебиеттер тізімі

Адамбаев, Б. (2012). Қазақтың шешендік сөздері. Алматы: Ана тілі.

Аманжолов, С. (1940). Қазақ тілі ғылыми синтаксисінің қысқаша курсы. Алматы: Ғылым.

Аханов, К. (2010). Грамматика теориясының негіздері. Алматы: Өлке.

Әмір, Р. (2003). Жай сөйлем синтаксисі. Алматы: Қазақ университеті.

Байтұрсынұлы, А. (2022). Тіл–құрал (4-т.). Астана: «Алашорда» ҚҚ.

Балақаев, М. (1967). Қазақ тілінің грамматикасы (2-т.). Алматы: Ғылым.

Винокур, Т. Г. (1993). Информативная и фатическая речь как обнаружение разных коммуникативных намерений говорящего и слушающего. Русский язык в его функционировании: Коммуникативно-прагматический аспект. Москва: София.

Егіншібаева, Н. (1997). Қазіргі қазақ тіліндегі қаратпалар. Алматы. Филология ғылымының кандидаты дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация.

Мұхтаров, С. (2021). Одағай және оқшау сөздер. Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, 1(63), 136–143.

Пак Н.С., Смакова Г.Ж. (2021). Функции обращения в современном английском языке. Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ хабаршысы. Филология сериясы, 3(62), 43–50. https://doi.org/10.48371/PHILS.2021.62.3.005

Панкратова, М. В. (2005). Business correspondence in English. Москва: МЭСИ.

Сайрамбаев, Т., Томанов, М. (1980). Қазіргі қазақ тіліндегі қаратпалар. Алматы: КазГУ.
Якобсон, Р. (1975). Лингвистика и поэтика. Структурализм: “за” и “против”. Москва: Наука.
Leech, G. N. (1983). Principles of pragmatics. Longman Publishing Group.
Malinowski, B. (1923). The problem of meaning in primitive languages. Kegan Paul, Trench and Trubner.
Palacios Martínez, I. M. (2023). A syntactic and pragmatic study of nominal vocatives in the Twitter exchanges of rappers’ fans. Journal of Pragmatics, 207, 93–110. https://doi.org/10.1016/j.pragma.2023.02.004

Г.Н. Смагулова[1], Г.С. Конырбаева[2]*, Б. Халым[3]

*[1,2]*Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан*
[3]Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан

Источники фатической коммуникации в казахском языке

Аннотация. В статье всесторонне рассматривается функция обращений как важнейшего компонента фатической коммуникации в казахском языке. В ходе исследования анализируется роль обращений в привлечении внимания адресата, вовлечении адресата в общение, установлении и поддержании речевого контакта, а также структурные, семантические и прагматические параметры.

Особое внимание уделено месту обращений в системе языкового взаимодействия, их специфическим прагмалингвистическим характеристикам и функционированию в художественных текстах и устной речи. Детально описываются способы образования обращений на базе различных частей речи, их вариативность по смысловым и эмоциональным оттенкам и значимость в фатической метакоммуникации.

Цель исследования — выявить прагматические функции обращений и осуществить их системный анализ. Научная новизна и значимость заключаются в пополнении казахского языкознания новыми данными прагмалингвистики через анализ структуры и употребления обращений в контексте фатической метакоммуникации.

Практическая ценность — применимость результатов как методического и прикладного материала для преподавателей казахского языка, лингвистов и исследователей теории коммуникации.

Используются сравнительно-аналитический, описательный и прагмалингвистический методы. Задачи включают определение структурно-семантических типов, описание их функционирования в художественном и разговорном дискурсе и выявление механизмов воздействия на адресата. В итоге раскрывается научно-практическое значение обращений как инструмента фатической коммуникации в казахском языке. Подчёркивается актуальность темы, а также очерчиваются перспективы дальнейших исследований и речевой практики.

Ключевые слова: обращения, фатическая коммуникация, метакоммуникация, прагматика, экспрессия, призыв.

G.N. Smagulova[1], G.S. Konyrbayeva[2]*, B. Khalym[3]

*[1,2]*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan*
[3]Kazakh National Women›s Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan

Sources of Phatic Communication in the Kazakh Language

Abstract. The article examines vocatives as an essential component of phatic communication in the Kazakh language. It aims to identify and systematize their pragmatic functions in attracting the addressee’s attention, initiating and maintaining verbal contact, and engaging participants in

communication. Particular attention is paid to the structural, semantic, and pragmatic features of vocatives and their functioning in literary texts and colloquial speech. The study also considers their formation from different parts of speech and their variation according to semantic, emotional, and expressive nuances. Comparative-analytical, descriptive, and pragmalinguistic methods are employed to classify the structural and semantic types of vocatives, describe their discourse-specific uses, and determine their mechanisms of influence on the addressee. The findings demonstrate that vocatives perform not only an attention-directing function but also important contact-establishing, interpersonal, expressive, and culture-specific functions. The scientific significance of the study lies in its contribution to Kazakh pragmalinguistics and phatic metacommunication research. Its practical value is associated with the application of the findings in Kazakh language teaching, linguistic analysis, and communication studies.

Keywords: vocatives, phatic communication, metacommunication, pragmatics, expression, appeal.

References

Adambaev, B. (2012). Qazaqtyń sheshendik sózderi [Kazakh oratorical words]. Almaty: Ana tili. [in Kazakh]

Amanjolov, S. (1940). Qazaq tili ǵylymı sıntaksısiniń qysqasha kýrsy [A short course on scientific syntax of the Kazakh language]. Almaty: Ǵylym. [in Kazakh]

Ahanov, K. (2010). Gramatıka teorıasynyń negizderi [Fundamentals of grammar theory]. Almaty: Ólke. [in Kazakh]

Ámir, R. (2003). Jaı sóılem sıntaksısi [Simple sentence syntax]. Almaty: Qazaq ýnıversıteti. [in Kazakh]

Baitursynuly, A. (2022). Til-qural. Vol. 4 [Language is a tool. Vol. 4 of 12-volume collected works]. Astana: «Alashorda» QQ. [in Kazakh].

Balaqaev, M. (1967). Qazaq tiliniń gramatıkasy. 2-tom [Grammar of the Kazakh language. Volume 2]. Almaty: Ǵylym. [in Kazakh]

Vınokýr, T. G. (1993). Informatıvnaıa ı fatıcheskaıa rech kak obnarýjenıe raznyh kommýnıkatıvnyh namerenı govoráshego ı slýshaıýshego [Informative and phatic speech as the detection of different communicative intentions of the speaker and listener]. Rýsskı ıazyk v ego fýnksıonırovanıı. Kommýnıkatıvno-pragmatıcheskı aspekt. Moscow: Sofia. [in Russian]

Eginshibaeva, N. (1997). Qazirgi qazaq tilindegi qaratpalar [Address in modern Kazakh language]. Filologiia ǵylymynyń kandidaty dárejesin alý úshin daiyndalǵan dissertatsiia. [in Kazakh]

Leech, G.N. (1983). Principles of pragmatics: textbook. London: Longman Publishing Group. [in English]

Malinowski, B. (1923). The Problem of Meaning in Primitive Languages. London Kegan Paul: Trench and Trubner. [in English]

Muhtarov, S. (2021). Odaǵaı jáne oqshaý sózder [Union and isolated words]. Q.Jubanov atyndaǵy Aqtóbe óńirlik ýnıversıtetiniń Habarshysy, 1 (63), 136-143. [in Kazakh]

Pak, N.S., Smakova, G.J. (2021). Fýnksıı obrashenıa v sovremennom anglıskom ıazyke [The functions of address in modern English]. Bulletin of the Abylai Khan Kazakh National University. Philology series. 3 (62), 43-50 (2021) https://doi.org/10.48371/PHILS.2021.62.3.005 [in Russian]

Pankratova, M.V. (2005). Business Correspondence in English. Moscow: MjeSI. [in English]

Saırambaev, T., Tomanov, M. (1980). Qazirgi qazaq tilindegi qaratpalar [Address in modern Kazakh language]. Almaty: QazGU. [in Kazakh]

Iakobson R. Lıngvıstıka ı poetıka. Strýktýralızm: za ı protıv [Linguistics and Poetics. Structuralism: Pros and cons]. Moscow: Nauka. [in Russian]

Palacios Martínez, I. M. (2023). A syntactic and pragmatic study of nominal vocatives in the Twitter exchanges of rappers' fans. Journal of Pragmatics, 207, 93–110. https://doi.org/10.1016/j.pragma.2023.02.004 [in English]

Авторлар туралы мәлімет:

Смағұлова Гүлдархан Нұрғазықызы – филология ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. e-mail: smagulova.g@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4582-2281

Қоңырбаева Гүлнұр Сауханқызы – PhD докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Алматы, Қазақстан. E-mail: gulnur_konyrbaev@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0001-6722-2068

Халым Бота – Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің аға оқытушысы, PhD, Алматы, Қазақстан. e-mail: bota-@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9380-9041ttps

Smagulova Guldarkhan Nurgazykyzy – Doctor of Philological Sciences, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: smagulova.g@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4582-2281

Konyrbayeva Gulnur Saukhanovna – PhD doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: gulnur_konyrbaev@mail.ru, ORCID: 0009-0001-6722-2068.

Khalym Bota – PhD. Kazakh National Women›s Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan. e-mail: bota-@mail.ru ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9380-9041ttps

Смагулова Гулдархан Нургазиевна – доктор филологических наук, профессор Казахского национального университета им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail: smagulova.g@mail.ru , ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4582-2281,

Коныpбаева Гулнур Сауховна – PhD докторант Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, E-mail: gulnur_konyrbaev@mail.ru ORCID: https://orcid.org/0009-0001-6722-2068

Халым Бота – PhD, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан. e-mail: bota-@mail.ru ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9380-9041

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN (Print) 2616-678X. ISSN (Online) 2663-1288

ЛИНГВИСТИКА / LINGUISTICS / ЛИНГВИСТИКА

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2026-156-3-123-140

ХҒТАР 16.21.49
Ғылыми мақала

С. Утебеков[1*], А. Мейірбеков[2]
[1]Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан
[2]Халықаралық туризм және меймандостық университеті, Түркістан, Қазақстан
*(E-mail: *[1]senuteb@gmail.com; [2]meirbekov.asylbek@iuth.edu.kz)*

ЖҮНІС ӘМІРЕ ҒАЗАЛДАРЫНДАҒЫ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ КОНЦЕПТУАЛДЫ МӘНІ ЖӘНЕ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Аңдатпа. Мақалада XIII–XIV ғасырларда өмір сүрген түрік халқының көрнекті ақыны Жүніс Әміре ғазалдарындағы адам өмірінің кезеңдеріне байланысты фразеологизмдер когнитивтік, лингвомәдени және лексика-семантикалық тұрғыдан қарастырылады. Сопылық дүниетанымға тән «инсан-и кәміл» идеясы негізінде адамның нәрестелік кезеңнен қарттыққа дейінгі рухани кемелденуіне ерекше назар аударатынына, бұл тұста ақын түрлі фразеологиялық бірліктерді пайдалана отырып, көркем және әсерлі бейнелер жасайтынына арнайы тоқталады. Зерттеудің мақсаты – ақын шығармаларында кездесетін тұрақты тіркестерді концепт деңгейінде талдаумен қатар түркілік рухани-мәдени танымды таныту, сондай-ақ қазақ және түрік тілдерінің фразеологиясындағы тарихи сабақтастықты көрсету. Зерттеу әдістемесінде тарихи-салыстырмалы, компоненттік, фразесемантикалық, сипаттамалы және этнолингвистикалық тәсілдер қолданылды. Негізгі дереккөз ретінде Мұстафа Татчының 2008 жылы әзірлеген «Yunus Emre Divanı» мен бірнеше түрік фразеологиялық сөздіктері пайдаланылды. Жүніс Әміре ғазалдарындағы адам өмірінің туу, нәрестелік, жастық, кемелдік, қарттық және өлім секілді кезеңдерінің әрқайсысына байланысты сопылық ілімнің мазмұнын терең, түркілік дүниетанымды көркем тілде жеткізу үшін қолданылған символдық, метафоралық деңгейдегі тұрақты тіркестердің мағыналарын аша отырып, қазақ тіліндегі варианттары мен эквиваленттеріне байланысты лексика-семантикалық тұрғыдан талдау жасалады. Ғылыми жаңалығы – адам өмірінің кезеңдеріне байланысты фразеологизмдер концепт ретінде жүйелі және кешенді қарастырылады. Ал практикалық маңызы ретінде тіл, әдебиет, мәдениеттану, аударматану бағыттарында тиімді қолдануға болады.

Түйін сөздер: Жүніс Әміре, Диуан, ғазалдар, Көне Анадолы түрікшесі, түрік әдеби тілі, адамның өмір кезеңдері, фразеологизмдер.

Түсті: 07.09.2025; Жөнделді: 14.07.2026; Мақұлданды: 21.09.2026; Онлайн қолжетімді: 29.09.2026

Кіріспе

Адам туғаннан өлгенге дейін өмірдің түрлі кезеңдерінде физикалық, физиологиялық және рухани тұрғыдан әртүрлі өзгерістерді бастан өткереді. Бұл өзгерістер тілдік бірліктер мен лингвомәдени концептосферада тұрақты түрде көрініс тауып отырады. Ол көркем шығармаларда, халық ауыз әдебиетінде, сол секілді ауызекі тілде өмірлік құндылықтардың, дүниетанымның және мәдени-әлеуметтік тәжірибенің нәтижесі ретінде әртүрлі тілдік бірліктер арқылы және көркем бейнелер арқылы орын алады.

Ал сопылық ілімде адам өмірінің әрбір кезеңі «инсан-и кәміл» идеясымен ұштастырылып, адамның рухани толысу, кемелдену жолы ретінде қарастырылады. Жан баласының жастық шақтан қарттыққа дейінгі кезеңдері жай ғана биологиялық өзгерістерден емес, рухани тұрғыдан да өсу сатылары болып саналатын бұл идеяға сопылық әдебиетте кеңінен орын беріліп, шариғат, тариқат, мағрифат, ақиқат дәрежелерімен сабақтастырылады. Мұны біз Қожа Ахмет Ясауидің ана құрсағында пайда болған күнінен бастап, алпыс үш жасқа дейінгі физикалық және рухани тұрғыдан дамуын сипаттайтын ғұмырбаяндық хикметтерінен анық көреміз (Utebekov, 2022: 196-202). Жалпы түркі халықтарында ғұмырбаяндық жанрда жазылған шығармалар көне дәуірлерде-ақ жазыла бастады. Поэтикалық көркемдігі тұрғысынан ортағасырлық ескерткіштердегідей мығым болмаса да, ғұмырбаяндық мәліметтер Білге қаған, Күлтегін жазбаларында эмоционалды тұрғыдан ерекше әсермен бейнеленеді (Tekin, 2017: 54). «Құтадғу біліг» (Nalbant, 2016), «Манас» (Аббас, 2008: 40-43), Қорқыт ата хикаялары (Memmedova, 2019) т.б. ескерткіштердің кейбір бөлімдерінде, Бұхар жырау (Қалқаманұлы, 1993: 43-44, 53-54), Шал (Құлекеұлы, 1999: 49-50), Мақтымқұлы (Sağlık Şahin, 2024), Бердақ (Бердақ, 1997: 143-151) секілді түркі халықтарынан шыққан ақын-жыраулардың толғауларында, анонимдік тұрмыс-салт жырларында адамның туғанынан өлгенге дейінгі өмір жолын қамтитын дастан түрлері кездесіп отырады. Мұндай шығармаларда әрбір жастың ерекшелігі өзіндік образдар арқылы суреттеліп, адамның рухани даму жолындағы кезеңдері терең мағыналы бейнелермен өрнектеледі.

Ғұмырбаяндық жанрдың үлгісі мақаламыздың өзегіне айналып отырған ортағасырлық түрік ақыны Жүніс Әміре (XIII-XIV ғғ.) шығармашылығында да кездеседі. Оның «Düşdü gönül...» деп басталатын 152-інші ғазалында көңіл аспектісін негізге ала отырып, адам өмірі кезеңдерін керемет сипаттайды, адамның өмір кезеңдеріндегі физикалық, физиологиялық және рухани өзгерістерді жеткізу барысында алуан түрлі бейнелі тұрақты тіркестер мен метафоралық қолданыстарға жүгінеді (Tatçı, 2008: 121-122). Жалпы Жүніс Әміренің шығармаларында адамның рухани тұрғыдан толысып, кемелденуі басты мәселелердің бірі болғандықтан адам өмірінің кезеңдеріне ерекше мән беріледі. Адам өз өмірінің әрбір кезеңінде үнемі жақсы амалдар жасап, нәпсіні тежеп, жүрек көзін ашуға талпынуы тиіс екені насихатталады.

Зерттеу материалы мен әдістері

Адам өмірінің кезеңдері – тіл мен мәдениетте терең бейнеленетін кешенді концепт. Сондықтан бұл кешенді концепт – когнитивті лингвистикадағы маңызды категориялардың бірі, антропоцентристік лингвистика мен лингвомәдениеттану тұрғысынан да өте өзекті. Себебі бұл концепт бір ғана ұғымды емес, бір-бірімен байланысып, жалғасып жататын «өмір», «туу», «нәрестелік», «балалық», «жасөспірімдік», «ересектік», «кемелдік», «мосқалдық», «қарттық», «өлім» секілді өмірдің бірнеше іргелі сатысын біріктіреді. Бұл адамның биологиялық, физикалық, физиологиялық дамуы

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

мен өзгерістері және рухани кемелденуі секілді бірнеше мағыналық компоненттерді қамтитын, адам санасында жүйелі және тұтас түрде бейнеленетін, ментальдық элементтерге және мәдени мәнге ие көпқабатты құрылым. Аталған бұл концептілер әсіресе фразеологизм, мақал-мәтел және діни-философиялық афоризмдерде жиі көрініс табады. Бұған байланысты Г.С.Сағидолда «Дүниенің қарабайыр бейнесінің фразеологиялық фрагментінде адам физиологиясының жас ерекшелікке байланысты бейнелі сипаттамасын “балалық шақ”, “жастық шақ”, “орта жас”, “кәрілік” фразасемантикалық микроөрістер бойынша жіктеуге болады» дейді (Сағидолда, 2011: 173).

Мақаламызда Анадолыдағы сопылық түркі әдебиетінің негізін салушы Жүніс Әміренің ғазалдарындағы адам өмірінің кезеңдеріне байланысты фразеологизмдер концептуалды тұрғыдан сараланатын болады. Түрік және қазақ халқының көнеден келе жатқан ұлттық-мәдени тұрғыдан ортақтықтары мен ерекшеліктерін айқындау мақсатында тарихи-салыстырмалы, салыстырмалы-сипаттамалы әдістерімен қоса әрі компоненттікәріфразесемантикалықталдаужасалады.Кейбіртұстафразеологизмдердің ішкі мазмұны мен ұлттық кодын айқындау үшін этномәдени сипаттау, салыстырмалы-мәдени зерттеу әдістері негізге алынады.

Мақалада негізгі материал ретінде Мұстафа Татчы тарапынан әзірленіп, 2008 жылы жарық көрген «Yunus Emre Divanı» деп аталатын еңбек пайдаланылады (Tatçı, 2008). Бұл еңбекте Жүніс Әміренің «Диуан» атты шығармасының латын графикалы транскрипциясы берілген. Яғни Жүніс Әміренің қазірге жеткен шығармаларының қолжазбаларының негізі мен түпнұсқалылығы сақталған деуге болады. Одан бөлек фразеологиялық тіркестерге мағыналық жақтан түсініктеме беру үшін Сезер Өзйашамыш Шакар «Eski Türkiye Türkçesinin Deyimler Sözlüğü» (Özyaşamış Şakar, 2021), Юсуф Чотксөкеннің «Türkçe Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü» (Çotuksöken, 2004), Вурал Сөзердің «Geniş kapsamlı deyimler sözlüğü» (Sözer, 2000) атты фразеологиялық сөздіктері пайдаланылды.

Әдебиеттерге шолу

Жүніс Әміре шығармаларының көркемдігін арттырып тұратын фразеологизмдер мен метафоралық қолданыстарына байланысты Доған Аксан (Aksan, 2005), Билал Актан (Aktan, 2010), Абдуллах Азми Билгин (Azmi Bilgin, 2019), Хатидже Шахин (Şahin, 2021) секілді кейбір ғалымдардың арнайы зерттеу жұмыстары бар. Алайда олардың еңбектерінде ақынның шығармаларында ерекше назар аудартатын адам өмірінің кезеңдеріне байланысты тілдік бірліктер жайында қандай да бір сөз қозғалмайды, мысалдар да берілмейді. Ал Эсма Шимшектің «Türk Halk Şiirinde “Yaşname”ler ve Yunus Emre’nin “Düşdü Gönül” adlı Şiiri Üzerine Bir Değerlendirme» (Şimşek, 2023) атты мақаласы ақынның «Düşdü Gönül» деп аталатын адам өмірінің маңызды кезеңдерін сипаттайтын өлеңін жанрлық және көркемдік тұрғыдан қарастырады. Мақалада фразеологизмдер мен метафоралар туралы азды-көп сөз етсе де, тілдік тұрғыдан талдау жасамайды. Ал Жүніс Әміре шығармаларындағы өлімге байланысты тілдік бірліктерді қарастырған Искендер Паланың «Yunus Emre’de Ölüm Düşüncesi» (Pala, 1995), Гүлмира Оспановаңың «Yunus Emre Divanı’nda Ölümü Güzelleştiren İfadeler» (Ospanova, 2016), Арзу Чифтоғлу Чабуктың «Yunus Emre’de Ölümle İlgili Söz Varlığı» (Çiftoğlu Çabuk, 2022) атты зерттеулерінде біздің қолға алып отырған тақырыбымызға байланысты маңызды мәселелерге тоқталады. Жалпы Түркия ғылымында адам өмірінің кейбір кезеңдеріне байланысты тілдік

бірліктерді қарастырған Али Жиннің «Eski Türkçeden Günümüze Yaşlılıkla İlgili Kelimeler» (Cin, 2015), Эмрах Бозоктың «Eski Türkçe Deyim ve Atasözlerinde Yaşlılık» (Bozok, 2020), Фунда Топрактың «Ali Şir Nevâyî'de Yaşlılık ve Gençlik Düşüncesi» (Toprak, 2020), Фиген Гүнер Дилектің «Altay Türkçesinde Ölüm Kavramını Anlatan Sözler ve Söz Kalıpları» (Güner Dilek, 2007), Кадим Полат пен Айсун Эзги Йылмаздың «Dilde Ölümü Gölgelemek: Safâyî Tezkiresi'nde Ölümle İlgili Örtmeceler» (Polat, Yılmaz, 2022), Муаммер Шехитоғлуның «Türkçe Sözlük'te Yer Alan Ölü ve Ölüm, Yaşam ve Hayat Kavram Alanlarına Bir Bakış» (Şehitoğlu, 2024) секілді кейбір мақалаларды атап өтуге болады. Бірақ бұл тақырыпты кешенді концепт деңгейінде қарастырған бірлі-жарым ғана зерттеуді атай аламыз. Олардың ішінде Мехмет Вефа Налбанттың «Yaşname Geleneği İçinde Kutadgu Bilig ve Kutadgu Bilig'de Yaş Konusu» деп аталатын мақаласында тікелей фразеологизмдерді қолға алмаса да, «Құтадғу білігтегі» адам өмірінің кезеңдеріне байланысты суреттемелерді концептуалды тұрғыдан қарастырады (Nalbant, 2016).

Адам өмірінің кезеңдеріне байланысты тілдік бірліктерді Марзук Фадхил Аббастың «Способы вербализации понятия «возраст» в русском языке» тақырыбындағы кандидаттық диссертациясында тұтас және кешенді деңгейде қарастырады. Атап айтқанда Л.Н. Толстойдың «Война и мир», В.И.Дальдың жинақтаған фольклорлық және тілдік материалдары негізінде орыс тілі мен мәдениетіндегі нәрестелік, балалық, жастық, егделік, қарттық т.б. кезеңдерге байланысты 2 мыңға жуық лексикалық бірлік әлеуметтік маңызы тұрғысынан сараланады (Аббас, 2008). Осындай маңызды еңбектердің тағы бірі орыс, украин және ағылшын тілдеріндегі лексемаларға байланысты Ю.Орлова, Н.Лемиш, С.Матвеева т.б. бірнеше ғалымның бірлесіп жазған «Concept Human Age as Archetypal and Stereotypical Mental Structure in the Consciousness of Ukrainian, Russian, and English Native Speakers» (Украин, орыс және ағылшын тілінде сөйлейтіндердің санасындағы архетиптік және стереотиптік менталдық құрылым ретіндегі адам жасының концепті) (Orlova т.б. 2008) атты кешенді деңгейде қарастырған еңбекті айтуға болады. Қазақ поэзиясындағы өмір туралы мақал-мәтелдер мен тұрақты құрылымдарды зерттеген Аманбекқызы және т.б. (2025) мұндай бірліктердің өмірдің мәнін, рухани-адамгершілік құндылықтарды және ұлттық дүниетанымды жеткізудегі когнитивтік қызметін атап көрсетеді. Бұл тұжырымдар Жүніс Әміре ғазалдарындағы туу, жастық, кемелдік, қарттық және өлім кезеңдеріне қатысты фразеологизмдерді түркілік дүниетаным мен сопылық рухани кемелденудің тілдік көрінісі ретінде қарастыруға негіз береді.

Алқазақғылымындаадамныңжасерекшеліктерінорайқалыптасқанфразеологиялық тіркестерге байланысты Г.Сағидолданың 2011 жылы жарық көрген «Түркі-моңғол дүние бейнесінің тілдік фрагменттері» атты еңбегінде ғана лингвистикалық тұрғыдан талданады. Ғалымның бұл еңбегінде бұл тақырыпқа байланысты аз ғана бөлім арналса да, қазақ және моңғол тілдеріндегі адамның жас ерекшеліктеріне қатысты соматикалық фразеологизмдер жөнінде ғылыми тұрғыдан өте маңызды тұжырымдар жасаған (Сағидолда, 2011: 173-177). Аталған тақырып төңірегінде кейбір ақпараттық ресурстарда берілген жалпы танымдық мәліметтерден болмаса, бұдан басқа мардымды бір ғылыми талдау табу қиын. Сондықтан қазақ тілінің сөздік қорында молынан ұшырасатын адам өмірінің кезеңдері мен жасына орай физиологиялық және рухани ерекшеліктеріне байланысты қалыптасқан лексикалық бірліктерді арнайы және кешенді ауқымда зерттеудің маңыздылығы зор. Бұл тақырыпты қазақ тілінің өз аясында және тілдераралық деңгейде әр қырына қарастыруымыз қажет. Сол секілді көркемдік құралдар негізінде қалыптасқан тілдік бірліктердің түп-негізін зерттей отырып,

түркі тілдерінің көне және ортағасырлық жазба ескерткіштеріндегі, сондай-ақ қазіргі түркі тілдеріндегі қолданыстарын семантикалық, структуралық, варианттылық және валенттілік ерекшеліктері, ұқсастықтары, мағыналық қатыстылықтары тұрғысынан салыстырып, ғылыми негізде талдаудың өзектілігін атап өткен жөн.

Талдау және нәтижелер

Түркі халықтарының дүниетанымында адам өмірінің әр кезеңіне тән физиологиялық, физикалық өзгерістерімен қоса рухани тұрғыдан кемелденуі ерекше мәнге ие. Мысалы, «Құтадғу біліг» дастанында туғаннан бастап әр жастың аралығында өзгеріп отыратын бет-әлбет, шаш-сақал, ақыл-парасат, дене-бітім т.б. қасиеттерге көбірек мән беріледі және осы адам мүшелерінің өзгерістерін негізге ала отырып, астарлы түрде баяндалады (Nalbant, 2016: 183). Жүніс Әміреде де адам өмірінің цикліне байланысты тілдік бірліктердің, фразеологизмдердің, метафоралық қолданыстардың барлығында да осы үрдіс жаңғырып, жанданып отырады. Олардың арасында жалпытүркілік мәнге ие қолданыстармен қоса, аздап трансформацияға ұшыраған түрлері, сонымен бірге тосын құрылымға ие индивидуалды қолданыстар жетерлік. Ақын тіліндегі адам өмірінің кезеңдеріне байланысты фразеологиялық тіркестер «туу», «нәрестелік», «балалық», «жасөспірімдік», «ересектік», «кемелдік», «мосқалдық», «қарттық», «өлім» секілді бірнеше сатыдан тұратын кезеңді қамтиды.

Өмірдің бастауы болып саналатын «туу» концепті тілімізде жарық, үміт және болашақпен байланысты беріледі және әдетте бұған «дүние», «әлем» сөздері ұйытқы болады. Бұған байланысты қазақ тілінде шыр етіп дүниеге келу, жарық дүние есігін ашу сынды образды фразеологизмдер қолданылады. Таным шеңбері діни ұғым түсініктерімен ұштасып жатқан бұл тіркес қазіргі түрік тілінде де өнімді тіркестердің бірі ретінде қолданылады (Sözer, 2000: 11). Бұл тіркес Жүніс Әміре ғазалдарында да dünyâya gelmek түрінде бірнеше рет кездеседі. Мысалы: Yaratdı Hak dünyâyı Peygamber dostlıgına // Dünyâya gelen gider bâkî kalası degül «Жаратты Хақ дүниені пайғамбарға деген достығы үшін // Дүниеге келген кетеді мәңгі бақи қалар емес» (158/14). Сонымен бірге бұл тіркестің Bu cihâna gelen gitdi «Бұл жиһанға келген кетті» (218/3) деген жолдарда cihâna gelmek варианты қолданылған.

Сол секілді 152-інші ғазалда кездесетін мына бәйіттердегі «дүниеге келу» мағынасындағы метафоралық және метонимиялық қолданыстар да назар аудартпай қоймайды. Мысалы: Yürüridüm anda pinhân Hak buyrugı virmez amân // Vatanumdan ayırdılar bu dünyâya düşdi gönül // Beni beşige urdılar elüm ayagum sardılar // Öndin acısın virdiler tuz içine düşdi gönül // Günde iki kez çözerler başına akça dizerler // Agzuma emcek virdiler nefs kabzına düşdi gönül (152). Бұл бәйіттерде bu dünyâya düşmek (сөзбе-сөз: «осы дүниеге түсу») тіркесі dünyâya gelmek тіркесінің варианты ретінде берілсе, vatanumdan ayırmak (сөзбе-сөз: «отанымнан айыру») окказионалды фразеологизмінде де «отан – ана құрсағы» ретінде метафораланып «дүниеге келу» мағынасын білдіреді. Өлеңнің одан кейінгі жолдарында адамның нәрестелік кезеңіне байланысты beşige urmak (сөзбе-сөз: «бесікке бөлеу, салу»), agzuma emcek virmek (сөзбе-сөз: «аузына емшек беру») тіркестерін қолданады. Әрине, бұл жерде тура мағына басымдау көрінсе де, тіркестердің құрамындағы тірек сөздер мағыналық қызметі тұрғысынан қазақ тіліндегі ана сүті аузынан кеппеген, аузынан ана сүті кетпеген, ана сүтінің табы кеппеген, емшек табы аузынан кетпеген, ернінен емшек сүті кетпеген (Кеңесбаев, 2007: 52), бесіктен белі шықпаған (Смағұлова, 2002: 106), бесік табы арқасынан кетпеген (Сағидолда,

Сарекенова, 2015: 149) секілді образды фразеологизмдерге қатыстылығы байқалады. Алайда қазақ тілінде бұл тіркестер нәрестелік шақ үшін емес, біршама есейіп қалған балалар немесе жасөспірімдер үшін қолданыла отырып, «өте жас, тәжірибесіздік» мағыналарын білдіреді. Сондай-ақ сары аузы балапан, ақ жұмыртқа сары уыз, мұрнынан сорасы ағып жүрген, буыны бекіп, бұғанасы қатпаған, он екіде бір гүлі ашылмаған, оң солын танымайтын, мәйегі аузынан шығып тұрған деген секілді фразеологизмдермен мағыналас жұмсалады. Мұның ішіндегі соматикалық бейнелі фразеологизмдер қатарындағы аузынан ана сүті кетпеген, ана сүтінің табы кеппеген, емшек табы аузынан кетпеген, ернінен емшек сүті кетпеген тіркестері қазіргі түрік тіліндегі ağzı süt kokmak (сөзбе-сөз: «аузынан сүт иісі шығу») (Sözer, 2000: 11) тіркестерімен тұлғалық жағынан да, мағыналық жағынан да үйлеседі. Ал бұл тіркестің түрік тіліндегі нұсқасы XV ғасырда өмір сүрген Анадолылық түрік ақыны Шейхидің «Хұсырау-Шырын» дастанында да кездеседі. Мысалы: Henüz uş süd kokar agzumda hanum // Kara yir içmesün su bigi kanum (Timurtaş, 1963: 931).

Семантикалық жағынан ортақ, тұлғалық жағынан да вариант түріндегі бұл тұрақты тіркестер көбіне адамдар арасындағы «қомсыну», «менсінбеу», «жассыну» секілді қатынастарға байланысты жұмсалады. Яғни бұл тіркестер көбіне жасөспірімдерге немесе жас жігіттерге арналып айтылып жатады. Ортағасырлық Анадолы оғыздарының тіліне аударылған «Шахнамада» да «жас, тәжірибесіз» мағынасында yanaġı sâde тіркесі кездеседі. Мысалы: Boyı bir servdür yanagı sâde // Degül yaşı on altıdan ziyâde (Özyaşamış Şakar, 2021: 280). Yanaġı sâde тіркесін сөзбе-сөз «бет-жүзі тап-таза», яғни «сақал-мұрты шықпаған» деп түсіндіруге болады. Негізінен дәл осыған ұқсас «Құтадғұ білігте» де yalıñ yüz (сөзбе-сөз: «жалаңаш жүз») тіркесі кездеседі (1097-1099). Демек бұл жерде жыныстық тұрғыдан жетілуіне және гормоналды өзгерістердің пайда болуына байланысты ер балаларға ержете келе сақал-мұрт шыға бастайтынын назарға алып отырғанын байқау қиын емес. Жалпы мұрттың тебіндеп шыға бастауы қоғамда жігіттік шақтың басталғанын, ересектікке қадам басудың белгісі ретінде қаралатыны барлығына белгілі. Қазақ мәдениетінде де мұрты тебіндеу (Сағидолда, Сарекенова, 2015: 149), мұртына ұстара тиді, мұртына ұстара тимеген, мұрты ұстара көрмеген (Кеңесбаев, 2007: 523), сақалы шығып жат болу (Сағидолда, Сарекенова, 2015: 149) секілді тұрақты тіркестер де жігіт бола бастаған ер балалар үшін қолданылады. Адамның жасөспірім шағындағы физиологиялық ерекшеліктеріне негізделетін бұл фразеологиялық тіркестер түрік тіліндегі bıyıkları terlemek (сөзбе-сөз: «мұрты терлеу») «мұрт шыға бастау» (Çotuksöken, 2004: 132), sakalım yok ki sözüm dinlesin «жасым кішкентай болғандықтан айтқандарыма мән бермейді» (Sözer, 2000: 298) секілді фразеологиялық тіркестермен құрам жағынан ғана емес, ішкі мазмұн, ішкі ұғым жағынан да ұқсас. Жүніс Әміре «Диуанындағы» мына бәйітте де бозбалалық шақты сақалдың тебіндеп шыға бастауы арқылы бейнелеу үшін sakal bit- «сақал біту / пайда болу» фразеологизмін қолданады (152/15).

Бұл өлең жолдарындағы sakal bit- фразеологиялық тіркесінің көне нұсқасы «Құтадғұ білігте» де кездеседі. Мысалы: Yalıñ yüzlüg erdim bütürdi sakal // Kara kuzgun erdim kugu kıldı çal (1097-1099). Sakal bit- ~ sakal bütür- фразеологиялық тіркесі қазақ тіліндегі ата сақалы аузына біткен (Кеңесбаев, 2007: 72) тіркесімен ортақ элементтерінің бар екені байқалады. Алайда, бұлардың әрқайсысының өзіне тән мағыналық ерекшелігі, соған орай қолданылатын орны, экспрессивті бояуы болады. Атап айтқанда sakal bit- өлеңде жігіттіктің бастауы мағынасын білдіре отырып, «сақал» азамат болудың көрсеткіші ретінде бейнеленеді. Ал ата сақалы аузына біткен көбіне егде тартқан,

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

жасы ұлғайған ересек кісінің кішілермен қатынасындағы өрескел ісі мен жағымсыз мінезін бейнелеу үшін қолданылады. Сонымен бірге қазіргі түрік тіліндегі sakalı bitmek тіркесіне тұлғалық ұқсастығы болғанымен үлкен мағыналық айырмашылығы барын атап өту керек. Мұндағы sakalı bitmek тіркесі бір іске, шаруаға қатысты бола отырып, ол істің көпке ұзауын, тез арада бітпеуіне байланысты айтылады (Türkçe Sözlük, 2005: 1684). Бұл кейінгі шақтарда баспасөз құралдарында жиі қолданылып жүрген сақалды құрылыс «ұзақ уақытқа созылып, аяқталмай қалған немесе бітуі ұзаққа созылған құрылыс» тіркесімен өзектес екендігін аңғару қиын емес. Мысалы: Сақалды құрылыс азайды (Сақалды құрылыстар азайды, 2016), Жамбыл облысында 51 «сақалды» құрылыс анықталды (Жамбыл облысында 51 «сақалды» құрылыс анықталды), Сақалды құрылыс иелері жауапкершілікке шақырылды (Дәнекеров, 2022) т.б.

Төмендегі бәйітте қырық бес жастан кейінгі ер адамның бейнесін сақалына ақ түсе бастауымен сипаттайды. Мысалы: Kırk beşinde sûret döner kara sakala ak iner // Bakup şeybetin göricek yoldurmaga düşdi gönül (152/19). Бұл жерде kara sakala ak in- (сөзбе-сөз: «қара сақалға ақ түсу») – ересек бір адамның портретін көз алдыңа әкелетіндей бояуы қанық фразеологиялық тіркес. Бұл тіркестің қазіргі түрік тілінде де saçına ak düşmek (сөзбе-сөз: «шашына ақ түсу») (Sözer, 2000: 114) түріндегі дублетті варианты, одан бөлек sakalına kar yağmak (сөзбе-сөз: «сақалына қар жауу») (Türkçe Sözlük, 2005: 1684), sakalına kır düşmek (сөзбе-сөз: «сақалына сұр түсу»), saçına kar yağmak (сөзбе-сөз: «шашына қар жауу») (Türkçe Sözlük, 2005: 1674) тіркестері қолданылса, қазақ тілінде де бұл мағынада шашына қырау түсу, сақалы бурыл тарту, самайын боз қырау шалды, шашына қырау түсе бастау, көк сақал (Сағидолда, Сарекенова, 2015: 149) деген секілді бейнелік сипаты алуан түрлі варианттары кездеседі. Шаштың ағаруы «Құтадғұ білігте» мынадай эмоционалды қуаты күшті көркемдік құралдармен бейнеленеді. Мысалы: Kara erdi kuzgun tüsi teg başım // Kugu kondu başka yetildi yaşım «Қара еді құзғын түсіндей басым // Аққу қонды басқа, жетті жасым» (5643)

Жалпы профессор Г.Сағидолданың пікірінше «Қазақ дүние фразеологиялық фрагменті сақал-мұрттың, самайдың, шаштың ағара бастауы, бет әлбетті әжім торлап, бет терісінің көнетозданuын, көздің түсі оңып, жанардың өткірлігінен айрылуын орта жаста адам бойында басталатын физиологиялық өзгерістердің «сыртқы белгілері» ретінде тіркейді» (Сағидолда, Сарекенова, 2015: 150). Дегенмен бұл жерде аталған фразеологиялық тіркестер орта жасқа ауа бастаған ер адамның физиологиялық ерекшелігімен қоса «ақшалған сақал» ақыл тоқтатқан, рухани жақтан кемелдене бастаған, біршама тәжірибелі азаматтың бейнесін аңғартады. Мысалы: Çün kara sakal agardı ak çıkdı karayı örtdi Anı kim // Çalap uyardı ol göze tuman gerekmez (108/7). Бұл жолдардағы kara sakal agar- (сөзбе-сөз: «қара сақал ағару»), ak çıkdı karayı örtdi (сөзбе-сөз: «ақ шықты қараны жапты») бейнелі тұрақты тіркестері – Жүніс Әміре «Диуанындағы» қарттықтың бейнесі. Ал Ясауидің saç saḳalım köp aḳardı köñlüm ḳara // rūz-ı maḥşer raḥm ėtmeseñ ḥālim tebāh (Utebekov, 2022: 198) деп келетін ғұмырбаяндық хикметінде бейнелеулерді шаш пен сақалдың ағаруын отыз тоғыз жасқа байланыстырады. Демек бұл жерде шаштың, сақал мен мұрттың ағаруы – қарттықтың сыртқы сипатынан гөрі даналықтың, ақыл-парасаттың, қадір-қасиеттің белгісі іспетті. Жалпы «Диуани лұғат-ит түркте» saçı sakalı ağarmış фразеологиялық тіркесінің оғыз тіліне тән екенін жазады (Kâşgarlı, 2014: 546). Қазіргі түрік тілінде де бұл тіркестер saç ağartmak (сөзбе-сөз: «шаш ағарту»), saçı başı ağarmak (сөзбе-сөз: «шашы, басы ағару»), şakakları ağarmak / beyazlanmak (сөзбе-сөз: «самайы ағару») түрінде қолданылады (Kâşgarlı, 2014: 1674, 1844).

Сондай-ақ Жүніс Әміренің мына бәйіттеріндегі ak sakallu pîr koca (сөзбе-сөз: «ақ сақалды пір қарт») тіркесі арқылы абыз қарттың, салиқалы қарияның үлгісін көз алдыңа елестетесің (299/5). Қазақ қоғамында да «ақсақал» ұғымының «қария», «шал» ұғымдарына қарағанда кең мағынаға ие екені бесенеден белгілі. Ақсақал егде тартқан кісі болумен қатар жөн-жоралғыны, салт-дәстүрді білетін парасаты жоғары, беделі биік, ақыл иесі қариялар үшін айтылады. Ақсақалдар ауыл, ру, ел ішінде маңызды шешімдер қабылдау кезінде ерекше рөл атқарады. Деректерге сүйенсек «Ежелден қалыптасқан адам жасын жіктеу дәстүріне сәйкес ақсақалдар қатарына адамның бесінші мүшелге аяқ басқаннан кейінгі, яғни қырық тоғыз жасқа толғандардан бастап кейінгі жастағылар жатқызылады. Алайда, этнографиялық, фольклорлық және жазба деректерге қарағанда алпыс және одан да жоғары жастағы адамдар ғана ауыл, ру, тайпа, тіпті этнос деңгейіндегі сыйлы ақсақал атану құрметіне ие болған (Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі, 2011: 158).

Фразеологиялық тіркестерге өзек болатын қарттықтың тағы бір белгісі адамның күш-қайратына, физикалық қабілетіне байланысты болады. «Құтадғұ біліг» шығармасындағы мына жолдарда қарттықтың белгілері образды бейнелер арқылы беріледі. Мысалы: Bodum erdi ok teg egildi bodum // Tiriglik tükedi yetildi ögüm «Бойым оқтай еді, иілді бойым // Белсенділік таусылды, жетті уақыт» (1097-1099); Tiriglig küçi bardı mindin kitip // Tayak tuttı elgim bu tirgin atıp «Белсенділік күші барды кетті менен // Таяқ ұстады қолым, осы белсенділікті тастап» (5634-5635). Яғни, бұл жерде қарттығын «жастық шақтағы түп-түзу белім, бүгіліп қалды», «күшім сарқылып, қолыма аса таяқ ұстадым» деп бейнелейді. Бұл бейне «Нахжул Фарадистегі» Bakar bir abuşka ermiş, arkası bükrermiş, saçı sakalı akarmış, elgine ʻasāsını almış... «Қараса бір қарт екен, арқасы бүкірейген, шашы мен сақалы ағарған, қолына асасын алған...» суреттемесіне ұқсас (Ata, 2014: 285/16).

Қазақ тіліндегі көз жанары суалды, көзінің нұры тайды, көзінің нұры сөнді / өшті фразеологиялық тіркестері осы айтқандарымызға жатады (Кеңесбаев, 2007: 328). Көздің көру қабілетіне негізделген бұл фразеологиялық тіркестер Жүніс Әміренің ғазалдарында gözinüñ ḳarası gitmek (сөзбе-сөз: «көзінің қарасы кету») түрінде беріледі. Сөздікте бұл тіркес «сұлулығы жоғалу, жастығы кету» мағыналарын білдіреді деп көрсетеді (Özyaşamış Şakar, 2021: 160). Мысалы: Gitmiş gözünün karası hîç işi yok dur turası // Kefen bizinün pâresi sünüge sarılmış yatur (74/6). Қазақ ақындарынан Жамбылда да қарттық кезеңде физикалық күш-қуат пен физиологиялық тұрғыдан тоқырауға түсетінін жырлау барысында көздің өзгерісіне де ерекше мән береді. Мысалы: Кәрілік екі көзді қызартады // Сүйектің етін сылып, ұзартады // Еңкейсең етпетіңнен түсіргендей // Батапандап тізе тұсқа тұз артады (Қалижанұлы, 2013: 128).

Ал Жүніс Әміренің мына жолдарында қарттық келгенде адам баласының физикалық күш-қуатының сарқылуымен қоса ішкі сенімінің жоғалатынын, рухани қайратының әлсірейтінін жазады. Мысалы: Yola gider başaramaz yigitlige eli varmaz // Bu nesneleri koyuban yavunmaga düşdi gönül (152/21). Яғни, бұл жерде атап айтқанда yola gider başaramaz «бұрынғыдай сенімді түрде өмірлік күресте аса жетістікке жете бермейді, табысты болуы қиын», yigitlige eli varmaz «бұрындары ерлікке ұмтылып тұратын жүрек әрекет етуден тайсақтайды, жас кезіндегідей батыл қадамдар жасай алмайды» деген мағыналарға ие бола отырып, қазақ тіліндегі «қайраты (қуаты, күш) қайтты» (Кеңесбаев, 2007: 396) фразеологизмдерімен үндесіп жатады, бір жағынан Абайдың Қартаң тартқан

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

адамнан от азаймақ // От азайса, әр істің бәрі тайғақ (Құнанбайұлы, 1985: 128) деген өлең жолдарын еске түсіреді.

Жүніс Әміре ғазалдарында қарттыққа қатысты фразеологиялық тіркестердің кейбірі «өмір», «жас» сөздерінің қатысуымен жасалатынын көруге болады. Мысалы, yaşı yitmek (313/15), ‘ömrini eskitmek (3/13) фразалық тіркестеріне сөздіктерде «қартаю, қарттық келу» мағыналарында қолданылатынын жазады (Özyaşamış Şakar, 2021: 233). Қазақ тіліндегі жасы жету, жасы ұлғаю, жасы жер ортасына келу тіркестеріне де «жер ортасы кісі болды, қартаң тартты» мағыналарын білдіреді деп көрсетеді (Кеңесбаев, 2007: 247; Смағұлова, 2002: 107). Алайда бұл тұрақты тіркестердің жай ғана «қартаю, қарттық келу» мағыналарын білдіріп қоймай, сонымен бірге өмірдің тағдыр тауқыметін басынан өткерген, тәжірибесі мол, көпті көрген адам үшін айтылатынына да мән беруіміз керек.

Жүніс Әміре ғазалдарындағы фразеологизмдердің бір сыпырасы өлімге қатысты болып келеді. Жалпы сопылық әдебиетте өлім тақырыбы – терең философиялық, моральдық және рухани мәнге ие. Оны қорқынышты әлем ретінде емес, керісінше, Жаратқанға қауышудың, рухтың мәңгілік мекенге оралуының жарқын сәті ретінде бейнелейді. Сондықтан да «өлім», «ажал», «өлу, қайтыс болу» мағынасында қолданылатын фразеологизмдер эвфемистік сипатта болып келеді. Бұл жайында Гүлмира Оспанова «Жүніс Әміре Диуанында өлімге қатысты ұғым және дәстүрлерге байланысты сөздер қоры өте көп. Жүніс өлімге қатысты ұғымдарды астарлы түрде беру арқылы өлім концептін жағымды бейнелейді; өлімнің суық және қорқынышты жүзін жұмсартады. ... өлімнің ақиқаты Жүністің тілінде өте терең, бояуы қанық және эстетикалық деңгейдегі көркемдікке ие болады... өлімге қатысты кейбір дерексіз және күрделі ұғымдарды деректілендіре бейнелейді» деп өте орынды сипаттайды (Ospanova, 2016: 148). Демек Жүніс Әміре түркі тілдерінің көне заманнан бері келе жатқан өлімге байланысты тұспалды эвфемизмін одан әрі дамытып, көріктендіре түсті деуге болады. Дегенмен ғазалдарда нақты біреудің өлімі туралы баяндалмайды. Өлім-жітімге қатысты меңзеулер ғазалдарда жанрдың мақсатына орай діни-дидактикалық тұрғыдан ақыреттің болатынын, өмірдің соңы өлім екенін ұғындыру кезінде, нәпсіні өлтіруге байланысты насихаттарын жеткізу барысында беріліп отырады. Құрылымдық, дәрежелік, экспрессивтік, эмоционалдық қасиеттері жағынан әр тектес болып келетін бұл тіркестердің арасында көнеден жеткен жалпытүркілік үлгілері де жоқ емес. Көне түркі жазбаларындағы «қайтыс болу» мағынасында uça bar- қолданылады. Мысалы: ıt yıl onunç ay altı otuzka uça bardı «ит жылының жиырма алтысында қайтыс болды» (Tekin, 2017: 68). Яғни көне түркілер жанның құс секілді екеніне және оның адам өлгенде ұшып шығатынына сенетін. Сондықтан uçmak «ұшу» етістігі «өлу» мағынасында эвфемизм ретінде қолданылатын. Кейбір этимологтар жұмақ сөзінің төркінін де осы uçmak сөзінен шыққандығын, исламды қабылдаған соң бұл сөз жәннат сөзімен синоним ретінде қолданыла бастағанын айтады (Onay, 2013: 242). Бұл Жүніс Әміреде де dost iline uç- (сөзбе-сөз: «дос еліне ұшу») тіркесі арқылы беріледі. Мысалы: Biz bu cihândan göçelüm // Ol dost iline uçalum (160/22). Сонымен бірге көне түркі ескерткіштерінде kergek bol- тіркесі көбіне билеушілер және билеушілердің отбасы мүшелері, мұрагерлер секілді құрметті адамдар қайтыс болғанда қолданылған (Tekin, 2017: 82). inim kül tigin özi ança kergek boltı «інім Күлтегін өзі осылайша қайтыс болды» (Tekin, 2017: 32). Ахмет Бижан Эржиласунға сүйенсек, kergek – бөдене сияқты бір құс түрі (Ercilasun, 2007: 373-374). Жалпы ислам философиясымен де үндесетін бұл түсінік ортағасырлық шығармаларда да жиі кездеседі. Жүніс Әміре ғазалдарында да мұның kuş ol- (сөзбе сөз: «құс болу»)

варианты қолданылған. Мысалы: Öldi diyeler kaydum yiyeler // Bir kuş oluban çıkam aradan (284/6).

Жүніс Әміре ғазалдарындағы өлімге қатысты фразеологизмдердің көбісі қазақ тіліндегі секілді dünyâ «дүние», cihân «жиһан», cân «жан», yir «жер», toprak «топырақ», ecel «ажал», ‘ömür «өмір, ғұмыр» сөздерінің ұйытқы болуымен жасалады. Айталық, қазақ тіліндегі дүние салу, дүниеден өту, дүниеден кету, дүниеден озу, дүниеден көшу, дүниеден жөнелу, дүниеден қайту, дүниеден аттану » (Кеңесбаев, 2007: 194), дүниені тәрік қылу, дүниеден безу » (Кеңесбаев, 2007: 196; Смағұлова, 2002: 72) секілді дүние сөзінің доминант қызметін атқарып, етістіктері ғана ауысатын варианттас тіркестер Жүніс Әміре ғазалдарында да қолданылады. Солардың кейбірі мына бәйіттерде өтеді: Biz bu cihândan göçelüm // Ol dost iline uçalum (160/22), Niçe yıllar ‘ömür sürdüm // Anca aglayuban güldüm // İşde ecel sana geldüm // Esenledüm dünyâm seni (413/4), Erenler gelüp geçdiler dünyâyı koyup göçdiler // Havâya agup uçdılar bular hümâdur kaz degül (166/3), Biz dünyâdan gider olduk kalanlara selâm olsun // Bizüm içün hayır-du‘â kılanlara selâm olsun (231/1), Her ki bu dünyâdan geçer ‘ışk kadehin tolu içer // ‘Işka cânun saçu saçar dost gülini diren kişi (372/7) т.б. Яғни бұл бәйіттердегі cihândan göç- (сөзбе сөз: «жиһаннан көшу»), dünyâyı koyup göç- (сөзбе сөз: «дүниені тастап көшу»), dünyâdan gider ol- (сөзбе сөз: «дүниеден кететін болу»), dünyâdan geçmek (сөзбе сөз: «дүниеден өту»), dünyâya esenlemek (сөзбе сөз: «дүниемен қоштасу») түріндегі варианттас тіркестер діни сенімге байланысты болып келеді.

«Өлу, қайтыс болу» мағынасын білдіретін фразеологиялық тіркестердің бір тобы ажал, өлім сөздерінің қатысуымен жасалады. Солардың ішінде ecel yitmek секілді фразеологизмдер қазақ тіліндегі ажал жету, ажалы жету (Смағұлова, 2002: 72), өлім жетті (Кеңесбаев, 2007: 575) тіркестерімен құрамдық және семантикалық жағынан теңдей бола отырып, абсолют эквивалент ретінде жұмсалады. Мысалы: Behey miskîn gâfil olma dünyâ fânî bâkî sanma // Ecel yiticek agzundan lokman yutmayasın bigi (414/8) т.б. Тіркестің қазақ тілінде ажал нәубеті жету моделіндегі варианты да қолданылады (Смағұлова, 2002: 72). Жүніс Әміредегі ecel irmek (сөзбе-сөз: «ажал жету»), қазіргі түрік тіліндегі eceli gelmek (сөзбе сөз: «ажал келу») тіркесі де осымен өзектес десек болады. Мысалы: Ecel irdi va‘de yitdi // Bu ‘ömrüm kadehi toldı «Ажал жетті, мерзім жетті бұл өмірдің шыныаяғы толды» (184/5).

Ал İy benüm ‘ömrüm kuşı kanda varasın birgün // Ecel avlayup yudar ele giresin birgün (246/2), Ecel tuzagına basdum // Esenledüm dünyâm seni (413/27) бәйіттердегі ecel avlayup yutmak (сөзбе-сөз: «ажал аулап жұту»), ecel tuzagına basmak (сөзбе-сөз: «ажал тұзағын басу») тіркестері көріп отырғанымыздай қазақ тіліндегі ажал қармағын салу (Смағұлова, 2002: 72), ажалдың құрығына түсу // ілігу, ажал қақпанына түсу, ажалдың шеңгеліне түсу тіркестерінен құрамдық жағынан да аса айырмашылығы жоқ деуге болады.

Жүніс Әміренің замандастарының шығармаларында және қазіргі түрік тілінде кездесетін eceli gelmek (Sözer, 2000: 117; Özyaşamış Şakar, 2021: 121) де қазақ тіліндегі өлім келу (Смағұлова, 2002: 74) тіркесімен тепе-тең балама бола алады. Бейнелі фразеологизмдердің бірі ölümle burun buruna gelmek (сөзбе-сөз: «өліммен мұрын мұрынға келу») де өліммен / ажалмен бетпе-бет келу тіркесімен ішкі мазмұны жағынан үндестігі байқалады. Сол секілді өлшеулі күні бітті // жетті (Кеңесбаев, 2007: 574), күні біту (Смағұлова, 2002: 74) тіркестері де ішкі мазмұны жағынан Жүніс Әміредегі va‘de yit- (сөзбе-сөз: «мезгілі жету») тіркесімен үндеседі. Мысалы: Va‘de yitüp ölicegez ol sinleye varıcagaz // Zebânîler gelicegez sen ‘inâyet eyle Çalap (16/5).

Жүніс Әміре ғазалдарындағы «өлу» мағынасында cân «жан» сөзінің қатысуымен жасалған фразеологизмдер де жиі кездеседі. Мысалы, әртүрлі бәйіттердегі cân virmek (36/1), cândan geçmek (167/7), cânın terk itmek, cân u tenden geçmek (282/2; 200/3) тіркестерін айтуға болады. Көріп отырғанымыздай наным-сенімге негізделген бұл тіркестердің жанын беру (Tekin, 2017: 73), жанын кешті (Кеңесбаев, 2007: 241), жанын тәрік етті секілді қазақ тіліндегі фразеологизмдерімен тұлғалық жағынан да, мағыналық жағынан да тікелей сабақтастығы бар екені байқалады. Тағы бір айта кететіні Жүніс Әміренің дәуірінде Анадолы өңірінде жазылған Құран тәпсірінің бірінде кездесетін cân boğaza yitişmek (Özyaşamış Şakar, 2021: 91) образды фразеологизмі назар аудартпай қоймады. Бұл жан алқымға таяну (Смағұлова, 2002: 73) тіркесімен абсолют деңгейіндегі балама боларлықтай тіркес. Сол секілді cân teslim olmak (Özyaşamış Şakar, 2021: 93), cân çıkmak (Özyaşamış Şakar, 2021: 96) тіркестерімен де қазақ тілінде жан тәсілімге таянды, жан тәсілім жасады / қылды (Кеңесбаев, 2007: 237), жаны шықты (Кеңесбаев, 2007: 240) сияқты баламалас, тұлғалас фразеологизмдер бар.

«Жер», «топырақ» сөздерінің ұйытқы болуымен құрылған фразеологизмдердің де қазақ тілімен сабақтастығын аңғаруға болады. Атап өтер болсақ қазақ тілінің сөздік қорында бұл сөздердің қатысуымен діни рәсімдерге негізделген қара жер төсек болды (Кеңесбаев, 2007: 418), жер жастанды (Кеңесбаев, 2007: 259), жер жұтты (Кеңесбаев, 2007: 260), жер қапты (Кеңесбаев, 2007: 260), жер құшты (Кеңесбаев, 2007: 195), қара жер алу (Смағұлова, 2002: 74), қара жер төсек болу (Смағұлова, 2002: 74), жер қойнына ену / кіру (Смағұлова, 2002: 72), қара жер алу (Смағұлова, 2002: 74) т.б. образды фразеологизмдер жасалып, «өлу, қайтыс болу, қаза болу» мағынасын білдіреді. Жүніс Әміреде де бұл тіркестердің кейбірі қолданылады. Мысалы, ғазалдардағы kara yir altına girmek (сөзбе-сөз: «қара жердің астына кіру») (276/10), yir altına inmek (сөзбе-сөз: «жер астына түсу») (6/11), kara toprak olmak (сөзбе-сөз: «қара топырақ болу») (74/14), gözüne toprak toldurmak (сөзбе-сөз: «көзіне топырақ толтыру») (417/48), topragı kuçmak (сөзбе-сөз: «топырақты құшу») (246/5) т.б. фразеологизмдері солардың қатарына жатады.

Жүніс Әміре ғазалдарында өлімге байланысты ömür «өмір, ғұмыр» компонентті ömür geçmek (сөзбе-сөз: «өмір өту»), ömür kadehi tolmak (сөзбе-сөз: «өмір шынаяғы толу»), ömrü sürilmemek (сөзбе-сөз: «өмір сүрмеу»), ömrin gülin kurıtmak (сөзбе-сөз: «өмірінің гүлін қурату»), ömrün ipi üzülmek (сөзбе-сөз: «өмірінің жібі үзілу») секілді фразеологиялық тіркестер қолданылады. Мысалы: Akar yaşum sele benzer ‘ömür geçer yile benzer // Güler yüzün güle benzer ne bilsün geçe bu çaglar (55/2), Ecel irdi va‘de yitdi // Bu ‘ömrüm kadehi toldı (184/5), Ben beni senden ayru kanda bulam // Ki sensüz Hak nefes ‘ömrüm sürilmez (107/8), Hayrum şerüm yazılısar // ‘Ömrüm ipi üzüliser (382/18), İncidesin âh ideler ‘ömrin gülin kurıdalar // Gözsüz olasın yideler tâ bilesin dervîşleri (374/9) т.б. Қазақ тілінде де өлімге қатысты фразеологиялық тіркестердің біршамасы өмір сөзінің қатысуымен жасалады, өмірден озу, өмірден өту, өмірі қиылу, өмірі үзілу т.б. фразеологизмдерде де өмір уақыт категориясымен тікелей байланыстырылады.

Қорытынды

Мақалада түрік халқының XIII-XIV ғасырда өмір сүрген көрнекті ақындарының бірі Жүніс Әміре ғазалдарында қолданылған фразеологиялық тіркестер когнитивтік, концептуалдық, лингвомәдени және лексика-семантикалық тұрғыдан кешенді түрде талданды. Ақын шығармаларында адамның рухани толысуы сопылық дүниетаным негізінде – «инсан-и кәміл» концептімен ұштасып, туу, жастық, кемелдік, қарттық

және өлім секілді кезеңдерге байланысты бейнелі тіркестер арқылы көркем тілмен сипатталатын дәлелденді. Зерттеу барысында фразеологизмдердің валенттілік ерекшеліктері мен тұлғалық варианттары, мағыналық қабаттары айқындалып, қазіргі қазақ тіліндегі фразеологизмдермен семантикалық, құрылымдық және функционалдық сабақтастықтары анықталды. Түркілік мәдени код ретінде танылатын бейнелі тіркестер – халықтың дүниетанымы мен рухани-эстетикалық құндылықтарын сақтаушы әрі жеткізуші механизм ретінде қарастырылды.

Қорыта айтқанда, Жүніс Әміре ғазалдарындағы адам өмірінің кезеңдеріне байланысты фразеологиялық тіркестер – тек тілдік бірлік қана емес, түркілік дүниетанымның, сопылық рухани ілімнің және мәдени-тарихи сабақтастықтың көрінісі. Бұл тіркестер қазақ тіліндегі тұрақты тіркестермен тұлғалық және мағыналық тұрғыдан сабақтасып, ортақ мәдени код пен концептуалдық кеңістікті құрайды. Зерттеу нәтижелері фразеологизмдердің концепт, валенттілік, варианттылық және сабақтастық категориялары арқылы ұлттық рухани таным мен мәдени жадыны зерделеуге мүмкіндік беретінін көрсетті.

Мүдделер қақтығысы, алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылыми және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржыландыруымен жүзеге асырылып жатқан BR28712621 «Қазақстанның қолжазба мұрасы: реестрлеу, реставрациялау, ғылыми каталогтау, цифрландыру және кешенді кодикологиялық зерттеу» бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасы аясында әзірленді.

Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.

Авторлардың қосқан үлесі

С.Утебеков мақаланың идеясы мен тұжырымдамасын айқындап, материалдарды жинақтап, талдау жасады, мақаланың негізгі бөлігін жазды. А.Мейірбеков мақаланы талқылау, қайта саралау жұмыстарына қатысты, мақаланы рәсімдеуге, метадеректердің аударылуына үлес қосты. Авторлар мақаланың барлық аспектілері бойынша тең дәрежеде жауапты болып саналады.

Әдебиеттер тізімі

Аббас, М. Ф. (2008). Способы вербализации понятия «возраст» в русском языке. Автореф. дисс. канд. фил. наук. Калининград.

Аманбекқызы, Ж., Сыздыкова, Г., & Хусаинова, Л. (2025). Шәкәрім өлеңдеріндегі өмір туралы мақал-мәтелдердің танымдық сипаты. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. ФИЛОЛОГИЯ сериясы, 152(3), 28–40. https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-152-3-28-40

Бердақ (1987). Таңламалы шығармалары. Нөкіс: Қарақалпақстан.

Дәнекеров, Н. (2022). Сақалды құрылыс иелері жауапкершілікке шақырылды. [Электронды ресурс]. URL: https://aqtobegazeti.kz/?p=119509 (қаралған күні: 15.07.2025).

ZhanbylInfo.kz. Жамбыл облысында 51 «сақалды» құрылыс анықталды (2021). Jambylinfo. [Электронды ресурс]. URL: https://jambylinfo.kz/2d-video/zhambyl-oblysynda-51-sa-aldy-rylys-any-taldy (қаралған күні: 15.07.2025).

Кеңесбаев, І. (2007). Фразеологиялық сөздік. Алматы: Арыс.

Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. 1 том (2011). Алматы: ДПС.

Қалижанұлы, У. (2013). Жамбыл. Алматы: Әдебиет әлемі.

Қалқаманұлы, Б. (1993). Ай, Абылай, Абылай. Алматы: Жалын.

Құлекеұлы, Ш. (1999). Шығармалары. Зерттеулер. Алматы: Дайк-Пресс.

Құнанбайұлы, А. (1985). Таңдамалы өлеңдер. Алматы: Жазушы.

Манас. Семетей. Үшінші кітап (1962). Алматы: Қазақтың Мемлекеттік Көркем әдебиет баспасы.

Сағидолда, Г. (2011). Түркі-моңғол дүние бейнесінің тілдік фрагменттері. Астана: Сарыарқа баспасы.

Сағидолда, Г., Сарекенова Қ. (2015). Қазақ және моңғол халықтарының қарабайыр дүние бейнесінің соматикалық коды: адам образының стереотиптік модельдері // Қазақ білім академиясының баяндамалары. no. 2, 143-153.

Сақалды құрылыстар азайды (2016). BAQ.KZ. [Электронды ресурс]. URL: http://old.baq.kz/kk/news/aimaktik_bak_muragat/regmedia-93122?ysclid=mdkc0rlwpz639180956 (қаралған күні: 15.07.2025).

Смағұлова, Г. (2002). Мағыналас фразеологизмдер сөздігі. Алматы: Сөздік-Словарь.

Aksan, D. (2005). Yunus Emre Şiirinin Gücü. Ankara: Bilgi Yayınevi.

Aktan, B. (2010). Yunus Emre›nin Dilinde Deyimsel Anlatım. X. Uluslararası Yunus Emre Sevgi Bilgi Şöleni Bildirileri, 06-08 Mayıs, 9-20.

Ata, A. (2014). Mahmud Bin Ali. Nehcü'l-Feradis. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Bilgin, A. (2019). Yunus Emre'de Sözün Gücü. Vakıf İnsan Prof. Dr. Hikmet Özdemir Armağanı. İstanbul: Kriter Yayınları.

Bozok, E. (2020). Eski Türkçe Deyim ve Atasözlerinde Yaşlılık. Yaşlılık Kitabı (Ed. E. Gürsoy Naskali). İstanbul: Kitabevi.

Çiftoğlu Çabuk, A. (2022). Yunus Emre'de Ölümle İlgili Söz Varlığı. Yunus Emre (Hayatı-Düşünceleri-Eserleri). Ankara: TBMM Yayınları, 171-216.

Cin, A. (2015). Eski Türkçeden Günümüze Yaşlılıkla İlgili Kelimeler. Akdeniz İnssani Bilimler Dergisi, 1(5), 175-189. https://doi.org/10.13114/MJH.2015111375

Çotuksöken, Y. (2004). Türkçe Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü. İstanbul: Toroslu Kitaplığı.

Ercilasun, A.B. (2007). Türkçede Öl- Fiili Üzerine. Makaleler. Ankara: Akçağ Yayınları.

Güner Dilek, F. (2007). Altay Türkçesinde Ölüm Kavramını Anlatan Sözler ve Söz Kalıpları. Bilig Dergisi, 42, 177-190.

Kâşgarlı, M. (2014). Dîvânu Lugâti't-Türk. (Haz. Ahmet B. Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Memmedova Kekeç, E. (2019). Dede Korkut Kitabı'nın Günbet Yazması'ndaki Yaşname Metni Üzerine. İCİ World of Journals, 2 (11), 31-42.

Nalbant, M.V. (2016). Yaşname Geleneği İçinde Kutadgu Bilig ve Kutadgu Bilig'de Yaş Konusu. Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, no. 4, 179-191.

Onay, Y. (2013). İslamiyetten Önce Türklerde Ölüm Anlayışı ve Defin Yöntemleri. Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi, no. 7, 232-244.

Orlova, Yu., Lemish, N., Matvieieva, S., Aleksieieva, O., Vainorenie, I., & Safonova, N. (2022). Concept HUMAN AGE as archetypal and stereotypical mental structure in the consciousness of Ukrainian, Russian, and English native speakers. Studies about Languages, 41, 62–80. https://doi.org/10.5755/j01.sal.41.1.31960

Ospanova, G. (2016). Yunus Emre Divanı'nda Ölümü Güzelleştiren İfadeler. Türk Dünyası Dergisi. no. 41, 131-149.

Özyaşamış Şakar, S. (2021). Eski Türkiye Türkçesinin Deyimler Sözlüğü. İstanbul: DBY yayınları.

Pala, İ. (1995) Yunus Emre'de Ölüm Düşüncesi. Uluslararası Yunus Emre Sempozyumu Bildirileri. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.

Polat, K., Yılmaz A.E. (2022). Dilde Ölümü Gölgelemek: Safâyî Tezkiresi'nde Ölümle İlgili Örtmeceler. Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi, 3(6), 302-324. https://doi.org/10.34083/akaded.1147108

Sağlık Şahin, S. (2024). Mahtumkulu'nun Yaşnâme Türünde Yazılmış Şiirlerinde İnsanoğlunun Yaş Yılları. Folklor Akademi Dergisi, Özel (7), 30-46. https://doi.org/10.55666/folklor.1468033

Şahin, H. (2021). Yunus Emre Divan'ında Organ İsimleriyle Kurulan Deyimler. Vefatına 700. Sene-yi Devriyesinde Uluslararası Yunus Emre ve Dünya Dili Türkçe Bilgi Şöleni, 7-9 Mayıs, 211-227.

Şehitoğlu, M. (2024). Türkçe Sözlük'te Yer Alan Ölü ve Ölüm, Yaşam, Yaşam ve Hayat Kavram Alanlarına Bir Bakış. Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi, 1(8), 354-373. https://doi.org/10.34083/akaded.1387304

Şimşek, E. (2023). Türk Halk Şiirinde "Yaşname"ler ve Yunus Emre'nin "Düşdü Gönül" adlı Şiiri Üzerine Bir Değerlendirme. Prof. Dr. Bayram Durbilmez'e Armağan. 55. Yaş Anısına. Cilt: I, Editör. Nevzat Özkan. İstanbul: Kriter Yayınevi, 439-448.

Sözer, V. (2000). Geniş Kapsamlı Deyimler Sözlüğü. İstanbul: Epsilon.

Tatçı, M. (2008). Yunus Emre Divanı. Tenkitli metin. İstanbul: H Yayınları.

Tekin, T. (2017). Orhon Yazıtları. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Timurtaş, F. K. (1963). Şeyhî'nin Hüsrev ü Şîrîn'i (İnceleme Metin). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.

Toprak, F. (2020). Ali Şir Nevâyî'de Yaşlılık ve Gençlik Düşüncesi. Gazi Türkiyat. no. 31, 1-14.

Türkçe Sözlük (2005). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Utebekov, S. (2022). Divân-ı Hikmet'in Kökşetav Nüshası. Çanakkale: Paradigma Yayınları.

С.Б. Утебеков*[1], А.К. Мейирбеков[2]

[1]Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Казахстан

[2]Международный университет туризма и гостеприимства, Туркестан, Казахстан

Концептуальное значение и лексико-семантические особенности фразеологизмов в газелях Юнуса Эмре

Аннотация. В статье рассматриваются фразеологизмы, связанные с этапами человеческой жизни, в газелях выдающегося поэта турецкого народа Юнуса Эмре (XIII–XIV вв.) в когнитивном, лингвокультурном и лексико-семантическом аспектах. Особое внимание уделяется тому, как на основе идеи суфийского мировоззрения об «инсан-и камиль» (совершенном человеке) поэт акцентирует духовное совершенствование личности от младенчества до старости, создавая выразительные и художественно убедительные образы посредством различных фразеологических единиц. Цель исследования - наряду с концептуальным анализом устойчивых выражений, встречающихся в поэтическом наследии, представить тюркское духовно-культурное знание и показать историческую преемственность во фразеологии казахского и турецкого языков. Методология включает историко-сравнительный, компонентный, фразеосемантический, описательный и этнолингвистический подходы. В качестве основных источников использованы издание «Yunus Emre Divanı», подготовленное Мустафой Татджы (2008), а также ряд турецких фразеологических словарей. Проводится лексико-семантический анализ устойчивых выражений символического и метафорического уровня, употреблённых для художественной передачи содержания суфийского учения и тюркского мировидения применительно к каждому из этапов

человеческой жизни – рождению, младенчеству, юности, зрелости, старости и смерти, – с раскрытием их значений и рассмотрением вариантов/эквивалентов в казахском языке. Научная новизна работы состоит в системном и комплексном осмыслении фразеологизмов, связанных с этапами жизни человека, как языковых концептов. Практическая значимость заключается в возможности использования результатов исследования в лингвистике, литературоведении, культурологии и теории перевода.

Ключевые слова: Юнус Эмре, Диван, газели, староанатолийский турецкий язык, турецкий литературный язык, этапы жизни человека, фразеологизмы.

S.B. Utebekov*[1], A.K. Meiirbekov[2]

[1]Khoja Akhmet Yassawi İnternational Kazakh-Turkish University, Turkestan, the Republic of Kazakhstan

[2]International University of Tourism and Hospitality, Turkestan, Republic of Kazakhstan

Conceptual Meaning and Lexical-Semantic Features of Phraseologisms in Yunus Emre's Ghazals

Abstract. This article examines phraseological units related to the stages of human life in the ghazals of Yunus Emre, a prominent 13th–14th century Turkish poet, from cognitive, linguocultural, and lexical-semantic perspectives. Particular attention is paid to the Sufi concept of "insan-i kamil" (the perfect human being), emphasizing spiritual maturity from infancy to old age. The study highlights how the poet creates artistic imagery through various phraseological units. Its aim is to analyze these fixed expressions conceptually, reflect Turkic spiritual and cultural cognition, and demonstrate historical continuity between Kazakh and Turkish phraseology. The research employs historical-comparative, componential, phrase-semantic, descriptive, and ethnolinguistic methods. Mustafa Tatçı's 2008 edition of "Yunus Emre Divanı" and several Turkish phraseological dictionaries served as primary sources. Symbolic and metaphorical expressions related to birth, infancy, youth, maturity, old age, and death are analyzed lexically and semantically, with special attention to their Kazakh equivalents and variants. The scientific novelty lies in the systematic conceptual analysis of phraseological units connected with human life stages. The study applies to linguistics, literature, cultural studies, and translation studies.

Keywords: Yunus Emre, Divan, ghazals, Old Anatolian Turkish, Turkish literary language, stages of human life, phraseologisms.

References

Abbas, M. F. (2008). Sposoby verbalizacii ponyatiya «vozrast» v russkom yazyke [Methods of verbalization of the concept of "age" in Russian]. Kaliningrad. [in Russian]

Amanbekkyzy, Zh., Syzdykova, G.O., & Khusainova, L.M. (2025). The cognitive character of proverbs and sayings about life in Shakarim's poems. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series, 152(3), 28–40. https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-152-3-28-40

Berdak (1987). Tanlamaly shygarmalary [Berdak. Selected Works]. Nokis: Karakalpakstan [in Karakalpak]

Danekerov, N. Sakaldy kurylys ieleri zhauapkershilikke shakyryldy [Bearded construction owners called to account] – Available at: https://aqtobegazeti.kz/?p=119509 (accessed: 15.07.2025). [in Kazakh]

ZhanbylInfo.kz. Zhambyl oblysynda 51 «sakaldy» kurylys anyktaldy [51 «bearded» buildings identified in Zhambyl region] – Available at: https://jambylinfo.kz/2d-video/zhambyl-oblysynda-51-sa-aldy-rylys-any-taldy (accessed: 15.07.2025). [in Kazakh]

Kenesbaev, I. (2007). Frazeologiyalyk sozdik [Phraseological dictionary]. Almaty: Arys. [in Kazakh]

Kazaktyn etnografiyalyk kategoriyalar, ugymdar men ataularynyn dasturli zhujesi (2018) [Traditional Kazakh system of ethnographic categories, concepts and names]. Almaty: DPS. [in Kazakh]

Kalizhanuly, U. (2013). Zhambyl (Almaty: Edebiyet alemi. [in Kazakh]

Kalkamanuly, B. (1993). Aj, Abylaj, Abylaj [Hey, Abylai, Abylai]. Almaty: Zhalyn [in Kazakh]

Kulekeuly, Sh. (1999). Shygarmalary. Zertteuler [Works. Research.]. Almaty: Daik-Press. [in Kazakh]

Kunanbajuly, A. (1985). Tandamaly olender [Selected poems]. Almaty: Zhazushı. [in Kazakh]

Manas. Semetej. Yshinshi kitap (1962). [Semetey. Book Three]. Almaty: QazMem Körkem Adebiyet [in Kazakh]

Sagidolda, G. (2011). Turki-mongol dunie bejnesinin tildik fragmentteri [Linguistic fragments of the Turkic-Mongolian worldview]. Astana: Saryarqa [in Kazakh]

Sagidolda, G., Sarekenova, K. (2015). Kazak zhane mongol halyktarynyn karabajyr dunie bejnesinin somatikalyk kody: adam obrazynyn stereotiptik model›deri [The somatic code of the primitive worldview of the Kazakh and Mongolian peoples: stereotypical models of the human image]. Reports of the Kazakh Academy of Education, 2, 143-153. [in Kazakh]

Sakaldy kurylystar azajdy [Bearded constructions have decreased] – Available at: http://old.baq.kz/kk/news/aimaktik_bak_muragat/regmedia-93122?ysclid=mdkc0rlwpz639180956 (accessed: 15.07.2025). [in Kazakh]

Smagulova, G. (2002). Magynalas frazeologizmder sozdigi [Dictionary of meaningful phraseological units]. Almaty: Sözdik-Slovar. [in Kazakh]

Aksan, D. (2005). Yunus Emre Şiirinin Gücü [The Power of Yunus Emre›s Poetry] Ankara: Bilgi. [in Turkish]

Aktan, B. (2010). Yunus Emre›nin Dilinde Deyimsel Anlatım [Idiomatic Expression in Yunus Emre›s Language]. Proceedings of the 10th International Yunus Emre Sevgi Information Festival. 06-08-05, 9-20 [in Turkish]

Ata, A. (2014). Mahmud Bin Ali. Nehcü'l-Feradis. Ankara: TDY. [in Turkish]

Bilgin, A. (2019). Yunus Emre'de Sözün Gücü [The Power of Words in Yunus Emre]. Foundation Human Gift to Prof. Dr. Hikmet Özdemir. İstanbul: Kriter. [in Turkish]

Bozok, E. (2020). Eski Türkçe Deyim ve Atasözlerinde Yaşlılık. Yaşlılık Kitabı [Old Age in Old Turkish Idioms and Proverbs. Old Age Book]. İstanbul: Kitabevi. [in Turkish]

Cin, A. (2015). Phrases Related to Ageing: From the Old Turkish Language Period to the Modern Turkish Language Period. Mediterranean Journal of Humanities. 5(1), 175-189. https://doi.org/10.13114/MJH.2015111375

Çiftoğlu Çabuk, A. (2022). Yunus Emre'de Ölümle İlgili Söz Varlığı. Yunus Emre (Hayatı-Düşünceleri-Eserleri) [Yunus Emre›s Vocabulary on Death. Yunus Emre (His Life-Thoughts-Works)]. Ankara: TBMM, 171-216) [in Turkish]

Çotuksöken, Y. (2004). Türkçe Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü [Dictionary of Turkish Proverbs and Idioms]. İstanbul: Toroslu. [in Turkish]

Ercilasun, A.B. (2007). Türkçede Öl- Fiili Üzerine. Makaleler [On the Verb Öl- in Turkish. Articles]. Ankara: Akçağ. [in Turkish]

Güner Dilek, F. (2007). Words and Phrases Expressing The Concept of Death in Altai Turkish. Bilig, 42, 177-190 [in Turkish]

Kâşgarlı, M. (2014). Dîvânu Lugâti't-Türk. Ankara: TDK [in Turkish]

Memmedova Kekeç, E. (2019). Dede Korkut Kitabı'nın Günbet Yazması'ndaki Yaşname Metni Üzerine [About the Text «Age Poetry»in Günbet copy of the Book of Dede Korkut] İCİ World of Journals, 2 (11), 31-42. [in Turkish]

Nalbant, M.V. (2016). Age and Kutadgu Bilig: A Study of the Text as an Epic. Journal of Modern Turkish Studies, 4, 179-191 [in Turkish]

Onay, Y. (2013). Understandıng of Death in Pre –Islam Turks and Applıed Burıal Methods. Gümüşhane University Journal of Social Sciences Institute. 07.01, 232-244. [in Turkish]

Orlova, Yu., Lemish, N., Matvieieva, S., Aleksieieva, O., Vainorenie, I., Safonova, N. (2022). Concept Human Age as archetypal and stereotypical mental structure in the consciousness of Ukrainian, Russian, and English native speakers. Studies about Languages Kalbų studijos, 41, 62-80. https://doi.org/10.5755/j01.sal.41.1.31960

Ospanova, G. (2016). Expressions that Beautify Death in 'Yunus Emre's Diwan'. Turkish World Journal of Language and Literature, 41, 131-149. [in Turkish]

Özyaşamış Şakar, S. (2021). Eski Türkiye Türkçesinin Deyimler Sözlüğü [Dictionary of Idioms of Old Turkey Turkish]. İstanbul: DBY [in Turkish]

Pala, İ. (1995). Yunus Emre'de Ölüm Düşüncesi [The Thought of Death in Yunus Emre]. Proceedings of the International Yunus Emre Symposium. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını. [in Turkish]

Polat, K., Yılmaz, A.E. (2022). Shadowing Death in Language: Euphemisms on Death in Safâyî›s Tezkire. Journal of Academic Language and Literature. 6(3), 302-324. https://doi.org/10.34083/akaded.1147108 [in Turkish]

Sağlık Şahin, S. (2024). Years of Age of Human Beings in Mahtumkulu's Poems Written in Age Epic Type. Folklore Academy Journal, 7, 30-46. https://doi.org/10.55666/folklor.1468033 [in Turkish]

Sözer, V. (2000). Geniş Kapsamlı Deyimler Sözlüğü [Comprehensive Dictionary of Idioms]. İstanbul: Epsilon. [in Turkish]

Şahin, H. (2021). Yunus Emre Divan'ında Organ İsimleriyle Kurulan Deyimler [Idioms Founded with Organ Names in Yunus Emre›s Divan]. International Yunus Emre and Turkish Language Information Festival on the 700th Anniversary of His Death. 7-9.05, 211-227. [in Turkish]

Şehitoğlu, M. (2024). A Look at the Conceptual Fields of Dead and Death, Living and Life in The Turkish Dictionary. Journal of Academic Language and Literature. 8(1), 354-373. https://doi.org/10.34083/akaded.1387304 [in Turkish]

Şimşek, E. (2023). Türk Halk Şiirinde "Yaşname"ler ve Yunus Emre'nin "Düşdü Gönül" adlı Şiiri Üzerine Bir Değerlendirme [An Evaluation of the «Yaşnames» in Turkish Folk Poetry and Yunus Emre›s Poem "Düşdü Gönül"]. In Honor of Prof. Dr. Bayram Durbilmez. In Memory of His 55th Anniversary. Volume: I. İstanbul: Kriter. [in Turkish]

Tatçı, M. Yunus Emre Divanı. Tenkitli metin [Yunus Emre Divan. Critical text] (İstanbul, 2008, 706 p.) [in Turkish]

Tekin, T. (2017). Orhon Yazıtları [Orkhon Inscriptions]. Ankara: Türk Dili Kurumu. [in Turkish]

Timurtaş, F. (1963). K. Şeyhî'nin Hüsrev ü Şîrîn'i (İnceleme Metin) [The Sheikh›s Husrev and Shirin (Review Text)]. İstanbul: İstanbul Üniversitesi. [in Turkish]

Toprak, F. (2020). Thoughts on Old Age and Youth in Ali Shir Nevâyî's Works. Gazi Türkiyat, 31, 1-14. [in Turkish]

Türkçe Sözlük [Turkish Dictionary] (Ankara: TDK. [in Turkish]

Utebekov, S. (2022). Divân-ı Hikmet'in Kökşetav Nüshası [Kokshetav Copy of Divan-ı Hikmet]. Çanakkale: Paradigma. [in Turkish]

Авторлар туралы мәлімет:

Утебеков Сенбек Бейсенбекович – хат-хабар үшін автор, PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан. E-mail: senuteb@gmail.com, ORCID: htts://orcid.org/0000-0003-3557-6758

Мейірбеков Асылбек Қайратбекұлы – PhD, қауымдастырылған профессор м.а., Халықаралық туризм және меймандостық университеті, Түркістан, Қазақстан. E-mail: meirbekov.asylbek@iuth.edu.kz, ORCID: htts://orcid.org/0000-0003-4609-1035

Utebekov Senbek Beysenbekovich – PhD, Khoja Akhmet Yassawi İnternational Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan. E-mail: senuteb@gmail.com, ORCID: htts://orcid.org/0000-0003-3557-6758

Meiirbekov Assylbek Kairatbekuly – PhD, Acting Associate Professor, International University of Tourism and Hospitality, Turkestan, Kazakhstan. E-mail: meirbekov.asylbek@iuth.edu.kz, ORCID: htts://orcid.org/0000-0003-4609-1035

Утебеков Сенбек Бейсенбекович – автор для корреспонденции, PhD, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Казахстан. E-mail: senuteb@gmail.com, ORCID: htts://orcid.org/0000-0003-3557-6758

Мейирбеков Асылбек Қайратбекұлы – PhD доктор, и.о. ассоциированного профессора, Международный университет туризма и гостеприимства, Туркестан, Казахстан. E-mail: meirbekov.asylbek@iuth.edu.kz, ORCID: htts://orcid.org/0000-0003-4609-1035.

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN (Print) 2616-678X. ISSN (Online) 2663-1288

ӘДЕБИЕТТАНУ/ LITERATURE STUDIES/ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2026-156-3-141-153

ХҒТАР 17.07.21
Ғылыми мақала

Е.С. Адаева[1], Н.С. Қамарова[2]*
[1]Назарбаев Университеті, Астана, Қазақстан
[2]Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау, Қазақстан
(E-mail: [1]yermek.adayeva@nu.edu.kz, [2]nagbdu@mail.ru)*

М. МАҒАУИННІҢ «ҚЫПШАҚ АРУЫ» ХИКАЯТЫНДАҒЫ ДЕКОЛОНИЯЛЫҚ САНА КӨРІНІСТЕРІ

Аңдатпа. Бұл мақалада М.Мағауиннің «Қыпшақ аруы» романына постколониялық, деколониялық сыни көзқарас тұрғысынан терең талдау жасау жасалды. Постотарлық дискурс шеңберінде аталған туындының мәдени мұра және қарсылық, бірегейлік, тарихи жады, еліктеу, екіұдай сана сияқты мәселелерді қалай қозғайтыны талданады. Мәтінді талдау арқылы шығарманың стереотиптерге, билік қарым-қатынасына және отарлық езгіге қалай қарсы тұратыны анықталады. Сондай-ақ деколониялық сындағы эпистемикалық иерархия анықталып, осы иерархиядағы қыпшақ дәуіріндегі бәдіздеу өнерінің орны көрсетіледі. Кейіпкердің билік матрицасынан ажырау мәселесі хронотоптық ауысу арқылы көрініс табатыны дәлелденеді. Нәтижесінде балама эпистемиология арқылы жазушының мазмұны да, формасы да ұлттық жаңа сыни білім ұсынатыны көрсетіледі. Романдағы кейіпкерлердің психологиялық портреті, отарлық сананың қалыптасуы мен оған қарсылық стратегиялары Франц Фанонның отарланған халықтың психопатологиясы туралы іліміне, Уолтер Мигнолоның отаршылдық билік матрицасы теориясына және Энн Добидің постколониалды сыны тұрғысынан қарастырылды. Аталған теорияларға сүйене отырып, кейіпкерлердің бойындағы өзін төмен санау кешені мен одан арылу жолдары көрсетіледі. Мақала барысында отарлық жүйенің жеке тұлға психологиясын еуропацентристік қалыпқа салу әрекеті және тарихи архетиптер арқылы болмысты қалпына келтіру процесі сияқты мәселелер де қарастырылады. Талдау нәтижесі шығарма кейіпкерлерінің гегемондық әлеуметтік-саяси құрылымдар ішіндегі бірегейлік пен қадір-қасиет үшін күресті зерттеудің нарративтік құралдары ретінде қызмет ететінін анықтайды. Сонымен қатар бұл зерттеу постколониалды дәуірдегі қарсылық, ынтымақтастық және адамгершілік нарративтерін қалыптастырудағы әдебиеттің трансформациялық әлеуетін көрсетеді.

Түйін сөздер: постотарлық сын, деколониялық сын, тарихи жады, екіұдай сана, эскапизм, иерархия, эпистемиология.

Түсті: 30.06.2026; Жөнделді: 11.07.2026; Мақұлданды: 21.09.2026; Онлайн қолжетімді: 29.09.2026

Кіріспе

Қоғамдық санадағы отарлық кешендерден арылудың маңыздылығы артып отырған қазіргі қоғамда постотарлық, деколониялық дискурсты талдауға арналған әдіснаманың, сын мен теорияның қажеттілігі анық. Осы орайда қазақ әдебиетінің туындыларын да қазіргі әдебиеттанудағы тың бағыт постотарлық теория тұрғысынан интерпретациялау керек.

Бұл әдістің басты мақсаты да мәтінді ұлттық таным, ұлттық бірегейлік тұрғысынан қайта пайымдай отырып, болмысты отарлық стереотиптерден арылту. Өйткені кеңестік жүйе социалистік құндылықтарды дәріптеп, әдебиет те кезеңнің идеологиялық құралына айналғаны белгілі. Қазіргі қазақ әдебиетінде отарлық кезеңнің салдары, тарихи жадының қайта жаңғыруы М.Мағауиннің(«Шақан шері», «Қыпшақ аруы»), Т.Әбдіктің(«Тозақ оттары жымыңдайды», «Өліара»), Т.Сәукетайдың(«Құзғын тойған қыс», «Мен жындымын»), А.Алтайдың(«Туажат», «Қызыл бөлтірік») тағы басқа жазушылардың шығармаларында көрініс тапқан. Аталған жазушыларымыздың шығармаларындағы отарлық кезеңнің ұлттың дүниетанымына тигізген терең ықпалы, рухани қарсылық формалары анықталып, әдебиетіміздің отарлық мұрадан арылу кезеңіндегі ерекшеліктері түсіндірілуі қажет. Бұндай зерттеулер ұлттық санасы өзгерген ұрпақ қалыптастыруға ықпалын тигізіп қана қоймай, әр буынның құндылықтық бағдарларын, сана трансформациясының негізгі бағыттарын айқындайды. Бұл ретте шығармаларында ұлттық мұраларға үңілу арқылы, тарихымызды қайта зерделейтін М.Мағауин шығармаларының алатын орны ерекше. Әсіресе «Қыпшақ аруы» романы кеңес кезіндегі отарлық қысымды көрсетіп қана қоймай, Дешті қыпшақтың өнері мен тарихынан сыр шертеді.

Біздің зерттеуіміздің мақсаты – М.Мағауиннің «Қыпшақ аруы» романын постотарлық, деколониялық сын тұрғысынан, мәдени тарихи тұрғыдан талдау арқылы шығарманың мазмұнындағы отарлық тәжірибенің көріністерін, тарихи жадының жаңғыруын және ұлттық санадағы рухани өзгерістерді анықтау. Нәтижесінде қазақ әдебиетіндегі отарсыздану және постотарлық сынның дамуына үлес қосу. Сондай-ақ гуманитарлық ғылымдардағы постотарлық және деколониялық әдіснамаларды қазақ әдебиетінің табиғатына бейімдей отырып, әдебиеттің ұлттық бірегейлікті қалыптастырудағы заңдылықтарын айқындау, даму парадигмасын ғылыми тұрғыдан негіздеу де мақаланың негізгі мақсаттарының бірі табылады.

Қазіргі уақытта посткеңестік мемлекеттерді байланыстыратын ортақ мақсат бар. Ол – кеңестік мұрадан ажырай отырып, жаһандану ықпалында жұтылып кетпеу. Қазақ қоғамы да постсоциалистік кеңістікте қайта құрыла отырып, өзінің ұлттық жолын тауып, дамуға ұмтылуда.

Посткеңестік мемлекеттердегі постототарлық сын мен деколонизациялауды зерделеп жүрген белгілі ғалым М.Тлостанова: «Жалпы постотарлық теория ағылшын тілді академиядан, негізінен Британ империясы мен оның бұрынғы отарлары арасындағы қатынасты зерттеуден туған дәстүр» екендігін айтады. Сондықтан да ғалым классикалық постколониялық теория КСРО-ны отарлық билік ретінде толық қамтымайтындығын жазады (Тлостанова, 2020). Сондықтан осы олқылық орын алмас үшін жалпы посткеңестік материалды талдағанда деколониялық сыни аппаратты қолдану тиімдірек болатынын айтады.

Автор бұл еңбегінде: «...Біздің тәжірибеміз постколониалық дискурстың тіліне әрдайым сәйкес келе бермейді. Мысалы, кеңестік және ерте посткеңестік ғылымда КСРО өз әрекетін басқаша сипаттады. Ол патшалық империяда, халықтар түрмесінде зардап

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

шеккен ұлттық шет аймақтың тұрғындарын азат еткен постколониалды федерация ретінде көрсетілді. Кеңестік үгіт-насихат әрі қарай өзін Ресей империясына қарсы қойды. Дегенмен олардың сабақтастығы мен өзара тығыз байланыстары, сонымен қатар кеңес өкіметінің алғашқы жылдарындағы жедел реколонизация формалары мұқият жасырылды. КСРО сырттай мультикультурализмнің театрландырылған түрлерін және жағымсыз дискриминацияның басқа да құрылымдарын қолдады, нәсілдік және этникалық ажырау орнына креолизацияны ұстана берді. Бұл Кеңес Одағының демонизацияланған Батыспен күресін көрсетеді»(Тлостанова, 2020) – деп жазады.

Расында да кеңестік кезеңде сауаттандыру, индустрияландыру сияқты модернизациялық үдерістер жүргенімен отарлық құрылым сақталып, нәтижесінде кеңестік мәдени субьект қалыптасты. М.Тлостановаңың көрсеткеніндей кеңестік риториканың басым бөлігінің жалған болғанымен қоса, оның астарында отарлауға тән нәсілшілдік, ориентализм, құрылымдық теңсіздік және басқа да кемшіліктер жасырылды. Тек бұл ретте оның формасы социализмге тән еді.

Автор постотарлық жағдайды модерндіктің «қараңғы жағында» дүниеге келген және өзінің постотарлық күйінен толық арыла алмайтын адамдардың экзистенциалық жағдайы деп қарастырады. Осы тұста «қазіргі посткеңестік қазақ субьектісі осы күйден толық арыла алды ма?» деген сұрақ туындайды. Ал отарсыздану, деколонизация – осыдан кейінгі қадам, яғни саналы таңдаумен байланысты ұғым. Сондықтан да автор ғылыми еңбегіне «Постколониялық тағдыр және деколониялық таңдау: постсоциалистік медиация» деген атау береді. Бұл тұстағы медиация жеке бір теория емес, постколониалдық пен деколониалдықты постсоциалистік тәжірибе арқылы қайта оқудың тәсілі деп түсінгеніміз абзал.

Ал деколониялық ойды эпистемологиялық қарсылық деп түсіндіретін ғалым Уолтер Мигноло отарланған халық батыстың үстем білімінің орнын өзінің жергілікті танымымен алмастыруы керек дейді. Зерттеушінің «Батыс модернитетінің қараңғы жағы»(The Darker Side Of Western Modernity) еңбегінде колониалдылық пен деколониалдылық ұғымдары нақты деректерге сүйене отырып, жақсы талданады(Mignolo, 2011). Уолтер Мигнолоның тұжырымдамасына сәйкес отарсызданудың ең басты мәселесі – мемлекет тәуелсіздік алғанымен әлі де Батыс модернитетінің «қараңғы» жағында қалуы. Ғалымның пікірінше модерндік отаршылдықсыз өмір сүре алмайды. Олар бір-бірінен бөлек емес, бір құбылыстың екі жағы. Мәселен, Еуропа өзін прогрессивті, дамыған деп көрсеткенде, ол бір мезгілде әлемді артта қалған, дамымаған деп белгілейді. Бұл ретте Кеңес Одағының да өзін алдыңғы қатарлы, ағартушы ретінде ұсынуы да осы модерндік немесе отаршылдық логикасының бір түрі. У.Мигнолоның бұл пікірі жоғарыда тоқталып кеткен М.Тлостановаңың пікірімен де үндеседі. Дәл осыны М.Тлостанова «постсоциалистік отаршылдық» дейді. Сонымен қатар ғалым бұл еңбегінде отарлаушы билік матрицасымен таныстырады. Ол бұл матрицаны енгізгенде Анибал Кихаоноң «биліктің отарлық сипаты» идеясына сүйенеді (Quijano, 2024). У.Мигноло осы орайда отаршыл биліктің өзара байланысты төрт салада жұмыс істейтінін көрсетеді: экономика(жер, еңбек, ресурс бақылауы); билік немесе басқару(мемлекеттік институттар, азаматтық); гендер мен сексуалдық (отарлық норманы отбасы, жыныс қатынастарына тарату); білім мен субьективтілік (эпистемология, кім «білім» жасайды) (Mignolo, 2011). Соңғысы У.Мигноло үшін маңызды. Ол отарлықты бірінші кезекте эпистемикалық құбылыс деп қарайды.

Бұл еңбегінде автор орталық және периферия деген ұғымдарды да қолданады. Себебі колониализм аяқталғанымен орталық пен периферия арасындағы иерархия

аяқталмайды. Автор бұрынғы колония болған мемлекеттерге батыс елдерінің тек шикізат қоймасы ретінде ғана қарайтынын, батыс өркениетінің өз білімін ғана жалғыз ақиқат ретінде көрсететінін айтады.

Енді осы құбылыстардың «Қыпшақ аруында» қалай көрініс тапқанын саралап көрейік. Ары қарай мақсатымызға сәйкес романдағы еліктеу, екіұдай сана, гибридтілік сияқты постотарлық дискурстық көріністер мен М.Мағауиннің деколониялық ойды қалай жүзеге асырғаны пайымдалады. Екі теориялық дәстүр салыстырмалы түрде қолданылады.

Зерттеу әдістері.

Зерттеу жұмысында қолданылатын әдіснамалық негіз – деколониялық теория мен постотарлық дискурстық талдау. Бұл арқылы мәтіндегі кеңестік, отарлық биліктің көріністері айқындалып, аталған шығарманың ұлттық санаға ықпалы жаңа қырынан ашылады. Кейіпкердің екіұдай, қос сана позициясын көрсетуде субьектілік құрылымдық талдау жасалады. Сондай-ақ сипаттау, жүйелеу, топтастыру, дискурстық, нарратологиялық, салыстырмалы әдістер де белсенді қолданылады. Осы әдістердің үйлесімі зерттеудің толық әрі жан-жақты жүргізілуіне мүмкіндік береді.

Әдебиетке шолу.

Қазақ әдебиеттануында «Қыпшақ аруы» романының поэтикасы, ондағы архетиптер, стиль және ұлттық идея тұрғысынан жазылған бірқатар зерттеу еңбектер бар. Мәселен, Қ.Байтанасова мен А.Қасен(2024) еңбектерінде романдағы мифтік мотивтер қызметі қарастырылса, А.Ахметова(2023) зерттеуінде шығармадағы мистикалық хронотоп зерделенген. А.Смагулова мен К.Толеубаева(2023) романдағы драматизм мәселесін сараласа, А.Тойшанұлы(2020) романның көркемдік, формалық сипатын қарастырады. Ж.Әскербекқызы мен А.Мырзахмет ғылыми еңбектерінде романдағы архетип мәселесін зерттеу нысанына алса, Ж.Сәбит романды тұлғаның екіге жарылуы аясында талдаған. Сонымен қатар романды тарихи дискурс тұрғысынан талдаған А.Жакулаев пен С.Такировтың(2023), шығармадағы нарративтік модельді сөз еткен С.Айтуғанова мен А.Сейпутановаың(2025) да зерттеулерін атап өтуге болады. Аталған ғалымдардың зерттеулерінде шығарманың стилін Т.Әбдіктің «Оң қол» әңгімесімен, Оскар Уайльдтың «Дориан Грейдің портретімен» салыстыра қарастырған пікірлер кездеседі. Алайда роман постотарлық, деколониялық сын тұрғысынан қарастырылмаған. Біз осы орайда шығарманың әдеби-мифопоэтикалық зерттелуін аталған теориялармен байланыстырдық. Осы бағытта әлі де тереңірек зерттеулер жүргізіліп, әдістемелік негіздер кеңейтілу қажет.

Сонымен қатар көрсетілген мәселелерді талдау барысында деколониялық, постотарлық заманауи академиялық еңбектерге сүйендік. Олардың қатарына Э.Саид, Х.Бхабха, Г.Спивак, Э.Доби, У.Мигноло, М.Тлостанова тағы басқа ғалымдардың еңбектері кіреді. Жалпы постотарлық зерттеулер, постотарлық сын ғылыми бағыт ретінде XX ғасырдың 1980 жылдары қалыптасты. Ол постструктурализм аясында Мишель Фуко (1926-1984), Жак Деррида (1930-2004) және Жиль Делёз (1925-1995) сынды ойшылдардың идеяларының ықпалымен дамыды. Қазіргі постотарлық теорияның бастауында Франц Фанон тұр. Ол өзінің «Black skin, white masks» («Қара тері, ақ бетперде») еңбегінде отарлануға ұшыраған адамдардың психопатологиясын қарастырады. Ал оның теориялық негізін қалаған үштікке Эдвард Саид (1935-2003), Гаятри Спивак (1942) және Хоми Бхабха (1949) жатады. Аталған ғалымдар еңбектері Батыс отарлауының Шығысқа

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

ықпалын, ориентализм дискурсын, мәдени үстемдік пен гегемонияны талдауға бағытталған. Ал деколониялық зерттеулер (В.Миньоло, А.Кихано, М.Тлостанова) бұрынғы отарлық тәжірибенің қазіргі кезеңдегі жалғасын көрсетіп, санадағы отарлау қалдықтарын жоюды көздейді. Яғни постотарлық талдау отаршылдықтың салдарын ашуға бағытталса, деколониялық талдау бұрынғы отарлық жүйенің ықпалын жоюға, мәтінді ұлттық таным тұрғысынан қайта оқуға ден қояды. Аталған ғалымдардың теориялық еңбектеріндегі ой-пікірлерді шығарманы талдау барысында негіз еттік.

Зерттеу нәтижелері мен талқылау.

Сонымен романдағы әрекет иелері – өнер адамдары. Әңгімеші автор мен мүсінші-кейіпкер айналып келгенде бір тұлғаның қосарлы бейнелері. Бұл туралы А.Қасен мен Қ.Байтанасова: «Мифтік құбылушылықтың яғни өзгерудің қарапайым түрі – бір түрден екінші түрге ауысу болса, заманауи көркем әдебиетте осы мотив барынша күрделеніп, терең мән иеленіп жаңа сипатта көрінді. Мифтік танымдағы жанның бөлшектері, тіршілік иесінің екінші «сыңары», қосарлы жан туралы мотивтерден бастау алған кейіпкердің «екіге жарылуы» да осы құбылушылықпен, мифтік өзгерумен тамырлас... Бір кейіпкердің екіге жарылуы постмодернистік әдебиетте жиі кездесетін мотив» екендігін айтады(Қасен, Байтанасова, 2024). Бұны шығармадағы мына үзіндіден де айқын көруге болады. «Жазу мен мүсін емес. Саржан мен Мұхтар... Қаны жалғас, жаны туыс, мақсат-мұраты ортақ. Екеуіміз – бір кісі. Қай заманда жасасақ та. Сен деген – Мен. Мен деген – сен. Біртұтас тұлғамыз»(Мағауин, 2026), – деп толғанады кейіпкер. Демек, хикаяттағы Саржан мүсінші жазушы Мұхтар Мағауиннің өзгерген мені, яғни «екінші бейнесі» деп қабылдаймыз.

Бұл тұста оқырман ретінде Саржан мен авторды бір образ, қазақтың образы деп қарасақ, қазақ қоғамының екі түрлі кейіпте болғанын көруімізге болады. Бірі жат жұртқа еліктеген, өз мәдениетінен хабары таяз адам болса, екіншісі өз мәдениеті мен тарихы үшін күресетін жанашыр жан. Осы тұста М.Мағауиннің тұлғаның екіге жарылуын көрсетіп, қарама-қайшы көзқарастағы екі бейнені сомдауы – отарлық кезеңді сынау мақсатында таңдалған әдіс деп пайымдауға болады.

Шығармадағы кейіпкер мүсінші Саржан – рухани тамырынан ажыраған қазақ. Романның басында біз Саржанды өте табысты, атақты мүсінші ретінде көреміз. Ол көптеген марапаттарға қол жеткізген. Ленинградта оқып, Үлкен Өнер академиясын бітірген. Оның көзқарасынан және іс-әрекеттерінен Кеңес кезіндегі қазақ қоғамындағы отарлық сананың белгілерін байқауға болады. Жасаған мүсіндері де идеологияға сай сомдалған. Жазушымен кездескенде де өз ойын орыс сөздерін араластырып жеткізеді. Бұл өзгерістер еліктеудің, яғни мимикрияның белгісі. Бұл терминді постотарлық сынға енгізген белгілі ғалым Хоми Бхабха (Homi Bhabha, 2004). Бұл отарланған субьектінің отарлаушының мәдениеті мен мінез-құлқына еліктеуі, бірақ оны ешқашан толық қайталай алмауы.

Алайда осындай атақ-даңқына, беделіне қарамастан мүсіншінің ішкі жан дүниесі үлкен дағдарыста. Жазушы кейіпкердің бұл психологиялық жағдайын тамаша суреттеген. Өзі жасаған ескерткіштерге көңілі толмайды. Мысалы, «Очередная халтура. Тағы бір халтура... Осылайша өмір өтеді»(Мағауин, 2026). Бұл үзіндіден мүсіншінің жұмысынан қажып шаршағаны емес, «екіұдай сананың» (double conciences)иесі екенін көреміз. Саржан өзінің ұлттық тамырын біледі. Өзінің қазақ даласының перзенті екенін түсінеді. Бірақ Ол империяға қызмет етіп, олардың идеологиясын дәріптейтін мүсіндер жасауға мәжбүр болды. Мысалы, Ақмоладағы «Тың игерушілерге» мүсін

жасайды. Нарратордың көзқарасы бойынша бұл мүсін қазақ жерінің өркендеуінің емес, қайта қорлауының символы болып табылады. Жазушы Саржанға бұл мүсін туралы былай дейді: «Міне, мына жердің иесі біз! Алдық! Табанға салдық!» деген өктемдік, астамшылық анық байқалады. Көтеруші емес, таптаушы. Игеруші емес, қорлаушы!». Ең қызығы Саржан бұл шындықты іштей біледі. Ол бала кезінде Көкшетаудай қасиетті жердің, құйқалы топырақтың қалай қорланғанын, қалай тапталғанын көзімен көрген. Бірақ соған қарамастан биліктегілердің тапсырысын орындап, оларды батыр қылып көрсеткен. Ал кеңестік түсінік бойынша нағыз ер, батыр болып көрсетілген Алматыдағы «Революция ерлеріне» арналған ескерткішті баяндаушы бүгінгі көзқарас тұрғысынан «Әрине, жендет. Топас, дүлей» деп бағалайды. Осы екіұдай сезім – өзінің халқын аяу және сол халықты қорлаған империяға қызмет етіп, табыс табу – оның жан дүниесіне әсер етпей қоймайды. Мүсінші өзінің ұлттық болмысы мен кеңестік тұлғасының ортасында қалады. Бұл кеңес одағының Саржанның екіұдай, қос санасының қалыптасуына ықпал еткенін көрсетеді.

Постотарлық әдеби сында тағы бір назар аударатын «жатсыну» мәселесі. Саржан психологиясындағы тағы бір ауыр жарақат – оның мәдени жатсыну сезіміне ұшырауы. Ол сол тұстағы қазақ қоғамынан да, орыс қоғамынан да өзіне толық рухани орын таба алмайды. Отарлаушылардың мәдениетіне жақындау үшін, соларға толық сіңіп кету үшін ол Ленинградта оқып жүргенде орыс қызына үйленген. Бірақ бұл неке оған бақыт әкелмейді, керісінше бақытсыздыққа ұшыратады. Жеке өмірі туралы жазушыға: «Әйел орыс еді. Ленинградта оқу кезінде алған. Ақыры кетіріп тындым. Тым тәуір көріп едім. Сөйтіп былғандым. Өткен жылы. Әлі жуынып, тазарып біткем жоқ», - дейді(Мағауин, 2026). Бұл үзіндідегі «былғандым», «тазарып біткем жоқ» деген тіркестер өте терең психологиялық мағынаға ие. Бұл жерде Саржан физикалық түрде емес, рухани түрде өзін лас сезінеді. Оның отарлаушылардың әлеміне кіру әрекеті, олардың мәдениетімен толық интеграциялануы мүсіншіні бақытсыз етті. Бұл ретте Э.Доби: «колониялық жүйе адамды өзінің кім екенін ұмытуға мәжбүрлейді, сонымен бірге оны толыққанды «өзінікі» ретінде де қабылдамайды», – деген пікір айтады(Dobi, 2011). Саржан өзінің ұлттық дүниетанымына, табиғатына қайшы келетін өмір сүргені үшін өзін кінәлі сезінеді. Бұл тұста автор ұлтаралық некені емес, империямен рухани некені, жүйеге бағынуды метафора ретінде көрсетіп тұрған тәрізді. Саржанның жан-дүниесі осы рухани ластықтан тазаруды, шынайы ұлттық тамырына оралуды аңсайды.

Саржанның психологиялық дағдарысы ежелгі қыпшақ тас мүсіндері туралы кітапты көргенде күрт өзгереді. Империялық көзқарас немесе еуроцентризм(өз мәдениетін жоғары қойып, басқаны төмендету) оның бойына қазақтарда ешқашан мүсін өнері болмаған деген жалған идеологияны сіңірген. Тіпті терең білімі бар Саржанның өзі де бұған сеніп қалған. Ол: «қазақта мүсін өнері болмаған» деп налиды.

«– Оның үстіне, – деді Саржан, – бізде бұл салада ұлттық дәстүр жоқ. Сендер, әдебиетіміз сондай, тарихымыз сондай деп қанша мақтанғанымен, қазақта мүсін... мүсіншілік өнер атымен болмаған ғой!...

– Неге? – дедім мен. – Ежелгі түрік, ескі қыпшақ дәуірі ше?

– Каменная баба ма? Тас қатындар?

– Қатын емес, баба! – дедім мен аз-маз шамданып. – Орысша айтқанда, дед, предок – ата-баба мүсіні. Әрине, әйел мүсіндер де бар. Ана. Кейінде жерге ие болған орыс ағайындар ежелгі, түрікше есімімен «Баба» - «Предок» деп атай келе, уақыт озғанда өз тіліндегі омоним сөзбен мағыналас ұққан.

– Солай де. Яғни, ата-баба тұлғасы...

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

– Солай. Жалпы атауы – балбал.

– Бірақ бұларың тым жабайы ғой. Жайдақ – примитив.

– Шын жайдақ – бүгінгі мүсін өнері, - дедім мен шынымен шамданып.

Не бар? Сыртқы ұқсастық, жадағай көшірмеден басқа. Арзан айқай, дөкір идеология!

Саржан менің бетіме аңыра қарап, қалт тоқтады. Қарама-қарсы тұрмыз.

– Сонда... деді ешқандай кейіссіз, әдепкі әуезімен. – Бұл... балбалдардың мәнісі неде?

– Ежелгі грек, рим, бүгінгі советтік мүсін өнерінің мән-мағынасы қандай

болса, көне түрік-қыпшақ мүсіндерінің мән-мағынасы да сондай. Тек өзіндік ұғым, наным ерекшелігімен.

– Яғни?...

– Сұлулық туралы таным. Ұлттық идеология. Төл тарих.

Этнография» (Мағауин, 2026).

Бұл тұста Саржанның өзінің мәдениетінен қаншалықты алыстап кетіп, оның санасының отарлаушының идеологиялық ықпалына ұшырағанын байқаймыз. Бұл құбылыс туралы Франц Фанон: «Отарланған адам метрополияның мәдени нормаларын қаншалықты жақсы меңгерсе, ол өзінің джуниглиінен соншалықты алыстайды және өзінің қара нәсілдігінен бас тартқан сайын ақ нәсілдіге жақындай түседі», - дейді (Фанон, 2008). Саржанның Ленинградта алған білімі мен европалық талғамы оны өз тамырынан алыстатып жіберген.

Осы үзіндідегі кейіпкерлердің баба мен предок сөздері туралы диалогы тек тілдік қақтығыс емес, рухани мағыналы қақтығыс. «Каменная баба» деген тіркес түркілік мәдениетті төмендетіп, тұрпайы етіп көрсеткен отарлық түсінік. Ал осындағы «баба» сөзі – ұлттың арғы тегінің киелі атауы. Нарратордың: «Қатын емес, баба! Орысша айтқанда предок, ата-баба мүсіні» деп айтуы тіл арқылы руханиятымызды деколонизациялау болып табылады. «Тіл арқылы халықтың болмысын, ойлауын өзгертуге болады. Отарлық үстемдіктің ең қауіптісі – тіл» (Нгуги ва Тхионго, 1986).

Шығармадағы дәл осы сәт «өздік»(отарлаушы билік) эпистеманың үстемдігін көрсетеді. Кеңестік санада қалыптасқан «өркениетті өнерге» табыну, өз ұлтының мәдениетіне күмәнмен қарау – отарлық сананың айқын белгісі. Империялық саясат ежелгі қыпшақ мүсіндерін «каменная баба»(тас қатын) деп мазақ етіп, олардың мәдениетін төмендеткен. Бұл Энн Добидің еңбегіндегі басқаны кемсіту немесе бөтенсіту, өзге ретінде көрсету (othering) үдерісіне толық сәйкес келеді. Ғалым бұл жағдайды: «жаулап алынған халықты «жабайы» немесе «бөтен» ретінде көрсету – отарлаушы психологиясы. Отарлаушылар үшін жергілікті халықтың өнері болмау керек», – деп түсіндіреді (Dobi, 2011).

Бірақ баяндаушы оған бұл мүсіндердің мағынасын түсіндіргенде және Саржан кітаптағы мүсіннен бабалары қалдырған ғажайып өнерді, тазалық пен сұлулықты көреді. Кітапта суреттегі Қыпшақ аруы «Бар тірліктің бастауы, ару ана... Құт-береке! Ырыс-дәулеттің мәйегі, ұрпақтың анасы»(Мағауин, 2026) ретінде суреттеледі. Ол мұны жай ғана тас емес, мың жыл бұрынғы дана мүсіншінің қолынан шыққан ғаламат туынды деп таниды. Қыпшақ қызы мүсінін көрген соң санасында бұрынғы даланың, ата-баба рухының үні қайта тіріледі. Оның ішкі дүниесінде отарлаушының эстетикалық нормалары мен отарланған қазақтың тарихи жады соқтығысады.

Гаятри Спивак айтып кеткен «үнсіз қалған субъект» осы кейіпкердің ішіндегі үн, ал Қыпшақ аруы сол үннің символы, бейнелік тұлғасы. Арудың бейнесі ұлттың архетипі және ол тек бір адамның елесі емес, ұжымдық жадының елесі. Әр қазақтың ішінде

осындай рухты бейнелейтін «елес» – «Қыпшақ аруы» бар секілді. Ал оны көру немесе жоғалту М.Тлостановаңың пікірінше ұлттың бірге қабылдайтын таңдауы.

Қыпшақ аруының мүсінін көрген соң Саржанның дүниетанымына өзгеріс енеді. Бұл кейіпкер психологиясындағы үлкен трансформацияның баспалдағы еді. Мүсіннің Саржанның жүрегін жаулап алғаны сонша ол тіпті түн ортасында жазушыға қоңырау шалып, өзінің мүсінді қайта сомдамақ екенін жеткізеді. Арада уақыт өте келе Саржан автордан тіпті қыпшақтар туралы сұрай бастайды.

Баяндаушы кейіпкеріміз «біздің олардың жұқанасы екенімізді, ғылымда, өнерде, олардың тарихы мен мәдениетін жандандыруға болатынын» жеткізеді(Мағауин, 2026). Саржанның бойындағы осындай қызығушылықтың пайда болуы – отарлық санадан арылу үдерісінің басталуы деп айтсақ болады. Осыдан соң оқиға өрбіп, Саржан ерекше оқиғаларды бастан кешіре бастайды. Кейіпкер өзінің қыпшақ дәуірінде өмір сүргенін анықтайды. Қыпшақ аруы болса, оның жары болып шығады. Осы орайда Э.Доби еңбегіндегі нативизмге(nativism) тоқтала кетейік. Бұл зерттеуде көрсетілгендей постотарлық кезең жазушылары ұлттық мәдени негіздерді саналы түрде, кейде тіпті әдейі қолдану арқылы ұлттық болмысты қайта табуға, жандандыруға тырысады(Dobie, 2011). Саржанның кенеттен өзгеруі, өз мәдениетіне қызығушылық танытуы – отарлауға дейінгі ұлттық мәдениетті қайта жаңғыртуға бағытталған қадам. «Қыпшақ аруы» романында дәл осы құбылыс мистикалық бейне Саржан арқылы айқын көрінеді. Яғни кейіпкер трансформациясы оқырманға отарсыздандудың басталып кеткенін көрсетеді.

Сонымен Саржанның психологиялық мәселесі оның «екіұдай сана» мен «мәдени жатсыну» дертіне шалдығуында екенін көреміз. Ішкі дағдарыс неден, қалай пайда болғанына жоғарыда тоқталдық. Ол империяның қолжаулығына айналғанын, өзінің ұлттық тамырынан ажырап, өнерін «халтураға» айырбастағанын түсінген кезде ішкі дағдарысқа ұшырайды. Қыпшақ аруының бейнесі оның жоғалған ұлттық жадын оятты, бірақ бұл ояну оған тым ауыр тиеді. Оның отарланған, жаралы санасы мынандай таза, тәуелсіз, асқақ ұлттық тарихтың құдіретін көтере алмайды. Ол осы жоғалған тарихқа, мистикалық өткен шаққа ғашық болады. Бұл жағдай оның қазіргі Кеңес жүйесінен, өзінің халтураға толы жалған өмірінен бас тартып, қиялындағы мың жыл бұрынғы қыпшақ әлеміне кетуіне себепкер болады. Мұны постотарлық теорияда Э.Доби эскапизм(escapism) – шындықтан қашу деп атайды. Бұл отарланған адамның қазіргі зорлық-зомбылыққа толы әлемнен құтылу үшін өткен идеалды тарихтан психологиялық пана, қорғаныш табуы. Ол өзін мың жыл бұрынғы қыпшақ мүсіншісімін деп санай бастайды, өйткені тек сол жерде ғана ол өзін еркін әрі тәуелсіз сезінеді.

Автор Саржан бейнесі арқылы отарлық сананың адам психологиясына қалай әсер ететінін көрсетеді. Ұлттық санасы жоқ, басқаларға соқыр еліктеген адамның түбі Саржан сияқты рухани трагедияға әкелетінін осы шығармадан көруге болады. Біз бұл талдауларда постотарлық теорияның негізгі ұғымдарына тоқтала отырып, шығармадағы отарланған кейіпкердің психологиясын көрсетуге тырыстық.

Осы орайда ғалым У.Мигноло үстемдіктен арылу үшін отарланушы елдер мәдениеттерін қайта жаңғырту арқылы отарлық жүйеден плюриверсалды жүйеге өтуін ұсынады. Демек төл мәдениетпен танысу – отарлық ойдан бас тарту құралы. М.Мағауин де дәл осы ойды көздеп, өз кейіпкері арқылы бүкіл ұлттың жадын оятуға тырысады. Өзінің түпкі төл мәдениетін, тарихын, рухани тамырын таныған адам ғана шынайы еркіндікке жететінін көрсеткісі келген деп пайымдауға болады. Балбал тастар – ұлттың мәдени-генетикалық коды, ал оларды тану – отарлық үстемдіктен арылудың жолы.

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

Бұл романдағы Саржан бейнесі жеке адамның ғана емес, тұтас ұлттың отарлық психологиядан арылу жолын бейнелейді. Жазушы балбал тастар мен тарихи жады арқылы ұлттың өз тамырын қайта тануын, өзін «өзге» емес, «өз» ретінде мойындауын мақсат етеді. Яғни роман отарлық психологиядан арылу, өз мәдениетін қабылдап, дәріптей білу – нағыз еркіндік, нағыз ұлттық сананың жаңғыруы екенін көрсетеді. Бас кейіпкердің отарлық санадан біртіндеп арылып, өз тарихын қайта тануы, оған оралуға бел бууы – автор көрсеткісі келген деколонизацияның негізгі көрінісі. Ал Саржан Көбеков бейнесі – мәдени деколонизацияның символы деп көрсетуімізге болады. Ол «халтурадан» бас тартып, өзіне жақын, жанына жылы өнерді таңдайды. Бұл империялық мәдени саясатқа тікелей қарсылық. Ғалым Стюарт Холл мәдени бірегейлікті тұрақты емес, үнемі қалыптасатын үдеріс ретінде түсіндіреді. Оның пікірінше диаспоралық және постколониялық қоғамдар өткенін қайта түсіндіру арқылы жаңа бірегейлік құрады. Ол «жаңа этникалықтар» ұғымын енгізіп, қазіргі мәдени сәйкестік бірнеше қабаттан тұратынын айтады (Hall,1990). Бұл дегеніміз тарихи жады, қазіргі тәжірибе, болашаққа бағытталған көзқарас. Саржан бейнесі дәл осы үш қабатты біріктіреді: өткен – қыпшақ мұрасы, шығармадағы кеңестік қысым, болашақ ұлттық өнердің қайта тууы.

Империялық дискурста қазақ тарихы көбінесе артта қалған, көшпелі, өркениетсіз ретінде көрінеді. «Қыпшақ аруы» бұл репрезентацияны бұзды. Қыпшақ мәдениеті – жоғары өркениет, балбал өнері – күрделі эстетикалық жүйе, тарих – мақтаныш пен отарланған азаматтың өзін-өзі тану көзі. Романда ашық саяси күрес жоқ. Бірақ постколониялық теория қарсылықтың әрдайым қарулы күрес емес екенін көрсетеді.

Шығармадағы Саржанның қосарлы бейнесі – нарратор-жазушы. Туындыда оның да идеологияның қысымын көргені бірнеше жерде көрініс табады. Жазушының ұлттың санасын оятуға тырысқан бірнеше шығармасы «бар тиражын жинатып алып, макулатураға туратып жіберді. Кәмпескеге түсіп, тыйым салынды»(Мағауин, 2026). Бұл әрекет те ұлт зиялысының дауысының қалай басылғанын көрсетеді. Бұл тек «түкке тұрғысыз не жағымсыз» шығармаларды жою әрекеті емес, ұлттың тарихи жадысының жанданып, халықтың рухани отарсызданауынан қорқу. Психологиялық, эпистемикалық үстемдік орнамаған жағдайда ұлтты басқару қиын болады. Бұны отарлаушы билік жақсы түсінеді.

Кеңестік дәуірде ресми идеология ұлттық тарихты ғана қайта жазып қойған жоқ, көркем әдебиет ісіне де араласып, кейіпкерлер мен оқиғаларды да өздеріне ыңғайлы, керекті тұсынан көрсетуге тырысты. Бұл істе Главлит(Главное управление по делам литературы и издательств) басты рөл атқарды дейді зерттеуші Х.Ермолаев (Ermolaev,1997). Бұл басқарма баспа ісі, радио және көркем шығармаларға қатаң бақылау жүргізіп, идеологияға сай келмейтіндерін қысқартып, жарияламауға құқылы болды. 1931 жылғы ереже бойынша Главлит жарияланатын материалдарды саяси, экономикалық, идеологиялық тұрғыдан сүзгіден өткізетін еді. Сол кезеңдегі көптеген ақын, жазушылардың шығармалары идеологиялық талаптарға сай келмесе немесе Одақ үшін қауіпті тақырыптарды қозғаса, олар қысқартылып, жарияланбайтын еді (Ermolaev,1997). Мәселен, аштық туралы суреттердің, бейнематериалдардың мүлдем жарияланбайтыны немесе жеңілдетілген формада ұсынылатыны айтылады. Бұл шығармада да идеология мен цензураның байланысы көрсетілген. Жазушының партияның тапсырысына сай келмейтін шығармаларының макулатураға кетуі кеңестік жүйенің осындай жасырын механизмдерін әшкерелейді.

Отарлаушы мен отарланушы арасындағы қатынасты Франц Фанон еңбегінде Октав Манони Просперо кешені ұғымы арқылы түсіндіреді. Бұл атау У.Шекспирдің «Дауыл» шығармасындағы кейіпкердің есімімен байланысты. Мұндағы Просперо, яғни отарлаушы тұлға өзге халықты тең құқылы деп қабылдай алмайды. Ол тек үстемдік жүргізуге ұмтылып, басқаны төмен санау арқылы ғана өзінің жоғары екенін сезінеді. Шығармадағы жазушы-нарратор мен Саржанның трансформациясы да дәл осы Просперонының бақылауынан шығу әрекетінен басталады. Жоғарыдағы сөз болған кітаптың бар тиражының тарауға кетуі кейіпкерге үрей мен агрессия әкелген интеллектуалдық отарлаудың ең ауыр формасы деуге болады. Ал отарланған адамның бойындағы агрессия отарлаушыға бағытталмаса, адамның ішкі жан-дүниесіне теріс әсер етіп, қасіретке әкелетінін Ф.Фанонның еңбектерінен көреміз. Бірақ М.Мағауин кейіпкері бұл ашуды шығармашылыққа, яғни эпистемиологиялық мойынұсынбаушылыққа айналдыра білді. Жоғарыда тілге тиек еткен Саржанның да Просперо әлемінен, яғни кеңестік шындықтан еркін қыпшақ даласына кетуі отаршылдық сананы толық жеңгендігінің көрінісі болып табылады. Бұл қашу арқылы кейіпкер ішкі әлеміндегі отаршылдық жарақаттардан арыла бастайды. Ол енді өзін басқаның көзқарасымен емес, өз тарихының биігінен бағалайды. Бұл құбылыс отарсызданудың, деколонизацияның тек саяси ғана емес, терең психологиялық және экзистенциалды процесс екенін дәлелдейді. Демек, бұл роман отаршылдықтың адам психологиясына тигізген зардабын көрсетіп қана қоймай, одан шығудың интеллектуалды жолын көрсеткен шығарма. Кейіпкердің психологиялық эволюциясы өзін төмен сезінуден өзін-өзі табуға дейінгі жолды көрсетеді. Саржанның 1173 жылға өтіп кетуі бұл тарихтан қашу емес, ол империя таңған жалған шындықтан өз ұлтының шынайы уақытына оралу болып табылады. Саржан мен нарратор Мұхтарды жай ғана әдеби кейіпкерлер емес, отарлық матрицасына қарсылық танытқан деколонияланған сананың үлгілері ретінде танимыз

Романдағы Қыпшақ аруының бейнесі бүтін бір ұлттың жоғалған болмысына, жойылған естеліктеріне деген сағыныш символы іспетті. Әлем әдебиетіндегі А.С.Пушкиннің Татьянасы орыс ұлтының болмысын бейнелесе, шығыс мәдениетінен сыр шертетін Низамидің Ләйлісі, Шекспирдің Джульеттасы өз ұлтының болмысын әлемге танытып отыр.

Шығармадағы Айсұлу бейнесі де қазақтың ұлттық болмысын көрсетіп қана қоймай, тарихпен біте қайнасып, өткен мен бүгіннің арасын жалғайды.

Хикаяттың негізі ретінде әйел бейнесінің таңдалуының өзіндік мәні бар және оның маңызы бейненің символдық миссиясында жатыр. Қыпшақ қызы өткеннің үні мен бүгіннің тынысын бойына сіңірген. Ол ұлттың ар-намысы мен рухының, тазалығы мен руханиятының айнасына айналған. Қыпшақ аруының бейнесі тарихи сананы ғана емес, эстетикалық кодты да жаңғыртады. М.Мағауин сұлулық идеалын жаңғырта отырып, оны рухани мәдениеттің бөлшегі ретінде көрсетеді.

Қорытынды.

Қорыта айтқанда біз бұл мақаламызда:

– М.Мағауиннің «Қыпшақ аруы» романын постотарлық, деколониялық сын тұрғысынан қарастырдық;

– Отарлық биліктің гибридтілік, мимикрия, қос саналық сияқты дискурстық тетіктеріне талдау жасалынды;

– Мүсінші Саржанның екі дискурс аясында тұрған гибридті

тұлға екені көрсетіліп, отарланған сананың психологиясы Саржан бейнесі арқылы қарастырылды;

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

– «Құт пен кие туралы ұғымның мәңгілік көрінісі» ретіндегі бұл шығармада кеңестік отарлық санадан құтылу керектігі тікелей көрсетіледі деген қорытындыға келдік.

Бернард Шоудың: «болмыс даналығы үнемді: ондағы бар жаңа ескіден жасалады» деген пікірі бар. Осы тұрғыдан алғанда, біздің бүгініміз – ол өткеннің өзгерген формасы, яғни тарихи санамызды танымай, болашаққа нық қадам баса алмаймыз. Л.Кирзнер мен С.Манделлдің еңбегінде «постотарлық әдебиеттің басты нысаны – мәдени сәйкестікті жоғалту және оны қайта табу, себебі ол мәдени тұрғыдан ығыстырылған халықтардың отарлық үстемдік жағдайында өз болмысын қайта тану жолындағы күресін көрсетеді»(Kirszner, Mandell, 2011), – деген пікір бар. Тарихи сана, төл мәдениет арқылы ұлтты оятуды көздеген Мұхтар Мағауин қыпшақ дәуірін бүгінмен байланыстыра отырып, ұлттық болмысымызды қайта табуға жол көрсетеді.

Тәуелсіздік тек саяси немесе экономикалық еркіндікпен шектелмейді. Ол ең алдымен сананың еркіндігі, тарихи жадының қалпына келуі және өз мәдениетіңді империяның өлшемдерінсіз өз биігіңде бағалай білу. Бұл шығарма сонысымен де бүгінгі күні де өте өзекті мәселені қозғайды деп есептейміз. Себебі сананың деколонизациясы әлі де жалғасып жатқан күрделі процесс болып табылады.

Мүдделер қақтығысы, алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

Авторлардың қосқан үлесі

Е.Адаева зерттеу жұмысының негізгі идеясын ұсынып, тақырыптық бағытты айқындады, сондай-ақ зерттеу материалдарының басым бөлігін саралап, жүйелеуге жетекшілік етті. Н.Қамарова зерттеу деректерін жинақтап, алынған нәтижелерді нақтылып, мақаланың рәсімделуін қамтамасыз етті. Сонымен қатар, мазмұндық тұтастығы мен ұсынылған деректердің дәйектілігін талдауға да белсенді атсалысты.

Әдебиеттер тізімі

Мағауин М.(2026). Қыпшақ аруы. Қарағанды: Qasymkitap. 3-158

Қасен А.Т., Байтанасова Қ.М. (2024) Мәтіндегі мифтік мотивтердің қызметі (М. Мағауиннің «Қыпшақ аруы» хикаяты негізінде). Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы, 147(2), 192-202.

Тлостанова, М. (2020). Постколониальный удел и деколониальный выбор:

постсоциалистическая медиация. Москва: Новое литературное обозрение, https://nlobooks.ru/magazines/novoe_literaturnoe_obozrenie/161_nlo_1_2020/

Aníbal Quijano (2024). Foundational Essays on the Coloniality of Power. Duke University Press Books, 496

Bhabha, H. (2004). The Location of Culture. London, New York: Routledge Classics.

Dobie, A. B. (2011). Theory into practice: An introduction to literary criticism (3rd ed.). Cengage Learning. 204-227

Fanon, F. (2008). Black skin, white masks. Pluto Press. London, Kingdom

Hall, S. (1990). Cultural Identity and Diaspora. In J. Rutherford (Ed.), Identity: Community, Culture, Difference (pp. 222-237). London: Lawrence & Wishart.

Herman Ermolaev (1996). Censorship in Soviet Literature, 1917-1991. Bloomsbury Publishing.

Kirszner, L. G., & Mandell, S. R. (2011). Theory into practice: An introduction to literary criticism. Boston, MA: Cengage Learning.

Mignolo, W. (2011). The Darker Side of Western Modernity: Global Futures, Decolonial Options. Duke University Press.

Ngũgĩ wa Thiong›o (1986). Decolonizing the Mind: The Politics of Language in African Literature. James Currey Ltd. Heinemann.

Е.С. Адаева[1], Н.С. Камарова[2]
[1]Назарбаев Университет, Астана, Казахстан
[2]Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, Актау, Казахстан

Проявления деколониального сознания в повести М. Магауина «Кыпчакская красавица»

Аннотация. Статья представляет углублённый анализ романа М. Магауина «Кыпчакская красавица» с позиций постколониальной и деколониальной критики. Рассматривается осмысление в произведении колониального наследия, национальной идентичности, исторической памяти, культурного сопротивления и двойственного сознания. Посредством текстуального анализа выявляются способы преодоления колониальных стереотипов, властных отношений и форм культурного угнетения. Особое внимание уделяется эпистемической иерархии и месту кипчакского скульптурного искусства в колониальной системе ценностей. Утверждается, что выход героя за пределы властной матрицы реализуется посредством хронотопического перехода, а обращение к альтернативной эпистемологии позволяет писателю сформировать новое критическое национальное знание на содержательном и художественном уровнях. Психологические портреты персонажей, формирование колониального сознания и стратегии сопротивления рассматриваются с опорой на концепцию психопатологии колонизированных народов Франца Фанона, теорию колониальной матрицы власти Вальтера Миньоло и положения постколониальной критики Энн Доби. Выявляются комплекс неполноценности, механизмы влияния колониальной идеологии на сознание и способы восстановления идентичности через национальные архетипы. Результаты показывают, что персонажи романа выступают символическими средствами борьбы за свободу и человеческое достоинство, а литература трансформирует нарративы травмы, сопротивления и солидарности в постколониальную перспективу.

Ключевые слова: постколониальная критика, деколониальная критика, исто-рическая память, двойственное сознание, эскапизм, иерархия, эпистемология.

Y.S. Adayeva[1], N.S. Kamarova*[2]
[1]Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan
[2]Caspian University of Technologies and Engineering named after Sh.Yessenov, Aktau, Kazakhstan

Reflection of decolonial consciousness in M. Magauin's novel "The Kypchak Beauty"

Abstract. The article offers an in-depth analysis of M. Magauin's novel The Kyp-chak Beauty from postcolonial and decolonial perspectives. It examines how the novel addresses colonial heritage, national identity, historical memory, cultural resistance, and ambivalent consciousness. Through textual analysis, the study reveals how the work chal-lenges colonial stereotypes, power relations, and cultural oppression. Particular attention is given to epistemic hierarchies and the position of Kypchak-era badizder (sculptural art) within the colonial system of values. The protagonist's liberation from the colonial matrix of power is interpreted as a chronotopic transition, while alternative epistemology enables the construction of critical national knowledge at both thematic and artistic levels. The characters' psychological portraits, colonial consciousness, and resistance strategies are examined through Frantz Fanon's theory of the psychopathology of colonised peoples, Walter Mignolo's concept of the colonial matrix of power, and Ann Dobie's postcolonial framework. The study identifies an inferiority complex among the characters and explores its possible transformation through historical archetypes. The findings demonstrate that the novel's characters function as narrative instruments in the struggle for freedom and human dignity. The study also highlights literature's transformative role in reshaping narratives of trauma, resistance, and solidarity in the postcolonial era.

Keywords: postcolonial criticism, decolonial criticism, historical memory, ambiva-lent consciousness, escapism, hierarchy, epistemology.

References

Tlostanova, M. (2020). The postcolonial condition and the decolonial option: Postsocialist mediation [Postkolonial›nyi udel i dekolonial›nyi vybor: postsotsialistiches-kaia mediatsiia]. Novoe literaturnoe

obozrenie [New Literary Observer], 161(1). https://nlobooks.ru/magazines/novoe_literaturnoe_obozrenie/161_nlo_1_2020/

Mignolo, W. (2011). The Darker Side of Western Modernity: Global Futures, De-colonial Options. Duke University Press.

Aníbal Quijano (2024). Foundational Essays on the Coloniality of Power. Duke University Press Books, 496

Kassen, A. T., & Baitanassova, K. M. (2024). The function of mythological motifs in the text (based on M. Magauin›s novella Qypshaq aruy) [Mätındegı miftık motivterdıñ qyzmetı (M. Mağauinnıñ «Qypshaq aruy» hikaiaty negızında)]. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series, 147(2), 192–202.

Magauin, M. (2026). Qypshaq aruy [The Kipchak beauty] (pp. 3–158). Karaganda: Qasymkitap.

Bhabha, H. (2004). The Location of Culture. London, New York: Routledge Classics.

Dobie, A. B. (2011). Theory into practice: An introduction to literary criticism (3rd ed.). Cengage Learning. 204-227.

Fanon, F. (2008). Black skin, white masks. Pluto Press. London, Kingdom

Ngũgĩ wa Thiong›o (1986). Decolonizing the Mind: The Politics of Language in Af-rican Literature. James Currey Ltd. Heinemann.

Hall, S. (1990). Cultural Identity and Diaspora. In J. Rutherford (Ed.), Identity: Community, Culture, Difference (pp. 222-237). London: Lawrence & Wishart.

Herman Ermolaev (1996). Censorship in Soviet Literature, 1917-1991. Bloomsbury Publishing. Kirszner, L. G., & Mandell, S. R. (2011). Theory into practice: An introduction to literary criticism. Boston, MA: Cengage Learning.

Авторлар туралы мәлімет:

Адаева Ермек Сабырбаевна – филология ғылымдарының кандидаты, оқытушы, Назарбаев Университеті, Астана, Казахстан, E-mail: yermek.adayeva@nu.edu.kz, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9044-6182

Қамарова Нағбду Сұлтансихқызы – хат-хабар үшін автор, филология ғылымдарының кандидаты профессор, Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау, Қазақстан. E-mail: nagbdu@mail.ru, ORCID: 0000-0001-9476-1596

Адаева Ермек Сабырбаевна – кандидат филологических наук, преподаватель, Назарбаев Университет, E-mail: yermek.adayeva@nu.edu.kz, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9044-6182

Камарова Нагбду Султансихкызы – автор для корреспонденции, кандидат филологических наук, профессор, Каспийский университет технологий и инжини-ринга имени Ш.Есенова, Актау, Казахстан. E-mail: nagbdu@mail.ru, ORCID: 0000-0001-9476-1596

Adayeva Yermek Sabyrbayevna – Candidate of Filological Science, Instructor, Naz-arbayev University, Astana, Kazakhstan, E-mail: yermek.adayeva@nu.edu.kz, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9044-6182

Kamarova Nagbdu Sultansikhkyzy – corresponding author, Candidate of Philolo-gy, Professor, Caspian University of Technologies and Engineering named after Sh.Yessenov, Aktau, Kazakhstan. E-mail: nagbdu@mail.ru, ORCID: 0000-0001-9476-1596.

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN (Print) 2616-678X. ISSN (Online) 2663-1288

ӘДЕБИЕТТАНУ/ LITERATURE STUDIES/ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2026-156-3-154-165

ХҒТАР 17.82.31
Ғылыми мақала

Р. Болат[1], З.Қ. Бисенғали[2], Г.Б. Токшылыкова [3]*
[1]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
Сиань шет тілдер университеті, Сиань, Қытай
[2]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
[3]Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail: [1]bolat_rauan@live.kaznu.kz, [2]zinolgabden@hotmail.com, [3]gulnaz_lit75@mail.ru)

НҰРПЕЙІСОВТІҢ «СОҢҒЫ ПАРЫЗ» РОМАНЫНДАҒЫ ПОСТКОЛОНИЯЛЫҚ ЭКОСАНА КӨРІНІСТЕРІ

Аңдатпа. Мақалада қазақ әдебиетінің тарихында Арал теңізінің экологиялық мәселесін алғашқылардың бірі болып көтерген Ә.Нұрпейісовтің «Соңғы парыз» романы – одақтың Арал теңізіне жасаған саясатын сынға алған батыл туынды екені талданады. Автордың негізгі мақсаты – романда көрініс тапқан отарлық зардаптарын, оның табиғатпен қатар адам тағдырына тигізген салдарын ашып көрсету. Идеясы кеңес билігінің қазақ даласында жүргізген саясатының астарында экологиялық империализм жатқанын көрсету, сол арқылы жазушының қоғамға жеткізгісі келген азаматтық үнін айқындау. Зерттеу нәтижелерін экопроза, постколониализм, антропоцентризм бағытында жазылған жұмыстарда, кеңес дәуіріндегі әдебиетті талдау, оқыту мақсатында пайдалануға болады. Зерттеудің өзекті теориялық негізі ретінде экологиялық империализм концепциясы алынып, герменевтикалық, мәтіндік талдау әдісі пайдаланылған. Нәтижесінде адам мен жануарды тұтас, табиғи әлемнің бір бөлшегі ретінде бейнелеген жазушы шеберлігі анықталған. Мұнымен қоса, империялық сана енгізген табиғат байлығына тонаушылық көзқараспен қараудың салдары экологиялық тұрғыдан ғана емес, рухани тұрғыдан да тым ауыр болатындығы тұтас халық тағдыры арқылы дәлелденген. Жұмыс постколониялық сана мен экологиялық сананы ұштастыруда, қазақ даласында жүргізілген отарлау үдерісінің адамзатқа ғана емес, табиғаты, флорасы мен фаунасына тигізген зардаптарын түстеп, танып-білуде, антропоцентристік логикасына сыни баға беруде елеулі ықпал ететінін бағамдайды. Дәлірек айтқанда, отарлау зардабын тартқан ұлттың бойында экологиялық сананы қалыптастыруға септігін тигізеді.

Түйін сөздер: қазақ кеңес әдебиеті, постколониялық экологиялық сын, экологиялық империализм, антропоцентризм, Арал теңізі.

Түсті: 20.06.2026; Жөнделді: 24.07.2026; Мақұлданды: 21.09.2026; Онлайн қолжетімді: 29.09.2026

Кіріспе

Ә.Нұрпейісовтің «Соңғы парыз» романын постколониялық теория аясында қарастыру – тәуелсіздіктің жемісі деуге болады. Кеңес заманында астарлы мағынада жазылған туындыны заманауи, тәуелсіз көзқарас тұрғысынан қарап зерттеп-зерделеу, интерпретациялау қажеттілігі дау тудырмайды. Экологиялық тақырыпта жазылған романдағы әлеуметтік тарихи сындарды анықтап, экологиялық дағдарыс пен тарих, мәдениет және билік арасындағы терең байланысты түсіндіру – өзекті мәселе.

Қазіргі қазақ әдебиеттану ғылымындағы басты тенденциялардың бірі – постколониализм теориясы деуге болады. Оның айтарлықтай өрістеуіне Батыс ғалымдарының зерттеулері, соның ішінде Орталық Азияны постколониялық тұрғыдан зерттеу тенденциясы әсер етті. Бұл бағыт сыртқы формасына қарай алуан түрлі атау мен сипатқа ие болып отыр. Ғалымдардың пікір-пайымдаулары да сан қилы. Бір тобы өз ой-бағамдарын астарлап айтса, бірқатары меңзеу, тұспалдаумен шектеледі. Соның нәтижесінде бүгінде әдебиеттану ғылымының айналымына гибридтілік, субалтерндік, ориентализм сынды терминдер еніп отыр. Байыптап қарағанда, қазақстандық ғылымда постколониялық теорияны қолдану шектеулі екені аңғарылады. Оған бірнеше факторлар ықпал етуде. Ең негізгісі – бұл аймақтың өзі бұл мәселеге белсенді түрде кірісіп, зерттеу нысанына айналдыруға құлшыныс танытпағандығы. Зерттеуші П.Гилрой постколониялық теорияның деколонизация үдерісі мен ұлт-азаттық қозғалысының тәжірибесінен туындайтын «отаршылдық биліктің заңдылығына қатысты пікірталасқа негізделетінін» алға тартады. Ал Адамстың сипаттауында, «отарланған халықтың отаршылдардың институттық мұрасына және бүгінге дейін жалғасып отырған қарым-қатынасына жауап ретінде пайда болған дискурс» (Adams, 2008). КСРО құрамындағы Грузия, Украина, Балтық елдерімен салыстырғанда, Қазақстанда кең масштабты ұлт-азаттық қозғалыс болмағаны белгілі (Желтоқсан оқиғасынан басқа). Қазақ елінің тәуелсіздікке қол жеткізуі Кеңес Одағы ыдырауының нәтижесінде келді деуге болады. Ал бұл осы аумақта деколонизацияның тарихи-әлеуметтік алғышарттарының жеткіліксіздігіне әкелді.

Зерттеу әдістері

Романның қазақ әдебиетіндегі сананы отарсыздандыру бағытындағы маңызды туынды екендігі, «постколониялық зерттеудің нысаны болуға сұранып тұрғандығы» айтылып келеді (Құдайберген, 2023). Алайда, «Соңғы парыз» романын постколониялық тұрғыдан зерттейтін кешенді, іргелі еңбектердің әлі де қажет екені байқалады. Осыған байланысты, дилогияны постколониялық экологиялық сын тұрғысынан зерттеу аталмыш теорияның қолдану аясын кеңейтеді және қазақ әдебиеттану ғылымының әдіснамасын жетілдіруге өз үлесін қосады. Сондай-ақ, шығарманы постколониялық контексте қарастыру қазақ кеңес әдебиеті мен Арал экологиялық мәселесін объективті түрде бағалауға мүмкіндік ашады.

Мақалада мәтіндік талдау мен герменевтикалық тәсіл негізгі зерттеу әдістері ретінде қолданылады. Туған мекен, Арал теңізі, балық, қаңырап қалған кемелер сынды экологиялық образдар, пейзаждық суреттеулердің экодағдарыстың көркемдік мағынасын берудегі қызметі мәтіндік талдау негізінде қарастырылады. Герменевтикалық тәсіл романдағы табиғат, адам және билік арасындағы қатынастардың идеялық-этикалық мазмұнын интерпретациялауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, шығармада бейнеленген суару саясаты, балық шаруашылығының құлдырауы мен халықтың

қоныс аударуы сияқты құбылыстарды тарихи тұрғыдан қарастыру үшін Арал теңізінің экологиялық тарихына қатысты зерттеулер пайдаланылады. Экологиялық мәселелерге қоғамның назарын аударып, адам мен табиғаттың өзара байланысын ұғындырып, табиғат алдындағы жауапкершілік сезімін, экосанасын қалыптастырудағы маңызын айқындауда аталған әдістер септігін тигізеді.

Әдебиетке шолу

«Соңғы парыз» романы 1983 жылы «Сең» деген атпен жарық көргеннен кейін, шығармаға айтарлықтай ғылыми қызығушылық артты. Роман жөнінде М.Әуезов, С.Мұқанов, Ғ.Мүсірепов, М.Қаратаев, Т.Ахтанов, С.Қирабаев, З.Қабдолов, Г.Бельгер, А.Сейдімбек, Ш.Елеукенов, М.Кенжебай, С.Елубай, Ж.Қорғасбек сынды әдебиеттанушылар мен қаламгерлер пікір білдірді. Ол шығарманың жанрлық, стильдік, тілдік ерекшеліктеріне, психологиялық иірімдері мен құрылымдық композициясына, автор ұсынған экологиялық идеяны анықтауға ұмтылған. Ал роман әлемнің бірнеше тілдеріне аударылғаннан кейін, аудармасына қатысты зерттеулердің саны да артты. Дилогияны автордың «Қан мен тер» трилогиясымен байланыста қарап, кейіпкерлер арасындағы сабақтастықты талдау және жазушы туындыларын әлемдік реализм әдебиетінің шеберлерімен салыстыра зерттеу, шығармашылық ықпал мәселесін анықтау да назардан тыс қалмады.

Әдебиеттану ғылымында да әртүрлі аспектіден қарастырылып, Ш.Елеукенов Арал экологиясының күйреуін адам мен қоғамның рухани-адамгершілік дағдарысымен байланыстырып, романның табиғат пен қоғам алдындағы парыз мәселесін көтеретіндігі талданды (Елеукенов, 2005). Шығарманың көркемдік жүйесінің жекелеген қырлары арнайы зерттеліп, Ұ.Сәменқызы, Р.Тұрысбек және т.б. кейіпкерлердің психологиялық тартысын Арал мәселесімен сабақтастырып, теңіз бейнесінің хронотоптық және жинақтаушылық қызметін айқындайды (Сәменқызы және т.б., 2023). Романның постколониялық қырлары арнайы зерттеулердің нысанына айналып, Д.Шарипова постколониялық экологиялық сын тұрғысынан қарастырып, Арал теңізінің трагедиясын орталық пен периферия арасындағы билік қатынастарымен, адам мен табиғаттың өзара байланысымен және қоршаған ортаны деколонизациялау мәселесімен сабақтастырды (Sharipova, 2019). Аталған зерттеулер романның экологиялық, көркемдік және постколониялық қырларын түсіндіруде ғылыми негіз қалыптастырды. Дегенмен, Арал дағдарысының көркемдік тұрғыдан берілуінің билік қатынастары, табиғи ресурстарды игеру және жергілікті қауым тағдырымен өзара байланысы әлі де тереңірек талдауды қажет етеді. Сонымен қатар, осы көркемдік және идеялық байланыстарды «постколониялық экосана» ұғымы арқылы жүйелі түрде қарастыру қажеттілігі сақталады.

Мақаланың теориялық және тарихи контексін қалыптастыруда постколониялық экологиялық сын бағытындағы зерттеулер басшылыққа алынды. Арал бассейніндегі суару саясаты мен табиғи ортаның өзгеруінің тарихи себептерін түсіндіруде М.Петерсонның еңбектері пайдаланылды. Ал постколониялық зерттеулер мен экологиялық сынның өзара байланысын айқындауға Г.Хагган мен Х.Тиффиннің тұжырымдары, империялық экспансияның экологиялық өлшемін түсіндіруде А.Кросбидің «экологиялық империализм» концепциясы теориялық негіз ретінде алынды. Бұл еңбектер шығармада бейнеленген экологиялық дағдарыстың тарихи және билік контексін айқындауға және романның көркемдік мәтінін осы контексте интерпретациялауға мүмкіндік береді.

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

Нәтижелер мен талқылау

Орталық Азия ғалымдары бүгінге дейін ғылымда үшінші әлем елдеріне қатысты қолданылып келген постколониялық теорияны өздерінің тарихы, мәдениеті мен әдебиетіне қатысты қолдануға ықылас танытпайды (Heathershaw, 2010). Постколониализмге қатысты үнсіз қырғиқабақ соғыс кезінде коммунизм үшке жіктелген: бірінші (әлемге үстемдік етуші) және үшінші әлемнің (дамымай, артта қалған ел) ортасындағы баламалы үлгі ретінде қарастырылды. Зерттеуші Д.Бавнаның пайымынша, Қазақстанды Африка елдерімен немесе үшінші әлем елдерімен салыстыра қарап, зерттеу жүргізу жергілікті халық пен элита тарапынан теріс қабылданып, намысына тиіп, кейде тіпті қорлау ретінде қабылдайтынын атап өтеді. Өйткені, олар кеңестік даму үлгісінің сызықтық логикасын, этносаралық стереотиптер мен «өркениетке ұмтылу» идеясын қабылдаған (Bhavna, 2007). Е.Томпсонның байқауынша, Батыс елдерінің бұрынғы отарлары өздерінің билеушілеріне қарсы пікірлерін белсенді түрде ашық білдіре бастаса, Ресей отарлары мұндай ұстанымнан аулақ болды (汤普逊, 2009).

Шындығында, Қазақстанның академиялық зерттеулері қарама-қайшылыққа толы дискурс қалыптастырды: бір бөлігі кеңес жетістіктерін мадақтаса, екінші бөлігі, бұл өзгерістердің ауыр зардаптары мен шектеулерін ашып көрсетіп, оларды «отаршылдық саясат» деп анық сипаттайды. Зерделей қарағанда, бұл аймақта постколониялық теорияны дамыту күрделі. Оның үстіне «Ресей зерттеушілер тарапынан Ұлыбритания немесе Франция сияқты дәстүрлі отаршыл империя санатында қарастырылмаған, әрі отарланған аумақпен көршілес болуы да Ресей империализмін (Ұлыбритания, Францияға қарағанда) едәуір әлсіретті» (Heathershaw, 2010). Е.Томпсон Батыс пен Ресей отаршылдығының айырмашылығын атап көрсетті. Автордың пікірінше, «Ресей контексінде колониялар мен этникалық жағынан орыстар мекендеген жерлер бір-бірімен тұтасқан. Ресей империясының Кеңес Одағы пішініне трансформациялануы орыс үстемдігі сақталған мемлекеттің отарлық болмысын одан сайын көмескілендіріп, бүркемелей түсті» (汤普逊, 2009). Модернизация жобалары мен жергіліктендіру (коренизация) саясаты Кеңес Одағын дәстүрлі отаршыл империялардың тәжірибесінен ерекшеленді.

Орталық Азияны постколониялық теория тұрғысынан қарастыру мәселесі ғылыми ортада біржақты шешімін тапқан жоқ. Кеңес Одағының модернизациялық жобалары, жергіліктендіру саясаты және антиимпериялық риторикасы оны дәстүрлі Батыс отарлық империяларымен тікелей теңестіруге мүмкіндік бермеді. А.Халид осы ерекшеліктерге назар аударып, ерте кеңестік Орталық Азияны классикалық отарлық модель аясында түсіндірудің шектеулерін көрсетеді (Khalid, 2006). Сонымен қатар, Дж.Хизершоу постколониялық теорияның бірқатар категорияларын Орталық Азия контексінде қолдануға болатынын атап көрсетсе (Heathershaw, 2010), Г.Айтпаева кеңестік антиколониялық риторикаға қарамастан, бұрынғы империялық тәжірибелердің кейбірі жаңа саяси жағдайда жалғасқанын көрсетеді (Aitpayeva, 2024).

Постколониялық сыншы Э.Боэмер әдебиетті қоғамдық-саяси болмыстың көрінісі ретінде ғана емес, отаршылдық пен отарсыздану үдерістеріне ықпал ететін маңызды мәдени құрал ретінде таниды. Оның бағамдауынша, әдеби шығармалар ұлттық бірегейлікті қалыптастыруға елеулі ықпал етеді (Boehmer, 2005). Біздің пайымымызша, Қазақстандағы постколониялық дискурс кейбір Батыс ғалымдары сипаттағандай «отарлық шындыққа үнсіз көнумен» шектелмейді. Кеңес Одағына бағынышты кезеңнің өзінде империялық астамшылықтың салдарын, тамыры тым тереңде жатқанын

көрсетіп берген қаламгерлер аз болған жоқ. Олар академик С.Қирабаев айтқандай, «әлсіз күреспен ашық күреске» шыққан жоқ, империялық сана иелерімен теңесу арқылы құтылуды көздеп, жоспарлады. Шын мәнінде, Ә.Нұрпейісов, С.Жүнісов, О.Сүлейменов, Б.Қанапиянов сынды бірқатар жазушылар кеңес дәуірінде республика егемендігінің әлсіздігі, қазақ халқының ұлттық құндылықтарынан айырылуы, экологиялық дағдарыс т.б. қоғамдық-әлеуметтік мәселелерді қозғады.

Ә.Нұрпейісов дилогиясы постколониялық экологиялық сынның негізгі мәселелерін қамти отырып, экологиялық мәселенің теңсіздік түп-тамырын тереңінен ашып көрсетті. Бұл тұрғыдан алғанда, роман постколониялық контексте экологиялық мәселесінің астарында жасырынған әлеуметтік тарихи сындарды, яғни экологиялық дағдарыс пен отарлау тарихы, мәдениет және билік құрылымдары арасындағы терең байланысты түсінуге мүмкіндік береді.

«Экологиялық империализм» термині адам мен қоршаған ортаның өзара қатынасына қатысты, мұнда адам тек антропоцентризмді ұстанып қана қоймай, сонымен қатар еуроцентристік және империялық сананы да басшылыққа алады (Crosby, 1987). Ол отар елдердің табиғи ресурстарын тонау, қоршаған орта мен байырғы тұрғындардың дәстүрлі өмір сүру салтын бұзу процесін сипаттап, бұл үдерісті «экологиялық империализм» деп атады. Автор отарлаушылардың жерді, өсімдіктер мен жануарларды, байырғы халықты басқару арқылы экономикалық мақсатына қол жеткізетінін көрсетеді. Ерте кезеңдегі постколониялық сыншылар, мысалы, Э.Саид, Х.Бхабха және Г.Спивак негізінен мәдениет, тіл, нәсіл және тұлғалық мәселелерге назар аударып, экологиялық мәселені белгілі бір деңгейде қарастырмады, постколониялық экологиялық сынның негізін қалаушы Г.Хагган постколониялық зерттеуде «жасыл бетбұрыстың» (Green turn) қажеттігін алға тартты (Huggan, 2004). Экологияны айтып, суреттеуде «жасылдандырудың» (Greening) маңыздылығы дау тудырмайды. Бүгінде отаршылдық пен империализмді сөз еткенде оның қоршаған ортаға тигізген зардабын назардан тыс қалдырмау қажет. Бұл мәселе кеңестік дәуірмен тығыз сабақтасып жатқаны аян. Өйткені кеңестік жүйенің басқару жүйесі орталықтан периферияға дейін антропоцентристік тұжырымдарға негізделді.

Антропоцентристік көзқарас бойынша адам басты өлшем түрінде алынып, табиғаттан жоғары қойылды, ал қоршаған орта отаршыл державалардың экономикалық биік мақсаттарға жетуінің құралы ретінде қарастырылды. Мұндай идеологиялық тәсілдің ауыр салдарына Арал теңізінің тартылуы нақты мысал бола алады. Бұл өз кезегінде аймақтағы әлеуметтік-экологиялық дағдарысты жеделдетіп, тереңдетіп, өмір сүруді қиындатты. Арал теңізінде 1960 жылға дейін кемелердің желкендері желбіреп, айлақтарда қайықтар толып жүретін. Романда теңіздің бұрынғы ең үлкен порты – Арал айлағы жабылып істен шыққан, тот басқан баржалар сары құмда жатқан көріністе бейнеленген: «Теңіз қайтып, су қатынасы тоқтағалы бұрын теңіздің арғы бетіндегі сонау Қоңырат, Үргеніш, Мойнаққа қатынайтын ірі-ірі кемелер кәзір дауылда жағаға шығып қалған балықтай, жиекке теңкиіп жатқалы қашан» (Нұрпейіс, 2021). Арал аймағындағы флора мен фаунаның деградациясы да романда көрсетілген, бас кейіпкер Жәдігер балық шаруашылығының құлдырауын өз көзімен көреді: «Бұлар аулап жатқан балықтардың негізгі дені алабұға, шортан, тісті. Аты балық демесе, тұқымы азған. Өздері және арық. Теңіз ашығалы ірі балықтар тереңге кетті. Тек ащы суға төтеп беріп, шыдап жүрген жыртқыш балықтар. Олар да кәзір жемін оңайлықпен таба алмай, көк теңізде сабылып жүр» (Нұрпейіс, 2021). 1960 жылдары Мойнақ Арал теңізіндегі балықшылар айлақтарының бірі болған, жылына 20 000 тоннаға жуық балық ауланып, Кеңес

Одағындағы ең ірі балық консервілеу зауытында 13 миллион консерві өндірілетін (White, 2014). Мұндай ауқымды коммерциялық балық аулау 1982 жылы тоқтатылды, жергілікті балық түрлері толықтай құрып кетті. Бүкіл балық шаруашылығы қауымдастығы жұмыссыз қалды. Балықтың күрт азаюы, жұмыссыздық және климаттық жағдайлардың салдарынан жергілікті тұрғындар амалсыздықтан өз мекендерін тастап, экологиялық мигранттарға айналды: «Жиырма бес үй көшкенде бұл ауыл дәл бір өлік шыққандай күңіренген еді. Сол күні бір үйдің ошағында от жанбаған еді. Бір жан теңізге шықпаған еді. Балалар мектепке бармаған-ды. Сол күні таң атар-атпаста кеудесін сүйреткен кәрі-жас көтеріле көшеге шыққан еді; қатындар өмір бойын ыдыс-аяғы араласып келген көршісі көшіп жатқанда қайтерін білмей, абдырап, сасып қалған-ды» (Нұрпейіс, 2021).

Қоршаған орта тарихшысы М.Петерсон Арал экологиялық дағдарысын «суару дәуірінің логикасы» тұрғысынан қарауды ұсынады, «бұл – өз білімінің әмбебап екеніне сеніп, жергілікті ерекшеліктерді елемейтін империялық логикамен» (Peterson, 2019) түсіндіріледі. Орталық билік жергілікті жағдайлардың ерекшеліктерін ескермей, инженерлік тәжірибеге сүйенген әдісін кез келген жерге қолдануға болады деп ойлаған, бұл көптеген Еуропа елдерінің еуропалық емес отарларында пайдаланған империалистік логикасына тән. Сталин билігі кезінде-ақ Арал аймағын түзету мақсатында су шаруашылығы жұмыстары басталып, алып су қоймалары мен суару арналары салына бастаған. Ең үлкен дау тудырған суару жобаларының бірі – Қарақұм каналы болды. Бұл жоба Арал теңізіне құйылатын Әмудария өзенінің бір бөлігін Қарақұм шөлін кесіп өтіп, Түрікменстан мен Өзбекстандағы мақта алқаптарына суару үшін бағыттаған. Бұл мақта өндірісін арттыру мақсатында жасалды. Кеңес Одағының басшылары патшалық Ресейдің Орталық Азияны мақтаға тәуелді отарға айналдыру саясатын сынағанымен, іс жүзінде сол саясатты жалғастырды. Хрущев социалистік лагерьде «халықаралық еңбек бөлінісі мен ынтымақтастық» деген ұранмен одақтас республикаларға белгілі бір өнім өндіруді міндеттеді. Ол бүкіл Кеңес Одағын 18 экономикалық аймаққа бөлді. Қазақстан жеке экономикалық аймақ ретінде негізінен мал шаруашылығы мен ауыл шаруашылығын дамытуға бағытталса, Өзбекстан, Түрікменстан, Қырғызстан және Тәжікстан ауыл шаруашылығы, оның ішінде егіншілік саласын дамытуға міндеттелді (杨立信, 2004).

Барлық өзен суын мақта өндіруге жұмсау нәтижесінде Арал теңізі тез тартылып, апатты салдарға әкелді – Арал маңындағы дауылдардың күшеюі мен шөлейттену процесінің жеделдеуі аймақтың экологиялық ахуалын нашарлатты. Теңіз түбінің ашық тұзды қабаттарынан көтерілген ақ дауылдар (тұзды дауылдар) кең таралып, жер мен судың бұрын-соңды болмаған деңгейде ластануына алып келді. Бұл өз кезегінде адам денсаулығына байланысты ауыр әлеуметтік және медициналық мәселелерді туындатты. Нұрпейісов романда қоршаған орта ластануының ұрпақтар денсаулығына тигізген ауыр зардаптарын егжей-тегжейлі сипаттаған: «Осы ауылда ана жатырынан індетке шалдығып, кемтар боп туған балалар көбейіп барады. Ештеңеге түсінбесе де, мына әбігердің арасында олар да аяққа оралып жүр. Қолы, аяғы кеміс балалар балдаққа мініп алған. Ырғып басып, шоқаң-шоқаң етеді» (Нұрпейіс, 2021). Балықшы ауылында жер асты суының шектен тыс тұздануы мен ауыл шаруашылығында әртүрлі химикаттардың шамадан тыс пайдалануының кесірінен жарымжан балалар жиі кездеседі. Ғылым мен технологияның қарқынды дамуына қарамастан, адамзат өз ұрпағын экология зардабынан қорғауға қауқарсыз.

«Мекен» (place) постколониялық экологиялық сынның маңызды тұжырымдамасы ретінде бүкіл роман бойынша өзекті орын алып отыр. Қазақ халқы мекенді айрықша қадірлейді, сонымен бірге мекен – қазақ халқының бірегейлігі, мәдениеті мен тарихының негізі болып табылады, олар үшін мекен өмір сүрудің арқауы болғандықтан, терең мәдени рухани мәнге ие. Қазақ тіліндегі «мекен» сөзі «дала» деген мағынаны да білдіреді. Нұрпейісов Ұлы даланы табиғи, географиялық кеңістік қана емес, адам болмысымен үндесетін мәдени, рухани, философиялық, экзистенциалдық мәнге ие, тірі жүйе ретінде сипаттап, ерлік пен терең ойдың тоғысқан мекені деп таниды. Автор дала бейнесін тарихи жады мен ерлік, батырлыққа толы мекен түрінде бере отырып, адамның ішкі философиялық әлемімен, оның терең ой-толғамдарымен сабақтас киелі кеңістік деп түсіндіреді (Анастасьев, 2009).

Бір өкініштісі, қазақ халқы үшін ежелден қасиетті мекен – қазақ даласы Кеңес Одағының даму жобасында «адам қоныстанбаған» «жабайы жер, сұрықсыз шөл» ретінде қарастырылып, оны «игеру» қажет болды. Еуроцентрлік дүниетаным аясында отарлық державалар еуропалық емес өңірлерді жабайы кеңістік деп қарастырып, байырғы халық пен табиғат арасында қалыптасқан өзара байланысты ескермеді. Ғалымдардың пікірінше, отарлаудың заңдылығы адам мен адам еместің арасындағы шекараны негізге алады, яғни «өзіме тиесілі емес» жер тек адамсыз кеңістік, ол «игерілмеген, тиімсіз пайдаланылған немесе бос» деп қабылданады, ал «жергілікті мәдениет жабайы, ақылға қонымсыз, жануарға және табиғатқа жақын» (Plumwood, 2006) деп саналады. Патшаның ұзақ уақыт жүзеге асыра алмаған саясатын Н.Хрущев тың игеру науқанын жоспарлап, тез арада артығымен орындағаны белгілі. Мұны Нұрпейісов өткір сынға алады. Ол тың игеру науқаны деген – патшалық Ресейдің отарлық бағытының трансформацияланған жалғасы және кеңестік дәуірде жаңа формада жалғасуы екенін ашық айтты (Анастасьев, 2009). Бұл адам мен табиғаттың гармониясын бұзып, оны тек игеру нысаны ретінде қабылдауға алып келді. Автор отаршылдық жат пиғылдағы көзқарасқа негізделген модернизация желеуімен жердің бүлінгенін терең сезінді.

Жазушы романда «Кеше Арал тартылып, ана жақта Семей, мына жақта Байқоңыр, ол аз дегендей, Маңғыстаудың мидай жазық даласы мен Ақтөбенің қатпар-қатпар кәрі таулары, Орал мен Орданың шағыл құмдарында үсті-үстіне бомба жарып, ұлан байтақ жер-су, жаппай полигонға айналды. Кәзір қазақ татпаған у мен дерт қалды ма?» (Нұрпейіс, 2021) деп жазады. Кеңес Одағы әскери қару-жарақ жарысында көшбасшы болу үшін, барлық салдарды одақтас республикалардың халқы көтерді. 40 жыл ішінде 649 жарылыс болған Семей полигоны, әлі де жалғасып келе жатқан Байқоңыр ғарыш айлағынан зымыран ұшырулар және Қазақстандағы басқа да әскери сынақ полигондары жергілікті қоршаған орта мен халық денсаулығына орасан зиян келтірді. Нұрпейісов романда антропоцентристік логикасынан табиғатты адамзат жобаларының пассивті құралына теңестіріп, оны игерілуге тиіс ресурсқа айналдырғанын ашып көрсете отырып, адам өмірінің қоршаған ортаға тәуелді екенін дәлелдеп, экологиялық империализмге сыни позициясын білдірді.

Экологиялық сана тұрғысынан алғанда, автор ұсынған басты идея: экологиялық дағдарыс – адамзаттың рухани дағдарысы, экология мәселесі – адамзаттың рухани экологиясының жұтаңдануының сыртқы көрінісі. Романда Жәдігердің анасы теңіздің тартылуын адамдардың дәстүрлі құндылықтарынан алшақтауының салдары ретінде таниды. Ал Жәдігерге: «Теңіз тартылғалы бұл өңірдің мінез-құлқы ұсақтап барады. Ел ішінде ырым-жырым көбейді» (Нұрпейіс, 2021) деген сөздерді айтқызу арқылы

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

автор деградацияға ұшыраған адам экологиясы мәселесін алға тартады. Роман Арал теңізіндегі экологиялық өзгерістерді балықшы ауылының трагедиялық тағдырымен байланыстырады: «Жиырма жылда бұл өңірдің елі де өзгерді. Жері де өзгерді! Ауасы бұзылды. Ішетін ауыз су уға айналды» (Нұрпейіс, 2021). Табиғаттың ойрандалуы, түптеп келгенде, адам пиғылы бұзылуының салдары. Жазушы адам мен табиғаттың үйлесімді өмір сүруін қамтамасыз етуге негізделген экологиялық этиканы қайта құруды ұсына отырып, адамгершілік пен әділдікті сақтауға шақырады.

Қорытынды

Арал теңізінің экологиялық мәселесін көтерген туындыны постколониялық аспектінде қарастыра отырып, экологиялық империализм, антропоцентризм мен этикалық мораль, экологиялық дағдарыстың мәнін зерделеп, себебі мен салдарының ара жігі ашылып, танылып, таразыланды. «Соңғы парыз» романы – постколониялық сана мен экологиялық сананы ұштастыра отырып, кеңестік модернизациялық жобалардағы табиғатты адам қажеттігіне бағындыратын антропоцентристік логиканы сынға алған, экологиялық империализмге қарсы шыққан шығарма. Бұл тұрғыдан алғанда, романды сананы отарсыздандыруға бағытталған және экологиялық мәселені терең қозғайтын санаулы туындылардың бірі деп тануға болады. Жазушы табиғат пен адам арасындағы қарым-қатынасты қайта бағалауға, адам және қоршаған орта арасындағы үйлесімділікті қалпына келтіруге үндейді.

Зерттеу нәтижесінде романдағы Арал дағдарысының өзара байланысты көркемдік және идеялық қыры айқындалды. Постколониялық экосана Арал апатының салдарын бейнелеумен ғана шектелмей, әдебиеттің экологиялық сананы қалыптастырудағы этикалық және танымдық қызметін де пайымдауға мүмкіндік берді.

Зерттеуде «Соңғы парыз» романын постколониализм аясында зерделеу – аталмыш теорияның қолдану аясын кеңейтумен қатар, зерттеуші қауымның назарын постколониялық экологиялық сынның өзектілігіне аударуға шақырады. Бұл зерттеу «Соңғы парыз» романының көркемдік және идеялық ерекшеліктерін ашу арқылы осы бағыттағы болашақ ғылыми ізденістерге үлес қосады деп үміттенеміз. Отарлау үдерісін зерттеп, зерделеу барысында экологиялық аспектінің назарға алыну қажеттілігі айқын. Өйткені, отаршылдық әлеуметтік-мәдени санаға ғана емес, қоршаған ортаға да елеулі зиян келтірді. Қай уақытта да экологиялық мораль адамзат үшін тұрақты әрі өзекті құндылық екені айқын.

Мүдделер қақтығысы, алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат

Мақалада мүдделер қақтығысы жоқ.

Мақала Қытай мемлекеттік стипендиялар кеңесінің (China Scholarship Council) қолдауымен орындалды.

Авторлардың қосқан үлесі. Болат Р. – зерттеу материалдары мен әдіс-тәсілдерді қолдана отырып, теориялық материалдарды жинақтап, талдау жүргізді, шетелдік ғалымдар еңбектеріне талдау жасады, әдіснама, зерттеу әдістері бөлімін орындады, ғылыми мақаланы талапқа сай рәсімдеді. Бисенғали З.Қ. – ғылыми мақаланың мақсат-міндеттерін айқындап, кіріспе, зерттеу әдістері бөлімі бойынша материалдар әзірледі. Токшылыкова Г.Б. – ғылыми-теориялық әдебиеттермен жұмыс жасай отырып, отандық ғалымдар еңбектерін талдау жасады, нәтижелер, талқылау мен қорытынды бөлімін жүзеге асырды.

Әдебиеттер тізімі

Анастасьев, Н. (2009). Ә. Нұрпейісов – адамзат тағдырының жыршысы. Ана тілі, 42, 6–7.

Елеукенов, Ш. (2005). Әбдіжәміл Нұрпейісов. В Т. Жақып (Ред.), Қазақ әдебиетінің тарихы: Кеңес дәуірі (1956–1990) (Б. 497–527). ҚазАқпарат.

Құдайберген, Н. (2023). Әдеби зердедегі тәуелсіздік құндылықтары. Жұлдыз, (4), 167–183.

Нұрпейіс, Ә. (2021). Соңғы парыз. Алматы: Книжный клуб. 368 б.

Сәменқызы Ұ., Тұрысбек Р., Селами Ф. (2023). Ә. Нұрпейісовтің «Соңғы парыз» романындағы тұлғаның көркемдік концепциясы. Ясауи университетінің хабаршысы, (2), 137–152.

Adams, L. (2008). Can we apply postcolonial theory to Central Eurasia? Central Eurasian Studies Review, 7(1), 2–7.

Aitpayeva, G. (2024). Paradoxes of Soviet coloniality: The case of "Az I YA" by Olzhas Suleimenov. In D. Sharipova, A. Bissenova, & A. Burkhanov (Eds.), Post-colonial approaches in Kazakhstan and beyond: Politics, culture and literature (pp. 57–82). Springer Nature Singapore.

Bhavna, D. (2007). Kazakhstan: Ethnicity, language and power. Routledge.

Boehmer, E. (2005). Colonial and postcolonial literature: Migrant metaphors. Oxford University Press.

Crosby, A. (1987). Ecological imperialism: The biological expansion of Europe, 900–1900. Cambridge University Press.

Heathershaw, J. (2010). Central Asian statehood in postcolonial perspective. In E. Kavalski (Ed.), Stable outside, fragile inside? Post-Soviet statehood in Central Asia (pp. 87–101). Routledge.

Huggan, G. (2004). Greening postcolonialism: Ecocritical perspectives. Modern Fiction Studies, 50(3), 701–733.

Khalid, A. (2006). Backwardness and the quest for civilization: Early Soviet Asia in comparative perspective. Slavic Review, 65(2), 231–251.

Peterson, M. (2019). Pipe dreams: Water and empire in Central Asia's Aral Sea basin. Cambridge University Press.

Plumwood, V. (2006). Decolonizing relationships with nature. In B. Ashcroft, G. Griffiths, & H. Tiffin (Eds.), The postcolonial studies reader (pp. 607–611). Routledge.

Sharipova, D. (2019). The decolonization of the environment in Kazakhstan: The novel Final Respects by Abdi-Jamil Nurpeisov. Nationalities Papers, 47(2), 296–309.

White, K. D. (2014). Nature and economy in the Aral Sea basin. In P. Micklin, N. V. Aladin, & I. S. Plotnikov (Eds.), The Aral Sea: The devastation and partial rehabilitation of a great lake (pp. 301–335). Springer.

汤普逊·埃娃. (2009). 帝国意识：俄国文学与殖民主义. 北京大学出版社.

杨立信. (2004). 水利工程与生态环境：咸海流域实例分析. 黄河水利出版社.

Р. Болат[1], З.К. Бисенгали[2], Г.Б. Токшылыкова[3]*

[1]Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
Сианьский университет иностранных языков, Сиань, Китай
[2]Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
[3]Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан

Постколониальное экосознание в романе А. Нурпеисова «Последний долг»

Аннотация. В статье анализируется роман А.Нурпеисова «Последний долг», одним из первых, поднявших экологическую проблему Аральского моря и раскрывших критику советской политики в этом вопросе. Основная цель автора – доказать пагубные последствия колониальной политики, которая негативно отразилась как на природе, так и на судьбах людей. Идея статьи заключается в том, чтобы показать, что экологический империализм лежал в основе советской политики на казахской земле, и, через это, донести гражданский призыв писателя к обществу.

Результаты могут быть использованы в исследовательских работах, написанных в направлении экопрозы, постколониализма, антропоцентризма, анализа литературы советской эпохи. В качестве актуальной теоретической основы исследования была взята концепция экологического империализма, в качестве основных методов исследования использованы текстуальный анализ и герменевтический подход. В результате было выявлено мастерство писателя, изобразившего человека и животных как единое целое, являющееся неотъемлемой частью природного мира. Судьба целого народа доказала, что хищническое отношение к природным ресурсам, навязанное имперским сознанием, приводит не только к экологическому, но и к духовному кризису, что прослеживается на примере судьбы целого народа. Значимость результатов состоит в синтезе постколониального и экологического сознания, в изучении последствий колонизации казахской степи, включая ущерб, нанесённый не только людям, но и природе, флоре и фауне региона.

Ключевые слова: казахская советская литература, постколониальная экологическая критика, экологический империализм, антропоцентризм, Аралькое море.

R. Bolat[1], Z.Q. Bisengali[2], G.B. Tokshylykova[3]*
[1]Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan;
Xi'an International Studies University, Xi'an, China
[2]Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
[3]Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

Postcolonial Ecological Consciousness in A. Nurpeisov's Novel «Final Respects»

Abstract. This article examines postcolonial ecological consciousness in Abdijamil Nurpeisov's novel Final Respects (Songy Paryz), an early Kazakh literary response to the Aral Sea environmental crisis and Soviet development policy. Drawing on ecological imperialism and postcolonial ecocriticism, the study applies textual and hermeneutic analysis to the novel's representation of human–nature relations, environmental transformation, and colonial legacies. It argues that ecological imperialism shaped Soviet governance in the Aral Sea region, where an anthropocentric approach subordinated nature to economic and political objectives. Nurpeisov portrays humans, animals, and the natural environment as interconnected parts of a shared ecological world. The exploitation of natural resources therefore produces not only environmental destruction but also social, cultural, and spiritual crises within local communities. By combining postcolonial and ecological perspectives, the article demonstrates how the novel critiques Soviet modernization, exposes the broader consequences of colonial environmental governance, and contributes to the development of ecological consciousness in Kazakh literature.

Keywords: Kazakh Soviet literature, postcolonial ecocriticism, ecological imperialism, anthropocentrism, Aral Sea.

References

Anastasyev, N. (2009). A. Nurpeisov – adamzat tagdyrynyn zhyrshysy [A. Nurpeisov: A singer of the fate of humanity]. Ana tili, 42, 6–7.

Eleukenov, Sh. (2005). Abdizhamil Nurpeisov. In T. Zhaqyp (Ed.), Qazaq adebietinin tarikhy: Kenes dauiri (1956–1990) [History of Kazakh literature: The Soviet period (1956–1990)] (pp. 497–527). QazAqparat.

Qudaibergen, N. (2023). Adebi zerdedegi tauelsizdik qundylyqtary [The values of independence in literary consciousness]. Zhuldyz, (4), 167–183.

Nurpeis, A. (2021). Songy Paryz [Final Duty]. Knizhnyi klub.

Samenqyzy, U., Turysbek, R., & Selami, F. (2023). A. Nurpeisovtin "Songy paryz" romanyndagy tulganyn korkemdik kontseptsiyasy [The artistic conception of the individual in A. Nurpeisov's novel Final Duty]. Bulletin of Yassawi University, (2), 137–152.

Adams, L. (2008). Can we apply postcolonial theory to Central Eurasia? Central Eurasian Studies Review, 7(1), 2–7.

Aitpayeva, G. (2024). Paradoxes of Soviet coloniality: The case of "Az I YA" by Olzhas Suleimenov. In D. Sharipova, A. Bissenova, & A. Burkhanov (Eds.), Post-colonial approaches in Kazakhstan and beyond: Politics, culture and literature (pp. 57–82). Springer Nature Singapore.

Bhavna, D. (2007). Kazakhstan: Ethnicity, language and power. Routledge.

Boehmer, E. (2005). Colonial and postcolonial literature: Migrant metaphors. Oxford University Press.

Crosby, A. (1987). Ecological imperialism: The biological expansion of Europe, 900–1900. Cambridge University Press.

Heathershaw, J. (2010). Central Asian statehood in postcolonial perspective. In E. Kavalski (Ed.), Stable outside, fragile inside? Post-Soviet statehood in Central Asia (pp. 87–101). Routledge.

Huggan, G. (2004). Greening postcolonialism: Ecocritical perspectives. Modern Fiction Studies, 50(3), 701–733.

Khalid, A. (2006). Backwardness and the quest for civilization: Early Soviet Asia in comparative perspective. Slavic Review, 65(2), 231–251.

Peterson, M. (2019). Pipe dreams: Water and empire in Central Asia's Aral Sea basin. Cambridge University Press.

Plumwood, V. (2006). Decolonizing relationships with nature. In B. Ashcroft, G. Griffiths, & H. Tiffin (Eds.), The postcolonial studies reader (pp. 607–611). Routledge.

Sharipova, D. (2019). The decolonization of the environment in Kazakhstan: The novel Final Respects by Abdi-Jamil Nurpeisov. Nationalities Papers, 47(2), 296–309.

White, K. D. (2014). Nature and economy in the Aral Sea basin. In P. Micklin, N. V. Aladin, & I. S. Plotnikov (Eds.), The Aral Sea: The devastation and partial rehabilitation of a great lake (pp. 301–335). Springer.

汤普逊・埃娃. (2009). 帝国意识：俄国文学与殖民主义. 北京大学出版社.

杨立信. (2004). 水利工程与生态环境：咸海流域实例分析. 黄河水利出版社.

Авторлар туралы мәлімет:

Болат Р. – PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан; оқытушы, Сиань шет тілдер университеті, Сиань, Қытай. E-mail: bolat_rauan@live.kaznu.kz,, ORCID: 0009-0007-1316-7634

Бисенғали З.Қ. – филология ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: zinolgabden@hotmail.com,, ORCID: 0000-0003-1503-2737.

Токшылыкова Г.Б. – хат-хабар үшін автор, PhD доктор, аға оқытушы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: gulnaz_lit75@mail.ru, ORCID: 0000-0002-4116-5042.

Болат Р. – PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. Преподаватель казахского языка, Сианьский университет иностранных языков, Сиань, Китай. E-mail: bolat_rauan@live.kaznu.kz,, ORCID: 0009-0007-1316-7634

Бисенғали З.Қ. – доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: zinolgabden@hotmail.com,, ORCID: 0000-0003-1503-2737

Токшылыкова Г.Б. – автор для корреспонденции, PhD доктор, старший преподаватель, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан. E-mail: gulnaz_lit75@mail.ru, ORCID: 0000-0002-4116-5042

Bolat R. – PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. Lecturer in Kazakh Language, Xi'an International Studies University, Xi'an, China. E-mail: bolat_rauan@live.kaznu.kz,, ORCID: 0009-0007-1316-7634

Bisengali Z.K. – Doctor of Philology, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: zinolgabden@hotmail.com,, ORCID: 0000-0003-1503-2737

Tokshylykova G.B. – corresponding author, PhD, Senior Lecturer, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: gulnaz_lit75@mail.ru, ORCID: 0000-0002-4116-5042

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN (Print) 2616-678X. ISSN (Online) 2663-1288

ӘДЕБИЕТТАНУ/ LITERATURE STUDIES/ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2026-156-3-166-177

IRSTI 17.71.07
Research article

R.R. Zhumagalieva[1], G.S. Obaeva[2*], ZH.A. Zhetessova[3*]
K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan
(E-mail: [1]omar_aly82@mail.ru, [2]gso72@mail.ru, [3]zhanaralmasovna@mail.ru)

THE IMAGE OF KHAN'S DAUGHTERS IN KAZAKH FANTASY FAIRY TALES

Abstract. The article provides a scholarly analysis of the artistic foundations underlying the images of khan's daughters in Kazakh fantasy fairy tales, which constitute a significant part of Kazakh prose folklore. Particular attention is paid to the typology and poetics of princesses'(khanshalar) portrayals, which are shaped in accordance with the genre features of the fairy tale. The study systematizes the main artistic features characteristic of the images of khan's daughters in fantasy fairy tales. Their exceptional beauty, remarkable intelligence, erudition, diligence and well-considered decisions made for the welfare of their people are demonstrated through concrete examples. Although they are often secondary rather than main characters, the actions of these princesses (khanshalar) are shown to enrich the ideological and aesthetic dimensions of the tales. The purpose of the study is to reveal the artistic identity of khan's daughters in fantasy fairy tales, to determine their connections and distinctions from other characters, to demonstrate the measure of popular imagination and cognition involved in their creation, and to encourage people to take as an example the good qualities of princesses (khanshalar).

Keywords: folklore, fairy tale genre, Kazakh fairy tales, fairy tales of the world, khan's daughter, folk imagination, artistic image.

Received: 28.03.2026; Revised: 31.05.2026; Accepted: 21.09.2026; Available online: 29.09.2026

Introduction

The fairy tale is one of the most extensive genres of folklore, narrated in prose form, possessing a variety of plot structures and a unified composition. Fairy tales occupy a special place in the folklore of the world's peoples. As the name itself suggests, the fairy tale is an ancient creation of the people — a collective heritage born in remote antiquity. One of its subgenres, the fantasy fairy tale (kiyal-gazhaiypertegi), features heroes who do not drown in water, are not burned by fire, and do not give up until they achieve their intended goal. In this type of narrative, life's realities are artistically refracted through imagination. The people's lofty aspirations, boundless fantasy, and their desire to triumph over all evil through goodness form the central theme. Fantasy fairy tales inspire listeners with optimism and a belief in the victory of justice.

Kazakh folk literature is exceptionally rich in fantastic fairy tales. These works, primarily intended for young readers, are among the oldest manifestations of national artistic thought. Tazshabala (The Clever Boy), a hunter who shoots a deer in the eye sharp-eyed archers, giants and demons, dragons, and other evil forces do not give peace to the country and completely destroy it, but when the youngest son of a family or a noble citizen of that country mounts a fast horse and takes up arms and fights back, overcoming all the obstacles he encounters, receives the gratitude of the people and the khan, marries his princess (khansha), and sits on the throne.

In some Kazakh fairy tales, there is a khan who rules the people and has a beautiful daughter with a mouth like the moon and eyes like the sun. The Khan wants to marry her to the bravest, strongest, and most useful man to the people. The princess (khanshaiym) does not just nod and agree with her father; she also has her own requirements for her future husband, and this is how the fairy tale plot is connected, developed, and complicated. The artistic image of the princesses (khanshalar) in the fairy tale, which unfolds in the unity of «the brave man-the khan-khan›s daughter», is completely different from other characters; every step the princesses (khanshalar) take is in front of the public, so they are not allowed to show their vulnerability. The people›s dreams and fantasies are that the daughter of the ruler of the country should have only good qualities and actions (Mukhan et al., 2025). The princess (khansha) should be beautiful and intelligent, worthy of her title, and she should also be very fair. It is even better if she is educated and knowledgeable, because she should not forget that she is an example and ideal for other girls.

Materials and methods

The study of Kazakh fairy tales began in the 19th century with Shokan Ualikhanov, continued in the early 20th century with M. Auezov, and was later advanced by scholars such as A. Konyratbayev, M. Gabdullin, and M. Tileuzhanov. The theoretical foundation of Kazakh fairy tales as a national treasure was most comprehensively developed in the works of folklorist S. Kaskabasov, whose studies — «The Kazakh Magical Fairy Tale» (1972), «Kazakh Folk Prose» (1984), and «Zhanazyk» (2002) — became the height of Kazakh folk science. As the main material, we used the 74th volume of the hundred-volume«BabalarSozi» («Words of the Ancestors») entitled «Fantasy Fairy Tales».

To examine the image of khans' daughters in Kazakh wonder tales from a scholarly perspective, we employed the methods of observation, explanation, comparison, systematization, generalization.

The object of the study included a total of 11 fairy tales, which make up 3.5 printed sheets of text.

Discussion and results

In fantasy fairy tales, the khan›s daughters are often not the main characters. Moreover, what is most interesting is that they do not have real names, and in the people›s mouths, they are called only «Khan›s daughter». Only a few tales provide these khan›s daughters with specific names and grant them leading roles. Among such examples are «Kun astyndagy Kunikei kyz» ("Kunikei Maiden under the Sun") and «Ai astyndagy Aibarsha sulu» (Aibarsha Beauty under the Moon). In the former, «Kunikeikyz was the daughter of a khan who lived beyond the Fire Mountain» («Babalar Sozi»: Kiyal-gazhaiyp ertegiler, 2011), and in the latter, «I know her — she is Aibarsha, the daughter of Khuddus Khan» («Babalar Sozi»: Kiyal-gazhaiyp ertegiler, 2011). In almost all other fairy tales, the daughters of the ruler of the country are «the khan›s daughter» or «the king›s daughter». If we look at world folklore, it turns out that in the fairy tales of neighboring Russian peoples, the names of girls change depending on their social status. «For example, the name Marya, if she is the daughter of a king, is «Marya Tsarevna», if she is a brave and heroic girl defending the country, is «MaryaMorevna», and if she is the daughter of a simple peasant, is simply «Mashenka» (Bolotova, 2003). In our folk literature, in some fairy tales, the name of the khan›s daughter is «Khanshayim» in accordance with her title, for example, in the work «Zhety Onerpaz»: «Long ago, there was a khan whose wealth exceeded that of others. This Khan had no son, but had a daughter named Khanshayim» («Babalar Sozi»: Kiyal-gazhaiyp ertegiler, 2011).

The main characters of Kazakh fantasy fairy tales - heroes, wits, sharpshooters, the hunter, or the magician (sometimes called bilimdar, «scholar») - immediately set themselves the goal: «I will marry the Khan›s daughter!» Because, according to popular belief, only the Khan›s daughters are worthy of such strong, capable young men as companions and life partners. For example, in the fairy tale «Altyn Pyshak» («The Golden Knife»): «...The boy grew up. One day, he came to his mother and said: 'Find me the khan's daughter to marry!'" («Babalar Sozi»: Kiyal-gazhaiyp ertegiler, 2011). Also, in the fairy tale «Asan Batyr,» the king who ruled the country had three daughters. «Fairy tales often depict communicative where actions, words, character traits, and behaviors are evaluated» (Zhetessova et al., 2025). The king wanted to marry his daughters and set the following condition for the young men who would marry them: «I will give these daughters to the man who will break the huge black stone!» («Babalar Sozi»: Kiyal-gazhaiyp ertegiler, 2011). All the young men who were attracted to the Khan›s daughters came and tried to break the black stone, but their attempts were unsuccessful, and only Asan Batyr fulfilled the ruler›s condition without fail («Babalar Sozi»: Kiyal-gazhaiyp ertegiler, 2011). According to traditional Kazakh beliefs, a father›s authority is absolute: his decisions are not subject to discussion and must be obeyed. Consequently, in fairy tales, khans themselves select future husbands for their daughters (Toleukonur et al., 2025). There are many similarities in the plots of fairy tales of people around the world, as Academician S. Kaskabasov says: «The plot composition of Kazakh fantasy fairy tales is also diverse. In particular, there are international plots invented by all peoples, plots that have been transferred to us from other peoples, and plots that are unique to us. This is no coincidence. The Kazakh people did not live a separate, isolated life in the Sahara. They have been in close contact with other people throughout their lives» (Kaskabasov, 2014). In fairy tales of the Eastern peoples, the main characters also dream of marrying the king's daughter, for example, in the world-famous fairy tale «Aladdin and the Magic Lamp», Aladdin also has a magic lamp that he received in a casket as his main desire: «The ruler of this country had a beautiful daughter with a mouth like the moon and eyes like the sun, and Aladdin was eager to see that girl. But it was very difficult to

see the girl. However, Aladdin did not back down» («Aladdin zhane sikyrly sham», 2018). It is true that in the fairy-tale traditions of any people, getting the hand of a khan's daughter is never an easy task; one must undergo numerous trials, where not only physical strength but also intellectual depth plays a crucial role. The people do not associate the khan›s daughter with anyone, because the princesses (khansha) are, first of all, very beautiful, and when the people›s imagination comes to describe their beauty, it shows the highest level of high taste and aesthetic ideals, and in accordance with the genre features of the fairy tale, miraculous events are associated with the amazing appearance of these princesses. For example, in the Kazakh fairy tale «Agashshy men temirshi» (The Woodcutter and the Blacksmith), the beauty of the ruler's daughter is described as follows: «My son, there is nothing remarkable about this light. It is the radiance of our ruler's daughter. She is so graceful and beautiful that her light illuminates the entire city. The townspeople do not light lamps at night because of her glow» («Babalar Sozi»: Kiyal-gazhaiyp ertegiler, 2011). Mythical scenes are very common in fairy tales, and the enlightenment of the khan›s daughter in this work is the result of pure mythical consciousness. In Kazakh cosmogonic mythological legends, the motif of «sunlight» is of great importance. For example, in the world-famous legend of Shyngys Khan›s mother becoming pregnant from the sun (Babalar Sozi: Kazakmifteri, 2011), as well as in the mythological legend «The Light of the Steppe», the king of a certain country keeps his beautiful daughter far from the country, locked in a cage, not letting her out into the field or into the light, one day the girl asks her friends to at least open the window and show her the sun, and seeing the sun›s rays for the first time in her life, she glows and gives birth to a child there (Babalar Sozi: Kazakmifteri, 2011), we see the image of the «sun» in the form of a man. At this point, the famous phrase of the great Abai, «The sun is the husband, the earth is the bride,» comes to mind. In the fairy tale cited, the light of the sun filled the khan›s daughter, and he presented her as a light and a ray to his country. But in some Kazakh fairy tales, the king›s daughter also appears in an ugly form; for example, in «Daulet Kus» («The Bird of Wealth»), the khan banishes all the people from the country to the abyss because he could not make his daughter beautiful and sets a condition: «Whoever can make my daughter beautiful shall receive a nugget of gold the size of a horse's head» («Babalar Sozi»: Kiyal-gazhaiyp ertegiler, 2011). This illustrates that life and existence are never uniform; contradictory phenomena occur as well. To assume that the world is constant and unchanging is a grave mistake — a philosophical message that such tales aim to instill in the minds of young readers from an early age.

A recurring narrative pattern in Kazakh fantastic fairy tales is that the khan's beautiful daughters never appear alone; they are never solitary or isolated figures. In accordance with their royal status, they are accompanied by a retinue of attendant maidens, forming a splendid procession. In most cases, the number of these companions is forty. The number "forty" is known to be highly sacred in Kazakh culture. A human being enters the world after forty weeks of gestation; according to traditional customs, forty days after birth the infant's first hair is cut and the child is bathed in water poured from forty ladles. Likewise, a memorial offering is held on the fortieth day after a person's death. Numerous Kazakh proverbs reflect the symbolic association between "girl" (kyz) and "forty" (kyryk): «A girl is guarded by forty households», «A girl possesses forty lights,», «A girl has forty souls», «Forty young men may court a girl, but only one marries her», «When one girl marries, forty girls dream of it», «A man who has not married a girl yet has hopes for forty of them», and many more. In almost all of these expressions, the concepts kyz (girl) and kyryk (forty) are intertwined. These customs, traditions, and proverbs, coded with the number «forty,» clearly contain a lot of religious and mythical information.

We can clearly see that folklore is a syncretic art from each of its genres, including fairy tales. For example, in the fairy tale «Pyrak», a young man who is lovesick for the khan's daughter laments: «The princess (khansha) is always accompanied by forty maidens; it is impossible to approach her» («Babalar Sozi»: Kiyal-gazhaiyp ertegiler, 2011). In Zheti Onerpaz (The Seven Artisans) we read: «One day Khanshaim went for a stroll with her forty maidens and headed to the river to bathe» («Babalar Sozi»: Kiyal-gazhaiyp ertegiler, 2011). In «Kun astyndagy Kunikei kyz» (Kunikei Maiden under the Sun), the khan imposes the following condition: «If I place my daughter among forty maidens and you can distinguish her from the others, I shall give her to you in marriage» («Babalar Sozi»: Kiyal-gazhaiyp ertegiler, 2011). In the tale «The Poor Man Who Married the Khan's Daughter», the ruler sends off his daughter with great ceremony: «He loaded forty red camels with gold and silver and sent her on her way» («Babalar Sozi»: Kiyal-gazhaiyp ertegiler, 2011). In «The Magic Stone», the khan demands the following as bride-price for his daughter: «Give forty piebald black pacers, forty black racehorses, forty camels, forty cows of one color, forty sheep, and forty goats» («Babalar Sozi»: Kiyal-gazhaiyp ertegiler, 2011). In this example, we observe the symbolic interconnection among the concepts «Khan's daughter – forty – livestock». Drawing from the depths of the national worldview, these fairy-tale narratives reflect the people's lived experience and cultural values. For the broader community, the ideal of womanhood is embodied in the figure of the khan's daughter, while the most sacred number is forty. Thus, the two are portrayed in close harmony, reinforcing each other within the narrative tradition.

In Kazakh fantasy fairy tales, the khan's daughters are not merely beautiful; they are also intelligent, clever, and compassionate, often acting for the good of others. Within the Kazakh mentality, the concept «kyzbala – tilekshi» (a girl is a well-wisher) underscores the special respect afforded to women. Hence, the portrayal of a wise and virtuous khan's daughter emerges naturally from the aesthetic ideal of the genre. The people want to see not only beauty in the khan›s daughters, but also extraordinary wisdom and prudence, which is why in fantasy tales, the princesses are at the center of events that the country has never heard of or seen before. Also, there is nothing that the Khan›s daughters cannot do; they are very resourceful, and they find a way out of any situation. For example, in the fairy tale «Pyrak», the khan's daughter helps her husband when he finds himself in a desperate situation: «The khan's daughter immediately wove a silk carpet, embroidered her own image at its center, and gave it to Pyrak» («Babalar Sozi»: Kiyal-gazhaiyp ertegiler, 2011). Later in the same tale, in order to rescue Pyrak—who has fallen into a trap due to his own naivety—«she quickly pierced a part of the wall with her dagger and pulled Pyrak out» («Babalar Sozi»: Kiyal-gazhaiyp ertegiler, 2011). Furthermore, we read: «At one moment the girl jumped out of the window, mounted her horse, and followed the ogre, thinking it was Pyrak» («Babalar Sozi»: Kiyal-gazhaiyp ertegiler, 2011). These episodes clearly demonstrate that the princess (Khansha) is not among those who sit idly with folded hands; rather, she is highly resourceful, quick-witted, and capable of finding solutions. She is constantly in motion and active within the narrative. In general, a defining genre characteristic of fantasy fairy tales is their continuous motion and dynamic development. Since such tales are primarily intended for young audiences, there is no place for slowness or stagnation; the narrative must align with the aesthetic expectations of children, who seek action, movement, and excitement. For this reason, one should not assume—based on the earlier example from «Pyrak»—that the khan's daughter remains confined to the domestic sphere simply because she supports her husband. On the contrary, in the tale «Tas bolgan Shahar» (The Turned-to-Stone City), the princess desperately strives to restore her entire nation, which has been

transformed into stone. She sets a condition for the young man who is in love with her: «Return my people, who have turned to stone, to their human form» («Babalar Sozi»: Kiyal-gazhaiyp ertegiler, 2011). The young man fulfills her request only after four sleepless nights of prayer and struggle against evil spirits. The central plotline of the tale appears to have originated from Arab storytelling traditions, as the motif of performing prayers (dua) is characteristic of narratives from that region. The tale concludes as follows: «The king grew fond of the young man and decided to give him his daughter in marriage. They held the wedding immediately, and after the king's death, the young man ascended the throne, ruling together with the princess (khansha) in happiness» («Babalar Sozi»: Kiyal-gazhaiyp ertegiler, 2011).

Another unique feature of the khan›s daughters in Kazakh fantasy fairy tales is their learning, and people try to prove the extraordinary intelligence of the imaginary princesses with their learning. Of course, their learning is not reflected in writing books, drawing pictures, or composing poems. Due to the fantasy nature of the fairy tale, the khan›s daughters are said to be «engaged in science» in order to save themselves, their families, the entire kingdom, or the people from various difficulties and dangers. It is worth noting that the «science» here is the art of magic. The possibility of magic is considered the only tool that helps them escape from traps, failures, and impasses. For example, in the fairy tale «Kunikei Maiden under the Sun»: «The Khan›s daughter is a learner, a sorceress» («Babalar Sozi»: Kiyal-gazhaiyp ertegiler, 2011). Also, in the fairy tale «The Bird of Happiness», as in many fairy tales, the khan has not one, but two daughters, born from two wives (the second wife is the daughter of a fairy): «The two girls are both peers and friendly. Both are educated. Gulmahira is especially knowledgeable. Because she also learns from her mother how to read spirits and fairies» («Babalar Sozi»: Kiyal-gazhaiyp ertegiler, 2011). Upon closer examination, we observe that in this narrative as well, the concepts of knowledge and learning are once again associated with magic. Nevertheless, it becomes evident that in fantasy fairy tales, the notions of education and scholarship carry substantial weight and deep significance. The worldview of the people shows that they recognized the advantages of learning and literacy from very early times. In the fairy tale «Kali and Kazy», both brothers are described as being engaged in scholarly pursuits. Thus, when the khan of that land learns that «Kali was a wise and learned man, he gave him his younger daughter in marriage» («Babalar Sozi»: Kiyal-gazhaiyp ertegiler, 2011). This demonstrates that the Khan placed great importance on the education of his daughters, or at the very least, that he married them to men who were educated. In either case, it affirms once more that knowledge has always been valued as beneficial for humanity.

A common mythological scene in fairy tales is the transformation of Khan›s daughters into animals and birds due to certain circumstances, when their lives are at a standstill. The prominent Kazakh mythologist S. Kondybay, in his work «Fundamentals of the Ancient Kazakh Worldview,» calls the oldest type of fairy tale - etiological, that is, fairy tales about animals, because mythical stories about animals and birds over time lose or destroy their mythical character and turn into a fairy tale genre (Kondybai, 2018). The mythical motif is also abundant in the fantastic fairy tales we are considering. After all, the first stage of any fairy tale genre is mythical stories. In the fairy tale «Bar onda, akel munda» (Go There and Bring it Here): «One day, while walking along the lakeshore hunting ducks, a boy raised his gun to shoot a duck with ninety patterned feathers. At that moment, the duck began to speak: «Oh, vizier, do not shoot me. I am the daughter of the Distant King. While bathing in this lake, I became separated from my two elder sisters, and since then I have wandered alone» («Babalar Sozi»: Kiyal-gazhaiyp ertegiler, 2011). From this excerpt, we can understand that the khan›s daughter was left alone

on the shore of the lake and, out of fear, turned into a duck. This is because the place where the incident took place is not the top or bottom of a mountain, not the middle of a dense forest, but the continuation of a lake with clear water. Therefore, in accordance with the artistic space in the fairy tale plot, the main character walks near the water and takes the form of a duck swimming there, which does not interfere with the imagination of the people, turning it into a real image. The transformation that has been inherent in the work of art since the mythical period, or in scientific terms - metamorphosis, is widely realized in Kazakh fairy tales. The oldest manifestations of metamorphosis are interconnected with totemic concepts. For example, in the fairy tale «The Girl with the Golden Ring»: «While walking, the Khan›s daughter bent down to drink from the black water on the road and turned into a deer» («Babalar Sozi»: Kiyal-gazhaiyp ertegiler, 2011). In general, the deer totem is very common in Kazakh folklore. Folklorist A. Toishanuly, in his work «Aruak» says: «...in the myths of ancient tribes ... the deer is described as a hero who propagates the ancestral race of the Turkic peoples» (Toishanuly, 2025). Also, in the writings about the ancestors of Shyngys Khan and the ancient era of the Mongols, there is a lot of information about Gua (Deer). In Kazakh folklore, the deer is a symbol of beauty and intelligence. The name «Deer» is given to both girls and boys in the Kazakh people, with one difference: when given to a girl, it is changed to «Akmaral», the epithet «ak» is described as a symbol of love and purity. That is why in fairy tales, folk lore does not turn the Khan›s daughter into a horse or a cow, but into a deer - a combination of strength and beauty. At this point, the fairy tale of the neighboring Russian people «Khanshaiym Baka» (Princess Frog) comes to mind. In this fairy tale, the king-father, unable to see that his daughter is becoming more intelligent than him, turns her into a frog, a frog is a symbol of humiliation and degradation. In none of the Kazakh fairy tales do khan-fathers commit murder against their daughters, but, on the contrary, they raise them to their heights and do everything they can to marry them to the strongest, bravest, and smartest young men in the country. The relationship between father and daughter in our national mentality is a model for many countries.

Kazakh fantasy fairy tales are a creative heritage that makes the reader think ideologically and artistically, fully fulfills all the desires and requirements of exalting the dreams and ideals of the people, draws inspiration from the depths of national consciousness, and has a huge philosophical basis. And we have seen that the khan›s daughters in them are described by the popular imagination as very beautiful, extremely intelligent, exceptionally diligent, and protectors of their people.

A comprehensive analysis of the images of Khan's daughters in Kazakh fantasy fairy tales — which form a substantial segment of national folklore — allows us to draw the following conclusions:

First, in the majority of Kazakh fantasy fairy tales, the princesses (khanshalar) remain unnamed; only in a few exceptional cases do they have proper names, such as in «KunastyndagyKunikeiKyz» (Kunikei Maiden under the Sun)and «Ai astyndagyAibarsha Sulu» (Aibarsha Beauty under the Moon).

Secondly, the folk imagination portrays the daughters of the ruler as more beautiful and attractive than others, because they are the ideal of a girl, and in our language, the metaphor «like the daughter of the khan» has a lot of meaning behind it. To prove the beauty of the khan, we proved it through the folk literature fairy tales «Kunikei Maiden under the Sun», «Aibarsha Beauty under the Moon», «The Woodman and the Blacksmith», and «The Bird of Happiness».

Thirdly, we have seen that in a number of fantasy tales in folk literature, young men who are heroes, snipers, and scientists have a lofty dream of «I will take the Khan›s daughter!». As an example, we cited the tales «Altyn pyshak» (Golden knife) and «Asan batyr».

Fourthly, we analyzed the relationship and mythical background of the concept of «khan›s daughters and the number forty». As an example, we cited the tales «Pyrak», «KunastyndagyKunikeiKyz» (Kunikei Maiden under the Sun),»Altyn pyshak»(Magic knife).

Fifth, we analyzed that Khan›s daughters were not only beautiful, but also very smart, decisive, and ready to sacrifice their lives for the sake of the people, for example, we cited the fairy tales «Pyrak», «Tas bolgan shahar»(The City turned to Stone).

Sixth, we studied that the princesses in fantasy fairy tales are beautiful, smart, and also learned, that is, they are open-minded, and we also said that their learning is a magical art; for example, we focused on the fairy tales «Kun astyndagy Kunikei Kyz» (Kunikei Maiden under the Sun), «Bakyt kusy» (The Bird of Happiness), «Kali and Kazy».

Seventh, we talked about the meaning of the transformation of princesses into birds and beasts in fantasy fairy tales, the phenomenon of metamorphosis, and in this regard, we analyzed the tales «Go There, Bring It Here» and «The Girl with the Golden Ring».

Table 1. Fairy tales taken as the object of the study

№	Analyzed fairy tale	Main character	Actions of the characters
1	«Kun astyndagy Kunikei kyz» (“Kunikei Maiden under the Sun”)	Khan›s daughter	She seeks justice and peace
2	«Ai astyndagy Aibarsha sulu» (Aibarsha Beauty under the Moon)	Khan›s daughter	She cares about the peace of her country
3	«Altyn Pyshak» («The Golden Knife»)	Simple guy	He intends to marry the Khan›s daughter
4	«Asan Batyr»	Hero guy	He intends to marry the Khan›s daughter
5	«Agashshy men temirshi» (The Woodcutter and the Blacksmith)	Khan›s daughter	Gorgeous
6	«Daulet Kus» («The Bird of Wealth»)	Khan›s daughter	Unattractive, plain
7	«Zheti Onerpaz» (The Seven Artisans)	Khan›s daughter	She cares about the future of her country
8	«Pyrak»	Simple guy	He is in love with the Khan›s daughter
9	«Tas bolgan Shahar» (The Turned-to-Stone City)	Khan›s daughter	He will save his country from being turned to stone.
10	«Kali and Kazy»	Scientist guys	They marry the Khan›s daughters
11	«Bar onda, akel munda» (Go There and Bring it Here)	King’s daughter	She turned into a duck

Conclusion

Thus, in conclusion, it becomes evident that in Kazakh folklore, particularly in fairy tales, which constitute a substantial part of it, and especially in fantasy fairy tales that draw deeply from the sources of national consciousness, not only khans and rulers and their male heirs are extensively portrayed, but also their beloved daughters, the princesses, whose images are richly and vividly represented.

It should be noted that although beautiful images of khans’ daughters do exist in Kazakh fantasy tales, their number is not large: only a few tales actually mention the princesses by name.

In the folk imagination, however, they are endowed with names that symbolize unsurpassed beauty and unattainable perfection, such as Kunikei and Aibarsha. Moreover, in fairy-tale prose, the daughters of the khan are depicted not merely as individuals concerned with their own fate, but as figures who share responsibility for the well-being of the entire realm governed by their father. For this reason, they endure numerous hardships, and the collective hopes and wishes of the people continually lead them to victory.

Likewise, the people believe that only brave and resourceful young men of that land are worthy to become companions to these moon-bright and sun-like beautiful princesses. Even so, the heroes do not reach the khan's daughters easily; only after overcoming various trials and successfully completing all assigned tasks are their long-cherished dreams fulfilled.

In general, the image of the khan's daughters in Kazakh fantasy fairy tales has been thoroughly refined and filtered through the prism of national mentality, worldview, and experience. For the people, the khan's daughters represent the most beautiful, the wisest, the most educated, and the most resilient of beings. They never remain idle in palaces or royal courts, merely issuing orders to servants; in every tale, they actively struggle to overcome the difficulties facing the country, risking their lives in the process. For this reason, they are regarded as highly positive characters and have remained so in the collective memory of the people.

Conflict of interest, acknowledgements and funding information

The author declares that the article contains no conflict of interest.

Contributions of the authors. R.R. Zhumagaliyeva proposed the title and main idea of the article, wrote the discussion and results sections, and was also responsible for formatting. G.S. Obaeva contributed to data collection and verified the accuracy of the information. Zh.A.Zhetessova wrote the introduction and conclusion of the article.

References

Аладдин және сиқырлы шам. (2018). Астана: Фолиант

Бабалар сөзі. Жүзтомдық. Т.74: Қиял-ғажайып ертегілер. (2011). Астана: Фолиант

Бабалар сөзі. Жүзтомдық. Т.78: Қазақ мифтері. (2011). Астана: Фолиант

Болотова Л. (2003). Особенности женских образов в русской народной сказке //Наследие А.Н. Афанасьева и проблемы его изучения. Материалы межвузовской научной конференции к 175-летию со дня рождения.

Воронеж: Воронежский государственный университет. 1-12 стр.

Қасқабасов С. (2014). Таңдамалы. Т.1: Зерттеулер. Астана: Фолиант

Қондыбай С. Байырғы қазақ дүниетанымының негіздері. (2018). Алматы: «Ана тілі»

Тойшанұлы А. (2025). Аруақ. https://abai.kz/post/11488

Zhetessova, Zh., Issakova, S., Issakova, A., Yessenova, K., Ozgambayeva, R., Ismailova, F. (2025). Strategy and tactics of communication in fairy tale discourse. Eurasian Journal of Applied Linguistics, 11(1) (2025). (pp.118-128). https://doi.org/10.32601/ejal.11110

Mukhan, A., Matyzhanov, K., Bugybayeva, ZH., Toishanuly, A. (2025). The wedding ceremony in kazakh folklore: yesterday and today. Folklore. Electronic Journal of Folklore, Vol. 95 (2025). (pp.163-176). https://doi.org/10.7592/FEJF 2025.95. kazakh

Toleukonur, ZH., Tulebayeva, K., Kushkimbayeva, A., Yelekenova, R., Abdullina, A., Espenbetov, A. The artistic representation of the father concept in Kazakh literary prose. Scientific culture, Vol.11(1) (2025). (pp. 127-141). https://sci-cult.com/wp-content/uploads/2025/12/SC-3071-4.pdf

Р.Р. Жумагалиева[1], Г.С. Обаева[2], Ж.А. Жетесова[3]*
Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Қазақтың қиял-ғажайып ертегілеріндегі хан қыздарының бейнесі

Аңдатпа. Мақалада қазақ прозалық фольклорының қомақты бір бөлігін қамтитын – қиял-ғажайып ертегілердегі хан қыздары бейнесінің көркемдік негіздері ғылыми тұрғыдан талданады. Ертегінің жанрлық ерекшелігіне сәйкес сомдалатын ханшалар бейнесінің типологиясы мен поэтикасына басты назар аударылады. Қиял-ғажайып ертегілердегі хан қыздары бейнесіне тән негізгі көркемдік ерекшеліктер жүйеленеді. Олардың асқан сұлулығы, ерекше ақылдылығы, оқымыстылығы, пысықтығы, ел мен жұрт қамын ойлаудан туған тиянақты шешімдері нақты мысалдармен дәлелденеді. Ханшалардың басты кейіпкер болмаса да жанама кейіпкер ретіндегі іс-әрекеттері ертегінің идеялық-көркемдік тынысын толықтыратыны жіті зерделенеді. Зерттеудің мақсаты - қиял-ғажайып ертегілердегі хан қыздарының көркемдік тұлғасын ашу, олардың басқа кейіпкерлермен байланысын және өзгешелігін анықтау, оларды сомдаудағы халық қиялы мен танымының көркемдік өлшемін көрсету, ханшалардың жақсы қасиеттерінен үлгі алуға шақыру. Зерттеудің ғылыми маңыздылығы ұлт руханиятының алтын қазынасы - қазақ фольклоры уақыт алға жылжыған сайын танымдық-эстетикалық сапа тұрғысынан тереңдей береді, қашан да зерттеу нысанына сұранып тұрады. Қиял-ғажайып ертегілердегі тек қана ханшалардың бейнесін зерттеу арқылы гендерлік дискурс мәселесіне үлес қосылады. Зерттеудің практикалық маңыздылығы қазақтың қиял-ғажайып ертегілеріндегі хан қыздарының бейнесін зерттей отырып, тәуелсіз мемлекетіміздің қазіргі таңда жүргізіп отырған гендерлік саясатын қолдау, үлес қосу, жалпы әйелдердің қоғамдық ортадағы абырой-беделін арттыру болып табылады.

Түйін сөздер: фольклор, ертегі жанры, қазақ ертегілері, әлем ертегілері, ханның қызы, халық қиялы, көркем образ.

Р.Р. Жумагалиева[1], Г.С. Обаева[2], Ж.А. Жетесова[3]*
Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Актобе, Казахстан

Образ ханских дочерей в казахских волшебных сказках

Аннотация. В статье научно анализируются художественные основы образа ханских дочерей в сказках, охватывающих значительную часть казахского прозаического фольклора. В соответствии с жанровыми особенностями сказки особое внимание уделяется типологии и поэтике образа сказочных принцесс. В фантастических сказках систематизируются основные художественные особенности, характерные для образа ханских дочерей. На конкретных примерах доказываются их излишняя красота, особая умственность, образованность, проницательность, тщательные решения, вызванные заботой о стране и людях. Тщательно изучается, как действия принцесс в качестве второстепенных персонажей дополняют идейно-художественное дыхание сказки. Цель исследования – выявление художественного облика ханских дочерей в сказках-фантазиях, определение их связи и различия с другими героинями, показ масштаба народной фантазии и авторов, а также обращение внимания на важность воспитания лучших качеств на примере принцесс. Научная значимость исследования заключается в том, что казахский фольклор, являющийся золотым достоянием национальной духовности, с течением времени рассматривается с точки зрения его познавательно-эстетических качеств и всегда востребован объектом научного исследования. Вклад в проблему гендерного дискурса вносит изучение образов принцесс в фантастических сказках. Практическая значимость исследования. Изучая образ ханских дочерей в казахских сказках, мы содействуем реализации современной гендерной

политики независимого государства и вносим вклад в повышение авторитета женщин в обществе.

Ключевые слова: фольклор, сказочный жанр, казахские сказки, сказки мира, ханская дочь, народная фантазия, художественный образ.

References

Aladdin zhane sikyrly sham [Aladdin and the Magic Lamp]. Volume 74. (2012). Astana: Foliant. [in Kazakh]

Babalar Sozi: Kiyal-gazhaiyp ertegiler [Words of the Ancestors: Fantasy Fairy Tales]. (2011). Astana: Foliant. [in Kazakh]

Babalar Sozi: Kazakmifteri [Words of the Ancestors: Kazakh Myths]. Volume 78. (2011). Astana: Foliant. [in Kazakh]

Bolotova, L. (2003). Osobennosti zhenskikh obrazov v russkoy narodnoy skazke [Features of Female Images in Russian Folk Tales]. Nasledie A. N. Afanasyevaiproblemy ego izucheniya: Materialy mezhvuzovskoy nauchnoy konferentsii k 175-letiyu so dnyarozhdeniya (pp. 1–12). Voronezh: Voronezh State University. [in Russian]

Kaskabasov, S. (2014). Tandamaly. Tom 1: Zertteuler [Selected Works. Vol. 1: Research]. Astana: Foliant. [in Kazakh]

Kondybai, S. (2018). Baiyrgy kazak dunietanımynyn negizderi [The Foundations of Ancient Kazakh Worldview]. Almaty. [in Kazakh]

Toishanuly, A. (2025). Aruak [The Spirit].https://abai.kz/post/11488. [in Kazakh]

Zhetessova, Zh., Issakova, S., Issakova, A., Yessenova, K., Ozgambayeva, R., Ismailova, F. (2025). Strategy and tactics of communication in fairy tale discourse. Eurasian Journal of Applied Linguistics, 11(1) (2025). (pp.118-128). https://doi.org/10.32601/ejal.11110

Mukhan, A., Matyzhanov, K., Bugybayeva, ZH., Toishanuly, A. (2025). The wedding ceremony in kazakh folklore: yesterday and today. Folklore. Electronic Journal of Folklore, Vol. 95 (2025). (pp.163-176). https://doi.org/10.7592/FEJF 2025.95. kazakh

Toleukonur, ZH., Tulebayeva, K., Kushkimbayeva, A., Yelekenova, R., Abdullina, A., Espenbetov, A. The artistic representation of the father concept in Kazakh literary prose. Scientific culture, Vol.11(1) (2025). (pp. 127-141). https://sci-cult.com/wp-content/uploads/2025/12/SC-3071-4.pdf

Information about the authors:

Жумагалиева Рита Рахмановна – PhD докторант, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан. E-mail: omar_aly82@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8747-0926

Обаева Гульнара Садуакасовна – PhD, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан. E-mail: gso72@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2051-0270

Жетесова Жанар Алмасовна – PhD, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан. E-mail: zhanaralmasovna@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7594-1695

Жумагалиева Рита Рахмановна – PhD докторант, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Актобе, Казахстан. E-mail: omar_aly82@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8747-0926

Обаева Гульнара Садуакасовна – PhD, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Актобе, Казахстан. E-mail: gso72@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2051-0270

Жетесова Жанар Алмасовна – PhD, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Актобе, Казахстан. E-mail: zhanaralmasovna@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7594-1695

Zhumagalieva Rita Rakhmanovna – PhD student, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan. E-mail: omar_aly82@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8747-0926

Obaeva Gulnara Saduakasovna – PhD, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan. E-mail: gso72@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2051-0270

Zhetessova Zhanar Almasovna – PhD, K.Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan. E-mail: zhanaralmasovna@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7594-1695

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN (Print) 2616-678X. ISSN (Online) 2663-1288

ӘДЕБИЕТТАНУ/ LITERATURE STUDIES/ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2026-156-3-178-189

IRSTI 17.07.41
Research article

M. Zeinollakizi
Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
(E-mail: merekezeinollakizi@gmail.com)

AUTHOR'S GENDER POSITION AND NARRATION IN THE CREATION OF A FEMALE IMAGE

Abstract. This article presents a comparative analysis of authorial gender and narrative strategies in the literary representation of female figures in G. Musrepov's Mother of Mothers, Ch. Aitmatov's Jamilia, V. Woolf's Mrs Dalloway, and T. Morrison's Beloved. The study aims to identify artistic techniques used to construct female subjectivity, inner world, social role, and symbolic function. It employs comparative-typological analysis, close reading, and elements of gender and narratological analysis. The analysis focuses on motherhood, sacrifice, freedom, resistance, historical memory, social constraints, inner voice, and agency. The findings indicate that social, moral, and active dimensions of female characters are more pronounced in the works of the selected male authors, while female authors more extensively integrate consciousness, memory, and psychological experience into narrative structure. These differences are considered in relation to genre, historical context, cultural environment, and individual authorial poetics rather than attributed solely to gender. Reception is understood as a potential interpretive possibility generated by the text rather than an empirical reader response. The study's novelty lies in treating authorial gender as one analytical dimension of comparative literary analysis rather than an isolated causal factor.

Keywords: gender reception, image of woman, author's gender, reader response, Kazakh literature.

Received: 22.06.2026; Revised: 31.08.2026; Accepted: 21.09.2026; Available online: 29.09.2026

Introduction

Contemporary literary scholarship increasingly approaches fiction as more than the direct expression of authorial intention. A literary work is understood as an aesthetic construct whose meaning develops through the interaction of authorial choices, textual organization, and interpretation. Reception aesthetics gives particular attention to this dynamic process. Wolfgang Iser emphasizes the reader's role in completing textual "gaps," while Hans Robert Jauss situates interpretation within the historically conditioned "horizon of expectations" (Iser, 1978; Jauss, 1982). The meaning of a literary image is not predetermined or stable. It is produced through the narrative, compositional, and stylistic features that shape the reader's engagement with the text.

Gender criticism offers a useful theoretical basis for this comparative analysis. Within this framework, gender is understood not simply as biological difference. But as a social and cultural construct shaped by established roles, norms, repeated practices, and relations of power. Simone de Beauvoir situates women's social position within historically formed structures, emphasizing that female identity is produced through social and cultural conditions rather than determined by biology alone (Beauvoir, 2011). Elaine Showalter established women's writing as a distinct field of inquiry (Showalter, 1977). Judith Butler later described gender as a performative formation. It is reproduced through social acts and discourse (Butler, 1990). These approaches support a comparative study of authorship. They also clarify links between gender and representation.

The present study compares four literary works. They are G. Musrepov's short story Mother of Mothers, Ch. Aitmatov's novella Jamilia, Virginia Woolf's Mrs Dalloway, and Toni Morrison's Beloved. These texts do not represent entire national traditions. They are treated as four comparative literary cases. Their cultural settings and historical conditions are different. That difference is methodologically important. The study therefore does not compare Kazakh, Kyrgyz, British, and African American literatures as complete systems. Instead, it compares how selected authors construct female subjectivity.

Musrepov's Mother of Mothers presents female identity through moral strength. Maternal responsibility and ethical resistance are central (Musrepov, 2012). The mother becomes more than an individual figure. She embodies the value of human life. Her authority grows through speech and action. Her inner life is not developed through long monologues. It appears through choice, conduct, and moral position. Female subjectivity is thus externalized through ethical action.

Aitmatov's Jamilia develops another model of female agency. The character lives within a traditional social order. Yet she does not simply accept its expectations. Her choices foreground love, freedom, and self-determination (Aitmatov, 2007). Jamilia assumes responsibility for her own decision. Her image is also mediated through another character's perception. This creates a productive narrative tension. She is observed from outside, yet remains self-directed.

Woolf's Mrs Dalloway shifts the emphasis inward. Clarissa Dalloway's social role remains highly visible. Her inner consciousness is equally important, however. Modernist narration connects memory, time, and reflection (Woolf, 1925/2000). Her public identity does not exhaust her character. Private thought repeatedly unsettles social appearances. Interior consciousness therefore becomes a major structural principle.

Morrison's Beloved places female subjectivity within historical trauma. Sethe's experience is shaped by slavery and memory. Motherhood and responsibility remain inseparable from

violence (Morrison, 1987). Her actions resist simple moral classification. Fragmented memory structures much of her experience. Nonlinear time also shapes the narrative. Multiple voices further complicate a single perspective. Psychological experience thus enters the architecture of the novel.

Comparison of these works reveals recurring differences in emphasis. In Musrepov and Aitmatov, action and moral choice remain prominent. Social relations also shape the female character strongly. In Woolf and Morrison, interiority becomes more structurally central. Memory and psychological experience enter the narrative more deeply. These patterns are not treated as universal gender differences. They belong to this selected corpus.

Authorial gender is therefore not used as an isolated cause. The four works differ in period and genre. They also differ in culture and literary tradition. Any interpretation must account for those differences. Gender is treated as one analytical dimension among others. Historical context and individual poetics remain equally important. The study does not propose a universal theory of "male writing" or "female writing."

The study aims to compare narrative, psychological, symbolic, and stylistic strategies. It examines how these strategies construct female characters. It also asks how authorial gender intersects with them. Two questions guide the analysis. What similarities and differences appear across the four texts? How should those differences be interpreted within each context?

Reception aesthetics shifted attention from authorial intention alone. It emphasized the reader's role in meaning-making. Wolfgang Iser placed text–reader interaction at the center. Readers complete textual "gaps" through prior knowledge. Cultural experience also shapes this interpretive process (Iser, 1978). Hans Robert Jauss developed a related historical perspective. His "horizon of expectations" links reception with context. Aesthetic norms influence how works are understood. Moral values and social expectations also matter (Jauss, 1982). In this study, these theories have limited use. They do not prove actual reader responses. Instead, they explain interpretive possibilities created by texts.

Gender criticism extends this textual and receptive framework. Simone de Beauvoir viewed female subjectivity as socially formed. Historical and cultural structures shape women's positions (Beauvoir, 2011). Elaine Showalter reconsidered women's writing within literary history. She also challenged women's exclusion from established canons (Showalter, 1977). Judith Butler later questioned fixed models of gender. She described gender as performative and socially repeated. Discourse and social practice continually reproduce it (Butler, 1990). These approaches discourage simple biological explanations of authorship. They suggest a more complex relation instead. Authorial gender interacts with culture and literary form. It can therefore inform analysis without determining it.

Recent studies also examine gender in literary circulation. Kim and Chong studied English-language fiction and reviews. Their research used a large textual corpus. They identified persistent gender inequality in literary evaluation. Female authors faced uneven patterns of critical attention (Kim & Chong, 2023). This evidence is important for literary reception studies. However, it concerns institutional and critical responses. It does not explain narrative form directly. The present article therefore takes another approach. It focuses on the poetics of literary texts. Particular attention is given to female characterization.

Studies of women in Kazakh literature provide context. They often connect female representation with social change. National values and gender stereotypes are also examined. E. Adayeva (2023) relates female images to historical transformation. Her work also considers

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

Kazakh cultural traditions. This perspective is relevant to Musrepov's Mother of Mothers. The story can be read through national ethics. Humanistic values also shape the mother figure. Yet the present study adds another dimension. The mother is treated as an acting subject. Her speech establishes authority within the narrative. Her resistance also defines her moral position. Thus, the character exceeds symbolic motherhood alone.

Research by Madibaeva and Toleu addresses female identity in Sara Mynzhasarova's Women's Happiness. Their analysis considers women's equality and national identity. It also discusses Soviet-era feminist contexts. Such studies demonstrate the value of gender analysis. They connect female characters with changing social structures. Another domestic study links gender with literary reception. It argues that interpretation reflects social experience. Cultural and gendered experience also affects reading (Zeinollakizi, 2026). These studies broaden the field considerably. Yet they do not fully address comparative authorship. They rarely compare male and female narrative strategies.

Koolen, van Dalen-Oskam, van Cranenburgh, and Nagelhout examine another dimension. They study judgments of literary quality and value. Such judgments do not depend on texts alone. Readers also bring expectations about genre and authorship. Social experience may influence their evaluations as well (Koolen et al., 2020). Their findings support a multifactorial view of reception. They also caution against simple interpretive models. Still, their evidence concerns actual reader judgments. The present study does not measure such responses. Their work therefore provides theoretical context only. It cannot establish gendered responses to these characters.

Existing scholarship reveals two main research tendencies. One examines female representation within national traditions. Another studies gender in reception and evaluation. Both approaches have produced valuable findings. Yet a comparative gap remains visible. Less attention has been given to narrative construction. Male and female authors are rarely compared systematically. This is especially true across cultural contexts. The same analytical criteria are seldom applied throughout. Therefore, female subjectivity is difficult to compare directly.

The present study addresses this specific gap. It examines four selected literary works comparatively. These are Musrepov's Mother of Mothers, Aitmatov's Jamilia, Woolf's Mrs Dalloway, and Morrison's Beloved. The texts are not treated statistically. They do not represent entire national traditions. Instead, each work functions as a literary case. The comparison uses shared analytical categories. These include subjectivity, agency, voice, and focalization. Historical context remains important throughout the analysis.

Authorial gender is treated as one analytical variable rather than as a determining factor. Its significance is considered alongside genre, historical period, cultural context, and individual poetics. This framework avoids reductive gender stereotypes and broad claims about male or female writing as fixed categories. The analysis instead remains grounded in textual evidence, focusing on how female characters are represented, positioned within the narrative, and assigned psychological and symbolic functions. Gender retains analytical value without being isolated from the wider literary and cultural conditions that shape each work.

Research Methods

The research corpus includes four literary works. These are G. Musrepov's Mother of Mothers, Ch. Aitmatov's Jamilia, Virginia Woolf's Mrs Dalloway, and Toni Morrison's Beloved

(Musrepov, 2012; Aitmatov, 2007; Woolf, 1925/2000; Morrison, 1987). The corpus was formed through purposive comparative sampling. Musrepov and Aitmatov represent male authorship. Woolf and Morrison represent female authorship. The works are not treated as national prototypes. Instead, they function as four literary case studies. This design allows cross-contextual comparison of female representation. Authorial gender is not treated as causal. It is used as one comparative dimension. Cultural context, genre, and individual poetics remain important.

The primary method is comparative-typological analysis. It is supported by close reading. Elements of gender-oriented narratology are also applied. The same analytical criteria were used throughout. These include narrative function, subjectivity, and agency. Attention was also given to inner voice. Focalization and social positioning were examined as well. The analysis further considered freedom, dependence, motherhood, sacrifice, resistance, and historical memory. Links with national and social values were included.

The analysis was conducted in three stages. First, each text was examined separately. Narrative, psychological, symbolic, and stylistic strategies were identified. Second, shared and contrasting features were compared. Third, recurring patterns were interpreted comparatively. This interpretation considered gender, poetics, and historical context. Analytical consistency was maintained through shared criteria. Each conclusion was linked to textual evidence.

Reception is understood in a limited sense. It does not refer to empirical reader responses. Instead, it denotes potential or implicit reception. This possibility is generated by textual structure. Therefore, the findings are not generalized broadly. They apply only to the selected corpus.

Results and Discussion

The comparative analysis revealed both shared patterns and clear differences. These differences concern narrative form and stylistic organization. The same criteria were applied to all four texts. They included narrative function, subjectivity, agency, focalization, and social position. The analysis also considered motherhood, resistance, historical memory, and symbolic function. Across the corpus, female characters are not secondary figures. Each character contributes directly to the text's ideological structure. Their subjectivity is expressed through different narrative mechanisms.

In G. Musrepov's Mother of Mothers, female representation centers on moral authority. Maternal responsibility also shapes the character's position. Resistance becomes another defining feature of her agency (Musrepov, 2012). The mother exceeds a purely domestic role. She embodies human dignity, endurance, and protection. Her subjectivity appears mainly through speech and action. Musrepov does not rely on extended interior monologue. Instead, he reveals character through decisions and conduct. Her moral position becomes especially visible under pressure. This method connects psychological meaning with outward action.

The mother's symbolic role also extends beyond private experience. Motherhood does not function as a sign of weakness. It becomes the basis of moral strength. Maternal feeling and resistance therefore develop together. Her voice is especially important in this process. Speech gives the character authority within the narrative. It also defines her as an acting subject. The story thus links motherhood with ethical agency. This combination shapes the female figure's central artistic function.

A different model appears in Ch. Aitmatov's Jamilia. Jamilia lives within a traditional social environment. Yet her role is not limited by convention. Her central quality is the ability to choose.

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

She accepts responsibility for her emotional decision (Aitmatov, 2007). Female subjectivity therefore emerges through personal freedom. It is also expressed through self-determination. Motherhood is not the main organizing category here. The conflict centers instead on individual choice.

Jamilia is presented through another character's perception. This narrative mediation shapes her representation. She becomes an object of external observation. At the same time, she remains an autonomous subject. Her consciousness is not explored like Clarissa's. Yet her actions disclose a clear inner position. Her agency is therefore expressed behaviorally. It appears in a choice that challenges social expectations. This gives the character a distinct narrative independence.

Virginia Woolf's Mrs Dalloway uses another strategy. Female subjectivity is organized through interior consciousness. Clarissa Dalloway's social identity remains visible throughout. Yet her inner life receives equal narrative weight (Woolf, 1925/2000). Daily actions merge with memory and reflection. Subjective time also shapes her experience. Past relationships return through thought. Earlier decisions are repeatedly reassessed. These movements make consciousness structurally important.

Shifts in focalization deepen this internal perspective. Interior monologue expands Clarissa's psychological presence. She is not defined only by social appearance. Her inner experience becomes part of narrative form. The text repeatedly contrasts public identity with private thought. This tension structures the character's representation. Social stability therefore coexists with internal uncertainty. The result is a layered model of female subjectivity. It depends less on outward action than on mental movement.

In Toni Morrison's Beloved, female subjectivity develops through historical trauma. Motherhood is central, but it is not idealized. Sethe's experience is shaped by slavery and memory. Violence also frames her choices and responsibilities (Morrison, 1987). Her actions resist a single moral judgment. They emerge from extreme historical conditions. The character's psychological world is therefore inseparable from history.

Morrison uses fragmented memory to organize this experience. Nonlinear time also shapes the narrative. Different voices interrupt a single perspective. As a result, the past never remains fully past. It continues to affect the present. Historical violence becomes a continuing psychological reality. Sethe's agency therefore exceeds personal freedom alone. It concerns survival, family, and human dignity. Her subjectivity develops through memory and trauma. These elements structure both character and narrative.

Comparison across the four works reveals distinct forms of agency. In Mother of Mothers, agency appears through speech and resistance. It is grounded in moral responsibility. In Jamilia, it develops through personal choice. The character acts against expected social roles. In Mrs Dalloway, subjectivity is primarily internalized. Reflection and subjective time organize the female perspective. In Beloved, memory and trauma shape agency. Historical violence enters the character's inner world.

The two male-authored texts foreground action more clearly. Social relations and moral choice are also prominent. The two female-authored novels give greater structural space to interiority. Memory and psychological experience become narrative principles. This pattern remains limited to the selected corpus. It does not form a strict binary. Jamilia's independence has a strong subjective dimension. Woolf and Morrison also emphasize social pressure. Historical conditions remain equally important in Morrison's novel.

The comparison therefore identifies differences of emphasis rather than fixed gender traits. Authorial gender does not explain the findings alone. Narrative form, genre, and historical setting also matter. Individual poetics remain especially significant. The four texts construct female subjectivity through different combinations of action and voice. They also vary in their use of memory and focalization.

From a receptive perspective, none of these texts fixes one interpretation. Mother of Mothers combines maternal symbolism with resistance. Jamilia links freedom with social transgression. Mrs Dalloway complicates public identity through inner consciousness. Beloved connects motherhood with historical trauma. These structures permit several interpretive positions. The comparison therefore shows a complex pattern. Female representation emerges through gendered authorship and narrative form. It also depends on genre and historical experience. Within this corpus, no single factor determines the female image.

The findings suggest that authorial gender requires careful interpretation. It should not function as a single causal explanation. Literary representation emerges from several interacting conditions. Textual poetics is one of these conditions. Historical context and genre are equally important. Individual artistic practice also shapes female representation. This approach avoids biological explanations of literary difference. It also prevents gender from becoming deterministic.

Major theories of gender support this methodological position. Simone de Beauvoir rejects an essentialist model of femininity. Female identity develops within social and historical relations (Beauvoir, 2011). Judith Butler develops this argument further. She defines gender through repeated cultural practices. Gender is produced through discourse and social performance (Butler, 1990). These approaches challenge simple links between sex and writing. An author's gender cannot predict a literary technique. Nor can it determine a character's representation. It remains relevant only within broader textual relations.

Elaine Showalter provides another useful perspective. She established women's writing as a distinct research field (Showalter, 1977). Her work encouraged scholars to examine female experience closely. It also challenged the exclusion of women writers. Yet women's authorship does not imply stylistic uniformity. Virginia Woolf and Toni Morrison demonstrate this clearly. They belong to different historical and literary contexts. Their narrative practices also differ considerably. The same principle applies to male authorship. Musrepov and Aitmatov use different representational strategies. Authorial gender therefore remains a comparative category. It cannot replace individual poetics or cultural context.

This distinction is essential for the corpus design. Mother of Mothers, Jamilia, Mrs Dalloway, and Beloved belong to different traditions. They were also produced in different periods. Their genres and literary environments are not identical. The four texts therefore cannot represent entire literatures. They should not stand for all male writers. They cannot represent all female writers either. Each work instead functions as a literary case. The comparison concerns shared analytical dimensions across cases. This framework permits comparison without claiming representativeness.

The inclusion of Musrepov deserves particular attention. Mother of Mothers allows motherhood to be reconsidered. The figure carries clear national and ethical associations. However, its meaning is not purely symbolic. The mother also possesses narrative agency. Her speech gives her authority within the story. Her decisions reveal an active moral position. Resistance becomes part of her literary identity. This interpretation extends beyond

conventional maternal symbolism. It does not reject the national-cultural reading. Rather, it adds a gendered dimension to it.

This point matters for studies of Kazakh literature. Female figures are often discussed through cultural values. National identity and social change receive strong attention. Gender stereotypes also form a common research focus. Such approaches remain important for contextual interpretation. Yet they can sometimes privilege symbolic function. Female subjectivity may then receive less attention. The present comparison addresses this issue differently. It considers symbolic meaning alongside narrative agency. It also examines how voice creates literary authority. This combination broadens the analysis of female representation.

Reception aesthetics further clarifies the study's position. Iser argues that literary meaning remains partly open. Readers complete textual gaps during interpretation (Iser, 1978). Jauss places this process within historical expectations. Reception changes with aesthetic and social conventions (Jauss, 1982). These theories support interpretive plurality. They explain why literary characters resist fixed meaning. However, they do not establish empirical reader behavior. This distinction is methodologically important here.

The present study contains no reader survey. It also includes no interviews or focus groups. Reader reviews were not collected as data. Claims about actual male readers are therefore inappropriate. The same applies to actual female readers. Reception is used in a narrower sense. It describes interpretive possibilities produced by textual form. Such possibilities emerge through narration and focalization. They also emerge through memory and symbolic structure. This use remains compatible with reception aesthetics. It avoids unsupported claims about social groups.

This position differs from empirical reception research. Kim and Chong examine gender within literary evaluation. Their study addresses publishing and critical reception. It also considers inequalities affecting women authors (Kim & Chong, 2023). Their evidence comes from large-scale textual data. Koolen and colleagues address another reception problem. They examine judgments of literary quality. Reader expectations and social experience influence such judgments (Koolen et al., 2020). These studies show that reception is multifactorial. They also demonstrate the value of empirical evidence.

However, those findings serve a limited purpose here. They provide a broader theoretical context. They do not prove how these characters are read. They cannot demonstrate differences between male and female readers. The present article therefore remains text-centered. Its conclusions concern narrative possibilities, not measured responses. This distinction strengthens the study's methodological boundaries.

The comparative framework also clarifies authorial gender itself. Gender may shape artistic emphasis in some cases. Yet that relation is never isolated. Historical period can alter literary conventions significantly. Genre can change available narrative techniques. Cultural discourse can shape character construction. Individual poetics may override broader tendencies. For this reason, gender should remain relational. It works alongside other interpretive variables.

The study's contribution lies in this non-binary approach. It avoids a fixed opposition between male writing and female writing. Instead, it examines patterns within a limited corpus. Those patterns are treated as textual tendencies. They are not presented as universal gender traits. This distinction preserves the value of comparison. At the same time, it limits overgeneralization.

The corpus also defines the study's main limitation. Four texts cannot isolate gender statistically. Cultural and historical variables remain intertwined. The study also lacks

empirical reception data. These limits define the scope of interpretation. They do not invalidate comparative analysis. Future research could expand the corpus carefully. Texts could be matched by period or genre. Cultural proximity could also be increased. Empirical reception could then form a second stage. Surveys or reader reviews would be useful. Such evidence could test textual interpretations directly. It would also distinguish textual possibility from actual reception.

Conclusion

The analysis focused on authorial gender, narrative strategy, and individual poetics. The findings show that female characters cannot be reduced to thematic roles. Their literary meaning develops through narrative form and focalization. Inner voice and agency are also important. Social position, historical memory, and cultural context further shape their representation.

The comparative analysis identified both shared and distinct strategies. In Musrepov's Mother of Mothers, the female figure is defined through moral authority. Maternal responsibility and resistance are also central. In Aitmatov's Jamilia, female subjectivity emerges through personal choice. Love and independence challenge established social expectations. In Woolf's Mrs Dalloway, interior consciousness becomes structurally important. Subjective time and psychological reflection shape the character's presence. In Morrison's Beloved, female identity is linked to motherhood, slavery, trauma, and memory. Personal responsibility is therefore inseparable from historical violence.

Within the selected corpus, the two male-authored texts foreground action more clearly. Social relations and moral choice receive greater emphasis. The two female-authored novels give broader narrative space to interiority. Memory and psychological experience also become more prominent. These differences should not be treated as universal. They do not define all male or female writing. Authorial gender is only one analytical dimension. Genre, historical period, cultural setting, and individual poetics remain equally important.

Reception was used in a limited sense. It does not refer to measured responses from actual readers. Instead, it describes interpretive possibilities created by textual structure. The study therefore makes no empirical claims about differences between male and female readers.

The comparison shows that authorial gender is most useful when treated relationally. It should not be used as a direct causal explanation. Future research could expand the corpus by matching texts more closely by period, genre, or cultural setting. Empirical reception studies could then be added. Surveys, interviews, focus groups, and reader-review analysis would help compare textual possibilities with actual reader responses.

Conflict of interests

The author declares no conflict of interest

AI statament

Artificial intelligence tools (Grammarly and DeepL) were used only for checking and improving the grammar, clarity, and style of the English language in this article. The research idea, analysis, interpretation of sources, conclusions, and final scholarly content were developed by the author.

References

Адаева, Е. С. (2023). Қазақ әдебиетін зерттеудің гендерлік аспектілері. Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы, (3), 85–101. https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-3.06

Aitmatov, C. (2007). Jamilia (J. Riordan, Trans.). Telegram Books.

Beauvoir, S. de. (2011). The second sex (C. Borde & S. Malovany-Chevallier, Trans.). Vintage Books.

Butler, J. (1990). Gender trouble: Feminism and the subversion of identity. Routledge.

Iser, W. (1978). The act of reading: A theory of aesthetic response. Johns Hopkins University Press.

Jauss, H. R. (1982). Toward an aesthetic of reception (T. Bahti, Trans.). University of Minnesota Press.

Kim, K. W., & Chong, P. K. (2023). Writing by women or for women? Either way, you're less likely to be reviewed. Poetics, 96, Article 101737. https://doi.org/10.1016/j.poetic.2022.101737

Koolen, C., van Dalen-Oskam, K., van Cranenburgh, A., & Nagelhout, E. (2020). Literary quality in the eye of the Dutch reader: The National Reader Survey. Poetics, 79, Article 101439. https://doi.org/10.1016/j.poetic.2020.101439

Мәдібаева, Қ. Қ., & Төлеу, А. Б. (2025). Сара Мыңжасарованың «Әйел бақыты» романындағы әйел образдарының гендерлік бірегейлігі. Keruen, 87(2), 17–32. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2025.2-01

Morrison, T. (1987). Beloved. Alfred A. Knopf.

Мүсірепов, Ғ. (2012). Таңдамалы шығармалары (Ә. Қайырбеков, құраст.). ҚАЗақпарат.

Showalter, E. (1977). A literature of their own: British women novelists from Brontë to Lessing. Princeton University Press.

Woolf, V. (2000). Mrs Dalloway. Penguin Books. (Original work published 1925)

Zeinollakizi, M. (2026). Invisible authors, visible gender: How readers infer author gender from fiction. Open Cultural Studies, 10(1), Article 20250103. https://doi.org/10.1515/culture-2025-0103

М. Зейноллақызы

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Әйел бейнесін жасаудағы автордың гендерлік тұрғысы және нарративтілік

Аңдатпа. Мақалада ер және әйел авторлардың әйел кейіпкерлерін көркем бейнелеу ерекшеліктері мен баяндау стратегиялары салыстырмалы тұрғыдан талданады. Зерттеу материалы ретінде Ғ. Мүсіреповтің «Аналар анасы» әңгімесі, Ш. Айтматовтың «Жәмила» повесі, В. Вулфтың «Даллоуэй ханым» романы және Т. Моррисонның «Сүйікті» романы алынды. Зерттеудің мақсаты – таңдалған ер және әйел авторлардың шығармаларындағы әйел кейіпкерлерінің субъектілігін, ішкі әлемін, әлеуметтік рөлін және символдық қызметін ашуда қолданылатын көркемдік тәсілдерді анықтау. Зерттеу барысында салыстырмалы-типологиялық әдіс, мәтінді егжей-тегжейлі талдау, сондай-ақ гендерлік және нарратологиялық талдау элементтері қолданылды. Талдау ана бейнесі, өзін-өзі құрбан ету, еркіндік, қарсылық, тарихи жад, әлеуметтік шектеулер, ішкі дауыс және субъектілік белсенділік сияқты ортақ категориялар негізінде жүргізілді. Зерттеу нәтижелері ер авторлардың шығармаларында әйел кейіпкерлерінің әлеуметтік, моральдық және әрекеттік қырлары айқынырақ көрінетінін, ал әйел авторлардың шығармаларында ішкі сана, жад және психологиялық тәжірибе баяндау құрылымымен тереңірек сабақтасатынын көрсетті. Алайда бұл айырмашылықтар тек автордың жынысына байланысты қарастырылмаған. Шығармалар жанрлық ерекшеліктермен, тарихи контекспен, мәдени ортамен және жазушының жеке поэтикасымен өзара байланыста талданады. Мәтінді қабылдау мақалада нақты оқырмандардың эмпирикалық реакциясы ретінде емес, көркем мәтіннің интерпретациялық әлеуеті ретінде түсіндіріледі. Зерттеудің

ғылыми жаңалығы автордың жынысын дербес себептік фактор ретінде емес, салыстырмалы әдеби талдаудың өзара байланысты өлшемдерінің бірі ретінде қарастырумен айқындалады.

Түйін сөздер: гендерлік рецепция, әйел бейнесі, автор гендері, оқырман қабылдауы, қазақ әдебиеті

М. Зейноллакызы
Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Гендерная позиция автора и на(рратив в создании женского образа

Аннотация. В статье представлен сравнительный анализ гендерной принадлежности автора и нарративных стратегий при литературном изображении женских образов. Для анализа выбраны рассказ Г. Мусрепова «Мать матерей», повесть Ч. Айтматова «Джамиля», роман В. Вулф «Миссис Дэллоуэй» и роман Т. Моррисон «Возлюбленная». Цель статьи - выявить художественные приемы, используемые для конструирования субъектности, внутреннего мира, социальной роли и символической функции женского персонажа в произведениях выбранных авторов-мужчин и авторов-женщин. В работе применяются сравнительно-типологический анализ, метод детального анализа текста, а также элементы гендерного и нарратологического анализа. Анализ проводится с опорой на такие общие категории, как материнство, самопожертвование, свобода, сопротивление, историческая память, социальные ограничения, внутренний голос и субъектная активность. Результаты показывают, что, хотя социальные, нравственные и деятельностные аспекты женских образов более выражены в текстах авторов-мужчин, произведения авторов-женщин в большей степени интегрируют в структуру повествования внутреннее сознание, память и психологический опыт. Однако эти различия не сводятся исключительно к гендеру автора, они рассматриваются в совокупности с жанром, историческим контекстом, культурной средой и индивидуальной поэтикой писателя. Рецепция понимается здесь не как эмпирическая реакция реальных читателей, а как потенциальная возможность интерпретации, заложенная в самом тексте. Научная новизна исследования заключается в том, что гендерная принадлежность автора рассматривается не как изолированный причинный фактор, а как одно из измерений сравнительного литературоведческого анализа.

Ключевые слова: гендерное восприятие, образ женщины, гендер автора, восприятие читателя, казахская литература

References

Adayeva, Y. S. (2023). Qazaq adebietin zertteudin genderlik aspektileri [Gender aspects of studying Kazakh literature]. Bulletin of the Eurasian Humanities Institute, (3), 85–101. https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-3.06

Aitmatov, C. (2007). Jamilia (J. Riordan, Trans.). Telegram Books.

Beauvoir, S. de. (2011). The second sex (C. Borde & S. Malovany-Chevallier, Trans.). Vintage Books.

Butler, J. (1990). Gender trouble: Feminism and the subversion of identity. Routledge.

Iser, W. (1978). The act of reading: A theory of aesthetic response. Johns Hopkins University Press.

Jauss, H. R. (1982). Toward an aesthetic of reception (T. Bahti, Trans.). University of Minnesota Press.

Kim, K. W., & Chong, P. K. (2023). Writing by women or for women? Either way, you're less likely to be reviewed. Poetics, 96, Article 101737. https://doi.org/10.1016/j.poetic.2022.101737

Koolen, C., van Dalen-Oskam, K., van Cranenburgh, A., & Nagelhout, E. (2020). Literary quality in the eye of the Dutch reader: The National Reader Survey. Poetics, 79, Article 101439. https://doi.org/10.1016/j.poetic.2020.101439

Madibayeva, K. K., & Toleu, A. B. (2025). Sara Mynzhasarovanyn "Aiel baqyty" romanyndagy aiel obrazdarynyn genderlik biregeiligi [The gender identity of female characters in Sara Mynzhasarova's novel Female happiness]. Keruen, 87(2), 17–32. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2025.2-01

Morrison, T. (1987). Beloved. Alfred A. Knopf.

Musrepov, G. (2012). Tandamaly shygarmalary [Selected works] (A. Qaiyrbekov, Comp.). QAZaqparat.

Showalter, E. (1977). A literature of their own: British women novelists from Brontë to Lessing. Princeton University Press.

Woolf, V. (2000). Mrs Dalloway. Penguin Books. (Original work published 1925)

Zeinollakizi, M. (2026). Invisible authors, visible gender: How readers infer author gender from fiction. Open Cultural Studies, 10(1), Article 20250103. https://doi.org/10.1515/culture-2025-0103

Information about the author

Zeinollakizi Mereke – PhD candidate, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, Email: merekezeinollakizi@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0009-0007-1773-0500, Scopus ID: 60661064800

Зейноллақызы Мереке – PhD кандидат, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, Email: merekezeinollakizi@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0009-0007-1773-0500, Scopus ID: 60661064800

Зейноллақызы Мереке – PhD кандидат, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, Email: merekezeinollakizi@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0009-0007-1773-0500, Scopus ID: 60661064800

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN (Print) 2616-678X. ISSN (Online) 2663-1288

ӘДЕБИЕТТАНУ/ LITERATURE STUDIES/ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2026-156-3-190-201

ХҒТАР 17.09.91
Ғылыми мақала

М.А. Кайимов[1*], М.А. Нұрбек[2], Г.А. Белгибаева[3]
[1]М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
[2]Ташенев университеті, Шымкент, Қазақстан
[3]Шымкент университеті, Шымкент, Қазақстан
(E-mail: [1]m.kaiimov92@mail.ru, [2]muratnur80@mail.ru, [3]vika-vika-20@inbox.ru)*

БҰҚАР ЖЫРАУ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ТАРИХИ ШЫНДЫҚ ЖӘНЕ КӨРКЕМДІК ШЕШІМ

Аңдатпа. Мақалада Бұқар жырау Қалқаманұлы шығармаларындағы тарихи шындық пен көркемдік шешімнің арақатынасы жан-жақты қарастырылады. Бұқар жырау Қалқаманұлының шығармалары – XVIII ғасырдағы қазақ халқының тарихи жағдайын, ел бірлігі мен жер тұтастығын, халықтың саяси-әлеуметтік өмірін танытатын құнды әдеби мұра. Жырау толғауларында Абылай хан дәуіріндегі тарихи оқиғалар, қазақ халқының сыртқы жауға қарсы күресі, ел басқару мәселелері мен халық тағдыры көркем түрде бейнеленген. Сондықтан Бұқар жырау шығармаларындағы тарихи деректер мен көркемдік шешімнің өзара байланысын анықтау қазақ әдебиетінің тарихи негіздерін тереңірек тануға мүмкіндік береді. Зерттеудің көкейкестілігі жырау шығармаларын тек әдеби мұра ретінде емес, белгілі бір тарихи кезеңнің шындығын көркем сөз арқылы жеткізген рухани құндылық ретінде қарастыру қажеттілігімен айқындалады. Зерттеудің мақсаты – Бұқар жырау шығармаларында көрініс тапқан тарихи оқиғалар мен тұлғаларды анықтап, олардың жырау толғауларында көркемдік тұрғыдан берілу ерекшеліктерін талдау және тарихи шындық пен көркемдік шешімнің арақатынасын ашу. Зерттеу барысында тарихи-әдеби, мәтіндік талдау, сипаттау, жинақтау және жүйелеу әдістері қолданылды. Бұқар жырау толғауларындағы тарихи оқиғалар мен тұлғалар туралы мәліметтер тарихи деректермен салыстырылып, шығармалардың идеялық-көркемдік ерекшеліктеріне талдау жасалды.

Зерттеу нәтижесінде Бұқар жыраудың тарихи оқиғаларды сол қалпында баяндаумен шектелмей, оларды жыраулық дүниетаным, көркем бейнелеу құралдары және терең толғам арқылы жеткізгені айқындалды. Тарихи шындық пен көркемдік шешімнің өзара сабақтастығы жырау шығармаларының тарихи әрі әдеби құндылығын арттыратыны тұжырымдалды.

Түйін сөздер: Бұқар жырау, тарихи шындық, көркемдік шешім, жыраулар поэзиясы, толғау, Абылай хан, тарихи тұлға, көркемдік таным.

Түсті: 26.06.2026; Жөнделді: 30.08.2026; Мақұлданды: 21.09.2026; Онлайн қолжетімді: 29.09.2026

Кіріспе

Қазақ әдебиетінің тарихында Бұқар жырау Қалқаманұлы шығармашылығы XVIII ғасырдағы елдік сананың қалыптасуы мен тарихи ойдың көркем түрде бейнеленуін айқындайтын аса құнды рухани мұра ретінде бағаланады. XVIII ғасыр әдебиетіндегі ең көрнекті тұлға – Бұқар жырау (Мағауин, 1992: 93). Бұқар жырау өмір сүрген кезең қазақ халқының тарихындағы аса күрделі саяси оқиғалармен байланысты. Бұл тарихи кезеңде Қазақ хандығына жоңғар шапқыншылығы үлкен қауіп төндіріп, елдің тәуелсіздігі мен жер тұтастығын сақтау мәселесі алдыңғы орынға шықты. «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» жылдары халық ауыр қасіретті бастан өткерді. Кейін қазақ әскерінің жоңғарларға қарсы күресі күшейіп, елдің бірлігін сақтау маңызды саяси міндетке айналды. Бұқар жыраудың өмірі мен шығармашылығы әсіресе Абылай хан дәуірімен тығыз байланысты. Жырау Абылай ханның кеңесшісі ретінде ел басқару, халық бірлігі, сыртқы саясат, жер тұтастығы сияқты мәселелер жөнінде толғаулар айтқан. Бұқар шығармаларында сол кезеңдегі тарихи оқиғалар жай ғана баяндалмай, жыраудың дүниетанымы мен қоғамдық көзқарасы арқылы көркемдік тұрғыдан пайымдалады. Сондықтан Бұқар жырау өмір сүрген XVII ғасырдың соңы мен XVIII ғасырды қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы күресі, мемлекеттілікті сақтау, үш жүздің бірлігін нығайту және Абылай ханның саяси қызметімен ерекшеленген тарихи кезең деп сипаттауға болады.

Аталмыш кезең қазақ халқы үшін саяси тұрақсыздық, сыртқы қауіптің күшеюі және ішкі бірлікті сақтаудың күрделі мәселелерімен сипатталды. Әсіресе жоңғар шапқыншылығының зардаптары, тәуелсіздік үшін күрес сияқты тарихи жағдайлар халықтың қоғамдық санасына терең әсер етті. Бұларды туғызған қазақ тарихының хан билеп, би билеген дәуірі. Сондықтан дүниеге көзқарасы, ұғымы, ел тіршілігіне берген бағасы, барлығы да хан мен би заманының ой негізін, салт-санасын білдіреді (Әуезов, 1991: 206).

Аталған дәуірде қазақ қоғамында хандық билікті нығайту, ел бірлігін қамтамасыз ету және сыртқы жауға қарсы тұру мәселелері айрықша маңызға ие болды. Абылай хан дәуірі осы үдерістің шарықтау кезеңі болып, мемлекетшілдік пен ұлттық тұтастық идеяларының күшеюімен ерекшеленді. Дәл осы тарихи ортада Бұқар жырау Қалқаманұлы елдің саяси өміріне белсене араласып, хан кеңесшісі әрі рухани идеолог ретінде танылды. Оның толғаулары сол дәуірдің нақты тарихи шындығын бейнелеп қана қоймай, халықтың әлеуметтік көңіл-күйін, елдік мұраттарын да көркем түрде жеткізді.

Бұқар шығармашылығы қазақ халқының тарихымен тамырласып жатыр. Бұқардың заманы – ел басына ауырпалық туған заман (Әуезов, 1991: 202). XVIII ғасыр әдебиетінің ең көрнекті тұлға – Бұқар жырау (Мағауин, 2007: 103). Бұқар жырау поэзиясының ерекшелігі – тарихи оқиғаларды тікелей баяндаумен қатар, оларды көркемдік жинақтау арқылы философиялық деңгейге көтеруінде. Жырау шығармаларында Абылай ханның саясаты, жоңғар шапқыншылығына қарсы күрес, ел ішіндегі бірлік пен татулық мәселелері көркем бейнелер арқылы суреттеледі. Бұл оның мұрасын тек әдеби шығарма емес, тарихи дерек көзі ретінде де қарастыруға мүмкіндік береді. Сондықтан Бұқар жырау толғауларындағы тарихи шындық пен көркемдік шешімнің арақатынасын зерттеу – XVIII ғасырдағы қазақ қоғамының тарихи болмысын, саяси жағдайын және рухани

дүниетанымын терең түсінуге жол ашады. Бұл мәселе қазақ әдебиеттану ғылымында өзекті болып қала береді, себебі жыраулық поэзиядағы тарихи сана мен көркемдік танымның өзара сабақтастығын айқындауға негіз болады.

Әдебиетке шолу

Бұқаржыраушығармашылығынаарналғанзерттеулерқазақәдебиеттануғылымында әр кезеңде жүргізіліп, жырау мұрасының әдеби, тарихи, тілдік және дүниетанымдық қырларын қамтыды. Оның шығармаларын жинау, жариялау және ғылыми айналымға енгізуде М. Көпеев, Ш. Уәлиханов, М. Әуезов, Ә. Қоңыратбаев, Х. Сүйіншәлиев, М. Мағауин және басқа да зерттеушілер елеулі еңбек сіңірді.

Ш. Уәлиханов зерттеулерінде Бұқар жырау мұрасына қатысты құнды деректер қамтылған. Ғалым еңбегінде Бұқар жыраудың Абылай ханға қатысты жырлары берілген. Бұл материалдар жырау шығармаларының ертерек хатқа түсіп, ғылыми айналымға енуін танытатын маңызды жазба деректердің бірі болып саналады. (Уәлиханов, 2014: 265).

Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің екі томдық шығармалар жинағының екінші томы Бұқар жырау мұрасын зерттеуде маңызды дереккөздердің бірі. Жинаққа автордың ел арасынан жинап, хатқа түсірген халық әдебиетінің құнды үлгілері енгізілген. Еңбекте Бұқар жырауға қатысты мәліметтер беріліп, жыраудың өмірі мен шығармашылық тұлғасын тануға мүмкіндік беретін деректер қамтылған (Көпеев, 1992: 114-117).

Мұхтар Әуезовтің «Әдебиет тарихы» еңбегі қазақ әдебиеттану ғылымының негізін қалаған классикалық зерттеулердің бірі болып саналады. Автор қазақ әдебиетінің ауыз әдебиетінен бастап жыраулар поэзиясымен жалғасқан даму жолын тарихи сабақтастық тұрғысынан сипаттайды. Еңбекте жыраулардың қоғамдық ойды қалыптастырудағы рөлі, олардың ел бірлігі мен мемлекет тұтастығын сақтаудағы қызметі ғылыми негізде сараланады. Сонымен қатар шығармада әдеби мұраны тарихи кезеңдерге бөлудің алғашқы ғылыми ұстанымдары ұсынылған. Жырау – бұл заман сыншысы, сөйлесе шешілген жұмбақ, түйіні шатасқан сөздерді ғана сөйлейді (Әуезов, 1991: 201).

Ғалым Х. Сүйіншәлиевтің «Қазақ әдебиетінің тарихы» атты еңбегі қазақ әдебиетінің тарихи даму кезеңдерін жүйелі түрде қарастыратын іргелі зерттеулердің қатарына жатады. Автор XVIII ғасырдағы қазақ әдебиетінің қалыптасу ерекшеліктерін сол кезеңдегі қоғамдық-саяси ахуалмен сабақтастыра отырып, жыраулар шығармашылығының тарихи және көркемдік маңызын айқындайды. Зерттеуде Бұқар жырау мұрасы қазақ қоғамындағы елдік сана, мемлекеттік тұтастық, бірлік пен халық тағдыры мәселелерін көркем бейнелеген рухани құндылық ретінде қарастырылады. Бұқар жырау — қазақ жеріне ертеден мәлім. Оның бізге жеткен жырлары, термелері, толғаулар негізінен әлеуметтік, қоғамдық мәселені көтереді. Көпшілігі ел өзінің замандас тұрғысынан шешеді. Хандық құрылымның нығаю мақсатын көздейді. Соған қоса жыраудың кейбір толғаулары адамгершілікке, әдептілікке үндеуді, ұстамды моральдық пікірлер береді. Абылайдың сыртқы саясатына араласып, ақыл береді. Оның кейбір ісіне наразылық та білдіреді (Сүйіншәлиев, 1997: 343).

Мұхтар Мағауиннің «Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет» атты еңбегі Қазақ хандығы кезеңіндегі әдеби мұраны тарихи-әдеби тұрғыдан жүйелеген іргелі зерттеулердің бірі болып табылады. Автор XV–XVIII ғасырлардағы жыраулар поэзиясының қалыптасуы мен

даму кезеңдерін саралап, олардың қазақ қоғамындағы рухани, саяси және әлеуметтік қызметін жан-жақты талдайды. Еңбекте Асан Қайғы, Қазтуған, Доспамбет, Шалкиіз, Жиембет, Марғасқа, Ақтамберді, Бұқар жырау сияқты тұлғалардың шығармашылығы тарихи деректер негізінде қарастырылып, олардың әдеби мұрасының көркемдік ерекшеліктері айқындалған. Зерттеу қазақ әдебиетінің бастау кезеңдерін ғылыми тұрғыдан түсіндіретін негізгі еңбектердің бірі болып саналады. Қазақ поэзиясының, қазақ жазба әдебиетінің түп тамыры қадым замандарға барып тіреледі (Мағауин, 1992: 3).

М. Мағауиннің «Қобыз сарыны» зерттеуі XV-XVIII ғасырлардағы қазақ жыраулары шығармашылығын жан-жақты зерттеген ең толық монографиялық еңбектердің бірі саналады. Мұхтар Мағауин жыраулардың өмірі, шығармаларының мәтіндік нұсқалары, тарихи деректері мен әдеби ерекшеліктерін кешенді түрде қарастырады. Еңбекте жыраулар поэзиясының идеялық-көркемдік жүйесі, ұлттық дүниетаным мен тарихи сананы қалыптастырудағы орны айқындалады. Зерттеу қазақ әдебиеті тарихын оқытуда және жыраулар мұрасын зерделеуде негізгі ғылыми дереккөз ретінде кеңінен пайдаланылады. Бұқар өзі көрген Тәуке хан, оның әр жағындағы Қасым, Хақ-Назар, Есім хандар заманының идеалдарымен өмір сүрген адам еді. Ол үш жүздің басы қосылып, бір орталыққа бағынған күшті мемлекет болуын аңсайды (Мағауин, 1992: 103).

Ө. Әбдіманұлы және өзге де авторлардың зерттеуінде қазақ халқының сан ғасырлық тарихында еркіндік пен тәуелсіздік мұраты – өнер мен әдебиетте желісі үзілмей келе жатқан өзекті тақырыптардың бірі екендігі ғылыми тұрғыдан тұжырымдалады. (Әбдіманұлы, Қондыбай & Дауренбекова, 2026: 166). Ғалымдар тәуелсіздік ұғымының қазақ руханиятындағы орнына тоқталып, оның халықтың тарихи жадында үздіксіз сақталып келген ұлттық идея екендігін айқындайды. Зерттеуде әнші-ақындар мен жыраулардың шығармалары арқылы отарлық саясатқа қарсылық, елдік мұрат, ұлттық бірлік және азаттыққа ұмтылыс идеяларының көркемдік бейнеленуі сараланады (Әбдіманұлы, Қондыбай & Дауренбекова, 2026: 166).

Жыраулар поэзиясы ұлттық құндылықтардың халық санасында орнығуына елеулі ықпал еткен әдеби мұра ретінде танылады. Осы тұрғыдан алғанда, Мырзахметов және өзге де ғалымдардың «Ұлы дала кеменгері – Бұқар жырау шығармаларындағы ұлттық құндылықтар» (2019) атты зерттеуінде Бұқар жырау мұрасы ұлттық дүниетаным, тарихи сана және қоғамдық-әлеуметтік мәселелер тұрғысынан қарастырылады. Авторлар жырау шығармалары арқылы XVIII ғасырдағы қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі, мәдениеті, қоғамдық-саяси ахуалы мен әлеуметтік жағдайының көрініс тапқанын көрсетеді. Зерттеуде Бұқар жырау поэзиясының тақырыптық ауқымына ерекше назар аударылып, ел бірлігі, тәуелсіздік, хан мен халық арасындағы қарым-қатынас, сыртқы саяси байланыстар жырау шығармашылығының негізгі идеялық арқауы ретінде сипатталады. Ғалымдардың пайымдауынша, жырау шығармашылығындағы құндылық бағдарлар белгілі бір тарихи кезеңнің әлеуметтік мәселелерімен ғана шектелмей, ұлттық сананың қалыптасуындағы рухани-идеялық негіздердің бірі ретінде танылады (Мырзахметов, Омаров, & Кайимов, 2019: 128).

Н. Кенжеғараевтың «Жыраулар поэзиясы поэтикасы» (2011) атты оқу құралында хандық дәуір әдебиетінің көркемдік әлемінің теориялық негіздері қарастырылады. Зерттеуде жыраулық поэзияның қалыптасуы мен дамуындағы поэтикалық дәстүр,

сондай-ақ автор–мәтін–тыңдаушы арақатынасы арнайы назарға алынып, жыраулар шығармашылығының көркемдік табиғаты осы өзара байланыс негізінде пайымдалады. Еңбекте жыраулар поэзиясының өзіндік поэтикалық жүйесі мен дәстүрлі көркемдік ұстанымдары талданып, хандық дәуір әдебиетінің әдеби-эстетикалық ерекшеліктерін түсіндіруге теориялық негіз ұсынылады. Жыраулар толғауларында лирикалық кейіпкермен бірге автордың «мені» де көрініп отырады. Толғау көп жағдайда бірінші жақтар («мен») айтылып, автордың көтеріп отырған мәселеге немесе тақырыпқа өз көзқарасын, өз қатынасын тікелей көрсетеді (Кенжеғараев, 2011:26).

Жаңабаев Қ. және әріптестері (2022) XV–XVIII ғасырлардағы түркі жырауларының ауызша-поэтикалық дәстүріндегі формулалық тіл мен стильдің ерекшеліктерін қарастырып, жыраулар поэзиясын тарихи, мәдени және қоғамдық контекспен сабақтастырады. Авторлар жырауды тек поэзия жасаушы тұлға ретінде емес, хан кеңесшісі, қоғамдық-саяси қайраткер, дипломат және дәстүрді жеткізуші ретінде сипаттайды. Зерттеуде жыраулардың поэтикалық тіліндегі тұрақты формулалар ауызша дәстүрдің негізгі тетіктерінің бірі ретінде қарастырылған.

Бұқар жырау тек жеке адамдардың ғана емес, бүкіл ұлыстың, күллі қазақ елінің қамқоршы-ақылшысы болғандығы күмәнсіз. Оған оның елінің мұңын мұңдап, жоғын жоқтаған барша шығармасы куәлікке жүреді. Бұл ретте ол бүкіл жыраулар әулеті ішінде өле-өлгенше абырой беделін жоғалтпай, қадірінен айырылмай өткен алты арыс Алаштың аузындағы сөзі, «көкірегіндегі көзі» іспеттес Асанқайғы бабасына өте ұқсас тарихи тұлға (Тлепов, 2013: 77). Бұқар жыраудың мұрасы әртүрлі жинақтарға енгізіліп, әдебиеттанушы ғалымдардың еңбектерінде ғылыми тұрғыдан зерделеніп, оның қазақ әдебиеті тарихындағы орны мен көркемдік ерекшеліктері айқындалды.

Зерттеу нәтижелері мен талқылау

Жыраулар поэзиясы – қазақ халқының тарихи жадын, қоғамдық ойлау жүйесін және ұлттық дүниетанымын танытатын рухани мұраның маңызды саласы. Жыраулар шығармаларында белгілі бір тарихи кезеңнің саяси-әлеуметтік жағдайы, елдің ішкі бірлігі, жер мен ел тағдыры, сыртқы жауға қарсы күрес, хан мен халық арасындағы қарым-қатынас, ерлік пен елдік мәселелері көркемдік тұрғыдан бейнеленеді. Осы тұрғыдан алғанда, жыраулар сөзі белгілі бір дәуірдің тарихи шындығын танытумен қатар, сол кезеңдегі халықтың қоғамдық көзқарасын, дүниетанымын және құндылықтық бағдарларын сақтаған көркем мұра ретінде маңызды.

Жыраулардың қоғамдық қызметі олардың шығармаларының тарихи мазмұнын айқындайтын негізгі факторлардың бірі болды. Жырау тек өлең шығарушы ғана емес, ел өміріндегі маңызды мәселелерге үн қосқан, халықтың мұң-мүддесін жеткізген, қоғамдық ойға ықпал еткен тұлға ретінде танылды. Сондықтан жыраулар толғауларында жеке адамның өмірінен гөрі ел тағдыры, жер мәселесі, бірлік, ерлік, намыс, адамгершілік, ел басқару және халықтың болашағы секілді қоғамдық мәні жоғары мәселелердің басым болуы заңды. Бұл ерекшелік жыраулар поэзиясын тарихи кезеңнің қоғамдық ойы мен рухани ұстанымдарын танытатын маңызды дерек ретінде қарастыруға негіз болады.

Жыраулар шығармаларының тарихи сипаты нақты оқиғаларды баяндаумен ғана шектелмейді. Тарихи шындық жыраудың дүниетанымы, көркемдік ұстанымы және қоғамдық көзқарасы арқылы қайта пайымдалады. Яғни жырау белгілі бір оқиғаны жай

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

ғана жеткізбейді, оған өзіндік көзқарасын білдіріп, оның ел мен халық үшін маңызын бағалайды. Бұқар жырау толғауларында Абылай хан дәуірінің саяси жағдайы, елдің тұтастығын сақтау, сыртқы қауіпке қарсы бірігу, ханның ел алдындағы жауапкершілігі сияқты мәселелер көрініс табады. Жыраудың ханға бағытталған толғауларында жеке билеушінің іс-әрекетін бағалау арқылы елдің болашағына қатысты қоғамдық ой айтылады. Осы арқылы тарихи кезеңнің саяси ахуалы ғана емес, сол дәуірдегі елдік сана мен қоғамдық құндылықтар да танылады. Бұқар жырау шығармаларындағы бірлік, елдік, тәуелсіздік, ерлік, жауапкершілік идеялары тарихи оқиғалардың халық санасындағы рухани мәнін ашуға мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан Бұқар жырау поэзиясында көрініс тапқан өмір шындығын тарихи оқиға – көркемдік пайымдау – ұлттық құндылық сабақтастығы негізінде қарастыруға болады. Тарихи оқиға белгілі бір дәуірдің қоғамдық шындығын көрсетсе, көркемдік пайымдау сол шындықтың жырау дүниетанымы арқылы берілуін танытады. Ал ұлттық құндылықтар тарихи тәжірибенің халық санасында жинақталған рухани нәтижесін көрсетеді. Мәселен, ел басына түскен қиындықтар туралы толғаулардан бірлік пен ынтымақтың маңызын, жаугершілік кезең суреттерінен ерлік пен отаншылдықты, хан мен халық қарым-қатынасына қатысты ойлардан жауапкершілік пен әділет ұғымдарын тануға болады.

Абылай хан – қазақ халқы тарихындағы ұлы қайраткер, дарынды қолбасшы. Бұқар толғауларында Абылай хан бейнесі XVIII ғасырдағы қазақ қоғамының саяси-әлеуметтік ахуалымен және елдің тәуелсіздігі мен аумақтық тұтастығын сақтау мәселелерімен тығыз сабақтасады. Тарихи деректерде Абылай хан күрделі ішкі саяси және халықаралық жағдайда Қазақ хандығының дербестігін сақтауға ұмтылған мемлекет қайраткері, қолбасшы және дипломат ретінде сипатталады. Оның билігі тұсында қазақ қоғамының ішкі бірлігін нығайту, сыртқы қауіптерге қарсы тұру мәселелері өзекті болды. Осы тарихи жағдайлар Бұқар жыраудың Абылайға арналған толғауларындағы негізгі идеялық мазмұнның қалыптасуына негіз болды. Бұқар жырау мен Абылайдың қарым-қатынасы қазақ қоғамындағы билік пен рухани-әлеуметтік беделдің өзара байланысын танытады. Бұқар жырау ханның ісін сырттай бақылаушы емес, мемлекеттік мәселелерге қатысты пікір білдіретін рухани-саяси кеңесші деңгейінде көрінеді.

Абылай бейнесі жыраудың бірнеше шығармаларынан көрініс табады. Бұқар жыраудың «Ай, Абылай сен он бір жасында», «Қазақтың ханы Абылай», «Ай, Абылай, Абылай» толғауларында Абылай ханның бейнесі арқылы сол кезеңнің тарихи шындығы көрініс табады. Бұқар жыраудың «Алтын тақтың үстінде, үш жүздің басын құрадың» (1989) деген жолдарында Абылай хан бейнесі ел бірлігін қамтамасыз етуші мемлекет қайраткері ретінде көрінеді. «Алтын тақ» тіркесі хандық биліктің жоғары мәртебесін білдіретін символдық мәнге ие болса, «үш жүздің басын құрау» тіркесі қазақ қоғамының саяси тұтастығын нығайту идеясын танытады. Мұнда жырау Абылайдың жеке билік иесі ретіндегі мәртебесін ғана емес, оның елді ортақ мақсатқа жұмылдырудағы қызметін алдыңғы орынға шығарады Бұқардың ханға бағытталған толғауларында елдің ішкі татулығы, рауалық қатынас, халықтың болашағы және мемлекеттің тұрақтылығы мәселелері жиі алдыңғы қатарға шығады.

Жыраулар поэзиясының тарихи маңызын анықтауда оның көркемдік табиғатын ескерудің де маңызы зор. Өйткені тарихи мазмұн мәтінде метафора, теңеу, эпитет, қайталау, риторикалық сұрақ және басқа да поэтикалық тәсілдер арқылы беріледі. Көркемдік құралдар жыраудың тарихи оқиғаға қатысты ойын әсерлі жеткізіп қана

қоймай, оның мәнін тереңдетеді. Демек, жыраулар шығармаларындағы тарихи ақпаратты көркемдік құрылымнан бөліп қарастыру мәтіннің мазмұнын толық ашуға мүмкіндік бермейді. Тарихи және поэтикалық талдаудың өзара сабақтастығы ғана жыраулар мұрасының идеялық-көркемдік табиғатын жан-жақты тануға жағдай жасайды. Бұқар жырау толғауларының көркемдік табиғаты да тарихи шындықтың поэтикалық тұрғыдан жинақталып, бейнелі түрде берілуіне негіз болады. Жырау тарихи тұлғалар мен оқиғаларды нақты дерек ретінде баяндаудан гөрі, оларды метафора, эпитет, теңеу, қайталау арқылы көркем бейнелейді.

Қазақ әдебиеті тарихында Бұқар жырау Қалқаманұлы шығармашылығы XVIII ғасырдағы қоғамдық-саяси ойдың, тарихи сананың және көркемдік танымның тоғысында қалыптасқан ерекше құбылыс ретінде бағаланады. Бұл кезең қазақ халқы үшін аса күрделі тарихи жағдайлармен сипатталады. Жоңғар шапқыншылығының күшеюі, сыртқы саяси қауіпке қарсы тұру қажеттілігі елдің ішкі бірлігі мен мемлекеттік тұтастығын нығайту мәселесін алдыңғы орынға шығарды. Осындай тарихи жағдайда жыраулар поэзиясы қоғамдық ойды жеткізудің, тарихи сананы қалыптастырудың және рухани бағдар берудің маңызды құралына айналды. Бұқар жырау ел қорғаны болған батырлардың ерлігін толғауларына арқау еткен. Қабанбай мен Бөгенбай сияқты батырлардың бейнесі сол кезеңдегі ел қорғау жолындағы күреспен сабақтасып, тарихи шындық негізінде көркем жинақталған. Жырау олардың ерлігін жырлау арқылы халықтың жауға қарсы күресін, ел бірлігі мен жер тұтастығын сақтау идеясын танытады.

Бұқар жыраудың «Батырың өтті Бөгенбай» атты толғауында Бөгенбай батырдың бейнесі сол кезеңдегі қазақ қоғамының тарихи шындығымен сабақтастықта суреттеледі. «Қазақтың ханы Абылай» толғауының негізгі өзегінде Бөгенбайдың ел қорғаудағы ерлігі мен жоңғарға қарсы күрестегі тарихи қызметі көрініс тапқан. «Аттың басын тартпаған, Қисапсыз қол көрінсе, Қорқып жаудан қайтпаған» (1989) деген жолдар батырдың жауға қарсы қайсарлығын көркемдікпен жырлайды. Ал «Батырың өтті Бөгенбай» деген тармақтың бірнеше рет қайталануы батырдың тарихи тұлғасын толғаудың композициялық өзегіне айналдырып, оның ел өміріндегі орнын айқындайды.

Қазақ деген халқынан,
Батыр шыққан даңқынан,
Қарсыласқан асылдар

Қорғасындай балқыған (Бес ғасыр жырлайды, 99) – дей келе, жырау қазақ халқының ерлік рухын, батырлық дәстүрін және ел қорғаған ерлердің тарихи орнын көркем бейнелейді. Толғаудағы «қорғасындай балқыған» теңеуі қарсы келген жаудың батырлар айбатының алдында төтеп бере алмағанын бейнелі түрде танытады. Осы арқылы жырау тарихи оқиғаларды жалаң баяндаумен шектелмей, көркемдік тәсілдер арқылы халықтың жауынгерлік рухын асқақтатып, батыр тұлғасын елдік пен ерліктің көркем символы дәрежесіне көтереді. Келтірілген мысалдардан тарихи шындықтың жыраулық дүниетаным негізінде көркемдік сипатқа ие болғанын аңғаруға болады.

Жырау Бөгенбайдың әскери жорықтарын нақты жер атауларымен байланыстыра суреттейді: «Тарбағатай белінен», «Бөрлі деген көліңнен», «Ақшәуілің өрінен» деген топонимдер батырдың жорық жолын кеңістік тұрғысынан нақтылап, толғаудың тарихи негізін күшейтеді. «Қалмақты шапқан шулатып» деген жолдар жоңғар-қалмақтармен болған әскери қақтығыстарды көркем түрде баяндайды. Осы тұста тарихи кеңістік пен оқиға атаулары көркем бейненің құрамдас бөлігіне айналып, Бөгенбайдың батырлық

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

тұлғасын нақты тарихи орта аясында танытады. «Қара керей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай, Қаз дауысты Қазыбек, Шашақ ұлы Жәнібек» деген қатарлар да сол дәуірдегі ел тағдырын шешуге елеулі үлес қосқан тарихи тұлғалардың есімдерін нақты атап, олардың халық жадындағы орнын танытады. Жырау Қабанбай мен Бөгенбай батырлардың ел қорғаудағы ерлігін, Қазыбек бидің ел бірлігі мен қоғамдық мәселелерді шешудегі қызметін, Жәнібек батырдың жаугершілік кезеңдегі орнын тарихи тұлғалар бейнесі арқылы көрсетеді. Нақты тарихи есімдердің толғауға енгізілуі шығармадағы тарихи шындықтың көркемдік мазмұнмен сабақтасуына негіз болады. Сонымен қатар бұл тұлғалардың есімдерін қатар беру арқылы жырау ел бірлігі, ерлік пен отаншылдық идеясын жинақтап, дәуірдің тарихи болмысын көркем түрде бейнелейді.

Бұқар жырау тарихи тұлғалар жеке-дара сипатталмай, халықтың саяси және әлеуметтік өміріндегі ортақ қызметімен байланыста бейнелейді. Толғаудың соңындағы:

Еңбек қылған ел үшін,
Жауда кеткен кек үшін,
Қазақтың абырой-арына
Сарп қылған бар күшін» (Бес ғасыр жырлайды, 1989: 48) деген жолдар Бөгенбай батырдың азаматтық бейнесін, еліне адал қызмет еткен батырлық тұлғасын ашады. Батырдың ерлігі жеке даңқпен емес, ел мүддесімен байланыстырылған. Толғаудағы Бөгенбай бейнесі арқылы XVIII ғасырдағы қазақ қоғамының ел қорғау, жер тұтастығы және ұлттық бірлік мәселелерін де танытады. Осы арқылы Бұқар жырау тарихи шындықты көркемдік жинақтау арқылы ұрпақ жадында сақталған батырлық образға айналдырады.

Бұқар жырау поэзиясының негізгі ерекшелігі – нақты тарихи шындықты көркемдік жүйе арқылы қайта өңдеп, оны поэтикалық ойлау деңгейіне көтеруінде. Жырау шығармаларында тарихи оқиғалар тікелей баяндалмайды, керісінше символдық бейнелер, астарлы ойлар және философиялық тұжырымдар арқылы беріледі. Бұл тәсіл жырау поэзиясын бір жағынан тарихи дерек көзі ретінде, екінші жағынан көркем әдебиеттің жоғары үлгісі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Осыған байланысты Бұқар жырау шығармаларындағы тарихи шындық пен көркемдік шешімнің арақатынасын зерттеу қазақ әдебиеттану ғылымындағы өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Аталған мәселені талдау жыраулық поэзияның поэтикалық құрылымын, тарихи танымның көркем бейнелену ерекшелігін және XVIII ғасырдағы қазақ қоғамының рухани әлемін терең түсінуге мүмкіндік береді. Сондықтан бұл зерттеу жырау мұрасын тарихи-әдеби және көркемдік тұрғыдан кешенді қарастыру қажеттігін негіздейді.

Бұқар жырау толғауларында көркемдік шешім ретінде қайталау, символдық бейнелеу және троп түрлері басым. Мысалы, жаудың «алып кетер ғаламды», «қабырғаңды күйретер» сияқты образдары нақты тарихи сипаттан гөрі қорқыныш пен қауіп деңгейін күшейтетін поэтикалық тәсіл болып табылады. Бұл жыраулық поэзияға тән дәстүрлі әдіс – тарихи шындықты көркемдік әсірелеу арқылы идеялық мақсатқа бағындырудың көрінісі. Сонымен қатар, толғауда қазақ қоғамының ішкі әлеуметтік жағдайы да сыналады: мал-мүлік, бірлік, ел басқару мәселелері жанама түрде сөз болады. Бұл жыраудың тек сыртқы жауға қарсы үндеу жасаушы емес, сонымен қатар ішкі қоғамдық тәртіпке баға беруші тұлға екенін көрсетеді.

Бұқар жырау Қалқаманұлының «Ай, Абылай, Абылай» толғауы XVIII ғасырдағы қазақ хандығының саяси құрылымы мен тарихи тұлғалардың рөлін көркем бейнелейтін

маңызды туындылардың бірі болып табылады. Бұл шығармада жырау Абылай хан тұлғасын тарихи контексте танытып, оның ел билеудегі орны мен саяси қызметін поэтикалық формада бағалайды. Толғауда тарихи шындық ретінде Абылай ханның өмір жолы, оның қарапайым жағдайдан хан дәрежесіне көтерілуі, үш жүзді біріктірудегі қызметі және қазақ жерін қорғаудағы рөлі баяндалады. Жырау Абылайдың балалық шағынан бастап хандық билікке дейінгі кезеңін тізбектей сипаттай отырып, нақты тарихи деректерді көркем баяндау жүйесіне енгізеді.

Бұқар жырау Қалқаманұлының толғаулары XVIII ғасырдағы қазақ қоғамының саяси-әлеуметтік өмірін, хандық биліктің ішкі және сыртқы саясатын көркемдік тұрғыда бейнелейді. Бұқардың «Абылай ханның қасында, Бұқарекең жырлайды, Жырлағанда не дейді, Соғыспа деп жырлайды» деген толғауынан жыраудың бейбітшілікке шақырған үнін айқындайды. Жырау тарихи оқиғаны тек баяндап қоймай, оны қоғамдық-идеялық мәні бар көркем жүйеге айналдырады. Бұл шығарма жыраулық поэзияның тарихи-философиялық табиғатын терең ашатын туынды болып саналады.

Қорытынды

Зерттеу нәтижесінде Бұқар жырау Қалқаманұлы шығармаларындағы тарихи шындық пен көркемдік шешімнің арақатынасы жыраулық поэзияның негізгі поэтикалық принциптерінің бірі екені анықталды. Жырау толғауларында XVIII ғасырдағы қазақ қоғамының саяси-әлеуметтік жағдайы, жоңғар шапқыншылығы, қазақ-қалмақ қатынастары, Абылай хан дәуіріндегі ел басқару мәселелері сияқты тарихи оқиғалар нақты дерек күйінде емес, көркемдік жинақтау, бейнелеу және философиялық түйіндеу арқылы беріледі.

Талданған «Егер шүршіт қаптаса», «Ай, Абылай, Абылай», «Абылай ханның асында», «Қамалды бұзды құлшына» сияқты толғауларда тарихи шындық пен көркемдік шешім өзара тығыз бірлікте көрінеді. Жырау тарихи фактілерді сол күйінде баяндамай, оларды поэтикалық образдарға айналдырып, қоғамдық-идеялық мазмұнмен толықтырады. Бұл оның шығармашылығын тек тарихи дерек көзі ретінде емес, көркем әдеби ойлаудың жоғары үлгісі ретінде бағалауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар зерттеу нәтижелері Бұқар жыраудың авторлық позициясы айқын екенін көрсетті: ол тек оқиғаны баяндаушы емес, тарихи үдерістерге баға беруші, халықты бірлікке, елдікке, рухани тұтастыққа шақырушы тұлға ретінде танылады. Оның поэзиясында тарихи сана, қоғамдық ой және көркемдік таным бір жүйеге біріктірілген. Бұқар жырау шығармаларындағы тарихи шындық пен көркемдік шешімнің синтезі қазақ жыраулық дәстүрінің поэтикалық табиғатын айқындайтын негізгі факторлардың бірі болып табылады. Бұл ерекшелік жырау мұрасының қазақ әдебиеті тарихындағы көркемдік әрі тарихи құндылығын арттыра түседі.

Мүдделер қақтығысы

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

ЖИ құралдарының қолданылуы

Жасанды интеллект мүмкіндіктері кейбір тіркестердің редакциялық нұсқаларын салыстыру, библиографиялық деректерді дұрыс рәсімдеу, транслитерациялау, сондай-

ақ халықаралық дәйексөз келтіру стандарттарына (APA) сәйкестендіру мақсатында ішінара пайдаланылды.

Авторлардың қосқан үлесі. М.А Кайымов жоба жетекшісі ретінде зерттеудің жалпы бағытын айқындады. Негізгі ғылыми идеяны ұсынды, зерттеудің әдіснамалық негізін қалыптастырды және мәтіннің ғылыми мазмұнына редакциялық бақылау жүргізді. М.А. Нұрбек мақаланың құрылымын әзірледі. Теориялық бөлімдерді жазуға қатысып, материалдарды талдады және зерттеудің бастапқы мәтінін дайындады. Г.А. Белгибаева зерттеу деректерін жинақтап, әдіснамалық бөлімді сипаттады. Әдебиеттерді рәсімдеп, мақаланы баспа талаптарына сәйкес техникалық тұрғыдан өңдеді. Барлық авторлар зерттеу жұмысына тең дәрежеде қатысып, алынған нәтижелер үшін бірдей жауапкершілік алады.

Әдебиеттер тізімі

Әбдіманұлы Ө., Қондыбай М.М., Дауренбекова Л.Н. (2026). XX ғасырдың бас кезіндегі әншіақындар мен жыршы-жыраулар шығармашылығындағы тәуелсіздік идеясы // Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Әдебиеттану сериясы.

Әуезов М. (1991). Әдебиет тарихы. Алматы: Ана тілі.

Кенжеғараев Н. (2011). Жыраулар поэзиясы поэтикасы. Оқу құралы. Алматы: Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті.

Көпеев М. Ж. (1992). Екі томдық. 2-том. Алматы: Ғылым.

Мағауин М. (1992). Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет. Алматы: Ана тілі.

Мағауин М. (2007). Қобыз сарыны: XV–XVIII ғасырларда жасаған қазақ ақын-жыраулары. 5-бас., өңд. Алматы: Мектеп.

Мағауин М., Байділдаев М. (құраст.). (1989). Бес ғасыр жырлайды. 1-том. Алматы: Жазушы.

Мырзахметов М., Омаров Н., Кайимов М. (2019). Ұлы дала кемеңгері – Бұқар жырау шығармаларындағы ұлттық құндылықтар // Qazaqtany, №1, 128–130.

Сүйіншәлиев Х. (1997). Қазақ әдебиетінің тарихы. Алматы: Санат.

Тлепов Ж. (2013). Қазақ халқының хандық дәуір әдебиеті. Оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті.

Валиханов Ч.Ч. (2014). Собрание сочинений. 3-е изд. Т. 1. Алматы: Алатау.

Zhanabayev K., Nagymzhanova K., Shaimerdenova N., Turgenbaeva A., & Tleubayeva N. (2022). Formulaic language and style of Turkic Zhyrau of the 15–18th centuries // Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities, 14(2), 1–28. https://doi.org/10.21659/rupkatha.v14n2.25

М.А. Кайимов[1]*, М.А. Нурбек[2], Г.А. Белгибаева[3]

[1]Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

[2]Университет имени Ж. Ташенова, Шымкент, Казахстан

[3]Шымкентский университет, Шымкент, Казахстан

Историческая действительность и художественное решение в произведениях Бухар жырау

Аннотация. В статье всесторонне рассматривается взаимосвязь исторической действительности и художественного решения в произведениях Бухар жырау Калкаманулы. Творческое наследие жырау представляет собой значимый пласт казахской литературы, отражающий историческую обстановку XVIII века, общественно-политическую жизнь народа, идеи национального единства и территориальной целостности. В толгау Бухар жырау нашли художественное воплощение события эпохи Абылай хана, борьба казахского народа против

внешних врагов, вопросы управления государством и судьбы страны. Актуальность исследования определяется необходимостью изучения произведений жырау не только как литературного наследия, но и как духовной ценности, в которой посредством художественного слова отражены реалии конкретной исторической эпохи. Цель исследования – выявить исторические события и личности, представленные в произведениях Бухар жырау, проанализировать особенности их художественного воплощения и определить взаимосвязь исторической действительности и авторского художественного осмысления. В ходе исследования применялись историко-литературный и текстуальный анализ, а также методы сравнения, описания, обобщения и систематизации.

В результате исследования установлено, что Бухар жырау не ограничивался изложением исторических событий, а художественно переосмысливал их посредством образной системы, жырауского мировоззрения и философских размышлений. Образ Абылай хана, борьба против джунгарского нашествия, идеи единства народа и целостности земли раскрываются в тесной связи с историческими реалиями эпохи. Сделан вывод о том, что взаимосвязь исторической действительности и художественного осмысления определяет историко-литературную ценность наследия Бухар жырау.

Ключевые слова: Бухар жырау, историческая действительность, художественное решение, поэзия жырау, толгау, Абылай хан, историческая личность, художественное осмысление.

M.A. Kaiimov[1]*, M.A. Nurbek2, G.A. Belgibayeva[3]
[1]M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan
[2] Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan
[3]Shymkent University, Shymkent, Kazakhstan

Historical truth and artistic interpretation in the works by Bukhar Zhyrau

Abstract. This article examines the relationship between historical reality and artistic interpretation in the works of Bukhar Zhyrau Kalkamanuly. His literary heritage reflects the historical context of the eighteenth century, the socio-political life of the Kazakh people, and the ideas of national unity and territorial integrity. His tolgau portray the events of the Ablai Khan era, the struggle against external enemies, issues of governance, and the fate of the nation. The study aims to identify historical events and figures represented in his works, analyze their artistic portrayal, and examine the relationship between historical reality and artistic interpretation. Methods employed were historical-literary and textual analysis, comparison, description, generalization, and systematization. The findings show that Bukhar Zhyrau did not merely recount historical events but reinterpreted them through artistic imagery, the zhyrau worldview, and philosophical reflection. The image of Ablai Khan, the struggle against the Dzungar invasion, and the ideas of national unity and territorial integrity are closely connected with the historical realities of the era. The study concludes that the interplay between historical reality and artistic interpretation is a key feature of the historical and literary significance of Bukhar Zhyrau's legacy.

Keywords: Bukhar Zhyrau, historical reality, artistic interpretation, zhyrau poetry, tolgau, Ablai Khan, historical figure, artistic representation.

References

Abdimanuly, O., Qondybai, M. M., & Daurenbekova, L. N. (2026). XX gasyrdyn bas kezindegi anshi-akyndar men zhyrshy-zhyraular shygarmashylygyndagy tauelsizdik ideyasy. [The Idea of Independence in the Works of Singer-Poets and Zhyrau-Zhiraus of the Early 20th Century]. L. N. Gumilev atyndagy Euraziya ulttyk universitetinin Habarshysy. Adebiettanu seriyasy. (in Kazakh)

Auezov, M. (1991). Adebiet tarihy. [History of Literature]. Almaty: Ana tili. (in Kazakh)

Kenzhegarayev, N. (2011). Zhyraular poeziyasy poetikasy. [Poetics of Zhyrau Poetry]. Oku kuraly. Almaty: Abai atyndagy Kazakh ulttyk pedagogikalyk universiteti. (in Kazakh)

Kopeyev, M. Zh. (1992). Eki tomdyk. [Two-volume Edition]. Vol. 2. Almaty: Gylym. (in Kazakh)

Magauin, M. (1992). Kazakh handygy dauirindegi adebiet. [Literature of the Kazakh Khanate Period]. Almaty: Ana tili. (in Kazakh)

Magauin, M. (2007). Qobyz saryny: XV–XVIII gasyralarda zhasagan kazakh akyn-zhyraulary. [The Melody of the Kobyz: Kazakh Poets and Zhyrau of the 15th–18th Centuries]. 5th ed., rev. Almaty: Mektep. (in Kazakh)

Magauin, M., & Baidildaev, M. (1989). Bes gasyr zhyrlaydy. [Five Centuries of Poetry]. Vol. 1. Almaty: Zhazushy. (in Kazakh)

Myrzakhmetov, M., Omarov, N., & Kaiymov, M. (2019). Uly dala kemengeri – Bukar zhyrau shygarmalaryndagy ulttyk kundylyktar. [The Great Thinker of the Great Steppe: National Values in the Works of Bukhar Zhyrau]. Qazaqtany, 1, 128–130. (in Kazakh)

Suiinshaliev, Kh. (1997). Kazakh adebietinin tarihy. [History of Kazakh Literature]. Almaty: Sanat. (in Kazakh)

Tlepov, Zh. (2013). Kazakh khalqynyn khandyk dauir adebieti. [Literature of the Kazakh People of the Khanate Period]. Oku kuraly. Almaty: Kazakh universiteti. (in Kazakh)

Valikhanov, Ch. Ch. (2014). Sobranie sochinenii. [Collected Works]. 3rd ed. Vol. 1. Almaty: Alatau. (in Russian)

Zhanabayev, K., Nagymzhanova, K., Shaimerdenova, N., Turgenbaeva, A., & Tleubayeva, N. (2022). Formulaic language and style of Turkic Zhyrau of the 15–18th centuries. Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities, 14(2), 1–28. https://doi.org/10.21659/rupkatha.v14n2.25

Авторлар туралы мәлімет:

Кайимов Мұхамеджан Абдықаликович – хат-хабарға жауапты автор, аға оқытушы, PhD, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан. E-mail: m.kaiimov92@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4000-3391

Нұрбек Мұратбек Анарбайұлы – доцент, PhD, Тәшенев университеті, Шымкент, Қазақстан. E-mail: muratnur80@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0009-7039-8492

Белгібаева Гүлнұр Абубәкірқызы – аға оқытушы, PhD, Шымкент университеті, Шымкент, Қазақстан. E-mail: vika-vika-20@inbox.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0914-0811

Кайимов Мухамеджан Абдыкаликович – автор для корреспонденции, старший преподаватель, PhD, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан. E-mail: m.kaiimov92@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4000-3391

Нурбек Муратбек Анарбайулы – доцент, PhD, Университет им. Ж. Ташенова, Шымкент, Казахстан. E-mail: muratnur80@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0009-7039-8492

Белгибаева Гульнур Абубакировна – старший преподаватель, доктор философии (PhD), факультет педагогических наук, Шымкентский университет, Шымкент, Казахстан. E-mail: vika-vika-20@inbox.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0914-0811.

Kaiimov Mukhamedzhan Abdykalikovich – Corresponding author, Senior Lecturer, PhD, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan. E-mail: m.kaiimov92@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4000-3391

Nurbek Muratbek Anarbaiuly – Associate Professor, PhD, Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan. E-mail: muratnur80@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0009-7039-8492

Belgibayeva Gulnur Abubakirovna – Senior Lecturer, PhD, Shymkent University, Shymkent, Kazakhstan. E-mail: vika-vika-20@inbox.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0914-0811

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN (Print) 2616-678X. ISSN (Online) 2663-1288

ӘДЕБИЕТТАНУ/ LITERATURE STUDIES/ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2026-156-3-202-215

ХҒТАР 17.01.11
Ғылыми мақала

М.Н. Миразова[1]*, Р. Солтанғажы[2]
[1]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
[2]Астана қаласы әкімдігінің «№99 жылпы білім беретін мектеп» коммунадық мемлекеттік мекемесі, Астана, Қазақстан
(E-mail: [1]m.n.mirazova@mail.ru, [2]rrrsss1027@mail.ru)

САКРАЛДЫ КЕҢІСТІКТЕГІ ТАУ: МИФОПОЭТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ

Аңдатпа. Мақалада мифтік танымдағы таудың сакралды қызметі қарастырылды. Таудың мифологиядағы негізгі қызметі «жердің кіндігін» белгілеп, жерасты, жерүсті және аспан әлемінің өзіндік пішінін қалыптастырды. Таудың үш әлемдегі үйлесімділік заңын вертикалды сақтаушы ретіндегі рөлі тек қасиетті ұғымымен ғана түсіндірілмей, космогониялық мифологияда жер кіндігін белгілейтін өмір ағашы сияқты әмбебап элемент ретінде талдау нысанына алынды. Таудың көркем санадағы «жердің кіндігі», үш әлемді байланыстырушы кеңістік сынды рөлі талданды. Қытай, үнді, тибет, кавказ халықтарының мифтік баяндары мен фольклор туындыларындағы бейнесі салыстырылып, ортақ қызметі көрсетілді.

Тақырыпты зерттеу барысында түркі-монғол, алтай халықтарының фольклорындағы тау культі қарастырылды. Ульгень, Эрлик, Уч Курбустан, Бурхан сияқты сакралды сипаттағы бейнелер арқылы Алтай тауының космогониялық мифтердегі мәні ашылды. Алтай – бірнеше ежелгі өркениеттің бастауы әрі әртүрлі дүниетаным қатар қалыптасқан ілкі төр. Бұл сакралды кеңістік көне сенімнен бастап, кейіннен қалыптасып орныққан діни көзқарастардың тоғысқан орны. Сондықтан Алтайдағы Мұзтау, Уч-Сюре, Шамбаланың қақпасы сынды киелі орындардың буддалық және шамандық дүниетанымдағы орны мен байланысы да қарастырылды. Сондай-ақ Бурхан-Халдун, Қазығұрт, Арарат, Синай, Парнас сынды киелі таулар салыстырмалы-типологиялық тұрғыда талданды.

Түйін сөздер: Алтай, сакралды кеңістік, жер кіндігі, тау, қасиетті қақпа.

Түсті: 22.07.2026; Жөнделді: 30.08.2026; Мақұлданды: 29.09.2026; Онлайн қолжетімді: 29.09.2026

Кіріспе

Тау – космогониялық мифологияда өмір ағашынан кейінгі жердің кіндігін, үш әлемнің байланысын білдіретін тұрақты атрибуттардың бірі. Таудың мифологиядағы қызметі, бейнесі алуан түрлі. Бір мәдениетте тау рух иелік күш ретінде бейнеленсе, екінші халықтың ежелгі танымында тіршіліктің бастауы, жерді ұстап тұрған діңгек қызметін де атқарады.

Таудың мифологиядағы негізгі қызметі «жердің кіндігін» белгілеп, жерасты, жерүсті және аспан әлемінің өзіндік пішінін қалыптастыру. Таудың үш әлемдегі үйлесімділік заңын вертикалды сақтаушы рөлі тек қасиетті ұғымымен ғана түсіндірілмейді, Ол космогониялық мифологияда жер кіндігін белгілейтін өмір ағашы сияқты әмбебап нысан ретінде бейнеленген.

Ежелгі қытайлықтардың сенімінде таудың иесі Си ван-му (аналық бастау) Куньлунь тауының яғни мәңгілік мекеннің иесі, адам баласының қамқоршысы ретінде ерекше құрметке ие болды. Даосизм ілімінде бұл мекенге тек өз ойы мен тәнін бірлікте тек ұстап, «ақиқат жолынан» жаңылмаған, кемелдікке ие болған адамдар ғана бара алады деген сенім болған. Қытайдың батысында орналасқан киелі Куньлун таулары рух иелік күштердің резиденциясы болып саналған.

Ежелгі Қытайда киелі таулардың шыңын әр континенттің белгісі деп қабылдаған. Шаньсидегі Хэньшань тауы – солтүстіктің, Шэньсидегі Хуашань тауы – батыстың, Хунандағы Хэншань тауы – оңтүстіктің, Шаньдундағы Тайшань тауы – шығыстың, Хэнаньдағы Суншань тауы – орталық символы. Бұл қасиетті тауларды бес түрлі рух иелік күш мекендеген. Тайшань (шығыс) тауының иесі адамдардың тағдырын, Хэншань (оңтүстік) тауының құдайы – жұлдыздар мен теңіздегі тіршілік иелерін; Суншань (орталық) – жер, су, өсімдіктер дүниесін басқарса, Хэньшань (солтүстік) – жануарларды, Хуашань (батыс) – металдардың иесі болды. Аталған бес таудың арасында халық Хуанди кезеңінен бүгінгі таңға дейін қасиетті санайтын Тайшань тауы ерекше құрметке ие. Халық осы тауға келіп аспанға арнап құрбандық шалған. Халықтың түсінігінде таудың иесі қайтыс болғаннан кейін осы тау арқылы жерасты әлеміне жол ашылады. Бұл тауға жақын Цюйфу қаласының Шаньдун елдімекенінде Конфуций жерленген. Содан бері бұл тауда храмдар, ғибадатханалар, аркалар тұрғызылып, қытай халқының діни орталығы болып белгіленген (Васильев, 1970).

Өмір ағашы сияқты тау да ежелгі мәдениеттерде үш бөлікке бөлінген. Жоғарғы шыңы (жоғарғы бөлік) – құдайлардың, таудың асты немесе жерасты (төменгі бөлік) – зұлым күштер мен өлілердің тұрағы болса, таудың етегі яғни жер беті (ортаңғы бөлік) – адам баласы мен жан-жануарлар, өсімдіктердің мекені саналған.

Ортаңғы бөлік – адам баласына туу, өсу, көбею, тіршілік ету үшін берілген мекен деп түсіндірілгенін айттық. Ежелгі мифтерде ортаңғы бөлікке көп тоқталмайды. Бірақ жоғарғы және төменгі әлем ерекше егжей-тегжейлі сипатталған. Кей мифтерде екі әлемнің сипаттамасы құрылымы бір-біріне ұқсас келеді. Мысалы, майя тайпасының немесе нагуалардың ежелгі мифтерінде тау бірнеше қабаттан тұрады және он үш аспан мен тоғыз жерасты әлемімен байланысты. Таудың шыңында жоғарғы әлем – Оймейокан орналасқан. Бұл дуализм мәдениетіндегі қасиетті жер. Адам баласы мен құдайлардың тіршілігінің бастауы, жаратылысының қайнар көзі, құдайлар мен адамдардың жұп болып қалыптасады яғни тағдыр жазылады. Бұл қасиетті мекенде құдайлар да жұп болып көрсетіледі, мәңгі өмір сүреді. Ал, үнді халқының ежелгі мифтерінде ең үлкен тау Меру немесе Сумеру (пали деректерінде – Неру, Синеру) деп аталады. Бұл қасиетті

таудың етегін Әлемдік Мұхит қоршап, шыңы поляр жұлдызымен ұштасып, жер кіндігін белгілеп тұр. Мерудің үш шыңы (алтын, күміс және темір) бар, оларда Брахма, Вишну және Шива немесе (басқа нұсқаларда) отыз үш құдайдан тұратын пантеон өмір сүреді. Төменде Асура патшалығы орналасқан. Мерудің айналасында төрт тау бар, олардың әрқайсысында алып ағаш өседі. Ашватта немесе Пиппала деп аталатын бұл қасиетті ағаштар дүниенің бөліктерін, адам баласының қайда тұрып, қайда баратын бағытын (адамның жаны жер астына кіреді немесе көкке көтерілетінін) көрсетеді (Топоров, 1980).

Үнді космогониялық мифтерінде Меру тауына қатысты бірнеше нұсқалар бар. Сол нұсқалардың бірінде Меру тауы – дүние жаратылысындағы тұңғиық Мұхиттан шыққан табиғаттың алғашқы көрінісі, жердің кіндігі, алып алтын тау. Сондықтан күн, ай, жұлдыз, планеталар сынды барлық аспан әлемі осы тауды үздіксіз айналып жүреді. Таудың шыңында Брахма, Вишну, Шива сынды ұлы рух иелік күштердің храмдары орналасқан, барлық тіршілік осы жерден бастау алған. Екінші нұсқада мәңгі өлместің суы – Амиртуды табу үшін рух иелік күштер осы таудың шыңында орналасқан Индра қаласына келіп ақылдасқан. Нәтижесінде әлемнің қорғаушысы Вишну асуралармен (алып тіршілік иесі) келісім жасап, басқа рух иелік күштерге бірге жұмыс жасауды бұйырады. Құдайлар Парижатадан шыққан Асуралардың көмегімен Мұхитты шайқап, жастықты мәңгі сақтайтын, қасиетті суды алады.

Орта Азияда туып, қалыптасқан ежелгі мәдениеттерде тау – аспан мен жерді байланыстыратын темір бағана, оның шыңы поляр жұлдызына тіреліп тұр. Кей аңыздарда тау темірқазық ретінде бейнеленіп, жер мен көктің арасын ашып, тепе-теңдікті сақтаушы. Ал таудың шыңы құдай үйінің баспалдағы.

Бірнеше халықтың мифтерінде тіршіліктің бастауы ретінде қасиетті Меруді атаса, Сумеру тауы екі әлемді байланыстырушы бейнесінде жиі кездеседі. Ежелгі қалмықтар жұлдыздар Сумеру тауын айнала қозғалады десе, алтай халықтарының түсінігінде таудың шыңында 33 тәңірдің тұрағы орналасқан. Оның екеуі (бірі – аналық бастау, екіншісі – әкелік бастау) жерге түсіп, жер бетіндегі тіршілік қалыптасқан. Атап айтқанда қалмық халқының мифологиясында қасиетті Сумеру жеті тау тізбегімен қоршалған. Таулардың арасында теңіз орналасқан. Сумеру пирамида пішіндес, оның әр қапталы ерекше түспен сипатталады. Оңтүстік жағы – көк, батыс – қызыл, солтүстік жағы – сары, шығыс бөлігі – ақ. Таудың әр қапталындағы түстер асыл тастармен немесе бағалы металдармен байланысты. Қалмықтардың түсінігінде көк – сапфир, қызыл түс – маржан, сары – алтын, ақ – күмісті білдіреді. Бұл түстерге қатысты ежелгі тұжырымдар Үнді, Тибет, Қытай, Оңтүстік Америка тайпаларының мифологиясында да көрініс тапқан. Мысалы, үнділерде таудың солтүстік бөлігі – (қара) қараңғылық әлемі, жерге көлеңке түсіруші, оңтүстігі – (көк) жарықтың символы, шығыс жағы – (ақ) таң алды, батыс бөлігі – (сары) күннің шуағын білдіреді (Топоров, 1980).

Алтай халықтарында қасиетті таудың нақты атауы жоқ. Қасиетті таудың жалпы бейнесі, атқаратын қызметі Сумеруге ұқсас болғанымен, жергілікті халықтың ұлттық құндылықтарына, сеніміне байланысты географиялық орнында (табиғатта орналасуында) ерекшеліктер бар. Мысалы, сахалардың ежелгі түсінігінде тау аспанда орналасқан болса, алтай халқының мифтерінде таудың шыңы көкте ілініп, жерге түсіп тұрған. Алтайлықтарда екі әлемді байланыстырушы қасиетті таудың бейнесі табиғаттағы нақты тауға ұқсамайды. Бірақ жергілікті халық Алтай тауын да ерекше қастерлеп, «құдайлардың мекені» немесе «хан, әмірші» деп атаған. Демек, Алтайды нақты географиялық объекті ретінде де құрметтеген, тіпті тіршіліктің бастауымен, рух иелік күштермен байланыстырып қана қоймай, қасиетті таудың моделі ретінде қараған.

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

Зерттеу материалдары мен әдістері

Ежелгі мәдениеттердегі тау культіне қатысты мифтік баяндар, аңыз-әңгімелерді салыстырып, ортақ мифологиялық түбірі мен генетикалық байланысын анықтауда салыстырмалы-тарихи әдіс пайдаланылды. Көркем санадағы «таудың жердің кіндігі», «аспан мен жерді» жалғастырушы орталық ретіндегі мәнін талдауда мифологиялық талдау әдісі қолданылды. Мифтік баяндар мен аңыз мәтіндеріндегі мағыналық қабаттарды ашу мақсатында герменевтикалық әдіс пайдаланылды. Мақаланың негізгі дереккөзі ретінде Алтай. Ақ Бурхан, Сумеру, Мұзтауға қатысты қазақ, бурят, тува халықтарының ауыз әдебиетіндегі аңыздар мен мифтік баяндар алынды. Зерттеудің теориялық негізі ретінде М. Элиаде, В.Н. Топоров, С.А. Қасқабасов, Ш.Ыбыраев сынды ғалымдардың еңбектерімен толықтырылды.

Әдебиеттерге шолу

Көркем санадағы таудың орны өмір ағашының қызметі ұқсас. В.Н. Топоровтың «Мировое дерево: Универсальные знаковые комплексы» еңбегінде: «мифтердегі таудың атқаратын функциялары өмір ағашының қызметімен ұқсас, тіпті кей ежелгі мәдениеттерде екі элемент бір-бірімен байланысты»,– делінген (Топоров, 1980). Демек, тау – жердің кіндігі (axis mundi), ғаламның бейнесі, пішіні. Ол жердің дәл ортасын, кіндігінде орналасқан, көкке бағытталған шыңы поляр жұлдызының орнын көрсетеді. Поляр жұлдызы – Фин-угор халықтарының космогониялық мифопоэтикасында аспан әлемінің орталығы. Барлық жер, күн, жұлдыз, планета сияқты элементтер осы жұлдызды айналып жүреді. Ал, таудың төменгі жағы, етегі жерасты әлемін жауып тұрған алып қақпа.

Тау бейнесі ерекше дамыған ежелгі мәдениетте өмір ағашының кең қолданылмауы немесе мүлде болмауы мүмкін, керісінше екі элементті бірге, бір бағытта бейлеген мысалдар да бар: таудағы немесе таудың етегіндегі ағаш, таудың маңындағы орман немесе бау-бақша т.с.с. Мысалы, В.В. Ежовтың «Мифы древнего Китая» еңбегінде ежелгі қытай мифологиясындағы Куньлунь тауында орналасқан Си ван-му рух иелік күшінің саябағында ғана өсетін қасиетті Нефрит ағашы туралы мифтер топтастырылған. Ежелгі қытай халқының танымында Нефрит ағашы мәңгілік өмір мен жастықтың символы. Қасиетті ағаштың жемісін жеген адам немесе рух иелік күш мәңгі өмір сүреді, жас қалпын сақтатынына сенген (Ежов, 2004).

Зерттеуші М.А.Сагалаевтің «Мифологии и верования алтайцев. Центрально-азиатские влияния» еңбегінде Алтайдағы Тибеттің ламалардың дәстүрі мен шаманизмді салыстырып, екі бөлек танымның қалай қатар өрбігені талданған (Салагаев, 1984).

Зерттеу нәтижелері мен талқыдау

Алтай – адамзаттың алтын бесігі. Бірнеше діни таным мен мәдениеттің бастауы саналатын киелі мекен. «Екінші әлемнің көркем пішіні» атты бөлімде үнді, тибет, моңғол сынды Орта Азиядағы буддизмді ұстанатын халықтардың танымындағы Алтай тауының қызметін талдағанбыз. Зерттеуші-жиһангездердің қолжазба деректерінде уақыт өтіп, мәдениет ауысқан сайын Алтай мекенінде буддистік элементтер жоғалып, өзге танымның белгілері табылғаны туралы жазылған.

YI-IX ғасында Сібірдің оңтүстік аймағын мекендеген түркілер мекен еткен аймағын кеңейтті. Олар қазіргі Моңғолия мен Таулы Алтайдан бастап, Шығыс Түркістанға дейін көшіп, шекараларын белгілеп отырды. Орта және Шығыс Азияға тұрақтаған көк

бөріні, аспан, жер ананы құрметтеген көшпенділер буддизм, манихей, иесториапшілік сынды өзге ағымдармен танысты. Бұл үдеріс, бір мекендегі бірнеше ағымның тоғысып, мәдениеттердің араласып, жергілікті халықтарға сіңуі бір ғасырға созылды. Бірнеше мәдениет тоғысқан мекенде дін үшін қақтығыстар болған жоқ. Әскери-көшпенді дала халқы жартылай отырықшылыққа бейімделуіне де буддизмнің әсері тиді. Түркілерге ислам діні таралғанға дейін буддизмнің көшпенділерде қалыптасқан шамандық дүниетанымы мен тәңірлік сеніміне ықпалынын тигізгенімен, нақты басымдыққа ие бола алмады, айтарлықтай ізін қалдырған жоқ. Дегенмен, мәдениеттің үлгісі ретінде буддалық ғибадатханалар, кесенелер сақталды (Салагаев, 1984). Аталмыш зерттеу еңбегіне сүйенсек, Алтай бірнеше алғашқы мәдениеттің, көне сенімнің туып қалыптасқан жері. Бұл құтты мекенде бірнеше ағым қатар дамып, бір-біріне ұқсамайтын ұлт өкілдері бейбітшілікте өмір сүрген. Уақыт өте дүниетанымдар ұлт арасына сіңіскенімен, әр халық өзінің дүниетанымын сақтаған. Әр мәдениетте Алтайға қатысты жеке көзқарастары да қалыптасқан. Бұны әр ұлттық аңыздарынан көре аламыз.

Буддистік аңыздар бойынша, жер пайда болғаннан бұрын Ульгень немесе Курбустан-аакай деп аталған қатты жат шексіз Мұхитта жүзіп жүрді. Судан қасиетті Лк-эне (Ақ ана) шығып, Ульгенге жерді қалай жаратуды үйретті. Жер пайда болғаннан кейін алғашқы тірлілік иесі Эрлик өмірге келді. Эрлик пен Ульгень алғашқы кезде ағалы-інілі бауыр болғанымен, кейін жауласып, бірнеше рет соғысты. Эрликті жеңу үшін Ульген қамыс пен балшықтан мәңгі өмір сүрмейтін, жаны келген жеріне қайта ұшып кететін тіршілік иелерін яғни адамдарды жаратты. Ол Алтын-ту тауында сегізінші болып өмірге келген ер адамға дем үрлеп жан берді. Киелі тауда жаралған адам ерекше қасиетке ие болып, баласы күллі тіршілікті басқарушы, патша атанды. Осы киелі тауыдың етегінде адам баласының ұрпағы тарап, тіршілік бастау алды (Салагаев, 1984).

Көшпенділер танымындағы аңыздың нұсқасында, Ульгеньнің қызметін Уч Курбустан (парсы тілінен аударғанда «дана құдай») атқарады. Курбустан көне түркілердің құрамына кірген тайпалармен қоса, моңғолдардың арасында та ерекше құрметтелген. Ал Ульгень атауын шаманизм кең тараған бурят, ұйғыр сынды көне түркі тайпаларының эпосынан кездестіруге болады. Екі рух иелік күштің халық танымындағы бейнесі де өте ұқсас.

Көшпенділердің танымында Алтай – аспан әлемінің әміршісі Уч Курбустанның (үш құдай) мекені. Аңыздарда Уч Курбустан атауын «құдай» десе, жердің иесін – Эрлик деп атаған. Құдайға арнап құрбандық шалып, қажеттіліктерін сұраған, арнайы рәсімдер өткізген. Алтай туралы аңызда аспан әміршісіне «Уч Курбустан құдайым!» деп, байланыс жасаған, тілектерін айтқан. Аңыздардың бір нұсқасында төмендегідей өлең жолдары да кездеседі:

Үш Курбустан сендер ақша бұлттар мен
көк аспанды мекендейсіңдер!
Ғажайып төрт өрімі бар киелі Ақ Бурхан!
Сені мекен еткен халық алтын мен
күміске малынды, Ақ Алтай!
Сен күндіз шуақ шашқан күсің Бурхан!
Сен түнде жарқыраған айсың Бурхан!
Менің осы өлеңім қасиетті
Садур кітабына жазылсын!

Мұндағы Үш Курбустан – ізгілікті жарытушы, жақсылықтың жаршысы, тіршіліктің бастауы саналған рух иелік күш. Ал, ақ Алтай Курбустанның мекені болса, Бурхан – құдай

мен халық арасында байланыс жасап, адамдардың тілегін жоғарғы әлемге жеткізуші күш. Аңызда, Алтай тауына тек даңқты батырлар ғана барып, құдайдан қажетін сұрап, құрбандық шала алады. Осындай батырлардың бірі – Ақ би әйелінің ақылымен ақ-сұр ат мініп, Алтайға аттанады. Себебі, құдайға тек ақ немесе сұр түсті жылқы құрбан етілуі тиіс. Құдайдың мекеніне жеткенде батырды Бурхандардың ең үлкені қарсы алады. Батыр сол жерде жерге жауын жіберіп, топырақты ылғалдандыруды сұрайды. Астындағы ақ-сұр атын құрбандыққа шалады (Салагаев, 1984).

Екі танымның өзара әсерін аңыздардағы ортақ атаулар мен ұқсас сюжеттерден көре аламыз. Мысалы, Алтай халықтарының аңыз-әпсаналарында ламаизсдегі Меру, Сумеру сынды киелі таулардың атауын байқасақ, буддистік аңыздарда көшпенділердің танымында киелі саналған рух иелік күштер мен мекендерді кездестіруге болады.

Алтайдың киелі мекен ретіндегі бейнесін қаһармандық эпостарда да мәңгілік тірек ретінде суреттелген. А.Калкиннің «Алтайские героические эпосы» жинағында енген «Очы Бала» дастанында: алып таудың етегінде тылсым түсті, қасиетті су ағып жатты. Таудың шыңына көз жетпейді, ол жердегі қар мүлде ерімейді. Таудың өзі алтын қазық. Бұл мекен аймақты сумен қамтамасыз ететін қасиетті тоғыз өзеннің бастауы. Тымсым тауды апалы-сіңілі екі қыз мекен етеді. Дастанда бауырлардың үлкенін – Очыра деп атаса, кіші қыздың аты – Очы Бала. Мұнда Алтай жердің мәңгі ұстап тұрған тірек және қазынаның кені. Ал, апалы-сіңілі қыздар еліни қорғаған батырлар. Аңыздың желісі бойынша Очы Бала жауды жеңіп, еліне төнген қауіптің көзін жойған соң айға, ал оның тұлпары Очы Дерен поляр жұлдызына айналып көкке ұшқан. Жергілікті халық Очы Бала мен тұлпарды аспаннан тұрып еліне мәңгі қорған болады деп сенген (Калкин, 1983).

Дастандағы Алтай тауының бейнесі жәннатқа өте ұқсас, Эдем бағының сипаттамасына сай. Бұл мекеннен қасиетті өзендер бастау алып, халықты сумен қамтамасыз етеді. Алтайда аталмыш тоғыз өзеннен бөлек тылсым түсті мөлдір су да бар. Мұнда тау жердің кіндігін белгілеп, тіреп тұрған қазық. Оның шыңындағы қар мүлде ерімейді, қалпын мәңгі сақтап тұрады. Тау жергілікті халыққа қорған, құтты, қазыналы мекен. Елін, жерін жаудан қорғағын батыр қыздардың баспанасы.

Ұлттық танымда да Алтай – қасиетті мекен. Алтай тауындағы Мұзтау шыңы – Қазақстан мен Ресейдің шекарасын, Моңғолия мен Қытайдың шекарасын жалғап тұр. Мұзтаудың бірнеше атауы бар. Жоғарыда атап өткеніміздей, Алтайды мекен еткен бірнеше мәдениеттің бір-біріне әсерінен жергілікті халықтар оны Уч-Сумер (Үш Сүмер) деп те атаған.

Екінші атауы – «Қатын Бажы». «Қатын» сөзі ертедегі түркілер тілінде «Ханшайым, жоғары тектен шыққан әйел» деген мағына берген, ал «Бажы» кейіннен трансформацияға ұшыраған «Басы», яғни «Бас» немесе «Шың» сөздеріне келеді. «Қатын Бажы» сөзі қазіргі тілмен айтқанда «Әппақ тәж киген Ханшайым» мағынасына ие, сонымен қатар Көк Тәңгірге табынған ежелгі елдер арасында «Құдайлар тауы» деген де түсінікке ие.

Алтайдың ең биік нүктесі – Мұзтау. Ежелгі үнді, тибет халықтарының киелі мекен туралы аңыздарында, жердегі жәннат Шамбаланың қақпасы осы Мұзтауға жасырылған. Тылсым әлемнің сипаты саналытын белгілерді Мұзтаудан байқауға болады. Сондықтан бұл тұжырымды орынды.

Н. Рерихтің «Алтай – Гималай» еңбегінде: «Алтайдағы Мұзтау (Белуха) шыңын «Уч-Сюре» немесе «Уч-Орион» деп атайды. Бұл киелі шың – Шамбаланың жердегі қақпасы жасырынған мекен. Ламалардың ілімінен жинақталған аңыздарда Сюре – құдайлардың баспанасы. Моңғолдардағы «Сумер» және үнділердегі «Сумеру» ұғымына сай келеді.

Моңғол халқындағы ауыздан ауызға таралған аңыз бойынша, Уч-Сюре шыңын айдаһарды жеңген, ізгіліктің жаршысы атанған аспан құсы мекен етеді. Бұл киелі мекенге бастайтын жол – тазалықты белгісі саналған ақ хадакпен (мата) белгіленген. Моңғол мифологиясындағы ізгіліктің, ұзақ өмір мен тыныштықтың сақшысы, будда пантеонындағы құнарлылық пен берекені сақтаушы – Цаган-убугунның (ақ абыз, билеуші қарт) мекені. Ал, бұл мекен халықтың түсінігінде солтүстік жарты шарының, Үлкен аю шоқжұлдызының маңында (Рерих, 1974).

Аңыздарға сүйексек, халық танымында Мұзтау тек Шамбаланың қақпасы ғана емес, жердің кіндігі, үш әлемді байланыстырып тұрған қазық. Себебі, үнді мифологиясындағы Меру, Сумеру таулары – тіршіліктің бастауы саналатын киелі мекен, алтын қазық.

Орта Азиядағы буддизм орныққан мемлекеттер Алтайды Шамбала орналасқан жер, бейіштің өзі деп атаса, Үндістандағы пандавалар көктегі Шамбала мен жердегі Шамбала тоғысатын нүкте деп есептейді. Буддалық танымда Шамбала – жердегі жұмақ. Бұл өлкеде ауру-сырқат, өлім болмайды, халқы бақытты өмір сүреді (Аймұхамбет, Миразова, 2025).

В.Н.Рерихтің еңбектерінде Алтайда көшпенділердің далалық танымы мен буддалық ламалардың ілімі YI ғасырдан бастап қатар дамығаны туралы деректерді талдадық. Ал Алтай аймағына христиан дінінің таралуы С.В. Нестерованың «Православная культура Алтая: исторический анализ» еңбегінде XYII-XYIII ғасырларда қалыптасқан. «Алтайдың шығыс аймағында буддизм және оның ең кең тараған ағымдарының бірі ламаизм кең тарады. Себеді бұл аймаққа Қытай және Моңғолиямен жақындығы әсерін тигізді. Ал, Алтайдың бір бөлігін мекен еткен көшпенділердің ұрпағы қазақтар мен қырғыздардан ислам мәдениеті қалыптасты. XYII ғасырдың соңы – XYIII ғасырдың басынан бастап әртүрлі тарихи себептермен славяндар Алтай аймағына қоныс аударып, христиан діні тарай бастады (Рерих, 1974) – делінген.

Алтай – бірнеше мәдениеттің бастауы, әртүрлі дүниеттанымның бірге қалыптасқан мекені. Бұл киелі мекенде алғашқы сенімнен бастап, бүгінгі таңда қалыптасып орныққан діни көзқарастардың тоғысқан орны.

Моңғолияның Солтүстік-Шығыс аймағында орналасқан киелі Хэнтей тауы аңыздарда Бурхан-Халдун деп атаған. Бұл киелі таудың етегінен Онон, Керулен, Туул, Менза өзендері бастау алады. Тау сілемі Хан-Хентей қорығының аумағында орналасқан, ауданы 12,3 мың шаршы шақырым. Тарихи деректерге сүйенсек, Шыңғыс хан Бурхан-Халдун тауының баурайында жерленген. Хан-Хэнтей тауы моңғол халқы үшін ежелден киелі сипатқа ие. Жергілікті халық бұл тауды Моңғолияның «бесігі деп те атайды. Таудың етегінде, беткейінде үйілген тастардан жасалған үш киелі орын (оба) бар. Шыңғыс хан өмір сүрген кезде бұл жер «Әулие тал», «Тал төбе»; «Аспан Құдайы» деп те аталған (Ломов, 2021).

Қалыптасқан діни сенімдерде де таудың маңызды орны бар, діни аңыздардағы тұрақты атрибуттардың бірі. Ислам мәдениетіндегі зәм-зәм суының пайда болуы туралы аңыздарда құдықтың қасиеті былайша баяндалады: Ибраһим пайғамбардың (ғ.с.) жұбайы Сара ұзақ уақыт бала көтермеген соң, Хажар есімді мысырлық әдемі бір күңді (жарис) күйеуіне некелеп қосады. Хажардан Исмаил пайғамбар (ғ.с.) дүниеге келеді. Алайда, Сара күндесінің мұндай бақытын қызғана бастайды. Сондықтан Ибраһим пайғамбар (ғ.с.) Хажар мен Исмаилды (ғ.с.) алып, Меккеге әкеліп орналастырады. Ашығып қалмасын деп азын-аулақ құрма мен су қалдырады. Ибраһим пайғамбар (ғ.с.) кеткеннен кейін су таусылып, шөлдеген сәби шырылдап жылай бастаған соң, Хажар су іздеп Сафа мен Маруә төбелері арасында жан ұшырып жүгіре береді. Сол уақытта

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

Жәбірейіл періште аяғының (немесе қанатының) ұшымен Маруә төбесінен жерді қазып, су шығарады (Биекенов, 2007).

Мұндағы аталған Маруа мен Сафа төбелері қасиетті құрандағы Бақара сүресінің 158 аятында көрсетілген. Бақара сүресінің 158 аятында: «Сафа мен Маруа – (һәм хақ дін исламның) қасиетті нышандарының бірі. Кімде-кім қажылық парызын өтеу немесе ұмра жасау ниетімен Қағбаны зиярат етсе, онда аталмыш екі төбенің арасын сағи (Харам мешітіндегі Сафа мен Маруа деп аталатын екі төбенің арасында шапшаң жүріспен ары-бері жүру) жасаса күнә арқаламайды» деп жазылған.

Қасиетті таудың әлемнің қайта жаралуы немесе топан су мотивтерімен байланысына тоқталып өтейік.

Ежелгі Вавилонның топан су туралы мифтік мотивтерінде дүниенің жаратылғанына он екі мың жыл толғанда халық бас рух иелік күш Энлилге бағынбай, қоғамда тым көп қақтығыс орын алғаны баяндалады. Себепсіз соғыстардан шаршап, адамдарды ақылға салу үшін Энлил жерге ауру жібергенімен, даналық иесі Энки сырқаттанғандарды тез сауықтырады. Оның салдарынан халық қайта көтеріліс жасап, рух иелік күштерді әбден қажытады.

Тағы он екі мың жыл өткенімен қоғам түзелмейді. Энлил енді жер бетіне құрғақшылық жібереді. Энки тағы адам баласына қайырымдылық жасап, құрғақшылықты тоқтату үшін найзағай мен жауынның иесі Ададқа арнап құрбандық шалуды бұйырады. Халық қасиетті күштердің тарапынан жасалған екі ескертуден де сабақ алмағанына әбден ашуланған Энлил жерге топан суды жібереді. Жер бетіндегі барлық өзен, Мұхит, көл, теңіздер арнасынан тасып, қалалардың бәрін су шайып кетеді. Бұл жолы Энкидің тек жалғыз адамды құтқаруға мүмкіндігі болды. Ол дана, халыққа сыйлы Утнапишти атты ұста еді. Утнапишти өз қолымен жасаған кемеге туыстары мен үй жануарларын, құстарын мінгізіп алады. Жер бетін толық су алып, қатты дауыл тұрады, табиғат ана ашулы мінезін көрсетеді. Бұл қорқынышты апат бір аптаға созылады. Кеме бір апта тоқтаусыз жүзіп, бір таудың шыңына тіреліп тоқтайды. Утнапишти судың астына қараса жер көрінбейді. Әлем қайта тұңғиық Мұхитқа айналған, жан-жағында ешнәрсе жоқ. Тағы жеті күн өткеннен кейін құрғақ жер табу үшін Утнапишти көгершінді жұмсайды. Көгершіннен хабар болмаған соң, Қарлығашты жұмсайды. Қарлығаш та құрғақ жерді таппай оралады. Сонда Утнапишти рух иелік күштерге арнап құрбандық шалады. Құдайлардың рақымы түсіп, су тартылып, кеме тоқтаған таудың етегінде қайтадан жаңа тіршілік басталады. (Петрова, 2014).

Грек мифіне адамдардың құдайларға сенбей, бағынудан бас тартады. Бұған ашуланған Зевс топан суды жіберіп, жер бетіндегі барлық тіршілік иесін жазалайды. Адамдар, жануарлар, өсімдіктер бәрі су астында қалады. Тек Прометей, ұлы Деукалион және оның әйелі Пирра ғана құтқарылады. Себебі бұл отбасы рух иелік күштерге сенген еді. Прометейдің кеңесімен жасалған кемеге мініп топан судан аман қалады (Эсхил, 2013).

Олар тоғыз күн бойы шексіз-шетсіз мұхитты жүзіп өтіп, Парнас тауына келіп тоқтайды. Зевстің ашуы тарқап, судың тартылуына әмір етеді. Сонда Прометейдің отбасы Зевстен «Біз адамдарды қалай қайта жасай аламыз?» - деп сұрады. Зевс: «Арқаларыңдағы аналарыңның сүйегін лақтырыңдар», – деп жауап берді. Деукалион мен Пирра Зевстің «ана» дегенін жер, «сүйек» дегенін жердегі тастар деп түсінді. Олар тастарды жинап, Парнас тауының жан-жағына лақтыра бастады. Деукалион лақтырған

тастар ер адамға, Пирра лақтырған тастар әйелге айналды. Осылайша жердегі тіршілік Парнас тауының етегінде қайта жанданып, жаңа ұрпақ пайда болды (Босье, 2013).

Әр мәдениеттегі әлемде топан су басып, тіршіліктің қайта басталғаны туралы мотивтер бір-бірімен ұқсас. Жоғарыда айтылған ежелгі Вавилон, Грек мифтерінде, орта азиядағы үнді мифологиясында да жер бетін топан су басқанда құдайдың назары түскен адам кемеге мініп аман қалған, кеме қасиетті тауға келіп тоқтаған, сол жерден тіршілік қайта басталған. Сондықтан әр халықтың мифологиясында кеме тоқтаған тау қасиетті саналады. Сондай қасиетті таулардың бірі еврейлердің түсінігінде – Синай, армяндар үшін – Арарат, қазақ халқында – Қазығұрт тауы.

Халық ауыз әдебиетінде қасиетті Қазығұрт тауы туралы аңыздар өте көп. Сол аңыздардың бір нұсқасында: «Көк Тәңірі адам баласын жаратқаннан кейін өзіне бойсұнуды әмір етті. Бірақ адам тәбесінін ұмытып, хақ жолдан жаңылады. Шектен шығып имансыз қоғамға айналғанын көріп, ашуланған жаратқан жер бетіне топан суды қаптатып жібереді. Жердегі тіршілік атаулы су астында қалады. Тек Нұх пайғамбар аман қалады. Ол ағаштан жасаған кемесіне адамзат баласын, жан-жануарлар, ұшқан құстар мен өсімдіктерді жұп-жұбымен отырғызып, таза тұқым сақтап қалмақ болды. Топансу қайтып, су тартылғанда, Нұх пайғамбардың кемесі Қазығұрт тауының басында қалыпты» (Тұрсынқұлов, 2014).

Жазушы Әлібек Асқардың «Қазығұрт немесе топансу тарихнамасы» еңбегінде Қалаубек Тұрсынқұловтың «Қазығұрт: аңыз бен ақиқат» жинағына сілтеме жасап: «ертеде Қазығұрттың баурайына Көктүріктің Истеми ханы, одан беріде Тәуке сияқты қазақ хандары жаз айларында ордаларын тіккені жазылған. Халқымыздың от ауызды, орақ тілді ақылгөйі Төле бидің жайлауы да осы жер екен. Арқадан арнайы келген Қаз дауысты Қазыбек би де осы жайлауға ат басын тіреп, ала жаздай меймандап кетіпті. Сабалақ бала жас Абылайдың Төле бидің түйесін бағатын жері де осы маңай деседі. Қысқасы, елім деп еңіреген, халқым деп қайысқан талай батырлар мен баһадүрлердің ту тіккен жері, ақындар мен абыздардың, хан мен қараның бас қосқан киелі ордасының бірі осы Қазығұрт болыпты» деп жазылған (Асқар, 2017).

Жоғарыда келтірілген мысалдардан әр халықтың мифтерінде таудың шыңы рух иелік күштердің мекені болғанын байқаймыз. Бірақ ежелгі танымда рух иелік күштерден бөлек, алып айдаһар, таудың астын мекендейтін зұлым күштер, жыландар, титандар, құбыжықтар сынды кейіпкерлер де таумен байланысты. Демек, мифологияда тау жер асты патшалығының қақпасы қызметін де атқарады.

О.В. Вовктың «Знаки и символы в истории цивилизаций» еңбегінде кавказ халықтарының мифологиясында тау – мәңгіліктің, тұрақтылықтың, тазалық пен рухани өрлеудің символы. Ежелгі түсінікте тау аспан мен жердің түйіскен жері, дүниенің орталығы немесе осі, мәңгі жасайтын күштердің құдайлардың мекені бола тұра, өлілер патшалығына апаратын туннелдің баспалдағы қызметін де атқарған (Вокв, 2005).

М.Р. Сефербековтің «Культ гор у народов Кавказа» мақаласында тау халықтарының мифологиясында таудың бірнеше қызметі төмендегідей жіктелген:

Біріншіден, тау өмір ағашының трансформацияланған түрі яғни үш әлемді байланыстырып тұрған ғаламның вертикалды үлгісі. Ол ғарыштың барлық құрылымымен қатар, жер бетіндегі тіршілікпен, жерасты әлемімен тығыз байланысты.

Екіншіден, таудың шыңы – құдайлардың мекені. Бұл басқа халықтардың мифологиясына тән мотив.

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

Таудың орта бөлігі – кавказ халқының түсінігінде адам баласының өсіп-өнетін, ұрпақ жалғастырып, тіршілік ететін, мекені ретінде ерекше құрметтеледі. Үшіншіден, тау адам баласы құдаймен қарым-қатынас жасайтын қасиетті жер. Ол аспан әлемімен тікелей байланыста болғандықтан, адамның тілегі рух иелік күштерге анық әрі тікелей жетеді (Сефербеков, 2015).

Мифологияда тау-аспан және тау-жерасты әлемі бір-бірімен тығыз байланысты мифологемалар. Көптеген мифтерде тау алғашқы тіршілік басталған мекен, рух иелік күштердің тұрағы. Жоғарыда аталған үнді, тибет мифтеріндегі – Меру-Сумеру, гректердегі – Олимп, буддизм дәстүрінде – Чомолунгма-Эверест, Қытайдың батысындағы Си-ван-му құдайы өмір сүрген «Куньлунь тауы» (Юшан), Ан құдайларының арғы атасы өмір сүрген шыңы жылтыр қалайыдан жасалған шумерлердің қасиетті тауына қатысты мифологиялық мотивтер мен аңыздардың барлығында осы аспан-тау-жерасты әлемінің байланысын талдадық. Мифологияда аталмыш мифологемалардан бөлек таудың теңізбен, әлемдік мұхитпен, тіпті су тасқыны сынды табиғи апатпен байланысы ерекше.

Қорытынды

Мифтік таным бойынша жер кіндігін белгілейтін бір нысан – тау. Ол мифтік баяндарда өмір ағашынан кейінгі үш әлемді байланыстырушы маңызды нысан. Таудың мифологиядағы бейнесі мен қызметі сан алуан. Бір елдің танымында тау рух иелік күштің мекені болса, екінші мәдениетте тіршіліктің бастауы, тағы бір ежелгі түсінікте жерді ұстап тұрған алып қазық немесе діңгек қызметін атқарады. (Миразова, 2024). Таудың мифтік санадағы қызметінің өмір ағашымен ұқсас болуының мәні осында. Яғни өмір ағашының трансформацияланған түрі, үш әлемді байланыстырушы тұрған ғаламның вертикалды үлгісі. Таудың тұлғасы ғарыштағы барлық құрылымымен қатар, жер бетіндегі тіршілік, жерасты әлемін де қамтып жатыр. Таудың тылсым әлеммен де байланысы да ерекше деп танылған. Бірнеше мәдениет пен діни танымда ол – екінші әлемнің қақпасы қызметін атқарады. Оның шыңы – құдайлардың, жер бетіндегі адамдардың қажеттілігін жоғарғы әлемге жеткізуші рух-иелік күштердің мекені.

Киелі мекендердің тұрақты атрибуты саналатын табиғат ананың бөлшектері бір-бірімен тығыз байланысты мифологемалар. Бұл киелі санаттағы нысандардың көркем бейнесі көптеген мифтік баяндар, аңыз-әпсаналар арқылы бүгінге дейін жалғасып, көркем шығармаларда сакралды модель ретінде қалыптасты.

Сакралды кеңістіктегі таудың пішінін, оның көркем санадағы бейнеленуін осы тұрғыдан түсіндіреміз. Табиғаттың тылсым да киелі бөлшегі болып орныққан таулардың ішінде Алтай және Қазығұрт тауының ұлттық танымымыздағы орны ерекше екені белгілі. Алтай – адамзат тіршілігінің бастауындағы киелі тау болса, Қазығұрт – топан судан кейінгі тіршіліктің кіндігі. Әлем халықтары танымындағы таулардың да сакралды сипаты адамзат тіршілігімен, құтпен, киемен байланысынан өрбиді. Яғни киелі деп саналатын табиғат нысандарының бірегейі ретіндегі тау адамзат тіршілігіне мән беруші, құт пен киені сақтаушы әрі тіршіліктің тірегі болып танылады.

Мүдделер қақтығысы, алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын AP22685428 – «Киелі мекендердің поэтологиялық моделі» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

ЖИ құралдарының қолданылуы

Жасанды интеллект құралдары жекелеген тіркестердің редакциялық баламаларын салыстыру, библиографиялық мәліметтерді рәсімдеу, транслитерациялау және халықаралық APA дәйексөз беру стандартына сәйкестендіру үдерісінде ішінара пайдаланылды.

Авторлардың қосқан үлесі. М.Миразова мақаланың негізгі идеясын, тақырыптық бағытты ұсынды. Сонымен қатар зерттеу материалдарын жүйелеп, басым бөлігіне талдау жасады. Р.Солтанғажы тақырыпқа қатысты ғылыми деректерді жинақтап, алынған нәтижелерді нақтылады. Мақаланы журналдың талабы бойынша рәсімдеді.

Әдебиеттер тізімі

Аймұхамбет, Ж. Ә., Миразова, М. Н., & Рахметова, Б. А. (2025). Мағжан Жұмабайұлы поэмаларындағы киелілік мотиві. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы, 3(152), 147–155. https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-152-3-145-155

Алтайские героические сказания (А. Калкин, сказитель; А. Плитченко, ауд.; А. Диванов, суретші). (1983). Алтайские героические сказания. Современник.

Асқар, Ә. (2017). Қазығұрт немесе топансу тарихнамасы: Қазақ жерінің құпия сырлары. Фолиант.

Биекенов, К., & Садырова, М. (2007). Әлеуметтанудың түсіндірме сөздігі. Сөздік-Словарь.

Босье, С. (2013). Мифы и легенды народов мира (О. Зеленогорская, ауд.). Махаон.

Васильев, Л. С. (2001). Культ, религии, традиции в Китае (448 б.). Восточная литература.

Вовк, О. В. (2005). Знаки и символы в истории цивилизаций. Вече.

Ежов, В. В. (2004). Мифы древнего Китая (И. О. Родин, алғысөз бен түсінік). Астрель; АСТ.

Ислам: Энциклопедиялық анықтамалық. (2010). Аруна Ltd.

Ломов, В. М. (2021). Сто великих гор и вершин мира. Вече.

Петрова, Н. С., & Альбедиль, М. А. (2014). Мифы народов мира: Энциклопедия ОЛМА (С. Н. Липовицкая, ред.). ОЛМА Медиа Групп.

Рерих, Н. (1974). Алтай – Гималай. Мысль.

Сагалаев, А. М. (1984). Мифологии и верования алтайцев: Центрально-азиатские влияния. Наука.

Сефербеков, М. Р. (2015). Культ гор у народов Кавказа. Вестник Дагестанского государственного университета, 30(4), 18-23.

Топоров, В. Н. (ред.). (1980). Мифы народов мира: Энциклопедия (Т. 2, б. 652). Советская энциклопедия.

Тұрсынқұлов, Қ. (2014). Шығармалары: Бес томдық. Т. 1: Қазығұрт — аңыз бен ақиқат. Фолиант.

Эсхил. (2013). Прометей прикованный: Мифы Древней Греции. Приключения Тесея. Стрекоза.

Mirazova, M., Aimukhambet, Z., Bultanova, Z., Sabiyeva, Y., & Ahmetova, T. (2024). Poetic model of sacred places. Bakhtiniana, 19(4), e65181e. https://doi.org/. http://dx.doi.org/10.1590/2176-4573e65181

М.Н. Миразова*, Р. Солтангажы

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
«Общеобразовательная школа №99» акимата города Астаны, Астана, Казахстан

Гора в сакральном пространстве: мифопоэтический анализ

Аннотация. В статье рассматривается сакральная модель горы в мифологическом сознании. В мифологии гора прежде всего обозначает «пупа земли» – вертикальной оси, который соединял

подземный, наземный и небесный миры. Роль горы как вертикальной оси, обеспечивающей гармонию трех миров, интерпретируется не только в контексте категории священного, но и как универсальный элемент космогонической мифологии, функционально сопоставимый с мировым древом, маркирующим центр мироздания. Анализируется закрепившаяся в художественном сознании модель горы как «пупа земли» и сакрального пространства, связывающего три уровня мироздания. На основе сопоставления мифологических преданий и фольклорных произведений китайского, индийского, тибетского и кавказских народов выявляются общие функции данной модели.

В ходе исследования рассматривается модель горы и связанный с ней культ в фольклоре тюрко-монгольских и алтайских народов. Посредством анализа сакральных образов Ульгеня, Эрлика, Уч-Курбустана и Бурхана раскрывается значение Алтая в космогонических мифах. Алтай осмысляется как исток нескольких древних цивилизаций и изначальная родина, где параллельно формировались различные мировоззренческие системы. Это сакральное пространство стало местом пересечения архаических верований и сложившихся позднее религиозных представлений. В связи с этим исследуются место и взаимосвязь таких священных локусов Алтая, как Белуха (Музтау), Уч-Сюре и Врата Шамбалы, в буддийской и шаманской картинах мира. Кроме того, в сравнительно-типологическом аспекте анализируются модели священных гор Бурхан-Халдун, Казыгурт, Арарат, Синай и Парнас.

Ключевые слова: Алтай, сакральное пространство, пуп земли, гора, священные врата.

M.N. Mirazova*, R. Soltangazhy
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
"General Education School No. 99" of the Akimat of Astana City, Astana, Kazakhstan

Mountain in Sacred Space: Myth And Poetry Analysis

Abstract. This article examines the sacred mountain model within mythological consciousness. In mythology, the mountain primarily signifies the "navel of the earth" and establishes a vertical spatial model that unites the underworld, the earthly realm, and the celestial sphere. The mountain's role as a vertical axis ensuring harmony among these three worlds is interpreted not only within the context of the sacred but also as a universal element of cosmogonic mythology, functionally comparable to the World Tree that marks the center of the cosmos. The study analyzes the mountain model—conceptualized as the "navel of the earth" and a sacred space connecting the three levels of existence—as it has become embedded in artistic consciousness. By comparing mythological traditions and folklore from Chinese, Indian, Tibetan, and Caucasian peoples, the article identifies the shared functions of this model.

The research also examines the mountain model and its associated cult within the folklore of Turkic-Mongolic and Altaic peoples. Through an analysis of sacred figures such as Ulgen, Erlik, Uch-Kurbustan, and Burkhan, the significance of the Altai region in cosmogonic myths is revealed. Altai is conceptualized as the source of several ancient civilizations and a primordial homeland where diverse systems of worldview developed in parallel. This sacred space served as a meeting point for archaic beliefs and religious concepts that emerged later. In this context, the study investigates the significance and interrelationships of sacred Altai sites—such as Belukha (Muztau), Uch-Syure, and the Gates of Shambhala—within Buddhist and shamanic worldviews. Furthermore, the sacred mountains of Burkhan-Khaldun, Kazygurt, Ararat, Sinai, and Parnassus are analyzed from a comparative-typological perspective.

Keywords: Altai, sacred space, navel of the earth, mountain, sacred gate.

References

Aimukhambet, Zh. A., Mirazova, M. N., & Rakhmetova, B. A. (2025). Magzhan Zhumabaiuly poemalaryndagy kielilik motivi [The motif of sacredness in Magzhan Zhumabaiuly's poems]. L.N. Gumilev atyn-

dagy Euraziya ulttyk universitetinin Khabarshysy [Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University], 3(152), 147–155. https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-152-3-145-155

Kalkin, A. (Narrator). (1983). Altaiskie geroicheskie skazaniya [Altai heroic legends] (A. Plitchenko, Trans.; A. Divanov, Illus.). Sovremennik.

Askar, A. (2017). Kazygurt nemese topansu tarikhnamasy: Kazak zherinin kupiya syrlary [Kazygurt or the historiography of the flood: Secrets of the Kazakh land]. Foliant.

Biekenov, K., & Sadyrova, M. (2007). Aleumettanudyn tusindirme sozdigi [Explanatory dictionary of sociology]. Sozdik-Slovar.

Bosie, S. (2013). Mify i legendy narodov mira [Myths and legends of the peoples of the world] (O. Zelenogorskaya, Trans.). Makhaon.

Vasilyev, L. S. (2001). Kult, religii, traditsii v Kitae [Cult, religions, traditions in China]. Vostochnaya literatura.

Vovk, O. V. (2005). Znaki i simvoly v istorii tsivilizatsii [Signs and symbols in the history of civilizations]. Veche.

Yezhov, V. V. (2004). Mify drevnego Kitaya [Myths of ancient China] (I. O. Rodin, Preface & Comments). Astrel; AST.

Islam: Entsiklopediyalyk anyktamalyk [Islam: Encyclopedic reference]. (2010). Aruna Ltd.

Lomov, V. M. (2021). Sto velikikh gor i vershin mira [One hundred great mountains and peaks of the world]. Veche.

Petrova, N. S., & Albedil, M. A. (2014). Mify narodov mira: Entsiklopediya OLMA [Myths of the peoples of the world: OLMA Encyclopedia] (S. N. Lipovitskaya, Ed.). OLMA Media Grupp.

Rerikh, N. (1974). Altai – Gimalai [Altai – Himalayas]. Mysl.

Sagalaev, A. M. (1984). Mifologii i verovaniya altaitsev: Tsentralno-aziatskie vliyaniya [Mythologies and beliefs of the Altaians: Central Asian influences]. Nauka.

Seferbekov, M. R. (2015). Kult gor u narodov Kavkaza [The cult of mountains among the peoples of the Caucasus]. Vestnik Dagestanskogo gosudarstvennogo universiteta [Bulletin of Dagestan State University], 30(4).

Toporov, V. N. (Ed.). (1980). Mify narodov mira: Entsiklopediya [Myths of the peoples of the world: Encyclopedia] (Vol. 2, p. 652). Sovetskaya entsiklopediya.

Tursynqulov, Q. (2014). Shygarmalary: Bes tomdyk. T. 1: Kazygurt — anyz ben akikat [Works: Five volumes. Vol. 1: Kazygurt — legend and truth]. Foliant.

Aeschylus. (2013). Prometei prikovannyi: Mify Drevnei Gretsii. Priklyucheniya Teseya [Prometheus bound: Myths of Ancient Greece. The adventures of Theseus]. Strekoza.

Mirazova, M., Aimukhambet, Z., Bultanova, Z., Sabiyeva, Y., & Ahmetova, T. (2024). Poetic model of sacred places. Bakhtiniana, 19(4), e65181e. http://dx.doi.org/10.1590/2176-4573e65181

Авторлар туралы мәлімет:

Миразова Маржан Нышанбекқызы – хат-хабар үшін автор, философия докторы (PhD), аға оқытушы. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: m.n.mirazova@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0006-2741

Солтанғажы Рая – бастауыш сынып мұғалімі, Астана қаласы әкімдігінің «№99 жылпы білім беретін мектеп» коммунадық мемлекеттік мекемесі, Астана, Қазақстан. E-mail: rrrsss1027@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0000-1272-2981

Mirazova Marzhan – corresponding author, PhD (Doctor of Philosophy), senior lecturer. L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: m.n.mirazova@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0006-2741

Soltangazhy Raya – Primary School Teacher, Municipal State Institution "General Education School No. 99" of the Akimat of Astana City, Astana, Kazakhstan. E-mail: rrrsss1027@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0000-1272-2981

Миразова Маржан Нышанбековна – автор для корреспонденции, доктор философии (PhD), старший преподаватель, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: m.n.mirazova@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0006-2741

Солтангажы Рая – учитель начальных классов, Коммунальное государственное учреждение «Общеобразовательная школа №99» акимата города Астаны, Астана, Казахстан. E-mail: rrrsss1027@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0000-1272-2981

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN (Print) 2616-678X. ISSN (Online) 2663-1288

ӘДЕБИЕТТАНУ/ LITERATURE STUDIES/ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2026-156-3-216-226

ХҒТАР 17.07.31
Ғылыми мақала

С.С. Сагидуллиева[1], Г.С. Сағынадин[2], А.К. Асан[3]
[1]М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Астана, Қазақстан
[2.3]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: [1]samatovna2021@inbox.ru, [2]gulnaz86.08@mail.ru, [3]akzhauyn07@gmail.com)

КӨРКЕМ ПРОЗАДАҒЫ МАГИЯЛЫҚ МОТИВТЕРДІҢ ТӘПСІРЛЕНУІ

Аңдатпа. Мақалада оккультизм құбылысы мен көркем прозадағы магиялық мотивтердің берілу тәсілі қарастырылды. Жалпы оккультизм – тылсым күштер туралы теориялық білімін, ал магия – практикалық жағын қарастырады. Оккультизмді білмей магияны қарастыру мүмкін емес. Мақаланың негізгі мақсаты – оккультизм құбылысының зерттелуі, магияның көркем әдебиеттегі көрінісін, қызметін саралау. Зерттеуде қазақ әдебиетіндегі магиялық мотивтердің берілу тәсілі ұлттық таным, мифтік түсінік тұрғысынан пайымдалады. Магиялық дұғалар, құралдардың қыр-сыры шетелдік және отандық ғалымдардың зерттеулеріне шолу жасай отырып, талданды. Зерттеу жұмысында қазіргі прозалық туындылардағы көріпкелдік, бақсылық, елестермен тілдесу мүмкіндігіне ие кейіпкерлер әлемі мен автордың шығармашылық қиялы мәтіндік талдаулар арқылы қарастырылды. Магияның діннмен, ғылыммен байланысы айқындалды. Ғылым ақыл-ойды басшылыққа алады және бақылау арқылы түзетіледі, магия болса, екеуін де қабылдамай, мистицизм атмосферасында болады. Ғылым бәріне ортақ болса, магия тылсым күш арқылы немесе белгілі күш иесіне ғана даритын құбылыс екеніне зерттеулер жүргізілді. Сонымен қатар, магия теориясына қатысты ғылыми еңбектер және дін-магия-ғылым арақатынасын ашатын ғылыми-практикалық зерттеулер негізінде көркем әдебиеттегі магиялық күштің берілу тәсілі, құралдары, сиқырды жүзеге асыру үшін оқылатын дұғалар мен діни мәтіндердің түрлерін талдау жүргізілді.

Түйін сөздер: магия, шаманизм, оккультизм, оккульттік натурофилософия, көркем мәтін.

Түсті: 05.02.2026; Жөнделді: 28.05.2026; Мақұлданды: 20.09.2026; Онлайн қолжетімді: 29.09.2026

Кіріспе

Адамдардың мистикалық құбылыстардың құпия сырын ашуға деген қызығушылығы, тылсым күштерге деген сенімі оккультизм ғылымын немесе практикалық магияны зерттеуге негіз болды. Ғылыми әдебиеттерде ғалымдар мен зерттеушілердің тұжырымдарын және сөздіктерде магияға берілген анықтамаларды көп кездестіреміз. Магияны дінмен байланыстыра қарастырған еңбектер де жетерлік, магияны жалпы оккультизм ғылымы тұрғысынан қарастырған ғалымдардың зерттеулері де бар.

«Магия – фольклор – литература. Введение в тему» (Loffe, Toporkov, Yudin, 2017) атты зерттеуде магияның Еуропада берілу тәсілі, орыс әдебиетіндегі көрінісіне ерекше назар аудара отырып, магияға қатысты негізгі герменевтикалық тенденцияларға егжей-тегжейлі тарихи шолуды ұсынады.

Ғалым Дж. Фрезер және Б. Малиновский еңбектерінен магияға берілген төмендегі анықтамаларды табамыз. Дж. Фрезердің тұжырымы бойынша «магия – бұл нақты себептік байланысы жоқ идеялардың бірлестігі; магия ақылды адамның басқаларға үстемдік етуіне мүмкіндік береді» деп есептеді (James George Frazer). Ал, Б. Малиновскийдің мәлімдемесі бойынша «магия – бұл тек адамға ғана тиесілі және өзін тек сиқырлы өнерде ашатын, адам дауысымен төгіліп, ғұрыптың сиқырлы күшімен берілетін ерекше күш. Магияның үш функциясы бар – өндіру, қорғау және жою, үш элементі бар – ұрандар, сиқыршылықты жүзеге асыратын рәсім мен мәртебе, ол әдетте адам санасын өзгертетін тазарту процесінен өтеді» (Малиновский, 1998). Екі ғалымның пікіріне сүйенсек, магия тылсым күштер арқылы адамдарға күш көрсету немесе басқару, ол әр түрлі формада, түрлі сипатта болуы мүмкін. Бұл магияның жалпыға түсінікті ортақ қасиеті десек болады. Әр ұлттың өзіне тән магиялық күшті жүзеге асыру ерекшеліктерінің барын ескерсек, қазақ танымындағы магиялық күш (сиқыр) – бақсылар, көріпкелдер, әулие және киелі жерлердің тылсым күштеріне деген сенім. Магиялық теорияның негізін салушы Дж. Фрезер мен Б.Малиновский пікіріне жақын ғалым С.А. Токарев берген магияның анықтамасына жүгінсек, «адамның белгілі бір материалдық объектіге табиғаттан тыс әсер етуін көздейтін және сонымен бірге анимистік көріністермен байланысты емес рәсімдер» деп түсіндіреді (Токарев, 1990). Ғалым сипаттап отырған қасиеттері бақсыларға тән.

Сиқыршы Алистер Кроулидің пікірінше, магия және бақсылық – бұл әртүрлі құбылыстар. Ол магияны «өмір сүру кеңістігін ерік-жігерге сәйкес өзгерту ғылымы мен өнері» деп анықтайды. Магия – ең қисынды және қатал, техногенділікке бейім. Көбінесе ол бастапқыда сиқырлы процесс иесінің міндеттеріне айналасындағыларды «алғашқы күйге» бағыттау жатады. А. Кроули магия табиғатқа жақын, табиғи түрде болады деген қорытынды жасайды. Егер магияны ғылыми деп тануға болатын болса, бақсылықты өнерге жақын деп қарауға болады. Өз кезегінде, магия ол ғажайыптың «өзі» сияқты, адамның табиғи түрде көрінетін паранормальды қасиеттерінен пайда болып, онымен үздіксіз бірге жүретін қасиет деп есептейді. А.Кроули өзінің тұжырымдарына сүйене отырып, магия неғұрлым ғылыми және қатал заңға негізделген, бақсылық табиғи және жұмсақ, ал ғажайып табиғи түрде адамның қабілеттерінен туады деген қорытындыға келеді.

Феноменологиялық әлеуметтанудың негізін қалаушы П. Бергер магия туралы өзінің түсінігін төмендегіше тұжырымдайды: «сиқырды (магия) адамның санасының болжамды тереңдігіне сүңгу арқылы табиғаттан тыс жол ретінде анықтау» (Ионин, 2005). Жоғарыда келтіргеніміздей, бұл тұжырым шамандықты, бақсылық немесе түс көру арқылы болашақты болжау сиқырын түсіндіреді.

Магияны зерттеушілер ақ немесе қара магия, әйел немесе ер адамның магиясы деп жіктейді. Бұл турасында ағылшын зерттеушісі Р.С. Коши «Magic is Might: Understanding the Nature of Magic in Literature» (Коши, 2017) еңбегінде әдебиеттегі магиялық тәсілдердің нақты ғылыми шегі жоқ, олар оқырманды қиял әлеміне елітіп, оның құпиясы ғажайыптардың қайнар көзі болып табылады және магияның әсерінен, көрінісінен ләззат алудың жағымсыз қабілетіне ие болуы керек деп көрсетеді. Р.С. Коши зерттеулері көбені қара магияның қасиеттерін сипаттайды.

Ш.Уәлиханов зерттеулерінде ұлттық магияның көрінісін қазақтар көкке, суға, тауға, отқа т.б. табынған. «Отта тазартушы қасиет бар деп түсінеді, екі оттың арасынан өткізіп тазартады, осы тазартуды қазақтар аластау дейді» (Уәлиханов, 2013) деп, қазақтың отты киелі санап, отқа табынатын болғанын көрсетеді. Сонымен қатар, отқа табыну қазақтар парсылардан келген салт екеніне дәлелдер келтіреді: «Отқа табыну, Банзаровтың дұрыс көрсеткеніндей, шаман халықтарға көк тәңірі – Хормузда сияқты парсылардан кірген.

Біз бұл тұрғыда онымен толықтай келісеміз, алайда кірме нәрселер Банзаровтың ойлағанынан да едәуір көп көлемде енген деп шамалаймыз. Біздің пікіріміз бойынша, шамандық алғашқыда дүниеге тұрпайы табыну түрінде анықталды, жалпы көк идеясында оның барлық жеке бөліктері, яғни күн, ай, жер ол да жеке бөліктерімен: өзен тауларымен, керемет тастарымен, ағаштарымен т.б. қадір тұтылады. Ақ және қара тәңірі идеясы, отқа табыну шамандардың (бірақ шамандықтың емес) парсылардан көрген нағыз өнері болуы мүмкін, тіпті материя – көк ретіндегі және құдай – мәңгі түріндегі аспан дуализмі» (Уәлиханов, 2010).

Фольклортанушы Сейіт Қасқабасовтың тұжырымы бойынша: «Магия – алғашқы қауымда пайда болып, кейін әр түрлі өзгеріске ұшырап, әлі күнге дейін ел арасында сақталған сөздің немесе басқа бір іс-әрекеттің керемет қасиеті бар деп, олардың құдіретін сену» (Қасқабасов, 2015) деп көрсетеді және қазақ фольклорында дұға арқылы, ишара, ниет көмегімен жүзеге асырылатын магиялық сюжеттердің кездесетінін айтады. Жалпы ғалым, магияны пайдалы және зиянды, тікелей және шалғай болып келеді деп бөледі.

Отандық зерттеушілерден Ж.Аймұхамбеттің еңбектерінде түркі мифологиясындағы мистикалық, магиялық мотивтердің берілу жолдарын және жер асты әлеміне саяхаттау мотивіндегі магиялық элменеттерді қарастырса, Г.М. Ахметова мен А.М. Ахметованың тотемдік шығармалардағы тотемдік бейнелер, магиялық ант беру мотивтеріне арналған зерттеу еңбектері бар.

Жоғарыда келтірілген тұжырымдарға сүйене отырып, магияның анықтамасы субъектілердің позицияларын толық игеру кезінде пайда болады деп айтуға болады. Осылайша, магия тек субъективті-психологиялық құбылыс ретінде көрінеді.

Біздің ойымызша, әлеуметтік-философиялық жалпылау деңгейінде магияны кең әлеуметтік-мәдени контекст шеңберінде анықтау керек. Біз «магия» ұғымының келесі анықтамасын ұсынамыз: магия – бұл тиісті білімді игерген адамның қоршаған әлем объектілеріне табиғаттан тыс әсер ету мүмкіндігіне негізделген шындықты рухани-практикалық игерудің тарихи шартты тәсілі.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу жұмысы барысында магия терминіне берілген шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектеріне шолу жүргізіліп, магияға қатысты ортақ тұжырым айқындалды. Жалпы магияның қасиеті, берілу жолдары мен тәсілдері қарастырылды. Зерттеу барысында салыстырмалы, герменевтикалық, құрылымдық, феноменологиялық әдістер қолданылды.

Осы орайда, салыстырмалы әдіс – шетелдік және отандық ғалымдардың теориялық еңбектерін қарастыра отырып, анықтамалар мен тұжырымдар салыстыруда; герменевтикалық әдіс – магиялық белгілер мен мәтіндерді түсіндіруде; құрылымдық және функционалды – магияның жіктелуін құру кезінде оның қоғамдағы орны мен рөлін анықтауда; феноменологиялық – мәдениеттегі магиялық мотивтердің көрінуінің жаңа формаларын, магияның қайта жануына ықпал ететін қазіргі адамдардың сыртқы және ішкі тәжірибесінің мазмұнын талдауда қолданылды. Ғалымдардың тұжырымдарын нақтылау мақсатында көркем прозалық туындылар талданады. Магиялық мотивтің берілу жолы мен қызметіне ғылыми тұжырым келтіріліп, қорытынды жасалады.

Дереккөздер ретінде шетелдік және отандық ғылыми еңбектер мен басылымдар қарастырылды. Теориялық қырын анықтау барысында әдебиеттанушы еңбектеріне жүгінсек, магиялық мотивтерді анықтау барысында Қойшыбек Мұбарак, Мақсат Мәлік, Думан Рамазан шығармалары қарастырылды.

Нәтижелер және талқылау

Қазақ әдебиетінде ертегілерде, аңыздарда айна, оттың көмегімен бақсылар, көріпкелдер болашақты болжап, адам дертін емдейтін болған. Тәуелсіздік жылдарынан кейінгі прозалық туындыларда да айна мотиві арқылы шындықты көрсетіп, жын-перілерімен байланыс орнатады. Қойшыбек Мұбарактың «Айна», «Тораңғылы сиқыры», «Айдың соңғы сәрсенбісі», Мақсат Мәліктің «Ертекші қыз», «Үшінші әлемнің тұрғыны» т.б. әңгімелерінде айна мен оттың магиялық күштерін көреміз.

«Тораңғылы сиқыры» атты әңгімесінде бас кейіпкер айна арқылы жын-перілер әлеміне еніп, сол жақта мекен етіп келеді. Ол жақтың уақыт өлшемі де өзгеше екені әңгіме барысында баяндалады. Жігіт өз кеңістігінен бір күн ғана кеткенімен, ол жақтан қария түрінде сақал-шашы ағарып келеді.

«Айнаның ішінде аппақ гүлге оранған бір қыз тұр. Селк ете түстім... Көзіме бірдене елестеген болар деп уқалап-уқалап жіберіп қайта қарадым. Басым айналып, құлағым шуылдап кетті. Орныма барып көрпеге тас бүркеніп жатып қалдым. Құлағыма «мені құтқаршы... босатшы мені...» - деген қыздың жалынышты даусы естілді» (Мұбарак, 2012). Осылайша кейіпкер әңгімедегі мистикалық кейіпкермен жолығады. Кейіпкер қайыршы әйел берген қағазды өртеу арқылы өзінің асыға күткен сұлуымен жолығып, басқа әлемге от мотиві арқылы енеді: «Мен иендегі қораға келдім. Сәл жүрексінгеніммен, келерін келіп алғасын кері қайтарға жол жоқ, ақырын күттім. Түн ортасы ауа жаман там сықыр ете түсті... Менде зәре жоқ. Бір заманда тамды жарып айна көрінді... Қолым қалтырап, шырпыны әзер жағып қайыршы әйел берген қағазды тұттатым. Қағаз жанып бола бере айнадан құлынды құлын даусы шығып шырқырап күндегі айнадан көріп жүрген қызым атылып шықты...» (Мұбарак, 2012). От – ұлттық түсінікте «отбасы» ұғымында үлкен маңызға ие. От арқылы жылулық алып, отбасының ұйықтысы, жылытушысы әйел адаммен тығыз байланысы бар. Қ.Мұбарак туындыларында да кейіпкер жігіт пен қызды кездестіруде отты пайдалануы және құпия әлемге жол бастаушы ретінде әйел адамды беруі де осында болса керек.

«Айдың соңғы сәрсенбісі» әңгімесінде де бас кейіпкер ай қызын машинаның айнасы арқылы көреді. «Машинаның алдыңғы шырағын жағып орнынан қозғала бере іштегі айнадан арт жаққа қарасын. Селк ете түсті... Манағы түсіндегі ақ қыз. Қол-аяғы қалтырап артқы орындыққа қарасын. Ешнәрсе жоқ. Сосын барып жүрегі орнына түсіп көлікті қозғалта бере айнаға қайта қарасын. Бұл жолы тура жон арқасынан суыр тер бұрқ ете қалды. Манағы қыз әлі отыр» (Мұбарак, 2012). Бұл жерде де автор айнаны екі әлемді

байланыстырушы дәнекер ретінде қолданады. Қазіргі таңда зерттеуші М.Томпсон «Дін философиясы» монографиясында магияны: «...барлығының негізінде бірлік сезімі пайда болатын тәжірибе, жеке тұлға мен сыртқы әлем арасындағы барлық әдеттегі кедергілерді жою сезімі, кеңістіктік және уақыттық шектеулер туралы біздің қалыпты санамыздан тыс түсініктер» деп санады (Томпсон, 2001). Сонымен қатар, магияның ерекшелігі, М. Томпсонның пікірінше, субъект пен объект арасындағы бөлінуді жеңу, сиқыршының өзі оның ойлау объектісіне айналуы. «Айдың соңғы сәрсенбісі» әңгімесінде де кейіпкер екінші әлемге өтіп, уақыт жағынан өткен мен болашаққа бағдар жасайды.

Мақсат Мәліктің «Үшінші әлемнің тұрғыны» әңгімесінде перілердің жердегі әлемді бақылап отыратын шарайнасы арқылы екі кеңістікті байланыстырады.

Әңгімеде елестер әлемінің патшасы жігітті қызының өтініші бойынша алдырып, осы әлемнің тұрғыны болуды, өзінің мұрагері болуға ұсыныс жасайды.

Патшалықта жігітке ешкім көрмеген әсте тек төрт жанның қолында болған шарды береді. Өз мекенін жерді сағынып жүрген жігіт сол шар арқылы жер бетіндегі тіршілікке көз тастайды. «Жер бетінде орын алып жатқан оқиғалармен таныстым. Достарымның барлығы қуғында жүр екен. Бір-екеуі түрмегеде қамалыпты. не үшін отырғандарын өздері де білмейді. Қулық-сұмдық, алдау-арбау дегенің жетіп артылады. Бәрінің де күнделікті кәсібі дерсің. Ешкім ешкімді аяйтын емес. Осылардың барлығын жер бетінде жүргенімде қалай байқамағанымма таңмын» (Мәлік, 2011). Жер бетінен турасында адамдардан, олардың тіршіліктегі қым-қуыт кереғар болмысынан кейіпкер жалығып, үшінші әлемнің тұрғыны болуды ұйғарады. Шарайна арқылы жердің дөңгелектігі мен магиялық болашақты бақылау, жоғарыдан жер бетіне көз тігу сынды мотивтер бейнеленеді.

Жалпы қазақ танымында айнаның сиқырлы күші туралы зерттеулерде айна бақсылардың көмекші құралы ретінде қолданылған. «Атағы алысқа жайылған күшті бақсылардың жындарын шақыруға көмекке келеді деген сеніммен зікір салынғанда ойнайтын қобызының немесе домбырасының шанағына айна салып, оны көз деп атаған. Оны кейбір деректерге қарағанда, шытынатып шағып қоятын рәсім болған. Бақсылар айнаны белдікке тағылатын қалтаға салып жүрген» (Энциклопедия, 2011).

Жоғарыдағы Қойшыбек Мұбарактың, Мақсат Мәліктің әңгімелерінде айна мотиві арқылы магиялық әрекеттердің орын алуы айнаның құпия сырын аша түседі. Айна тек қана қарама-қарсы бейнені көрсететін құрал емес, сонымен қатар, тылсым күшке ие сиқырды орындау барысындағы көмекші ретінде қызмет етеді. «Айна – аспан әлемінің – көк тәңірінің символы. Айна арқылы бақсы дүниеде болып жатқанның бәрін көре алады, болашақты болжайды, аурудың себебін ашады. Айнаға қарап бал ашу рәсімі түрікмен пархондарында да кездеседі. Көргендердің айтуына қарағанда, Солтан пархон айнаға қарап отырған кезде оның бет-әлпеті өзгеріп кетіп, көздеріне қан толып, аузынан көбік атыпты» (Энциклопедия, 2011). Ерте замандағы «савроматикалық айна» магиялық қасиеті турасында «Items with an Undefined Function and Magic of Mirrors» (Kuznetsova, 2022) зерттеуінде тоқталған. Скифтердің немесе олардың көршілерінің жерлеу рәсімдерінде де қолданылғаны мәлім.

Мақсат Мәліктің «Ертекші қыз» әңгімесінде бас кейіпкер жігіт от басында пері қызымен жолығады. Қыздың жер бетінің тұрғыны емес екенін мына үзіндіден байқауға болады:

«Өзі де бір қызық жан, өн бойынан адамдарға тән қандай да бір іс-қимылды, мінез-құлықты байқаған емеспін. Ешқашан күлмейтін, адамдарға тән болмыспен қайғырмайтын, жүріс-тұрысы да мүлде бөлек. Үстіндегі аппақ көйлегінің кең етегі

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

желмен баяу тербеліп, бір қарағанда аяқсыз қозғалып келе жатқандай немесе ұшып жүргендей әсер қалдыратын» (Мәлік, 2011).

Әңгімеде қыздың көрінуі оттың жалындай деп, от арқылы байланыстырады, бұл Папюстің зерттеулеріндегі магиялық белгілердің от арқылы көрінуі, оттың жын-перілер әлемімен теңестіретін қасиетін білдіреді. Мақсат Мәліктің кейіпкері от жағып, ертекші қызды «Аппақ көйлегі кешкі қызыл жалынға оранған мезетте, өзі от болып жанып келе жатқандай елестейді» (Мәлік, 2011) деп береді. Шығарманың соңында бас кейіпкер от арқылы екінші әлем кеңістігі ашылып, бас кейіпкері сол әлемге өтіп кетеді.

Д. Рамазанның «Жан» әңгімесінде ақ көгершін образы магиялық құрал ретінде беріледі. Бас кейіпкер жазушының үйіне келіп, жазушының өткен өмірін көз алдына елестетумен қатар, жоқ заттарды жазушының гаражы мен көлігін, тіпті жазушының өз образында көреді. Бұл бас кейіпкердің көріпкелдік қасиетіне жатады. Ал ақ көгершін арқылы кейіпкерге әйел образы елестейді. Ақ көгершін аруақтар, елестер әлемімен байланыстырушы ретінде қызмет етіп тұр.

«Жұлдызжан көз алдынан көктей өткен көріністің әсерінен арыла алмай, мең-зең күйде мәңгіріп, амалсыздан ой теңізіне шомып кетті: «Бүгін маған не болды өзі?! Көзіме не көрінді?! Адам ба, әлде жын-шайтан ба? Бұл неғылған ару? Өзі сондай сұлу екен! Перінің қызы емес пе?! Жазушының әйеліне ұқсайды екен? Әй, тұра тұр... енді есіме түсті. Бұл шынымен сол ағамның үйіндегі жеңгей ғой! Бірге түскен суреттерін талай көргем. Иә, бұл сол, жазушының бәйбішесі. Ол менің көзіме не үшін көрінді? Мұнда қандай құпия-сыр бар? Әлде мені шынымен жын-шайтандар иектеп алғаны ма?! Бұл бір сәтсіз күн болды-ау! Мына көгершінге не жоқ?! Иығыма шығып алып, тайраңдап тұрғанын қарашы! Тап бір менің асыранды тотықұсым сияқты, қорқу, үрку, жатсыну жоқ. Әй, бірақ, мен білсем, бұл тегін көгершін емес. Бойынан біртүрлі бір жылылықты сезініп тұрмын. Көзінде көп сыр бар-ау!.. Қасиетіңнен айналайын, адалдықтың ақ періштесі, не айтқың келіп тұр, сайрашы кең көсіліп. Тыңдайыншы құлақ қойып. Айтшы, кәне, не дейсің?» (Рамазан). Көгершін – тазалықтың, пәктіктің белгісі. Жалпы көгершінді христиан дінінде құдаймен байланыстырушы деп есептейді. А.А. Раманова зерттеулерінде көгершіннің христиан дініндегі қасиетіне төмендегіше анықтама берілген: «Халқымыздың ұғымындағы көгершін құсының қасиеттілігі өзге халықтар мәдениетінен келген. Інжілхикаялары бойынша «қыз Марияға еніп», сонан ол жүкті болатын қасиетті рух көбінесе көгершін түрінде суреттеледі. Еврейдің және басқа діндердің поптары: «көгершін қасиетті рухтың пәктігінің, күнәсіздігінің белгісі» дейді. Мысыр мен Греция да, Персия мен Үндістан да бұл құсты қасиетті деп атайды» (Раманова, 2020). Д. Раманзанның аталмыш әңгімесінде де көгершін осы тұжырым негізіндегі магиялық күшке ие, магиялық мотив тұрғысынан қарастырылған.

Магиялық күштердің жіктеулеріндегі көріпкелдік қазақ танымына жат емес. Қазақ халқы ежелден түс көру арқылы, құмалақ ашу немесе аспан денелеріне қарап болашақты болжау, адамның өткен өмірінен сыр шерте алған. Бұған Жүсіпбек Қорғасбектің «Қала» әңгімесінде бас кейіпкердің қарындасын іздеп көріпкелге жолығуын келтіруге болады. Жалпы әңгімеде көріпкел құмалақ ашу арқылы кейіпкердің ішкі жан дүниесіндегі қайшылық сезімдерін, ешкімге белгісіз құпияларын ақтарады.

«Қала» әңгімесінде көріпкел болашақ пен өткенді таспиықпен ашады. «Таспиық» моншақтар тізіліп жасалған бұйым болғанымен, мұсылман дінінде таспиықты Алланы мадақтау, Аллаға сыйыну дұғаларын оқығанда қолданады. Әңгімеде көріпкел таспиық деталі арқылы болашақты болжап, түйінделген бөліктерінен жаман кесапаттарды көріп отырғанын байқаймыз.

Жалпы тәуелсіздік жылдарынан кейінгі қазақ әдебиетінде прозалық туындылардың көпшілігі көріпкелдік, бақсылық немесе жын-перілер әлеміне ену сынды іс-әрекеттердегі ұлттық танымда қалыптасқан, дәстүрлі магиялық мотивтерді бейнелейді. Магиялық іс-әрекеттер жеке субъектінің көмегімен, магиялық құралдар немесе дұғалар арқылы суреттейді. Бұл бір жағынан діни түсініктен туғанымен де, магиялық мотивтің көрінісі ұлттық санада ежелден бар екенін көрсетеді.

Жоғарыда келтіргеніміздей, магия – табиғаттан тыс әлемге үстемдік ету, ғажайыпты тудыру. Дін, ғылым мен философия бірлігінде қарастырылатын оккультизм құбылысы – рухани әлемге ену, тылсым күштерді танып білуге деген құштарлық пен мистикалық ілімдер жиынтығы.

Ғалым П. Папюс оккультизм мен магия ғылымын зерттеп, оккультизм дегеніміз бұл – құпия, сиқырлы сырларды үйрену жолының теориялық бөлімі, ал магия – практикалық жағы деп тұжырымдайды. Магия шындықты өзгертуге бағытталған, ал оккультизм мұндай өзгерістердің мүмкіндігі туралы теориялық негіздеме береді.

Оккультизм, латын тілінен occultus – құпия, «сиқырлы» ғылымдар тобын қамтиды, оның ішінде «герметикалық» – алхимия, астрология, каббала, т.б.

Оккультизм деген мистицизм ұғымының синонимі емес, оның тақырыбы негізінен теологиялық сипаттағы мәселелерді зерттеу болып табылады. П. Папюс зерттеулерінде «оккультизм дегеніміз, біріншіден, кездейсоқтықты жоққа шығарып, барлық құбылыстарды басқаратын заңдар құру мақсатында ғылыми білімді синтездеуге тырысатын философиялық жүйе; екіншіден, бұл көрінбейтін әлемді және оның көрінетін әлемдегі көріністерін зерттейтін ғылымдар тобы, ол үшін арнайы әдіс – аналогия қолданылады» (Папюс) – деп көрсетеді.

«Первоначальные сведения по оккультизму» атты еңбегінде магияны астралды күштерді зерттеумен және басқарумен айналысатын ғылым саласы деп, магияның табиғи көріпкелдік, физиогномика, түс жору, көріпкелдік, адам рухымен (елестер әлемі) тілдесу, астрология, таро: сәуегейлік, пайғамбарлық сынды түрлерін көрсетеді.

Магиялық қасиеттердің берілуін П.Папюс зерттеулерінде төрт қадам арқылы жүзеге асатынын айтады. Олар – магиялық тізбек, магиялық шеңбер, магиялық дұғалар, магиялық құралдар.

Магиялық дұғаларға қазақ әдебиетіндегі бақсылардың, емшілердің Құраннан келтіретін үзінділерін айтуымызға болады. С.Қасқабасов: «...алғыс, қарғыс, бата секілді фольклор жанрлары түгелімен осы магияға негізделген» (Қасқабасов, 2015) дейді.

Ал магиялық құралдарға П.Папюс айнаны, отты, тұмарды т.б. жатқызады. П.Папюстің зерттеуінде елестер әлемімен, аруақтармен, екінші әлем кеңістігімен байланыс айнадан, оттың жалынынан көріп, тілдесу мүмкіндігі туады. Магиялық істерде айна екі әлемді байланыстырушы ретінде қызмет етеді. Айна – дәстүрлі мәдениетті ұрыптық, эстетикалық мәнге ие, кескінді шағылыстырып, суретін айнытпай көрсететін, заттың бейнесін көрсететін шыны немесе металдан жасалған күнделікті тұрмыста қолданылатын бұйым. «Ертеде қазақтар ортасында айнаның үлкен түрі кең тұтынылған. Себебі адамның өз жүзін айнада қарау – үлкен күнә ғана емес, оның жанын азаптайтын қауіпті зат деп есептеген» (Энциклопедия, 2011).

Магия екінші әлемде суреттеледі және осы мағынада әдебиет оқырмандарды айналасында болып жатқан шынайы әлемнен басқа әлемге жетелейтіндіктен, қиял әдебиеті шындықтан екі есе алшақ. Күшті ұстау және шындық сезімі оқырманды шындық әлеміне қайтарады, ал қиял-ғажайып әдебиеттің жақсы туындысы оқырманға екі әлем арасындағы бұл алшақтықты жоюға және оқырманның қиялын автор жасаған кеңістікке ыңғайлы орналастыруға мүмкіндік береді.

Қорытынды

Көптеген шетелдік және отандық ойшылдар магияның анықтамасы генезиске «жабайы» деген аңғал сенімнен бастап, сиқырлы білім арқылы қоршаған әлем объектілеріне табиғаттан тыс әсер ету мүмкіндігіне негізделген шындықты объективті практикалық игерудің тарихи шартты әдісі ретінде қарастырды. Магия туралы сөздің тар мағынасында, адамның сыртқы әлем объектілеріне немесе адамдарға әсер етуінің тікелей формаларына сілтеме жасай отырып және сөздің кең мағынасында, магия (рухтар немесе Құдай) арқылы әсер етуді көздейді деп айтуға болады. Шығармашылық қиял сиқырдың шексіз мүмкіндіктерін ашады. Басқаша айтқанда, магияның әдебиетте ешқандай шектеулері жоқ. Кейбір әдеби шығармалар тіпті мүлдем басқа ғаламды жасайды, оның магиялық сиқыры жалынды, нанымды берілгендіктен мағынасы бар шынайы сияқты. Қиял әдебиетінде сиқыр негізінен бейнеленген әлемнің маңызды қыры ретінде қолданылады.

Зерттеулер көрсеткендей, магиялық көріністер сана дамуының алғашқы кезеңінде пайда болды және мифологиямен тығыз байланысты. Пәндік-практикалық іс-әрекеттің ең көне тәсілі ретінде магия адамның табиғаттан тыс мүмкіндіктеріне сенуге негізделген және бұл қызметте ол діни санаға жақын болады.

Сонымен қатар, жоғарыда келтірілген фактілерден әр адам өзінің субъективті магиялы бейнесін қалыптастырады. Бұл дегеніміз, магияның кез келген зерттеуі мен кез келген түсіндірмесі тек ғылыми ғана емес, сонымен қатар жалпы, оның ішінде қарапайым идеялар негізінде әрқашан даулы болады.

Мүдделер қақтығысы, алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

Авторлардың қосқан үлесі

С.С.Сагидуллиева мақаланың теориялық бөлімін жазды. Дереккөздер мен зерттеу нысаны бойынша материалдарды жинады. Г.С. Сағынадин зерттеу тақырыбы аясында негізгі бөлім және талдау жұмыстарын жазды. Қ.Мұбарак пен М.Мәліктің туындыларындағы магиялық мотивтерді талдады. А.К.Асан зерттеу нысанына алынған жазушы Д.Рамазан әңгімесін талдап, мақаланың құрылымын реттеді.

Әдебиеттер тізімі

Ионин Л. (2005). Парадоксальный сон. Статьи и эссе. – Москва: Университетская книга

Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі (2011). Энциклопедия. – Алматы

Қасқабасов С. (2015). Таңдамалы. Т. 4. Фольклор иірімдері. – Астана: Фолиант.

Малиновский Б. (1998). Магия, наука и религия / Пер. с англ. – Москва: Рефл-бук.

Мәліков М. (2011). Жұмбақ кітап. – Алматы: «Жалын баспасы» ЖШС.

Мұбарак Қ. (2012). Жат құшақ. – Алматы: Дүние жүзі қазақтарының қауымдастығы «Ата жұрт» баспа орталығы.

Папюс П. Первоначальные сведения по оккультизму. [Электронды ресурс]. – Қол жеткізу режимі: https://libcat.ru/knigi/religioznaya-literatura/ezoterika/202158-papyus-pervonachalnye-svedeniya-po-okkultizmu.html

Рамазан Д. Жан. [Электронды ресурс]. – Қол жеткізу режимі:: https://adebiportal.kz/kz/news/view/duman-ramazan-zan__2992 (Қаралған уақыты: 21.08.2023)

Раманова А.А. (2020). Құс атауларына байланысты наным-сенімдердің тілдік сипаты. Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің хабаршысы, 82-85.

Токарев С.А. (1990). Ранние формы религии. – Москва: ИПЛ.
Томпсон М. (2001). Философия религии. – Москва: ФАИР-ПРЕСС.
Уәлиханов Ш. (2010). Көп томдық шығармалар жинағы. 4-том. – Алматы.
Уәлиханов Ш. (2013). Тәңірі: Таңдамалы. – Алматы: Халықаралық Абай клубы.
Frazer, J.G. (1923). The Golden Bough: A Study in Comparative Religion. [Электронды ресурс]. – Қол жеткізу режимі: http://yanko.lib.ru/books/sacra/fraser-1volums-l.pdf
Loffe D., Toporkov A., Yudin A. (2017). Magic – Folklore – Literature. An Introduction. - Russian Literature. Том 93-94, 1-45. https://doi.org/10.1016/j.ruslit.2017.11.001
Reeba Sara Koshy. (2017). Magic is Might: Understanding the Nature of Magic in Literature. – An International Refereed English e-Journal. Vol. 2 (Issue 4). – 479-486.
Kuznetsova T.M. (2022). Items with an Undefined Function and Magic of Mirrors. – Stratum Plus. Vol. 3. – 171-188.

С.С. Сагидуллиева[1], С.Г. Сагынадин[2], А.К. Асан[3]
[1]Западно-Казахстанский университета имени М. Утемисова, Уральск, Казахстан
[2,3]Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Интерпретация магических мотивов в художественной прозе

Аннотация. В статье рассматривается философия оккультизма и способ передачи магических мотивов в художественной прозе. Оккультизм в целом рассматривает теоретические знания о мистических силах, а магия – практическую сторону. Невозможно рассмотреть магию, не зная оккультизма. Основная цель статьи – изучение оккультной науки, дифференциация проявления, деятельности магии в художественной литературе. В исследовании рассматривается способ передачи магических мотивов в казахской литературе с точки зрения национального познания, мифического понимания. Магические молитвы, тонкости инструментов были проанализированы с обзором исследований зарубежных и отечественных ученых. Научное и практическое значение исследовательской работы заключается в комплексном анализе ясновидения, колдовства и феномена общения героев с призраками как проявлений творческого воображения автора в современных прозаических произведениях. В исследовании также рассматривалась связь магии с религией и наукой. Наука руководствуется разумом и исправляется наблюдениями, магия, если она есть, находится в атмосфере мистицизма, отвергая их обоих. Были проведены исследования, доказывающие следующее: если наука является общей для всех, то магия – это явление избирательное, которое передается либо через таинственную силу, либо только обладателю известной силы.

Человек в своей деятельности и творческом сознании является обладателем безграничных возможностей. Ценность проведенного исследования заключалась в раскрытии специфики магии и в выявлении того, как она создавалась и поддерживалась традициями. Теоретические выводы результатов работы могут быть использованы в фольклорных исследованиях, курсах, касающихся теории литературы, в процессе преподавания новых направлений и методов современного литературоведения.

Ключевые слова: магия, шаманизм, оккультизм, оккультная натурофилософия, художественный текст.

S.S. Sagidulliyeva[1], S.G. Sagynadin[2], A.K. Assan[3]
[1]M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan
[2,3]L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Interpretation of magical motives in imaginative prose

Abstract. The article examines the philosophy of occultism and the representation of magical motifs in fiction. The purpose of the study is to clarify the relationship between occultism and magic

and to identify the forms and functions of magical elements in literary works. Occultism is interpreted as theoretical knowledge of mystical powers, while magic is regarded as its practical manifestation. The study analyses magical motifs in Kazakh literature from the perspective of national worldviews, mythological beliefs, and cultural traditions. Drawing on the works of Kazakhstani and international scholars, it considers magical prayers, ritual practices, and related instruments. It pays particular attention to the representation of clairvoyance, witchcraft, communication with spirits, supernatural abilities, and authorial imagination in contemporary prose. The relationship between magic, religion, and science is also explored. The findings indicate that, unlike science, which relies on reason, evidence, and observation, magic functions within a mystical framework and is associated with secret knowledge transmitted through cultural traditions or granted to selected individuals. The study contributes to understanding the literary functions and cultural foundations of magic. Its conclusions may be applied in folklore studies, literary theory courses, and the teaching of contemporary methods of literary criticism.

Keywords: magic, shamanism, occultism, occult natural philosophy, artistic text.

References

Ionin, L. (2005). Paradoxal'nyy son. Statii i esse [Paradoxical Sleep. Articles and Essays]. Moscow: Universitetskaya kniga. [in Russian]

Kazaktyn etnografiyalyk kategoriyalar, ugymdar men ataularynyn dasturli zhuiesi [Kazakh ethno-categories, concepts, and names]. (2011). Encyclopedia. – Almaty. [in Kazakh]

Kasqabasov, S. (2015). Tandamaly. Vol. 4. Folklore iirimderi [Selected Works. Vol. 4. Folklore Motifs]. – Astana: Foliant. [in Kazakh]

Malinovskiy, B. (1998). Magia, nauka i religiya (Transl. from English) [Magic, Science, and Religion]. Moscow: Refl-buk. [in Russian]

Malikov, M. (2011). Zhumbak kitap [The Mysterious Book]. Almaty: Zhalyn baspasy. [in Kazakh]

Mubarak, Q. (2012). Zhat kushak [Strange Embrace]. Almaty: Dúnie júzi qazaqtarynyń qauymdastyǵy "Ata zhurt" baspa ortalyǵy. [in Kazakh]

Papjus, P. Pervonachal'nye svedeniya po okkultizmu [Basic Information on Occultism]. [Electronic resource]. Retrieved from https://libcat.ru/knigi/religioznaya-literatura/ezoterika/202158-papyus-pervonachalnye-svedeniya-po-okkultizmu.html [in Russian]

Ramazan, D. Zhan [Dear]. [Electronic resource]. Retrieved August 21, 2023, from https://adebiportal.kz/kz/news/view/duman-ramazan-zan__2992 [in Kazakh]

Ramanova, A. A. (2020). Kus ataularyna baylanysty nanym-senimderdin tilik sipaty [The Linguistic Characteristics of Beliefs Associated with Bird Names]. Batys Qazaqstan Innovatsiyalyq-Tekhnologiyalyq Universitetiniń habarshysy, 2(14), 82–85. [in Kazakh]

Tokarev, S. A. (1990). Rannie formy religii [Early Forms of Religion]. Moscow: IPL. [in Russian]

Thompson, M. (2001). Filosofiya religii [Philosophy of Religion]. Moscow: FAIR-PRESS. [in Russian]

Ualihanov, Sh. (2010). Kóp tomdyq shyǵarmalar zhynaǵy [Collected Works in Multiple Volumes]. Vol. 4. Almaty. [in Kazakh]

Ualihanov, Sh. (2013). Taniri: Tandamaly [Tengri: Selected Works]. Almaty: Khalyqaralyq Abay kluby. [in Kazakh]

Frazer, J. G. (1923). The Golden Bough: A Study in Comparative Religion [Electronic resource]. Retrieved from http://yanko.lib.ru/books/sacra/fraser-1volums-l.pdf

Loffe, D., & Toporkov, A., & Yudin, A. (2017). Magic – Folklore – Literature. An Introduction. Russian Literature, 1-45. https://doi.org/10.1016/j.ruslit.2017.11.001

Reeba, S. K. (2017). Magic is Might: Understanding the Nature of Magic in Literature. An International Refereed English e-Journal, 2(4), 479-486.

Kuznetsova, T. M. (2022). Items with an Undefined Function and Magic of Mirrors. Stratum Plus, 3, 171–188.

Авторлар туралы мәлімет:

Сағидуллиева Сандуғаш Саматқызы – философия докторы (PhD), М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан. E-mail: samatovna2021@inbox.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5971-0224

Сағынадин Гүлназ Сағынадинқызы – философия (PhD) докторы, қауымдастырылған профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: gulnaz86.08@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5970-8527

Асан Ақерке Камашкеқызы – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты, Астана, Қазақстан. E-mail: akzhauyn07@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0009-0005-3050-8723

Сагидуллиева Сандугаш Саматовна – доктор философии (PhD), Западно-Казахстанский университет имени М. Утемисова, Уральск, Казахстан. E-mail: samatovna2021@inbox.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5971-0224

Сагынадин Гулназ Сагынадинкызы — доктор философии (PhD), ассоциированный профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: gulnaz86.08@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5970-8527

Асан Акерке Камашкекызы – докторант Евразийского национального университета им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: akzhauyn07@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0009-0005-3050-8723

Sagidulliyeva Sandugash Samatovna – Doctor of Philosophy (PhD), Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan. E-mail: samatovna2021@inbox.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5971-0224

Sagynadin Gulnaz Sagynadinkyzy – Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: gulnaz86.08@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5970-8527

Assan Akerke Kamashkekyzy – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: akzhauyn07@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0009-0005-3050-8723

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN (Print) 2616-678X. ISSN (Online) 2663-1288

ӘДЕБИЕТТАНУ/ LITERATURE STUDIES/ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2026-156-3-227-239

ХҒТАР 17.07.61
Ғылыми мақала

Ж.Қ. Түймебаев[1], Е.Б. Баят[2], С.А. Аязбаев[3]*
Әл-Фараби арындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail: [1] turkology.ri@gmail.com, [2]erbolat.bayat@mail.ru,
[3]serikkazy.ayazbaev01@gmail.com)

ТҮРКІ МИФОЛОГИЯСЫНДАҒЫ АРХЕТИПТЕРДІҢ АНИМАЦИЯЛЫҚ МЕДИАДАҒЫ КӨРІНІСІ

Аңдатпа. Ғылыми мақала «Түркі мифологиясындағы архетиптердің анимациялық медиадағы көрінісі» деген тақырыпқа арналған. Түркі халықтарының дәстүрлі мифологиялық бейнелері мен архетиптердің заманауи анимациялық туындылардың репрезентациясын анықтау және олардың мәдени-танымдық қызметін талдау – зерттеудің мақсаты болып табылады. Зерттеудің нысаны ретінде қазақтың «Қарлығаштың құйрығы неге айыр?», «Ер Төстік пен Айдаһар», «Күлтегін», «Мұзбалақ» мультфильмдері, қырғыз халқының «Манас» және түріктің «Dede Korkut Hikayeleri» атты анимациялық жобалары таңдалып алынды. Нәтиже негізінде түркі халықтарының мифтік мұрасын жаңа форматта жаңғыртудың, ұлттық мәдени кодты, тарихи сананы және дәстүрлі дүниетанымды жас ұрпаққа насихаттаудың таптырмас құралы екендігі анықталды. Сондай-ақ, заманауи анимациялық туындылардағы дәстүрлі архетиптік персонаждардың этномәдени бірегейлікті сақтаудың және ортақ рухани құндылықтарды жаңғыртудың маңызы айқындалды. Мифтік сана мен мифтік шындық ұғымдары сан ғасырлар бойы халықпен бірге жасасып келе жатқан құбылыс. Олар өздерінің байырғы қалпын сақтай отырып, әр заманның рухани-эстетикалық талап-тілегіне сай қайта жаңғырып, түлеп, өзгеріп отыратыны туралы біз жақсы білеміз. Адам санасындағы мифтік танымның өміршеңдігі де осында. Ондағы архетиптік сюжеттер мен персонаждар өз болмысын, табиғатын түбегейлі өзгертей-ақ бүгінгі заманның техникалық-медиалық мүмкіндіктерінің арқасында әртүрлі жанрлық формада көрініс тауып отыр. Бұл әсіресе жас жеткіншек балалардың ұлттық рухани мұраны танып, білуіне ашылған жол деп ұққанымыз дұрыс. Оның денін ұлттық анимация құрайды.

Түйін сөздер: түркі мифологиясы, архетип, анимациялық медиа, мифологиялық кейіпкер, мәдени код, ұлттық жады.

Түсті: 28.06.2026; Жөнделді: 09.08.2026; Мақұлданды: 21.09.2026; Онлайн қолжетімді: 29.09.2026

Кіріспе:

Түркі халықтарының мифтік мұрасы ғасырлар бойы ұрпақтан ұрпаққа ауызша таралып, кейінгі кезеңдерде жазбаша дәстүр арқылы ұлттық мәдениеттің, тарихи жадтың және дүниетанымдық жүйенің маңызды құрамдас бөлігіне айналып келді. Жалпылама алғанда мифологиялық таным халықтың әлем, жаратылыс туралы түсінігін, табиғат пен адам арасындағы қарым-қатынасты, рухани құндылықтарды бейнелейтін мәдени код ретінде қызмет атқарады. Мифологиялық мәдени кеңістікте әбден қалыптасқан архетиптік бейнелер о баста ұжымдық сананың көрінісі ретінде қалыптасып, ұзақ уақыт бойында халықтың тарихи-мәдени тәжірибесі ретінде жетіліп отырды.

Түркі халықтары, соның ішінде қазақ мифологиясын жан-жақты зерделеген ғылыми еңбектер баршылық. Солардың бірі – С. Қондыбай «Қазақ мифологиясына кіріспе» атты еңбегінде миф туралы біршама тұжырымдар жинақтап берген:

миф – қай заманда да өзгермейтін, тұрақты дүние;

мифте бүкіл жерде, затта кездесетін бар жалпы модельдер, сюжеттер, детальдар бар;

миф – байырғы адамдардың адамтану, дүниетану көзқарасы, ақиқат танымы;

миф – бүгінгі бар ғылым мен өнердің, мәдениеттің бастапқы негізі (мысалы, ертегі мен жырдың басында миф жатыр);

ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келе жатқан ата-бабаларымыздың естелік мұраларының жиынтығы;

миф тіпті біздің түйсігімізде, қанымызда, генімізде таңбаланған (Қондыбай, 2008: 11-12)

Архетип термині (грек тілінде) «алғашқы үлгі», «түпнұсқа» деген мағынаны білдіре отырып, ілкі мәдени-танымдық түпнұсқалар негізіндегі табиғат, қоғам, адам арасындағы түсіністіктік рәміздерді белгілеумен қатар, рухани-мәдени кеңістіктегі адам санасының әрекеттеріне бастау болатын баптық-құндылық болып табылады. Архетип туралы ұғымды алғаш рет ғылымға әкелген К.Г. Юнг болды. Оның пайымдауынша, белгілі бір мәдени қаһарманның рухани-шығармашылық бағдарын ұжымдық сана айқындайды. Мәдени философиялық тұрғыдан алғанда «архетип» ұғымы уақыт пен кеңістікке байланысты қарастырылады. Оны – «хронотоп» деп атаймыз. Бір сөзбен айтқанда, «хронотоп» дегеніміз – рухани-мәдени әлемдегі уақыт пен кеңістікті адам санасының шығармашылық тұрғыдан игеруі болып шығады. Қалай айтқанмен де, «архетип» – ұжымдық ілкі танымның жемісі. Қорыта айтқанда, «архетиптік таным» – мифологиялық дүниетанымммен біте қайнасып, бірге көрініс тапқан себепті, сол мифтік сюжеттер мен персонаждардың өзі архетип болып саналады.

Қазіргі таңда халықтардың антикалық және классикалық мифтер жүйесін, оның сюжеттік желісі мен кейіпкерлер әлемін медиакоммуникациялық үдерістер негізінде жаңаша танытуға деген құлшыныс жиі байқалады. Соның ішінде анимациялық медиа мифологиялық сюжеттер мен кейіпкерлерді жаңа көркемдік формада ұсынып, олардың заманауи аудиториямен байланысын күшейтуге күш салуда. Анимация –дәстүрлі мәдени ақпаратты жеткізудің, ұлттық құндылықтарды насихаттаудың және тарихи сананы қалыптастырудың маңызды тетігі.

Мультипликациялық кино ұғымы өткен ғасырдың соңғы ширегінде әлемде кең таралған мәдени құбылыс болып табылады. Латын тілінде multiplicatio – «көбею», «үлкею», ағылшын тілінде – «жандандыру» деген мағынаны беруменқатар, анимациядағы суреттер мен қуыршақтардың динамикалық фазаларын әр алуан кадрларға түсіретін, кино өнерінің бір түрі. Алғаш суретке жан бітірген бельгиялық физик Ж.Плато (1832

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

ж.) болса, мультипликациялық киноның негізін салушылардың бірі, әйгілі Микки Маус атты мультфильмнің авторы – Уолт Дисней болды. XX ғасырда «Союзмультфильм» (1936 ж. құрылған) студиясынан жарық көрген фильмдер, мультипликациялық кино ісін дамытты. Ал, қазақ мультипликация өнерінің тұсаукесер мультфильмі ертегі негізінде түсірілген, 1967 жылы жарыққа шыққан «Қарлығаштың құйрығы неге айыр?» мультфильмі. Сценарийдің авторы, режиссері және суретшісі Әмен Қайдаров. Фильм 1968 жылы Ленинградта өткен Бүкілодақтық фестивальде екінші жүлдеге ие болып, әлем елдерінің экрандарында көрсетілді. 1975 ж. Нью-Йоркте өткен мультипликациялық фильмдердің 1-халықаралық фестивалінде «Қола Праксиноскоп» жүлдесін иеленді (Исләмбек, 2012: 76-78). Түркі халықтарының мифологиялық танымында құс бейнесі көбіне адам мен табиғат арасындағы үйлесімділікті білдіретін архетиптік образдардың бірі болып саналады.

Ежелден қазақ ұғымындағы «қарлығаш бейнесі» – бейбіт өмірдің, берекелі отбасының нышаны болып келген. Қазақ мифологиясындағы сакралды мәнге ие болған құстардың қатарында осы қарлығаш та бар. Ол – адамдарға жақсылық тілеуші қамқор құс. Мифологиядағы мифтік уақыт пен реалды уақыттың арасындағы өлшемнің алысқа кетпейтінін ескерсек, қарлығашқа қатысты уақыт пен кеңістік ұғымы отбасындағы тыныштықпен байланыстырылады. Ертегінің мифтік архетипіндегі жақсылық пен жамандық қарлығаш пен жылан бейнесінде берілгенін көреміз. Қазақтың кейбір ертегілерінде жан-жануар және құстарға қатысты «ертеде болған-мыс» деген баяндау үлгісімен, соның себептерін түсіндіруге құрылған. Айталық, мифтік уақытта қарлығаштың құйрығы айыр болмаған деген түсінік туады. Ал ертегі сюжетіндегі «реалды» оқиғаға байланысты қарлығаштың құйрығы енді айыр болып шығады. Қазақ мифіндегі қарлығаштың құйрығы айыр болса, жыланның да тілі айыр. Белгілі мифолог-ғалым Жанат Әскербекқызының түйіндеуінше, «Миф дегеніміз – шындығында киелі әңгіме» екендігі рас болса, қазақ ертегісіндегі қарлығашқа қатысты баяндалатын сюжеттегі «қарлығаш бейнесі» анығында киелі құс боп танылады.

Түркі халықтарының анимациялық кеңістігінде көрініс тапқан көптеген сюжеттер мен кейіпкерлер байырғы мифологиялық таным негізінде фольклорлық дәстүрде қалыптасқаны белгілі. Олардың дені мифтік аңыздар мен ертегілерге тән.

Қазақ, қырғыз және түрік анимациялық жобаларында ұлттық эпос, аңыз және мифологиялық кейіпкерлер негізінде жасалған шығармалар көрерменге ұсынылып келеді. Осыған байланысты біз мақаламызда түркі мифологиясындағы архетиптердің анимациялық медиадағы көрінісін қарастырып, олардың көркемдік репрезентациясы мен мәдени-танымдық қызметін талдаймыз.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Зерттеудің материалдары ретінде қазақ анимациясының классикалық және заманауи үлгілері саналатын «Қарлығаштың құйрығы неге айыр?», «Күлтегін», «Ер Төстік пен Айдаһар», «Мұзбалақ» анимациялық фильмдері, сондай-ақ қырғыздың «Манас» және түріктің «Dede Korkut Hikâyeleri» анимациялық жобалары алынды. Сонымен қатар зерттеу барысында түркі мифологиясы, архетип теориясы, мифопоэтика, анимациялық өнер және медиа мәселелеріне арналған ғылыми еңбектер мен мерзімді басылымдардағы жарияланымдар пайдаланылды. Анимациялық туындылардағы мифологиялық кейіпкерлердің көркемдік трансформациясын зерттеу үшін медиамәтіндік талдау әдісі басшылыққа алынды.

Қазақтың дәстүрлі мифологиялық санасында қалыптасқан персонаждар жүйесі ұлттық фольклорлық мұраларда көрініс тауып отырады. Ондағы мифтік аңыздар мен ертегілердегі және эпикалық жырлардағы кейіпкерлер бейнесі тылсым әлеммен байланыстырылып, сакралды мәнге ие болуымен ерекшеленеді. Ол дәстүрлі тәңірлік танымдағы «кие», «рух» ұғымдарымен тікелей байланысты болды. «Мәселен, әйгілі «Ер Төстік» ертегісіндегі Желаяқ, Таусоғар, Көлтауысар сияқты мифтік кейіпкерлер – сол бағзы дәуірдегі рух-иелер. Олардың әрқайсысы – әр нәрсенің иесі: Желаяқ – желдің иесі, Таусоғар – тауға қожа, Көлтауысар – көлдің иесі. Әрқайсысы – тек өз құбылысының қожайыны, басқа әлемге билік жүргізе алмайды, бөтен қожаның жеріне бармайды (Қасқабасов, 1998: 170-171). Мұны ертегінің өзі де баян етеді» - дейді ғалым С. Қасқабасов

Анимациялық медиадағы мифологиялық образдардың мәдени мағынасы мен қызметін айқындау барысында мәдени-семиотикалық талдау әдісі басты рөл атқарады. Мәселен, қазақ фольклорында жануарлар жай ғана аң-құс ретінде емес, белгілі бір ойды, мінезді немесе қоғамдық құбылысты білдіретін көркем бейне ретінде қолданылған (Смирнова, 1979: 34).

Талдау мен нәтижелер

Мифологиялық кейіпкерлер мен архетиптік образдар халықтың дүниетанымын, құндылықтар жүйесін және тарихи жадын сақтаушы мәдени код ретінде қызмет етеді. Қазіргі анимациялық медиа осы дәстүрлі бейнелерді жаңа көркемдік формада қайта жаңғыртып, олардың мазмұндық және символдық қызметін заманауи аудиторияға бейімдей бастады.

«Анимация», «анима» – жан, жандандыру деген мағынаны білдіреді. Сол себепті, өнердің дамуына байланысты мультипликация қазіргі таңда «анимация» деген сөзге алмасты. Анимациялық фильмдердің өміршеңдігі сондай мифологиялық кейіпкерлердің бейнелері мен әрекеттері жас көрермендердің ерекше қызығушылығын туғызған. Сол себепті де ұлттық анимацияны дамыту бүгінгі заманның талабы болып табылады. Қазақ анимациясы әлемдік анимацияда өз орнын тапқысы келсе, оның өзіндік ерекше сипаты болуы керек. Ол үшін ұлттық болмыс ең басты кілт екенін ұмытпаған жөн (Нұрахмет, [Электронды ресурс]).

Мифологиялық архетиптер қазіргі анимациялық туындыларда әртүрлі көркемдік трансформацияға ұшырағанымен, олардың негізгі семантикалық өзегі сақталып отырады. Анимациялық туындыларда түркі мифологиясына тән бірнеше архетиптік модельдердің тұрақты формалары анықталды. Ержүрек батыр, дана қария, киелі құс, қамқор қорғаушы, жауыз күштер секілді архетиптік образдар түркі халықтарының мәдени жадында орныққан әмбебап модельдер ретінде анимациялық медиада қайта жаңғырып, жаңа мағыналық реңктерге ие болуда.

Түркі фольклорындағы алып бейнесін тарихи-типологиялық тұрғыдан зерттеген ғалымдар оны тек ғажайып күш иесі ретінде емес, тайпалық жад, қаһармандық идеал және мифологиялық дүниетаным тоғысқан мәдени образ ретінде қарастырады. Алыптар туралы сюжеттердің тарихи аңыздармен және мифтермен сабақтастығы батыр архетипінің түркі халықтарының фольклорында ортақ негізін сақтай отырып, жаңа жанрлық әрі медиалық формаларда жаңғыруына мүмкіндік береді (Sagynadin et al., 2023: 207–215).

Қазақ анимациясының алғашқы үлгілерінің бірі саналатын «Қарлығаштың құйрығы неге айыр?» мультфильмінде құс бейнесі жақсылықтың, жанашырлықтың және

қорғаушылықтың символы ретінде көрінеді. Мұндағы қарлығаш образы халықтық дүниетанымдағы киелі құс туралы түсініктермен сабақтасып, табиғат пен адам арасындағы үйлесімділікті бейнелейді. Архетиптік тұрғыдан алғанда «қарлығаш» образы қорғаушы әрі ізгілік бастауы болса, «жылан» бейнесі қаскөй күш ретінде сипатталған. Сол сияқты «Ер Төстік пен Айдаһар» анимациясында қолданылған мифологиялық және ертегілік мотивтер фольклорлық дәстүрге сәйкес батырдың сынақтан өтуі, жауыз күштермен күресуі және мақсатқа жету мұраты түгелдей архетиптік сипатын сақтаған. Осы анимациялық фильм 2013 жылы түсіріліп, толықметражды тұңғыш анимациялық фильм ретінде 3D жанрында көрсетіле бастады. Фильмнің сюжеттік оқиғалары қазақтың «Ер Төстік» ертегісі негізінде құрастырылып, оған «Айдаһар» образын қосу арқылы персонаждар жүйесін жаңа форматқа көшіруімен (трансформация) ерекшеленеді. Қазақ ертегілерінде жиі кездесетін, үрей туғызатын құбыжық ретінде суреттелетін ертегілік персонаждардың бірі – айдаһар. Ол дәу, мыстан кемпір, жалмауыз сияқты кейіпкерлердің қатарына жатады. Кейбір ертегілерімізде ол үш басты, не одан да көп жеті басты жалмауыз ретінде айтылып, аузынан от шашып, жан-жағын жалмайтын тажал, үрей иесі, қорқыныш туғызушы бейнесінде алынады. Бұл ең ескі дәуірде дүниеге келген сюжеттер боп саналады. Сонымен қатар «Айдаһар» образы қыз не әйел бейнесінде көрініп, керуеншілерге не жолаушыға ұшырасады немесе сол шаһардың бір жігітіне үйленіп, оның жары болып тұрады. Оқиғаның финалы жақсылықпен аяқталмайды. Қазақ ұғымындағы «жыланның басына ақ құю» ырымы осыған байланысты болса керек.

Қазақ ертегілерінде сөз болатын «Айдаһар» бейнесіне қатысты әртүрлі болжамдар айтылады. «Біздің ойымызша, бұл ежелгі Орта Азия жерін мекендеген арий, сақ, монғол тайпаларынан шыққан болса керек. Қазақ тіліндегі «айдаһар», көршілес өзбектерде «аждаһа» болып дыбысталады. Мұнысы Иран халықтарының сөзіне бір табан жақын» (Әбжет, 2008: 178).

«Ер Төстік» ертегісінің мазмұны мен оның әрбір кейіпкерлері қазақ баласына етене таныс екенін білеміз. Ертегі сюжетін қосалқы кейіпкерлер әрекетімен байланыстыру, оқиғаны шиеленістіру, қызықты да қорқынышты ситуациялармен толықтыру әлемдік анимацияда жиі қолданылатын көркемдік тәсіл екенін ескерсек, аталмыш фильмдегі «Айдаһар» образының тақырыптық-мазмұндық жағынан ұтымды пайдаланылғанын көруге болады. Сол арқылы жас көрермендер санасына жақсылық пен жамандықтың мәңгілік күрес идеясын сіңіре отырып, ізгілік пен жасампаздықтың жеңісін паш ету. Түптеп келгенде анимациялық фильмдердің негізгі мақсаты – бала қиялын жетілдіру, таңғажайып оқиғаларға толы сюжеттермен қызықтыру.

Осы орайда 3D форматы мен «motion capture» заманауи технологиясы арқылы жасалынған фильмдердің көркемдік сапасының жоғары деңгейде екендігін айтқымыз келеді. Сонымен қатар ғаламторы бар iPad сияқты нанотехнологияны пайдалану өз жемісін бере бастады. Ұлттық анимациялық фильмдерді түсірудегі кейбір олқылықтар туралы баспасөз беттерінде ашық жазылуда (Ахмет, 2023: 59-64).

Қазіргі балалардың талғамына лайықтап көптеген мультсериалдар жасаған режиссер Дильшат Рахматуллин: «Ұлт мифологиясындағы образдардан артық персонаж ойлап табу мүмкін емес. Қазақ фольклорын өте жақсы көремін, қазақ мифологиясын зерттеумен айналысамын. Қазақ мифологиясында кейіпкер өте көп. Мықты образдар жасауға мүмкіндік зор (Рахматуллин, 2021: 12-13).

2018 жылы көрермен көңілінен шыққан «Күлтегін» анимациялық фильмінің авторы, жас режиссер-аниматор Адай Әбілда. Осы фильмде түркі халықтарына ортақ тарихи

тұлға көркем образ деңгейіне көтеріліп, батыр архетипінің көрінісі ретінде ұсынылады. Фильмдегі қаһарман бейнесі ерлік, ел қорғау, бірлік және тарихи жады ұғымдарымен байланыстырылады. Мұндай сипаттар түркі халықтарының эпикалық дәстүрінде кең таралған батырлық модельдің қазіргі анимациялық интерпретациясын көрсетеді. Күлтегін – VIII ғасырдағы Түркі қағанатының тарихында ерекше орын алатын қаһарман тұлға.

Онда түрік қағанатының даңқты әскери қолбасшысы Күлтегіннің жастық шағы мен қаһармандық ерлігінен сыр шертеді. Фильм өзінің сюжет шытырмандығы, оқиға динамикасы һәм сценарий сонылығымен ерекшеленеді. «Күлтегін» фильмі шығармашылық ұжым үшін үлкен тәжірибе болды (Жұмабай, 2018: [Электронды ресурс]). Ертегілік оқиғаларға, мифтік сарындарға негізделген кейіпкерлерден гөрі тарихи тұлғаларды жиі экрандау – жас ұрпақтың ұлттық-патриоттық сезімін оятып, тарихи санасын қалыптастыратыны белгілі.

Бүгінгі таңда елімізде 40-тан астам анимациялық киностудиялардың жұмыс істейтіндігі қуантады. Оларды қаржылық тұрғыдан қамтамасыз етудің қажеттілігі туындайтыны рас. 30 жыл бұрын анимация саласынан қол үзіп қалған білікті мамандар қазір қайта студияларға оралып жатыр. Жас мамандар Франция, Испания, Түркия, Польша қалаларында тәжірибе алмасып, отандық анимацияларда түрлі тәсілдерді қолданып жүр (Бауыржанқызы, 2023: 5).

Зерттеу нысанына алынған «Мұзбалақ» анимациялық фильмі түркі дүниетанымындағы киелі құс бейнесінің заманауи көркем интерпретациясы ретінде назар аудартады. Фильмде құс образы, соның ішінде қыран бүркіт бейнесі еркіндіктің, рухани күштің және биіктіктің символы болып алынады. Құс культі – көшпелілердің байырғы танымынан қалған архетип.

Қазақтың дәстүрлі құсбегілік өнеріндегі бүркіт баптау, саятшылық әріден келе жатқан ұлттық құндылық. «Мұзбалақ» атауы тау бүркітіне қатысты айтылады. Ол – қыран бүркіттің жас ерекшелігін айқындап қана қоймайды, сонымен қатар оның асқан алғырлығын қыран текті мықтылығын айғақтайды. Тегінде қазақтың дәстүрлі танымы бойынша нағыз жас қыранды «Мұзбалақ» деп атаса керек. Ол – қайтпас қайсарлықтың, шегінбес батырлықтың, толысқан күш-қуаттың белгісі. «Қазақ расымен де қыран мінезді халық қой. Қыранның бойындағы тектілік, батылдық, алғырлық, адалдық және ең бастысы еркіндікке құштарлық қасиеттері қазақтың жанымен үндеседі. Сол себепті бұл тақырып бізге өте жақын болды. Фильмде басты кейіпкер – бүркіт, яғни Мұзбалақ сөйлемейді. Бірақ барлық эмоциясын көзбен, қимыл-әрекетпен береді» - деді «Мұзбалақ» мультфильмінің режиссері Тілек Төлеуғазы. (Жұмабай, 2018: 9). Аталмыш фильм Германия, Израиль, Ресей, Франция, Үндістан, Түркия қатарлы әлемнің алты елінде өткен байқаулардағы түрлі аталымда бас жүлдені иеленді.

Қазақ ертегілеріндегі кейіпкерлердің көптігі сондай олардың барлығы да анимациялық фильмдерге сұранып тұр десек те болады (Оразалы, 2023: 10).

Қазақстандағы балалар аудиториясына арналған анимациялық контенттің дамуына «Балапан» телеарнасы елеулі ықпал етіп келеді. Арнаның эфирлік саясаты ұлттық мәдени құндылықтарды дәріптейтін және фольклорлық-мифологиялық сюжеттерге негізделген анимациялық жобаларды кеңінен насихаттауға бағытталды. Соның нәтижесінде түркілік дүниетаным мен дәстүрлі архетиптерді қазіргі медиакеңістікте жаңғыртуға мүмкіндік туды. Телеарнаның «Балапан» аталуының өзі бала танымына сәйкестендірілген. Бұл атау қазақтың дәстүрлі отбасылық тәрбиесінде берік орын алған

құндылыққа негізделгенін байқауға болады. Қазақ ежелден бері қарай «Балапан» сөзін құсқа ғана теліп қоймай, «сәби», «бала» ұғымдарымен байланыстырып қолданған.

Отандық анимациялық жобалармен қатар, түркі халықтарының ортақ мәдени-мифологиялық мұрасын экрандық форматта жаңғырту үрдісі өзге түркітілдес мемлекеттерде де байқалады. Мәселен, қырғыздың «Манас» анимациялық жобасында ұлттық эпостың негізгі идеялары мен кейіпкерлер жүйесі сақталған. Мұнда Манас бейнесі халықтың ұжымдық жадында орныққан қаһарман архетипінің көрінісі ретінде беріледі. Кейіпкердің ел қорғау, бірлікке шақыру және қауым мүддесін жеке мүддеден жоғары қою сияқты қасиеттері дәстүрлі эпикалық модельдің негізгі белгілерін көрсетеді.

Эпостың негізгі идеялары мен қаһармандық бейнесі кейін анимациялық форматта қайта жаңғыртылып, «Манас» мультфильмінің сюжеттік негізіне айналды. Қырғыз мәдениетінде «Манас» эпосы тек әдеби мұра ретінде ғана емес, ұлттық сананы қалыптастыратын рухани құндылық ретінде де қарастырылады. Эпостың осы қырлары Т. Бакчиевтің зерттеуінде кеңінен талданған. Оның пікірінше, «Манас» эпосы тек көркем мұра ғана емес, қоғамның рухани дамуына ықпал ететін мәдени феномен болып табылады. Эпостың орындалуы барысында Манас бейнесі халықтың ұжымдық санасындағы батыр-қорғаушы архетипін жаңғыртып отырады (Бакчиев, 2021: 13).

Мифологиялық архетиптерге келер болсақ, олар – адам баласының өте ерте замандардағы ұжымдық бейсаналық деңгейінде қалыптасып, кейінгі замандарға жеткен сюжеттер мен символдардың және көркем образдардың орныққан жүйесі. Бұл ертегілер мен эпикалық жырларда ерекше көрініс тапқан. Алайда, жанрлық ерекшеліктеріне байланысты түрлі сипатта көрінетіндігін аңғарамыз. Мифологиялық архетиптердегі уақыт пен кеңістік ұғымы тұрақты болғанымен олардағы мәдени қаһармандар әрекеті мен сипаты түрліше көрініп отырады. Айталық, «Күлтегін» жырындағы батыр бейнесі реалды уақытпен сәйкес келсе, қырғыздың «Манас» жырындағы Манас образы эпикалық заңдылыққа сай өзгеріп, түрленіп отырады. Карл Густав Юнгтың пайымдауынша, мифологиялық архетиптердегі образдар, сюжеттер түрлі деңгейде болуына қарамастан оларға ортақ заңдылықтар сақталады екен. Былайша айтқанда, уақыт пен кеңістік ұғымы өз заңдылығын сақтайтындығын екі жырға да ортақ боп табылатын «қаһармандық уақытты» айтуға болады.

Ал түріктің «Dede Korkut Hikâyeleri» анимациялық жобасында түркі халықтарына ортақ мәдени құндылықтар мен дүниетанымдық ұстанымдар көрініс тапқан. Жобада Деде Қорқыт бейнесі дана қария архетипінің тасымалдаушысы ретінде ұсынылады. Оның кеңесші, тәрбиеші және рухани бағыт беруші қызметі мифологиялық әрі эпикалық дәстүрлердің сабақтастығын көрсетеді. «Dede Korkut Hikâyeleri» – Түркияда түсірілген тарихи-танымдық анимациялық сериал. Жоба оғыз-түркі халықтарының ортақ мәдени мұрасы болып саналатын «Қорқыт ата кітабы» негізінде жасалған. Сериал алғаш рет TRT Çocuk балалар телеарнасында көрсетіліп, дәстүрлі эпостық сюжеттерді балалар аудиториясына бейімдеп ұсынуды мақсат еткен.

Ғалым Е. Асланның пікірінше, қазіргі ақпараттық технологиялардың дамуы мәдени мұраны жеткізу тәсілдерін өзгертті. Соның нәтижесінде анимация дәстүрлі фольклорлық мұраны жаңа медиалық кеңістікте насихаттаудың тиімді құралына айналды. Автор «Dede Korkut Hikâyeleri» анимациялық сериалы арқылы ұлттық мәдениеттің, дәстүр мен тарихи жадтың жас ұрпаққа жеткізілу ерекшеліктерін талдайды (Aslan, 2015: 219).

Күллі түркі халықтарына ортақ Қорқыт бейнесі аңыздық мифпен қатар тарихи тұлға ретінде өз құндылығын ешқашан да жоғалтпайтындығы сөзсіз.

Қазақ ертегілерін, оның ішінде түркі мифологиясына тән архетиптерді дәріптеу үрдісі соңғы жылдары өте қарқынды жүзеге асуда. Мәселен, 2025 жылы жаһандық жұрттың назарына ұсынылған «Америка ашқан қазақтар» деп аталатын кітапта автор әрі зерттеуші Дүйсенәлі Әлімақын «Қазақ ертегілері Америкаға қалай жетті?» деген әңгімені жариялап, қазақ ертегілерінің медиадағы насихатталу жолы туралы былай деп жазған: «Сонау 1968 жылы Нью-Йорк қаласында баспадан шыққан «Stories of Steppes», «Дала ертегілері» атты бұл кітаптың авторы – американдық жазушы, зерттеуші ғалым Мэри Лоу Масей. Сарғайған кітап беттерін парақтап отырып, автордың көп ізденгенін, осы еңбекті жазуға бар ынтасымен кіріскенін байқадық. Айталық, кітаптың мұқабасы қазақ ертегілерінде кездесетін кейіпкерлердің бейнесімен безендірілген. Алыстан айбат шегіп тұрған жалғыз көзді дәу және ертегіде кездесетін қариялар бейнесі бірден еске түседі» - дейді қазақстандық зерттеуші (Әлімақын, 2025: 131).

1-сурет – Зерттеу нысаны ретінде қарастырылған түркі анимациялық жобалары

Суретте көрсетілген анимациялық жобалар түркі халықтарының ортақ мәдени жады мен мифологиялық дүниетанымының қазіргі медиакеңістіктегі көрінісін сипаттайды. Олардың әрқайсысында архетиптік бейнелер ұлттық ерекшеліктерге сәйкес интерпретацияланғанымен, ортақ мифологиялық негіз сақталған. Зерттеу нысаны ретінде алынған анимациялық жобалардың жалпы сипаттамасы төмендегі кестеде көрсетілген.

1-кесте – Зерттеу нысаны болған анимациялық жобалардың жалпы сипаттамасы

Атауы:	Ел:	Жылы:	Форматы:	Мифологиялық негізі:
«Қарлығаштың құйрығы неге айыр?»	Қазақстан (ҚазақКСР)	1967	Қысқаметражды анимациялық фильм	Қазақ халық ертегісі
Ер Төстік пен айдаһар	Қазақстан	2013	Толықметражды анимациялық фильм	Қазақ ертегілері

Күлтегін	Қазақстан	2018	Толықметражды анимациялық фильм	Көне түркі тарихы
Мұзбалақ	Қазақстан	2018	Толықметражды анимациялық фильм	Құс культі, дәстүрлі дүниетаным
Манас	Қырғызстан	1995	Қысқаметражды анимациялық фильм	«Манас» эпосы
Dede Korkut Hikâyeleri	Түркия	2021	Анимациялық сериал	«Қорқыт ата» кітабы

Кестеде көрсетілгендей, зерттеу нысандары әртүрлі кезеңде және әртүрлі мемлекеттерде жасалғанымен, олардың барлығы түркі халықтарының мифологиялық және эпикалық мұрасымен тығыз байланысты. Аталған анимациялық жобаларды салыстырмалы талдау барысында бірнеше ортақ архетиптік құрылымдар анықталды. Олардың негізгі түрлері төмендегі кестеде жүйеленді.

2-кесте – Түркі анимациялық жобаларындағы архетиптердің көрінісі

Жоба:	**Архетип:**	**Мифологема:**	**Символдық қызметі:**
«Қарлығаштың құйрығы неге айыр?»	Киелі құс	Жыланмен айқас	Адам үшін құрбандық
Ер Төстік пен айдаһар	Батыр	Айдаһармен айқас	Сынақтан өту
Күлтегін	Батыр	Түркі қаһарманы	Елдік пен ерлік
Мұзбалақ	Киелі құс	Қыран бейнесі	Еркіндік, қорғаушылық
Манас	Батыр	Эпикалық қаһарман	Ұлттық бірлік
Dede Korkut Hikâyeleri	Дана қария	Абыз тұлға	Даналық пен тәрбие

Қорытынды

Зерттеу нәтижелері негізінде түркі мифологиясындағы дәстүрлі архетиптердің заманауи анимациялық медиада жаңаша форматта жаңғыруы – заман талабы. Жаһандану кезеңінде ұлттық болмысты, түркілік негізді сақтап қалудың алуан әрекеттерінің бірі – бабалар мұрасы арқылы жеткен асыл қазынамызды дәріптеу болмақ. Дәстүрлі танымда қалыптасқан көркемдік кеңістікті жаңаша форматта игере отырып, оның өзегіндегі озық идеяларды жас ұрпақ санасына егу – бүгінгі ұлттық анимацияның басты басымдылығы болуға тиісті. Жас буын тәрбиесінде елдікті, ерлікті дәріптеумен бірге «кие», «қасиет», «ардақ» ұғымдарын қайта жаңғырту – ұлт болашағының негізгі тетігі болары анық.

Талдау барысында пайдаланылған «Қарлығаштың құйрығы неге айыр?», «Күлтегін», «Мұзбалақ», «Ер Төстік пен Айдаһар», «Манас» және «Dede Korkut Hikâyeleri» секілді анимациялық туындылар біздің рухымыздағы батырлық архетиптің шынайы көрінісі екенін аңғартты. Жаратылыс болмысты, жалпы әлемді тұтас қалпында танып білу философиясы ойдан шығарылған дүние емес, ол – біздің халқымыздың өткен тарихындағы көркемдік танымның бастауы болып қала береді.

Зерттеу жұмысымыз түркі халықтарының анимациялық жобаларындағы архетиптік құрылымдардың бірегейлігімен бірге оның сақталғанын және заманауи медиамәдениет талаптарына сәйкес жаңа мазмұнмен түрленгенін де айқындады. Анимациялық медиа алдағы уақытта да мифологиялық мұраны, ұлттық мәдени кодты сақтаудың және соларды жас ұрпаққа танытудың тиімді құралы ретінде қызмет ете береді.

Мүдделер қақтығысы, алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

ЖИ құралдарының қолданылуы

ЖИ мүмкіндіктері ішінара кейбір тіркестердің редакциялық нұсқаларын салыстыру, библиографиялық деректерді дұрыс форматтау, транслитерациялау, сондай-ақ, халықаралық дәйексөз келтіру стандарттарына (APA) сәйкестендіру мақсатында жүзеге асырылды.

Авторлардың қосқан үлесі. Ж.Қ. Түймебаев – зерттеу тақырыбы бойынша материалдарды жинау, әдеби шолу, талдау жасау мәселелерімен айналысты; Е.Б. Баят – мақаланың мазмұнын реттеу, талдау жасау мәселелерімен айналысты; С.А. Аязбаев – мақаланың концепциясын құру, әдіс-тәсілдерін анықтау, әдіснамалық мәселелерімен айналысты;

Әдебиеттер тізімі

Ахмет, А. (2023). Ер Төстік және Айдаһар. Мәдениет журналы, 4(79), 59–64.

Әбжет, Б. (2008). Түркі және иран халықтары ертегілеріндегі мифологиялық кейіпкерлер. «Тұран» баспаханасы. 258 б.

Әлімақын, Д. (2025). Қазақ ертегілері Америкаға қалай жетті? In Америка ашқан қазақтар. Алматы: «Әдебиет» баспа үйі. 152 б.

Бауыржанқызы, С. (2023). Ахуалың қалай, анимация? AIQYN газеті, 124 (4372), 5 б.

Жұмабай, Н. (2018a). «Күлтегін» анимациялық фильмінің тұсауы кесілді. Egemen Qazaqstan. URL: https://admin.egemen.kz/article/178245-kultegin-animatsiyalyq-filmininh-tusauy-kesildi (қаралған күні: 11.04.2026)

Жұмабай, Н. (2018b). Мұзбалақ – алғырлық пен тектілік символы. Egemen Qazaqstan, 204, 9 б.

Исләмбек, А. (2012). Ұлттық анимацияның ахуалы қалай? Ақиқат ұлттық қоғамдық-саяси журналы, 11, 76–78.

Қасқабасов, С. (1998). Қазақ мифі және әлемдік мифология. Жұлдыз журналы, (11), 170–171.

Қондыбай, С. (2008). Қазақ мифологиясына кіріспе. Алматы: Арыс. 373 б.

Нұрахмет, Е. (n.d.). Қазақ мифологиясы және мультипликация. E-history.kz. URL: https://e-history.kz/kz/projects/show/32147 (қаралған күні: 11.04.2026)

Оразалы, Ж. (2023). Мультфильм – келешекке құйылған инвестиция (А. Есенжол, Interviewer). Egemen Qazaqstan, 10 б.

Рахматуллин, Д. (2021). Қазақ фольклоры кейіпкерге бай. Қазақ әдебиеті газеті, 39, 12–13.

Смирнова, Н. (1979). Хайуанаттар туралы қазақ ертегілері. Алматы: «Наука» Қазақ КСР баспасы. 270 б.

Aslan, E. (2016). Dede Korkut Hikâyeleri Animasyon Filminin Kültür Aktarımı Açısından İncelenmesi. In III. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kongresi: Dede Korkut ve Türk Dünyası Bildiriler Kitabı (pp. 217–224).

Bakchiev, T. (2021). Performing traditions of the storytellers of the epic “Manas.” Turkic Studies Journal, 3(4), 7–20. https://doi.org/10.32523/2664-5157-2021-4-7-20

Sagynadin, G., Aimukhambet, Z., Baytanassova, K., Aituganova, S., & Mirzakhmetov, A. (2023). A historical-typological study of images about alyps in the turkic folklore. Eurasian Journal of Applied Linguistics, 9(3), 10. URL: https://www.proquest.com/scholarly-journals/historical-typological-study-images-about-alyps/docview/3234777553/se-2 (accessed: 11.04.2026)

Ж.К. Туймебаев, Е.Б. Баят, С.А. Аязбаев
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Репрезентация архетипов тюркской мифологии в анимационных медиа

Аннотация. Статья посвящена исследованию архетипов в тюркской мифологии и особенностей их репрезентации в анимационных медиа. Целью исследования является выявление способов представления традиционных мифологических образов и архетипов тюркских народов в современных анимационных произведениях, а также анализ их культурно-познавательных функций.

В качестве объекта исследования были выбраны казахские анимационные фильмы «Почему у ласточки хвост раздвоен?», «Ер Төстік и Дракон», «Культегин», «Музбалақ», кыргызский анимационный проект «Манас» и турецкий анимационный цикл «Dede Korkut Hikayeleri».

Результаты исследования показали, что современные анимационные произведения являются эффективным средством актуализации мифологического наследия тюркских народов в новом формате, способствуют сохранению национального культурного кода, формированию исторической памяти и популяризации традиционного мировоззрения среди молодого поколения. Кроме того, выявлена значимая роль традиционных архетипических персонажей в сохранении этнокультурной идентичности и возрождении общих духовных ценностей в современном медиапространстве.

Понятия мифологического сознания и мифологической реальности представляют собой феномены, существующие вместе с народом на протяжении многих веков. Известно, что, сохраняя свою изначальную сущность, они постоянно обновляются, трансформируются и приобретают новые формы в соответствии с духовно-эстетическими потребностями и требованиями каждой эпохи. В этом заключается жизнеспособность мифологического восприятия в человеческом сознании. Архетипические сюжеты и персонажи, не претерпевая кардинальных изменений своей природы и сущности, благодаря современным техническим и медиальным возможностям находят воплощение в различных жанровых формах. Это следует рассматривать как важный путь к познанию и освоению подрастающим поколением национального духовного наследия. Значительную часть данного процесса составляет национальная анимация.

Ключевые слова: тюркская мифология, архетип, анимационные медиа, мифологический персонаж, культурный код, культурная память.

Zh.K. Tuimebayev, E.B. Bayat, S.A. Ayazbayev
Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Representation of Archetypes of Turkic Mythology in Animated Media

Abstract. This article examines archetypes in Turkic mythology and their representation in contemporary animated media. The aim of the study is to identify the ways in which traditional mythological images and archetypes of Turkic peoples are represented in modern animated productions and to analyze their cultural and cognitive functions. The research focuses on the Kazakh animated films “Why Does the Swallow Have a Forked Tail?”, “Er Tostik and the Dragon”, “Kultegin”, and “Muzbalak”, as well as the Kyrgyz animated project “Manas” and the Turkish animated series “Dede Korkut Hikayeleri”. The findings demonstrate that contemporary animation serves as an effective medium for revitalizing the mythological heritage of Turkic peoples in a new format, preserving the national cultural code, strengthening historical consciousness, and promoting traditional worldviews among younger generations. The study reveals the significant role of traditional archetypal characters in maintaining ethnocultural identity and revitalizing shared spiritual values within the modern media landscape.

Keywords: Turkic mythology, archetype, animated media, mythological character, cultural code, cultural memory.

References

Akhmet, A. (2023). Er Tostik zhane Aydahar. [Er Tostik and the Dragon]. Madeniet, 4(79), 59–64. [in Kazakh]

Abzhet, B. (2008). Turki zhane iran khalyktary ertegilerindegi mifologiyalyk keipkerler. [Mythological characters in the fairy tales of Turkic and Iranian peoples]. Turkistan: K.A. Yasaui atyndagy KHTU, «Turan» baspahanasy. [in Kazakh]

Alimakyn, D. (2025). Kazak ertegileri Amerikaga kalai zhetti? [How did Kazakh fairy tales reach America?]. In Amerika ashkan kazaktar. Almaty: Adebiet Publishing House. [in Kazakh]

Bauyrzhanqyzy, S. (2023). Azhualyn kalai, animatsiya? [How is the state of animation?]. AIQYN, 124(4372), 5 p. [in Kazakh]

Zhumabai, N. (2018). «Kultegin» animatsiyalyk filminin tusauy kesildi [The premiere of the animated film "Kultegin" took place]. Egemen Qazaqstan. URL: https://admin.egemen.kz/article/178245-kultegin-animatsiyalyq-filmininh-tusauy-kesildi (accessed: 11.04.2026) [in Kazakh]

Zhumabai, N. (2018). Muzbalak – algyrlyk pen tektilik simvoly. [Muzbalak – a symbol of agility and nobility]. Egemen Qazaqstan, 204, 9 p. [in Kazakh]

Islambek, A. (2012). Ulttyk animatsiyanyn ahualy kalai? [What is the state of national animation?]. Aqiqat National Socio-Political Journal, 11, 76–78. [in Kazakh]

Kaskabasov, S. (1998). Kazak mifi zhane alemdik mifologiya. [Kazakh mythology and world mythology]. Zhuldyz, 11, 170–171. [in Kazakh]

Kondybai, S. (2008). Kazak mifologiyasyna kirispe [Introduction to Kazakh mythology]. Almaty: Arys. [in Kazakh]

Nurakhmet, E. Kazak mifologiyasy zhane multiplikatsiya. [Kazakh mythology and animation]. 373 p. [in Kazakh]

Orazaly, Zh. (2023). Multfilm – keleshekke kuiylgan investitsiya. [Animated film – an investment in the future]. Interviewed by A. Esenzhol. Egemen Qazaqstan, 10 p. [in Kazakh]

Rakhmatullin, D. (2021). Kazak folklory keiipkerge bai. [Kazakh folklore is rich in characters]. Kazak Adebieti, 39, 12–13. [in Kazakh]

Smirnova, N. (1979). Khaiuanattar turaly kazak ertegileri [Kazakh fairy tales about animals]. Almaty: Nauka Publishing House of the Kazakh SSR. 270 p. [in Kazakh]

Aslan, E. (2016). Dede Korkut Hikâyeleri Animasyon Filminin Kültür Aktarımı Açısından İncelenmesi. In III. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kongresi: Dede Korkut ve Türk Dünyası Bildiriler Kitabı (pp. 217–224).

Bakchiev, T. (2021). Performing traditions of the storytellers of the epic "Manas." Turkic Studies Journal, 3(4), 7–20. https://doi.org/10.32523/2664-5157-2021-4-7-20

Sagynadin, G., Aimukhambet, Z., Baytanassova, K., Aituganova, S., & Mirzakhmetov, A. (2023). A historical-typological study of images about alyps in the turkic folklore. Eurasian Journal of Applied Linguistics, 9(3), 10. URL: https://www.proquest.com/scholarly-journals/historical-typological-study-images-about-alyps/docview/3234777553/se-2 (accessed: 11.04.2026)

Авторлар туралы мәлімет:

Түймебаев Жансейіт Қансейітұлы – филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: turkology.ri@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5495-1686.

Баят Ерболат Баятұлы – PhD, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: erbolat.bayat@mail.ru, ORCID: 0009-0002-0130-2070.

Аязбаев Серікқазы Әлімғазыұлы – хат-хабар үшін автор, PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: serikkazy.ayazbaev01@gmail.com, ORCID: 0009-0005-3833-2021.

Tuimebayev Zhanseit – Doctor of Philology, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: turkology.ri@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5495-1686.

Bayat Yerbolat – PhD, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: erbolat.bayat@mail.ru, ORCID: 0009-0002-0130-2070.

Ayazbayev Serikkazy – corresponding author, PhD Student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: serikkazy.ayazbaev01@gmail.com, ORCID: 0009-0005-3833-2021.

Туймебаев Жансеит Кансеитович – доктор филологических наук, профессор, академик Национальной академии наук Республики Казахстан, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: turkology.ri@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5495-1686.

Баят Ерболат Баятович – PhD, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: erbolat.bayat@mail.ru, ORCID: 0009-0002-0130-2070.

Аязбаев Серикказы Алимгазиович – автор для корреспонденции, докторант PhD, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: serikkazy.ayazbaev01@gmail.com, ORCID: 0009-0005-3833-2021.

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN (Print) 2616-678X. ISSN (Online) 2663-1288

АУДАРМАТАНУ/ TRANSLATION STUDIES/ ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЕ

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2026-156-3-240-349

IRSTI 16.31.41
Research article

D.M. Akizhanova[1], M.Zh. Yeskindirova[2*], A.Z. Mukhamadiyeva[3]
[1,2] L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
[3]Secondary School of Azhy village, Akmola Region, Kazakhstan
(E-mail: [1]diana.akizhanova@gmail.com, [2]manshuk-eskindirova@yandex.ru,
[3]muhamadievaalmagul4@gmail.com)

THE ROLE OF GEOGRAPHICAL OBJECTS RENAMING IN BUILDING NATIONAL IDENTITY (TRANSLATION ASPECT)

Abstract. The study examines the role of toponymic (re)naming and translation standardization (harmonization) as a key mechanism in the construction of national identity, with a particular focus on Kazakhstan in a comparative international context. Drawing on approaches from onomastics, translation studies, and political geography, the research analyzes the structural and semantic features of proper names, as well as sociopolitical factors influencing naming and renaming practices. Special attention is paid to translation strategies, including transcription, transliteration, calquing, and hybrid forms, and to the inconsistencies arising from their coexistence. The methodology is based on qualitative analysis combining descriptive, structural, and comparative approaches. The findings demonstrate that the lack of standardization leads to variation in spelling, loss of semantic transparency, and reduced communicative efficiency of toponyms. At the same time, toponymic transformation is shown to be a structured process shaped by political change, cultural policy, and identity negotiation. The study argues for the adoption of Kazakh-oriented transliteration models that preserve both phonological and semantic integrity of proper names. On the examples of Қарағанды and Өскемен, it is proposed that forms such as Qaragandy and Oskemen more accurately reflect the internal logic of the Kazakh language. Thus, conscious renaming policies are essential for maintaining linguistic coherence and strengthening national identity in global communication.

Keywords: onomastics, nomination, renomination, translation standardization, proper name translation, national identity, toponymy.

Received: 02.04.2026; Revised: 07.05.2026; Accepted: 20.09.2026; Available online: 29.09.2026

Introduction

Proper names constitute the fundamental element of linguistic system, functioning not only as referential markers but also as carriers of cultural, historical, and ideological meanings. In contemporary research, the focus has shifted toward understanding naming practices as embedded in broader sociopolitical processes, particularly in contexts of regime change. The processes of renaming and translation of toponyms play a crucial role in shaping national identity, especially in post-Soviet contexts such as Kazakhstan.

Toponymic renaming is widely recognized as a common feature of political transformation. Studies in critical toponymy demonstrate that changes in place names often follow shifts in political power and are used to legitimize new ideological frameworks.

Recent studies emphasize that inconsistencies in the translation of proper names lead to communicative distortions and fragmentation of linguistic representation. At the same time, translation studies reveal that the representation of proper names across languages is characterized by inconsistency, which may weaken their communicative and symbolic functions. As demonstrated in research on toponyms, the absence of unified translation strategies results in structural inconsistency and semantic ambiguity. Similarly, translation of onyms into English involves multiple competing strategies, including transcription, translation, and calquing, which may lead to variation and instability. Against this background, the present study aims to explore how renaming and translation practices function as instruments of identity, construction and to identify the need for standardization in the Kazakh context.

In Kazakhstan, these dynamics are particularly evident in the post-Soviet period. The transformation of the toponymic landscape reflects processes of cultural reorientation and identity reconstruction. As shown in research on the Kazakh-Russia borderland, toponymy functions as a 'space of meanings' through which states project power and shape social order (Vendina & Karpenko, 2023).

The aim of this study is to examine the interaction between renaming and translation practices and to demonstrate their role in constructing national identity in both local and comparative contexts.

Methods and materials

The present study employs a qualitative research design aimed at examining how toponymic renaming and translation function within linguistic and sociopolitical frameworks. The methodological approach combines three interrelated complementary procedures.

Firstly, descriptive and structural analysis is used to examine the formal composition of toponyms and to distinguish their recurrent components. Within this approach, particular attention is paid to the internal composition of proper names, which typically comprise a classifying (generic) component designating the category of geographical object and an individualizing component identifying a specific referent. This distinction is methodologically significant, as it determines the selection and application of translation strategies and allows for the identification of systematic deviations, such as semantic reduction, component duplication, or inconsistent rendering. The relevance of this structural principle has been substantiated in previous studies of toponym translation, which emphasize its role in ensuring consistency and semantic adequacy (Politova, 2022).

Secondly, the study applies a comparative analytical approach to investigating translation practices across different language pairs and scholarly traditions. This procedure enables identification of recurrent translation strategies, including transcription, transliteration, calquing,

and hybrid transformations, as well as the analysis of their distribution and functional variability. The comparative perspective is not aimed at establishing direct equivalence between languages, but rather at revealing patterns of variation and instability in the treatment of structurally similar toponyms. Empirical evidence suggests that analogous naming structures are frequently rendered through divergent strategies, resulting in inconsistency within and across linguistic systems (Politova, 2022).

Thirdly, the research incorporates contextual interpretation of sociopolitical factors, influencing naming and renaming practices. Within this framework, toponyms are treated as semiotic units embedded in broad discursive processes related to identity construction, cultural policy, and the reconfiguration of symbolic space. In line with recent studies in critical toponymy, the toponymic landscape is conceptualized as a "space of meanings" reflecting dominant, political, and cultural narratives (Vendina & Karpenko, 2023).

The empirical basis of the study consists of: (1) the analysis of translation practices involving toponyms across different language pairs, (2) the examination of their structural and semantic features, and (3) the interpretation of instances of translational inconsistency as indicators of underlying tensions between formal preservation, semantic transparency, and sociocultural representation. The integration of these analytical procedures makes it possible to demonstrate that translation strategies are determined not only by linguistic constraints but also by the functional and symbolic roles that toponyms perform within specific communicative and sociopolitical contexts.

Results and Discussion

The analysis confirms that toponyms are structured units consisting of generic (e.g., river, lake, mountain) and specific components, which determine the linguistic behavior and translation strategies. The use of transcription, transliteration, and calquing reflects different priorities - preservation of form versus transfer of meaning.

However, the coexistence of multiple strategies leads to variation and inconsistency, especially in multilingual contexts. This lack of standardization reduces clarity and creates instability in the representation of place names. For example, in Chinese-Russian translation, the same structural type may be rendered differently, combining translation and calque in inconsistent ways (Politova, 2022).

The analysis has demonstrated that the toponymic system of Kazakhstan represents a structurally complex and historically layered formation shaped by long-term linguistic interaction. Regional research indicates that contemporary toponymy is the result of the coexistence and interaction of Turkic (Kazakh), Slavic, and Mongolic elements, which together constitute a unified yet internally heterogeneous system. These layers are not independent, but function within a shared linguistic space, reflecting processes of borrowing, adaptation, and hybridization that have developed over centuries of cultural and political contact (Adilova, 2020).

At the structural level, toponyms exhibit considerable diversity in their formation. The analyzed materials confirm that place names can be classified according to the deviational patterns into simple, derived, and complex forms. These structural types correspond to different morphological and word- formation mechanisms, including compounding, suffocation, and analytical semantic constructions. For instance, numeral-based formations constitute a productive and systematic model, when numerical elements combine with nominal components to encode spatial, quantitative, or culturally relevant information. Such patterns demonstrate that toponyms are not arbitrary lexical units but are organized according to stable linguistic principles that govern their formation and evolution (Akhmetova, 2022; Baibossyn, 2024).

From a semantic perspective, the findings consistently show that toponyms function as carriers of ethnocultural knowledge. Their meanings are closely linked to environmental features, historical events, and social structures. Hydronyms and other geographically motivated names, for example, encode detailed information about landscape characteristics, natural resources, and ecological conditions. At the same time, many place names preserve references to historical figures, tribal, affiliations, and significant events, thereby functioning as linguistic repositories of collective memory. Importantly, a substantial portion of the semantic content is implicit and no longer fully transparent to contemporary speakers, which indicates that toponyms retain layers of historical meaning even when the original motivation is obscured (Talaspayeva, Sabieva, & Kakimova, 2025).

The analysis further reveals that the formation of toponyms is grounded in cognitive processes of categorization and conceptualization (Abasilov, Tuyakbayev, & Saryshova, 2022). Proper names reflect how speakers perceive and structure their environment, selecting salient features of the landscape and encoding them linguistically. In this sense, naming practices can be understood as a form of conceptual mapping where linguistic units represent culturally specific models of spatial organization. The cognitive dimension of toponymy is particularly evident in cases where names emerge from metaphorical or associative interpretations of geographic features, demonstrating the interaction between perception, language, and cultural knowledge.

Another significant finding concerns the role of oral tradition in the preservation and transmission of toponyms. Many place names are closely associated with legends, myths, and historical narratives that explain their origin and meaning (Mamysheva & Seiitova, 2022). These narratives function as interpretative frameworks that connect linguistic forms with cultural memory and collective identity. The persistence of such narrative structures indicates that toponyms operate, not only as linguistic units, but also as elements of broad, cultural discourse, where meaning is maintained and transmitted through storytelling practices.

The results also highlight the inherently interdisciplinary nature of toponymic research. The analyzed studies demonstrate that comprehensive understanding of place names requires the integration of linguistic, historical, and geographical approaches. For example, research on historical toponyms along the Silk Road emphasizes the necessity of combining linguistic analysis with historical documentation and spatial context in order to reconstruct the origins and functions of names (Abdualiuly & Alimkhan, 2023). This interdisciplinary perspective reflects the complex nature of toponymy as a field situated at the intersection of multiple domains of knowledge.

Recent research further supports the view that naming practices extend beyond territorial identification and play a crucial role in fostering social cohesion and collective identity. As demonstrated by Tur et al. (2026), symbolic elements associated with place, including naming and cultural representation, contribute to the construction of shared meanings and strengthen social integration within communities. The study shows that special symbols function not only as markers of location but also as instruments of social cohesion, enabling the reinforcement of collective belonging and cultural continuity. In this context, toponymic renaming and translation practices can be understood as parallel mechanisms that shape both symbolic space and social relations, particularly in societies undergoing political and cultural transformation.

Finally, the findings confirm that toponyms are dynamic rather than static entities. Their form, meaning, and usage may change over time due to linguistic evolution, immigration, and sociopolitical transformation. Variability is particularly evident in microtoponyms and in regions characterized by bilingualism or multilingualism, where multiple naming systems coexist

and interact. This instability contributes to the emergence of parallel forms and inconsistencies, which are especially relevant for translation practices and standardization efforts.

Taken together, the results demonstrate that toponymy constitutes a complex system in which linguistic structure, cultural meaning, cognitive processes, and historical change are closely interconnected. Proper names function simultaneously as linguistic units and as symbolic markers of identity, reflecting both the continuity and transformation of cultural and social realities.

According to Fedorov, four main strategies have been identified:

1. Transcription/transliteration
2. Calquing
3. Transposition
4. Mixed strategies

Among these, transcription remains the most widely used approach, while hybrid forms frequently occur in practice. However, the coexistence of multiple strategies leads to:

- variation in spelling
- loss of semantic transparency
- inconsistency across texts.

The analysis of translation practices in the Kazakhstani context confirms that the rendering of proper names is characterized by systematic variation, with a clear predominance of phonetic transfer strategies. Among these, transcription emerges as the most frequently applied method, as it allows for the preservation of phonological similarity while adapting the name to the target language system. Particularly, it preserves in the translation of personal names and major toponyms. For instance, the Kazakh toponym Алматы is commonly rendered as Almaty, preserving phonological proximity while adapting to Latin orthography. These cases demonstrate the dominance of transcription as a strategy ensuring recognizability, phonetic proximity and international usability.

In view of the identified inconsistencies, the present study advocates for the prioritization of Kazakh-oriented transliteration models that more accurately reflect the phonological structure and the semantic integrity of the source language. Such an approach ensures not only formal accuracy but also the preservation of culturally embedded meaning encoded in toponyms.

In particular, it is proposed to adopt forms that retain specific Kazakh phonemes through consistent Latin representation. A notable example is Қарағанды, which appears in English as Karaganda, reflecting Russian orthography. However, we argue that the toponym Қарағанды should be rendered as Qaragandy (closer to Kazakh phonology), where the letter q represents the Kazakh phoneme [қ]. This choice preserves the original sound system of the name and avoids distortion associated with Russian-mediated variants such as Karaganda. At the same time, maintaining the original phonological structure contributes to preserving the semantic and etymological transparency of the toponym, which is often linked to historical and environmental features of the region.

A similar principle applies to the city name Өскемен, which is frequently represented by the Russian-derived exonym Ust-Kamenogorsk. The present study proposes the use of the transliterated form Oskemen, which reflects the Kazakh phonological system and restores the original linguistic form of the name. This approach eliminates intermediary influence and allows the toponym to function as an authentic marker of logical linguistic and cultural identity.

Thus, transliteration should not be limited to phonetic approximation alone but also account for the semantic dimension of proper names, as many toponyms encode culturally sig-

nificant meanings, historical references, and cognitive representations of space. The adoption of Kazakh-based transliteration standards therefore contributes to both linguistic accuracy and the preservation of national identity in global communication.

Conclusion

The present study has demonstrated that toponymic renaming and translation standardization constitute interrelated mechanisms through which national identity is constructed, negotiated, and represented in linguistic space. The findings confirm that proper names function not merely as referential units but as complex semiotic markers encoding historical memory, cultural meanings, and sociopolitical transformations.

The analysis reveals that the absence of unified translation practices leads to structural inconsistency, including duplication of generic components, loss of semantic transparency, and the coexistence of parallel naming forms. Such variation weakens the communicative efficiency of toponyms and undermines their role as stable identifiers both in national and international contexts. At the same time, the persistence of multiple translation strategies reflects deeper tensions between phonetic accuracy, semantic representation, and historical convention.

In the context of Kazakhstan, toponymic transformation is shown to be a structured and ideologically motivated process closely linked to post-Soviet nation-building. Renaming practices serve as instruments of symbolic decolonization, enabling restoration of national heritage and linguistic forms as well as the reconfiguration of cultural space. However, these processes are not unambiguous; they may generate competing interpretations and reveal underlying sociolinguistic complexities within multilingual environments.

A central contribution of this study lies in substantiating the need for Kazakh-oriented transliteration models that preserve both phonological and semantic integrity of proper names. The proposed use of forms such as Qaragandy and Oskemen reflects an attempt to eliminate intermediary influence and to align international representation with the internal logic of the Kazakh language. This approach ensures not only phonetic accuracy but also the preservation of culturally embedded meanings inherent in toponyms.

Overall, the study confirms that translation and renaming are not purely linguistic operations but are embedded in broader sociopolitical and cultural frameworks. The combination of systematic renaming and context-sensitive translation emerges as a coherent strategy for reinforcing national identity while maintaining linguistic consistency.

The findings highlight the necessity of developing unified and theoretically grounded guidelines for the translation of Kazakh proper names, taking into account their structural, semantic, and cultural specificity. Such unification is essential for ensuring clarity in global communication and for strengthening the symbolic representation of Kazakhstan in the international linguistic landscape.

Conflict of interests, acknowledgements and funding information

This research has been funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP23490448 «Consistency of Kazakh onyms in English-language texts: translatory research»).

The authors declare no potential conflict of interests.

The use of AI tools

Generative AI was used to adapt the text in accordance with the technical requirements of the journal and to align the citations and references in accordance with APA style.

Contribution of the authors.

DA – project administration, conceptualization, writing – review & editing; MY – methodology, visualization, validation; AM – writing – original draft, formal analysis.

References

Абасилов, А., Тұяқбаев, Ғ., & Сарышова, К. (2022). Қызылорда облысындағы апеллятив-топонимдердің когнитивтік негіздері. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы, 140(3), 21–31. https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-140-3-21-31

Адилова, Ж. (2020). Особенности топонимов Восточно-Казахстанской области (на материале Бескарагайского, Бородулихинского и Шемонаихинского районов). Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия Филология, 133(4), 48–54. https://doi.org/10.32523/2616-678X-2020-133-4-48-54

Ахметова, Г. (2022). Этимологические особенности топонимических наименований Абайского региона. Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия Филология, 138(1), 71–78. https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-138-1-71-78

Әбдуәлиұлы, Б., & Алимхан, А.А. (2023). Ұлы Жібек жолы бойындағы топонимдерді кешенді зерттеудің негізгі бағыттары. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы, 144(3), 46–60. https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-144-3-46-60

Байбосын, Ә. (2024). Топонимы Восточного Казахстана, образованные от имени числительного (Восточно-Казахстанская и Абайская области). Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия Филология, 146(1), 58–66. извлечено от https://bulphil.enu.kz/index.php/main/article/view/762

Мамышева, М., & Сейітова, Ш. (2022). Тарбағатай топонимдеріндегі атаулар семантикасы. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы, 140(3), 95–102. https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-140-3-95-102

Политова А.А. (2022). Унификация перевода китайских топонимов на русский язык с учётом их структурных особенностей. Вестник Московского университета. Серия 22. Теория перевода, 4, 79-98. DOI: https://doi.org/10.55959/MSU2074-6636-22-2022-4-79-98

Таласпаева, Ж., Сабиева, Е., & Какимова, М. (2025). Лексико-семантический характер тюркских топонимов Северо-Казахстанской области. Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия Филология, 151(2), 143–154. https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-151-2-143-154

Tur, A.P. Ananta, Wibowo, A. Ardy, Prathisara, G. and Sabrina, A. (2026). Beyond Territorial Recognition: Ganjuran's Role in Strengthening Social Cohesion. International Journal of Society, Culture & Language, 14(1), 259-282. DOI: https://doi.org/10.22034/ijscl.2026.2079905.4299

Vendina, O., & Karpenko, M. (2023). Toponymic Landscape of the Kazakhstan-Russia Borderland: Cultural Sovereignty and Renaming Policies. Journal of Frontier Studies, 8(4), 277-305. https://doi.org/10.46539/jfs.v8i4.507

Д.М. Акижанова[1], М.Ж. Ескиндирова[2], А.З. Мухамадиева[3]

[1,2]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

[3]Ажы ауылының негізгі орта мектебі, Ақмола облысы, Қазақстан

Географиялық нысандарды қайта атаудың ұлттық бірегейлікті қалыптастырудағы рөлі (аударма аспектісі)

Аңдатпа. Зерттеуде ұлттық бірегейлікті қалыптастырудың негізгі механизмі ретінде географиялық объектілерді (қайта) атау және аударманы біріздендірудің рөлі қарастырылады.

Зерттеу Қазақстан объектілерін салыстырмалы халықаралық контекстіде қарастыруға бағытталған. Ономастика, аударма және саяси география тәсілдеріне сүйене отырып, зерттеуде жалқы есімдердің құрылымдық және семантикалық ерекшеліктерін, сондай-ақ атау беру мен қайта атау тәжірибесіне әсер ететін әлеуметтік-саяси факторлар талданады. Транскрипция, транслитерация, калька және гибридті формаларды қоса алғанда, аударма стратегияларына және топонимдер бірқатар аударма нұсқаларының қалыптасуынан туындайтын сәйкессіздіктерге ерекше назар аударылады. Әдістеме сипаттамалық, құрылымдық және салыстырмалы тәсілдерді біріктіретін сапалы талдауға негізделген. Нәтижелер бірізді аударма нұсқаларының болмауы емледегі айырмашылықтарға, семантикалық мағынаның жоғалуына және атаулардың коммуникативті қызмет тиімділігінің төмендеуіне әкелетінін көрсетеді. Топонимикалық трансформация – бұл саяси өзгерістерге, мәдени саясатқа және сәйкестікке негізделген құрылымдық процесс. Зерттеуде атауларының фонологиялық және семантикалық тұтастығын сақтайтын, қазақ тіліне негізделген транслитерация модельдерін қабылдау ұсынылады, оған дәлелдер келтіріледі. Мысалы, «Қарағанды», «Өскемен» топонимдерін ағылшын тіліне аударған кезде қазақ тілінің ішкі логикасын нақтырақ көрсететін Qaragandy және Oskemen сияқты нұсқаларымен беру ұсынылады. Осылайша, (қайта) атау берудің тиімді әрі саналы саясаты тілдік үйлесімділікті сақтау мен ұлттық бірегейлікті жаһандық коммуникацияда нығайтудың маңызды көрсетіледі.

Түйін сөздер: ономастика, атау беру, қайта атау, аударманы біріздендіру, жалқы есімдерді аудару, ұлттық бірегейлік, топонимия.

Д.М. Акижанова[1], М.Ж. Ескиндирова[2], А.З. Мухамадиева[3]
[1,2]Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
[3]Основная средняя школа села Ажы, Акмолинская область, Казахстан

Роль реноминации географических объектов в формировании национальной идентичности (аспекты перевода)

Аннотация. В исследовании рассматривается роль номинации (реноминации) географических объектов и стандартизации (унификации) перевода как ключевого механизма в формировании национальной идентичности с особым акцентом на Казахстан в сравнительном международном контексте. Опираясь на подходы ономастики, переводоведения и политической географии, в исследовании анализируются структурные и семантические особенности имен собственных, а также социально-политические факторы, влияющие на практику номинации и реноминации. Особое внимание уделяется стратегиям перевода, включая транскрипцию, транслитерацию, калькирование и гибридные формы, а также несоответствиям, возникающим в результате их сосуществования. Методология основана на качественном анализе, сочетающем описательный, структурный и сравнительный подходы. Полученные результаты показывают, что отсутствие стандартизации перевода приводит к различиям в написании, потере семантической прозрачности и снижению эффективности коммуникативной функции топонимов. В то же время показано, что топонимическая трансформация – это структурированный процесс, обусловленный политическими изменениями, культурной политикой и согласованием идентичности. В исследовании приводятся аргументы в пользу принятия моделей транслитерации, ориентированных на казахский язык, которые сохраняют как фонологическую, так и семантическую целостность имен собственных. На примерах топонимов «Қарағанды» (рус. Караганда) и «Өскемен» (рус. Усть-Каменгорск) предлагается передавать на английский язык такие формы, как Qaragandy и Oskemen, которые более точно отражают внутреннюю логику казахского языка. Таким образом, сознательная политика (ре) номинации имеет важное значение для поддержания языковой согласованности и укрепления национальной идентичности в глобальной коммуникации.

Ключевые слова: ономастика, номинация, реноминация, стандартизация перевода, перевод имени собственного, национальная идентичность, топоним.

References

Abasilov A., Tuyakbayev G., & Saryshova K. (2022). Cognitive bases of toponym appellatives of Kyzylorda region. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. PHILOLOGY Series, 140(3), 21–31. https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-140-3-21-31

Adilova Zh. (2020). Features of toponyms of the East Kazakhstan region (on the material of the Beskaragai, Borodulikha and Shemonaikha district). Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. PHILOLOGY Series, 133(4), 48–54. https://doi.org/10.32523/2616-678X-2020-133-4-48-54

Akhmetova G. (2022). Etymological features of toponymic names of the Abay region. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. PHILOLOGY Series, 138(1), 71–78. https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-138-1-71-78

Abdualiuly B., & Alimkhan A.A. (2023). The main directions of the comprehensive study of toponyms along the Great Silk road. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. PHILOLOGY Series, 144(3), 46–60. https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-144-3-46-60

Baibossyn A. (2024). Toponyms of East Kazakhstan formed from the name of the numeral (East Kazakhstan and Abai regions). Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. PHILOLOGY Series, 146(1), 58–66. Retrieved from https://bulphil.enu.kz/index.php/main/article/view/762

Mamysheva M., & Seitova Sh. (2022). Semantics of Tarbagatai toponyms. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. PHILOLOGY Series, 140(3), 95–102. https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-140-3-95-102

Politova A.A. (2022) Unification of translation of Chinese toponyms into Russian in view of their structural peculiarities. Vestnik Moskovskogo Universiteta. Seriya 22. Teorija Perevoda, 4, 79-98. DOI: https://doi.org/10.55959/MSU2074-6636-22-2022-4-79-98

Talaspayeva Zh., Sabieva E., & Kakimova M. (2025). Lexical and semantic character of the Turkic toponyms in the North Kazakhstan region. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. PHILOLOGY Series, 151(2), 143–154. https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-151-2-143-154

Tur, A.P. Ananta, Wibowo, A. Ardy, Prathisara, G. and Sabrina, A. (2026). Beyond Territorial Recognition: Ganjuran's Role in Strengthening Social Cohesion. International Journal of Society, Culture & Language, 14(1), 259-282. DOI: https://doi.org/10.22034/ijscl.2026.2079905.4299

Vendina, O., & Karpenko, M. (2023). Toponymic Landscape of the Kazakhstan-Russia Borderland: Cultural Sovereignty and Renaming Policies. Journal of Frontier Studies, 8(4), 277-305. https://doi.org/10.46539/jfs.v8i4.507

Information about the authors:

Akizhanova Diana Muratovna – PhD, acting Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: diana.akizhanova@gmail.com, ORCID: 0000- 0002-1300-0339.

Yeskindirova Manshuk Zhumabayevna – corresponding author, PhD, acting Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: manshuk-eskindirova@yandex.ru, ORCID: 0000-0001- 6487-1639.

Mukhamadiyeva Almagul Zeinullovna – MA, English Teacher, Secondary school of Azhy village, Akmola Region, Kazakhstan. E-mail: muhamadievaalmagul4@gmail.com, ORCID: 0009-0002-6656-9817.

Акижанова Диана Муратовна – PhD, доцент м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: diana.akizhanova@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1300-0339.

Ескиндирова Маншук Жумабаевна – хат-хабар үшін автор, PhD, доцент м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: manshuk-eskindirova@yandex.ru, ORCID: 0000- 0001-6487-1639.

Мухамадиева Алмагуль Зейнулловна – магистр, ағылшын тілі пәні мұғалімі, Ажы ауылының негізгі орта мектебі, Акмола облысы, Қазақстан. E-mail: muhamadievaalmagul4@gmail.com, ORCID: 0009-0002-6656-9817.

Акижанова Диана Муратовна – PhD, и.о. доцента, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: diana.akizhanova@ gmail.com, ORCID: 0000-0002-1300-0339.

Ескиндирова Маншук Жумабаевна – автор для корреспонденции, PhD, и.о. доцента, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: manshuk-eskindirova@yandex.ru, ORCID: 0000-0001-6487-1639.

Мухамадиева Алмагуль Зейнулловна – магистр, учитель английского языка, Основная средняя школа села Ажы, Акмолинская область, Казахстан. E-mail: muhamadievaalmagul4@gmail.com, ORCID: 0009-0002-6656-9817.

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN (Print) 2616-678X. ISSN (Online) 2663-1288

АУДАРМАТАНУ/ TRANSLATION STUDIES/ ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЕ

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2026-156-3-250-261

IRSTI 16.21.33
Research article

Zh.K. Alshinbayeva[1], S.K. Satenova[2], L.K. Karabayeva[3]*
[1, 2]L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
[3]South Kazakhstan Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan
(E-mail: [1]alshinbayeva_zhk_1@enu.kz, [2]satenovask@yandex.kz,
[3]l.karabayeva@gmail.com)*

VARIABILITY OF THE TRANSLATION OF KAZAKH TOPONYMS INTO ENGLISH IN INTERNATIONAL DISCOURSE: PROBLEMS OF UNIFICATION AND TRANSLATION STRATEGIES

Abstract. With digitalization and the expansion of international communication, the problem of translating Kazakh toponyms into English is becoming particularly relevant. Geographical names are not only means of spatial identification, but also important carriers of historical memory, cultural information and national identity. The purpose of this study is to analyze the variability of the transmission of Kazakh geographical names in English-language international discourse, as well as to identify factors influencing the unification processes and the choice of translation strategies. The research material includes English-language texts of international mass media, documents of international organizations, digital cartographic platforms, tourist resources, and online encyclopedias. The results of the study showed that the variability of the transmission of Kazakh toponyms is due to historical, political, phonetic and digital factors, as well as the lack of a single international standard for the romanization of geographical names. It is established that international media and digital platforms have a significant impact on the formation of English-language versions of Kazakh toponyms and the processes of their dissemination in the global information space.

Keywords: Kazakh toponyms, variability of translation, English-language discourse, onomastics, unification of toponyms.

Received: 28.05.2026; Revised: 04.07.2026; Accepted: 20.09.2026; Available online: 29.09.2026

Introduction

In today's globalized world, geographical names perform not only a nominative function, but are also important elements of cultural memory, national identity, and international communication. Toponyms reflect the historical development of the people, the peculiarities of their language, cultural traditions and political processes. In the context of the active expansion of international contacts, digitalization and integration of Kazakhstan into the global information space, the problem of translating Kazakh toponyms into English is becoming particularly relevant. In English-language international discourse, Kazakh geographical names are often used in various graphical versions, which leads to a lack of uniformity and creates difficulties in official documentation, mass media, digital cartographic systems and the tourist space.

The variability of the transmission of Kazakh toponyms is due to a number of historical, political, linguistic and technological factors. After the collapse of the Soviet Union, Kazakhstan began actively developing its own linguistic and toponymic policy aimed at strengthening national identity and expanding the functioning of the Kazakh language. As noted by D. Amanzholova (2021), the toponymic policy in post-Soviet Kazakhstan is closely related to the symbolic reinterpretation of space and the processes of national self-determination. Renaming cities, streets, and administrative facilities has become an important tool for shaping a new national worldview and reflecting political transformations in society.

At the same time, the processes of globalization have increased the need to represent Kazakh geographical names in the international English-speaking space. However, the lack of uniform romanization standards has led to the emergence of numerous spelling variants of the same place names. For example, in various English-language sources, you can find variants of Astana / Nur-Sultan, Almaty / Alma-Ata, Turkistan / Turkestan, Zhezkazgan / Jezkazgan, Kyzylorda / Qyzylorda and others. Such variability is observed both in the international media and in digital maps, tourist resources and official documents. As a result, difficulties arise related to the identification of geographical objects, search engine optimization, academic citation and the formation of a unified international image of the country.

The problem of toponymic transfer is considered in modern research not only from a linguistic, but also from a socio-cultural point of view. Benedict Anderson (2006) emphasizes that language and the naming system play an important role in the formation of "imaginary communities" and national consciousness. In this context, geographical names become elements of the symbolic representation of the state and the cultural memory of the people. The research of M. Azaryhu (2011) also shows that toponymy is closely related to ideological and political processes, and the renaming of spatial objects reflects a change in social values and historical landmarks.

The influence of digital space on the formation of linguistic norms is of particular importance in modern conditions. International digital platforms such as Google Maps, Wikipedia and other cartographic services are becoming global sources of distribution of certain spelling variants of geographical names. At the same time, different platforms often use different principles of transferring Kazakh toponyms, which increases the problem of variability. In addition, Kazakhstan's transition to the Latin script has sparked new discussions about the principles of transliterating Kazakh proper names into English. As E. Bogdanova and E. Suleimenova (2020) note, the processes of Latinization in Kazakhstan are closely linked to issues of language policy, national identity, and international integration.

The issues of translating Kazakh onyms into English are also considered in the framework of translation studies and onomastics (Alshinbayeva et al., 2026). Depending on the communication situation and the target audience, various translation strategies are used: transliteration,

transcription, tracing, or preservation of historically fixed exonyms. K. Kadyrzhanuly (2022) emphasizes that the lack of a unified approach to the transmission of Kazakh proper names leads to the emergence of numerous graphic variants and reduces the effectiveness of international communication. In this regard, the development of unified recommendations for the standardization of the transfer of Kazakh toponyms is of particular relevance.

In international practice, issues of standardization of geographical names are regulated by special organizations and documents. One of the most authoritative sources in this field is the United Nations Group of Experts on Geographical Names (UNGEGN, 2024), which emphasizes the need for national and international unification of place names to ensure effective communication and the correct use of geographical names in the global space.

Despite the availability of studies on language policy, Romanization and onomastics of Kazakhstan, the problem of the variability of the transmission of Kazakh toponyms in English-speaking international discourse remains insufficiently studied. The number of studies examining the influence of digital platforms, international media, and modern translation strategies on the formation of English-language variants of Kazakh geographical names is particularly limited.

The object of this research is Kazakh toponyms in English-language international discourse. The subject of the study is the variability of the translation of Kazakh geographical names into English and the factors influencing the processes of their unification. The purpose of the study is to analyze the transmission options of Kazakh toponyms in English-language texts and identify the main translation strategies used in their transmission.

The scientific novelty of the research lies in the comprehensive consideration of the variability of the transmission of Kazakh toponyms, taking into account modern digital, political and translation factors. The practical significance of the work lies in the possibility of using the research results in the development of recommendations for the unification of the transmission of Kazakh geographical names in international documents, mass media, tourism and digital cartographic systems.

Materials and methods

The present study is devoted to the analysis of the variability of the translation of Kazakh toponyms into English in modern international discourse and the identification of linguistic, political, historical and digital factors influencing the lack of unification of geographical names. Studying the interdisciplinary nature of the problem under study, the methodological basis of the work combines the approaches of onomastics, translation studies, sociolinguistics, linguistic landscape studies and discourse analysis.

The empirical body of the study consisted of English-language texts and digital resources containing various variants of the transmission of Kazakh geographical names. The corpus includes materials from international media, digital mapping platforms, online encyclopedias, travel resources, and official international documents. In particular, publications and digital data from BBC News, international news agencies, Google Maps, Wikipedia, OpenStreetMap, as well as official international resources using English versions of Kazakh toponyms were analyzed. The total volume of the research corpus amounted to more than 300 contexts of the use of geographical names, collected in the period from 2022 to 2025.

The empirical material was selected based on three criteria: the frequency of use in international discourse, the presence of spelling or transliteration variation, as well as the socio-cultural and political significance of the toponym in the modern linguistic space of Kazakhstan. The main focus was on the most common and variable Kazakh toponyms, including Astana /

Nur-Sultan, Almaty / Alma-Ata, Turkistan / Turkestan, Zhezkazgan / Jezkazgan, Kyzylorda / Qyzylorda и Shymkent / Chimkent. The choice of these examples is due to their high representation in international media and digital communication, as well as their connection with modern language policy and Romanization processes in Kazakhstan.

The theoretical basis of the research consists of works devoted to critical toponymy, symbolic geography, linguistic politics and linguistic identity. Of particular importance were the works of D. N. Amanzholova (2021), who considers toponymic policy as an element of the symbolic space of post-Soviet Kazakhstan, as well as the research of B. Anderson (2006), in which the concept of "imaginary communities" is used to explain the relationship between naming practices and the formation of national identity. The study also took into account the provisions of the work of M. Azaryhu (2011), devoted to the symbolic representation of space and critical studies of toponymy, as well as the conclusions of E. Bogdanova and E. Suleimenova (2020), analyzing the processes of Romanization and language policy in Kazakhstan.

The study used a set of complementary qualitative and quantitative methods of analysis. The main method was a comparative analysis, which made it possible to identify differences between English-language versions of Kazakh place names in various international sources and types of discourse. This method was used to compare the spelling, phonetic, and transliteration features of geographic names, as well as to identify dominant and competing spelling patterns.

The method of discourse analysis was used to study the functioning of Kazakh toponyms in various communicative contexts, including political, media, tourist and digital discourse. Special attention was paid to cases in which the choice of a particular toponym depended on ideological, historical or geopolitical factors. For example, the use of the Astana and Nur-Sultan variants was analyzed taking into account the time of publication, the type of media resource, and the institutional affiliation of the source.

The onomastic analysis was aimed at studying the structural and functional features of Kazakh geographical names and their representation in the English-speaking space. This method made it possible to identify the mechanisms of transliteration, ways to preserve ethnocultural specifics and features of adaptation of nationally labeled phonetic elements to the English spelling system. The analysis also showed the continued influence of the Soviet Russian-speaking tradition of transmitting toponyms on modern English versions of Kazakh geographical names.

For quantitative processing of the material, the frequency analysis method was used, which was used to identify the most common English-language variants of the toponyms under study. The distribution of the frequency of variants was analyzed by various categories of sources, which revealed the dominant trends of transliteration and standardization. In addition, elements of content analysis were used to classify the main types of variability identified in the research corpus. As a result, political, historical, phonetic, spelling, and digital variations were identified.

The methodological basis of the study was also based on the recommendations of the United Nations Group of Experts on Geographical Names (UNGEGN, 2024), which were used as a regulatory framework for analyzing the problems of standardization and international unification of geographical names.

The complex use of comparative, discourse-analytical, onomastic and quantitative methods provided a comprehensive study of the variability of the transmission of Kazakh toponyms in English-language discourse. The interdisciplinary design of the study allowed us to consider this phenomenon not only as a linguistic problem, but also as an important element of modern language policy, symbolic representation and digital communication in the global information space.

Results and discussion

The results of the study showed that the transfer of Kazakh toponyms into English in modern international discourse is characterized by a high degree of variability and the lack of a stable standardization system. An analysis of English-language sources has shown that various spelling variants of Kazakh geographical names function in parallel in international media, digital cartographic services, travel platforms and official documents. The data obtained confirm that the processes of variability are formed under the influence of several interrelated factors: political transformations, the historical legacy of Soviet transliteration, digital communication and competing models of Romanization.

One of the most illustrative examples is the change in the name of the capital of Kazakhstan (Table 1). An analysis of 80 English-language contexts showed that after the return of the name Astana in 2022, this option again became dominant in international discourse. However, the nur-sultan form continues to be preserved in a number of digital archives, tourist resources and cartographic platforms, which indicates the heterogeneity of the processes of updating international databases.

Table 1. Variants of the capital city name in English-language sources

Variant	Number of occurrences	Percentage
Astana	52	65%
Nur-Sultan	24	30%
Nursultan	4	5%

The results obtained demonstrate the direct dependence of toponymic variability on political decisions and the features of digital information dissemination. International media, including the BBC and Reuters, adapted the updated official name Astana relatively quickly, while digital platforms showed a slower response to the changes. This fact confirms the provisions of Amanzholova (2021) that toponymic policy is an important element of the symbolic space of the state and a mechanism for the formation of national identity.

A similar trend was revealed when analyzing the transfer options for the toponym Almaty (Table 2). Despite the official consolidation of the modern name after Kazakhstan gained independence, the Soviet exonym Alma-ata continues to function in international discourse. A frequency analysis of 60 contexts showed the dominance of the modern version of Almaty; however, the historical form retains a stable presence mainly in foreign tourist and archival resources.

Table 2. Variants of the toponym “Almaty”

Variant	Number of occurrences	Percentage
Almaty	49	81.7%
Alma-Ata	11	18.3%

The preservation of the Alma-Ata form demonstrates the stability of historically fixed exonyms in English-language communication. This trend is explained by the long-term influence of the Soviet transliteration system, which continues to persist in international media texts and digital databases. The results of the study confirm the conclusions of Bogdanova and Suleimenova (2020) that the post-Soviet linguistic space continues to have a significant impact on the modern processes of romanization of Kazakh proper names.

Of particular interest is the variability of the transmission of the toponym Turkistan (Table 3). An analysis of the English-speaking corpus revealed an almost uniform distribution between the Turkistan and Turkestan variants. At the same time, the Turkestan variant is more often found in historical, cultural and academic texts, while Turkistan prevails in official documents and modern Kazakh sources.

Table 3. Variants of the toponym "Turkistan"

Variant	Number of occurrences	Percentage
Turkistan	28	56%
Turkestan	22	44%

This example demonstrates the influence of historical memory and the tradition of English-language use of geographical names on the processes of modern standardization. The historically established exonym Turkestan continues to be perceived as a more recognizable form in international academic and cultural discourse. This confirms the thesis of Anderson (2006) about the close relationship between linguistic practices and symbolic construction of space.

The most pronounced variability was revealed when analyzing toponyms containing phonetically labeled Kazakh sounds. For example, the name Zhezkazgan is transmitted in English-language sources in several variants: Zhezkazgan, Jezkazgan and Zhezkazghan (Table 4).

Table 4. Variants of the toponym "Zhezkazgan"

Variant	Number of occurrences	Percentage
Zhezkazgan	31	62%
Jezkazgan	15	30%
Zhezkazghan	4	8%

The results obtained indicate the absence of a single model of transmission of specific Kazakh phonemes by means of the English language. The greatest difficulties arise when transliterating the sounds «ж», «қ» and «ғ», for which various graphical solutions are used. In some cases, the Russified transmission model remains; in others, there is an attempt to adapt to the new Latin graphics of the Kazakh language. Similar processes were identified in the analysis of the toponyms Qyzylorda / Kyzylorda, Qostanay / Kostanay and Shymkent / Chimkent.

In the course of the study, the main types of variability in the transmission of Kazakh toponyms in the English-speaking space were identified (Table 5).

Table 5. Main types of toponymic variation

Type of variation	Example	Main factor
Political	Astana / Nur-Sultan	Renaming policy
Historical	Almaty / Alma-Ata	Soviet exonyms
Phonetic	Zhezkazgan / Jezkazgan	Transliteration differences
Latinized	Qostanay / Kostanay	Latin script reform
Digital	Shymkent / Chimkent	Platform-specific usage

An analysis of the results showed that digital platforms and media discourse features have the most significant impact on the formation of modern variability. International cartographic services such as Google Maps and OpenStreetMap actually form global patterns of geographical name usage and influence the processes of international standardization. At the same time, different platforms often use different versions of the same toponym, which increases spelling instability and prevents the formation of a unified language norm.

An additional analysis of the distribution of options by source type showed differences between the media space, digital platforms, and official discourse (Table 6).

Table 6. Dominant variants across source types

Source type	Dominant variant
International media	Astana
Digital maps	Mixed variants
Tourism platforms	Historical forms
Official state resources	National forms

The results of the study show that the official state resources of Kazakhstan mainly use nationally oriented variants that correspond to modern principles of Romanization. At the same time, international media tend to use the most recognizable forms for a global audience, which explains the preservation of historical exonyms in the English-speaking space.

The data obtained allow us to consider the variability of the transmission of Kazakh toponyms not only as a linguistic phenomenon, but also as a result of the interaction of language policy, symbolic representation and digital communication. The results of the study confirm the position of critical toponymy that geographical names are not just means of nomination, but important tools of symbolic power and the construction of national identity (Azaryhu, 2011).

In addition, the study demonstrates the increasing role of digital platforms in the processes of international language standardization. Modern cartographic systems and online resources have an impact on the spread of certain toponymic variants much faster than traditional government regulatory mechanisms. This indicates the formation of a new model of platform-mediated standardization, in which digital services become key participants in global language regulation.

Thus, the results of the study confirm the need to develop a unified system for translating Kazakh toponyms into English, taking into account the international recommendations of UNGEGN, modern Romanization processes and features of digital communication. Special attention should be paid to coordination between government agencies, international media and digital platforms, since it is their interaction that forms the modern global representation of Kazakhstan in the English-speaking space.

Conclusion

The conducted research made it possible to comprehensively analyze the variability of the translation of Kazakh toponyms into English in modern international discourse and identify the main factors influencing the lack of a unified system of romanization of geographical names. The results showed that the English-language representation of Kazakh toponyms is characterized by a high degree of spelling and transliteration instability due to the interaction of political,

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

historical, linguistic and digital processes. The simultaneous functioning of several English-language versions of the same geographical names reflects the transitional nature of Kazakhstan's modern language policy and the absence of a single international standard for the transmission of Kazakh proper names.

An analysis of international media texts, digital cartographic platforms, tourist resources and official documents has shown that Kazakh toponyms are often presented in several graphical forms at the same time. The most significant examples are the variants Astana / Nur-Sultan, Almaty / Alma-Ata, Turkistan / Turkestan, Zhezkazgan / Jezkazgan and Kyzylorda / Qyzylorda. The comparative analysis confirmed that the variability of the transfer of toponyms is directly related to the processes of political renaming, the preservation of the Soviet tradition of transliteration, the competition of various romanization models and the ongoing transition of the Kazakh language to the Latin script. The results of the study indicate that the modern English-language representation of Kazakh geographical names is located at the intersection of historically fixed exonyms and new nationally oriented forms.

One of the key results of the study was the identification of the increasing role of digital platforms in shaping the international language norm. An analysis of Google Maps, Wikipedia, OpenStreetMap and international media resources has shown that digital systems are increasingly acting as mechanisms of platform-mediated standardization, forming stable patterns of geographical names in the global information space. In some cases, it is digital cartographic services that have a more significant impact on the international distribution of certain toponymic variants than official government recommendations. At the same time, differences between platforms contribute to the preservation of spelling instability and hinder the formation of a unified standardization system. The results obtained confirm that modern geographic name transfer processes need to be considered not only within the framework of traditional linguistics, but also in the context of digital communication and algorithmically controlled discourse.

The study also showed that political and symbolic factors continue to play a decisive role in the transformation of the toponymic space of Kazakhstan. The example of Astana/Nur-Sultan demonstrates how political decisions directly affect international discourse and reveal the inertia of digital infrastructure and international media in the process of adapting to official changes. This conclusion confirms the position of Amanzholova (2021) that toponymic policy is an important tool for the symbolic representation and construction of national identity in the post-Soviet space. The results of the study are also consistent with the provisions of critical toponymy, according to which geographical names are not only means of nomination, but also markers of historical memory, ideological transformations and symbolic power.

An important result of the study was the identification of the stability of historically fixed exonyms in English-speaking international communication. The preservation of the Alma-Ata and Turkestan forms testifies to the long-term influence of the Soviet transliteration tradition and international practices of using geographical names. Despite the government's policy of language modernization and the promotion of nationally oriented variants, historical exonyms continue to be actively used in international media, tourism discourse, and academic publications. This indicates that the processes of standardization of geographical names are determined not only by official regulatory mechanisms, but also by the stable linguistic habits of the international community.

The study confirmed that one of the main reasons for the variability remains the lack of a generally accepted model for the transmission of phonetically labeled Kazakh sounds by means of the English language. The transfer of the phonemes «қ», «ғ», «ж» және «ң» leads to the emer-

gence of competing transliteration options, which leads to the coexistence of several spelling forms in English-language discourse. This trend reflects the complexity of the current stage of Kazakhstan's language reform and demonstrates the sociolinguistic consequences of Romanization processes.

The theoretical significance of the research lies in the expansion of modern approaches to the study of critical toponymy, translation studies and the digital language landscape. The results obtained allow us to consider the variability of Kazakh toponyms as a multidimensional phenomenon that is formed under the influence of symbolic politics, media discourse, transliteration practices and digital regulation. The research contributes to the development of scientific ideas about the relationship between language policy, national identity and digital globalization in the post-Soviet space.

The practical significance of the work is related to the possibility of using the research results in the development of recommendations for the unification of the transmission of Kazakh toponyms in the English-speaking space. It seems necessary to create a unified national system of romanization of geographical names, consistent with the international recommendations of the United Nations Group of Experts on Geographical Names. In addition, effective standardization requires coordination between government agencies, international media resources, tourism platforms, and digital cartographic services, as these participants form the modern global representation of Kazakhstan in the international information space.

The prospects for further research are related to the expansion of the multilingual corpus of analyzed toponyms, the comparative study of the toponymic policy of post-Soviet states, as well as the study of the functioning of Kazakh geographical names in other languages of international communication. Additional attention should be paid to the impact of artificial intelligence, machine translation systems and algorithmic regulation on the processes of international standardization of geographical names in the context of digital globalization.

Conflicts of interests, acknowledgements and funding information

The study was carried out within the framework of grant funding from the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for subjects of scientific and/or scientific and technical activities under the project AP23490448 "Unification of Kazakh onyms in English-language texts: translation research". The article eliminates the conflict of interests.

The use of AI tools

AI tools were used to adapt the References sections in accordance with the journal's technical requirements, to standardize them, and to translate them into English accurately and in accordance with scientific standards.

Contribution of the authors. Zh.K. Alshinbayeva developed the general concept of the study, defined the goals and methodology of the work, provided scientific guidance to the research, and participated in the interpretation of the results and scientific editing of the manuscript; in addition, she prepared and approved the final version of the article for publication. M. Zh. Yeskindirova was responsible for the collection and systematization of empirical material, including the analysis of English-language media resources, digital platforms and cartographic services; conducted a comparative analysis of toponymic transmission options and participated in writing the sections "Materials and Methods" and "Results and discussion". L.K. Karabayeva carried out an analytical review of scientific literature, reviewed theoretical approaches to stan-

dardization and transliteration of toponyms, performed critical editing of the text of the article and contributed to the formulation of conclusions and practical recommendations, ensuring the accuracy of terminology and bibliographic design. All authors have reviewed and approved the final version of the manuscript and are responsible for all aspects of the completed research.

References

Alshinbayeva Zh., Satenova S., & Akizhanova D. (2026). Principles of nomination and renomination of onomastic names in the Kazakh language. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. PHILOLOGY Series, 154(1), 259–273. https://doi.org/10.32523/2616-678X-2026-154-1-259-273

Amanzholova, D.A. (2021). Toponymic policy and symbolic space in post-Soviet Kazakhstan. Central Asian Affairs, 8(3), 245-263. https://doi.org/10.30965/22142290-12340015

Anderson, B (2006). Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism (Rev. ed.). London: Verso.

Azaryhu, M. (2011). The critical turn and beyond: The case of commemorative street naming. ACME: An International Journal for Critical Geographies, 10(1), 28-33.

Blackwood, R., Lanza, E., Woldemariam, H. (Eds.). (2016). Negotiating and contesting identities in linguistic landscapes. London: Bloomsbury.

Bogdanova, E., Suleimenova, E. (2020). Language policy and Latinization in Kazakhstan: Sociolinguistic perspectives. Journal of Language and Politics, 19(6), 950-972. https://doi.org/10.1075/jlp.20007.bog

Beisenova, R. (2013). Language use and language attitudes in Kazakhstan. Astana: National Academy of Sciences of Kazakhstan.

Kadyrzhanuly, K. (2022). Problems of transliteration of Kazakh proper names into English. Bulletin of KazNU. Philology Series, 186(2), 112-120. https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v186.i2.ph12

Ж.К. Алшинбаева[1], С.К. Сатенова[2], Л.К. Карабаева[3]*

[1,2]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

[3]Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан

Халықаралық дискурста қазақ топонимдерін ағылшын тіліне аударудың вариативтілігі: біріздендіру мәселелері мен аударма стратегиялары

Аңдатпа. Жаһандану, цифрландыру және халықаралық коммуникацияның кеңеюі кезеңінде қазақ топонимдерін ағылшын тіліне беру мәселесі ерекше өзекті болып отыр. Географиялық атаулар кеңістіктік сәйкестендіру құралдары ғана емес, сонымен қатар тарихи жадтың, мәдени ақпараттың және ұлттық бірегейліктің маңызды тасымалдаушылары болып табылады. Осы зерттеудің мақсаты ағылшын тіліндегі халықаралық дискурста қазақ географиялық атауларын берудің вариативтілігін талдау, сондай-ақ біріздендіру процестеріне және аударма стратегияларын таңдауға әсер ететін факторларды анықтау болып табылады. Зерттеу материалы ретінде халықаралық бұқаралық ақпарат құралдарының ағылшын тіліндегі мәтіндері, халықаралық ұйымдардың құжаттары, цифрлық картографиялық платформалар, туристік ресурстар және онлайн-энциклопедиялар таңдалды. Жұмыста салыстырмалы, ономастикалық, дискурстық-аналитикалық және сандық зерттеу әдістері қолданылды. Зерттеу нәтижелері қазақ топонимдерін берудің вариативтілігі тарихи, саяси, фонетикалық және цифрлық факторларға, сондай-ақ географиялық атауларды романизациялаудың бірыңғай халықаралық стандартының болмауына байланысты екенін көрсетті. Халықаралық медиа және цифрлық платформалар қазақ жер атауларының ағылшын тіліндегі нұсқаларының қалыптасуына және олардың жаһандық ақпараттық кеңістікте таралу процестеріне айтарлықтай әсер ететіні анықталды. Зерттеудің

практикалық маңыздылығы ағылшын тіліндегі дискурста қазақ топонимдерінің берілуін біріздендіруге, халықаралық тілдік стандарттау тетіктерін жетілдіруге және қазіргі ақпараттық қоғам жағдайында мәдениетаралық коммуникацияның тиімділігін арттыруға бағытталған ұсыныстарды әзірлеу болып табылады.

Түйін сөздер: қазақ топонимдері, аударманың вариативтілігі, ағылшын тіліндегі дискурс, ономастика, топонимдерді біріздендіру.

Ж.К. Алшинбаева[1], С.К. Сатенова[2], Л. К. Карабаева[3]*

[1,2]Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана Казахстан
[3]Южно-Казахстанский педагогический университет, Шымкент, Казахстан

Вариативность перевода казахских топонимов на английский язык в международном дискурсе: проблемы унификации и переводческие стратегии

Аннотация. В контексте глобализации, цифровизации и роста международной коммуникации проблема перевода казахских топонимов на английский язык приобретает особую важность. Для среднестатистических граждан наличие некоторой формы транскультурной общей идентичности, безусловно, не полностью объясняет акцент на географию; картографирование также опирается на исторические факты и ключевые элементы культуры и национальной идентичности. Цель данного исследования — рассмотреть вариативность казахских географических названий в англоязычном международном дискурсе и выявить факторы, которые влияют на процесс унификации и изменения стратегии. Материал был взят из англоязычных новостных статей, опубликованных зарубежными СМИ (например, Wikipedia, The Guardian), документов международных организаций, сайтов, содержащих цифровые карты и другие географические сведения, туристических ресурсов и др. Используемые методы исследования являются сравнительными, ономастическими, дискурсивно-аналитическими и коллективными. Было показано, что вариативность перехода казахских топонимов обусловлена не только историческими и политическими факторами, фонетическим развитием и влиянием цифровых процессов (социальных сетей), но и отказом от единого международного стандарта латинизации географических названий. Вывод — установлено, что международные СМИ и цифровые платформы обеспечивают основной доступ к появляющимся английским версиям казахских собственных имен в международном информационном пространстве. Разработка рекомендаций, предназначенных для обобщения сведений о казахских топонимах в англоязычном дискурсе, совершенствование механизмов международной языковой стандартизации и эффективность процессов межкультурной коммуникации в современном информационном обществе включают в себя практические наработки исследователей.

Keywords: казахские топонимы, вариативность перевода, англоязычный дискурс, ономастика, унификация топонимов.

Information about the authors:

Alshinbayeva Zhuldyz Kuanyshevna – PhD, Acting Associate Professor, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: alshinbayeva_zhk_1@enu.kz , ORCID: 0000-0003-4347-3492.

Satenova Serikkul Kopeshbayevna – Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: satenovask@yandex.kz, ORCID: 0000-0002-5959-6887.

Karabayeva Laura Koshkarbayevna – corresponding author, Candidate of Pedagogy, Senior Lecturer, South Kazakhstan Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan. E-mail: l.karabayeva@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8447-1237

Алшинбаева Жулдыз Куанышевна – PhD докторы, доцент м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: alshinbayeva_zhk_1@enu.kz , ORCID: 0000-0003-4347-3492.

Сатенова Сериккул Копешбаевна – филология ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: satenovask@yandex.kz, ORCID: 0000-0002-5959-6887.

Карабаева Лаура Кошкарбаевна – хат-хабар үшін автор, педагогика ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан. E-mail: l.karabayeva@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8447-1237

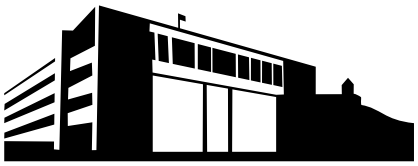
Алшинбаева Жулдыз Куанышевна – PhD, и.о. доцента, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: alshinbayeva_zhk_1@enu.kz, ORCID: 0000-0003-4347-3492.

Сатенова Сериккул Купешбаевна – доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университети имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: satenova_sk@enu.kz, ORCID: 0000-0002-5959-6887.

Карабаева Лаура Кошкарбаевна – автор для корреспонденции, к.п.н., старший преподаватель, Южно-Казахстанский педагогический университет, Шымкент, Казахстан. E-mail: l.karabayeva@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8447-1237

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN (Print) 2616-678X. ISSN (Online) 2663-1288

ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ/ METHODS OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE/ МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2026-156-3-262-275

IRSTI 16.01.11
Research article

N.K. Turgumbayeva[1*], Sh. Kapantaikyzy[2], F.Agca[3]
[1,2]L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
[3]Osmangazi University, Esikşehir, Türkiye
*(E-mail: [1]*turgumbayevank@gmail.com, [2]shkapantaykizi@mail.ru, [3]fagca@ogu.edu.tr)*

THE ROLE OF THE EXPRESSIVE-PRAGMATIC POTENTIAL OF PAREMIA IN YOUTH EDUCATION

Abstract. The article considers the expressive power of paremias, emphasizing the importance of their use in teaching and education. Proverbs and sayings, acting as a cultural code and national value, are an important expressive tool that should be used linguistically in the era of globalization and changing social contexts. The concept of clip thinking, which has become widespread today, increases the pragmatics of small-genre proverbs and sayings. As part of the research, a survey was conducted among young people to determine how paremias in the form of proverbs and sayings are perceived in a modern context and to what extent. The survey results show that in the linguistic consciousness of young people, these small genres of folk oral literature are recognized as means of education and exchange of life experience, also placing a special emphasis on paremias acting as spiritual guidance in life and being helpful in bringing the message in an effective and clear way. The results of the presented article will be useful for further research in communicative linguistics, emotology, ethnolinguistics and other anthropological areas of linguistics.

Keywords: paremias, youth language, clip thinking, expression, pragmatics, ethnolinguistics.

Received: 21.03.2026; Revised: 29.05.2026; Accepted: 20.09.2026; Available online: 29.09.2026

Introduction

Nowadays, it is widely believed that the mother tongue and national culture are being forgotten, and the knowledge inherited from ancestors is being used less due to globalization. One of the arguments being impoverishment of proverbs, sayings, and catchphrases. However, linguistic units such as proverbs and catchphrases play a special role in shaping the linguistic image of the world. These linguistic units, rich in national and cultural features and combining a full range of cultural characteristics, preserve the spiritual and intellectual component of the nation. One way to preserve this linguistic treasure by using it is to reveal its pragmatic nature. We propose that this can be achieved by demonstrating the expressive nature and didactic potential of proverbs and sayings, as well as by highlighting the property of these proverbs to respond to the so-called clip thinking (Hrytsak, 2018). The subject of the study will be the discourse of youth language, which belongs to the most active and dynamic layer of any national language. The goal of the article is to reveal the expressive and didactic potential of paremias, as well as to determine their pragmatic nature in the linguistic consciousness of young people.

In the present study, the term paremia refers to a stable, reproducible, and predominantly anonymous linguistic unit of folk origin. Paremias include proverbs and sayings. A proverb is understood as a complete utterance that expresses a generalized judgment, collective experience, and, as a rule, a didactic message. A saying is a stable figurative expression that is commonly used as part of an utterance and generally does not convey an independent and complete didactic judgment.

Catchphrases, aphorisms, and words of wisdom are not equated with paremias in the narrow terminological sense. They are treated as related aphoristic units because they may have an identifiable author or originate from a specific literary source. Nevertheless, they share several features with paremias, including brevity, stability, reproducibility, figurativeness, expressiveness, and a didactic orientation. Accordingly, the empirical material comprises two groups of units: (1) folk paremias, including proverbs and sayings, and (2) authorial aphoristic units, including catchphrases, aphorisms, and words of wisdom.

The statements by Abai included in the questionnaire belong to the second group. They are examined not as anonymous folk paremias but as authorial aphorisms that are functionally comparable to proverbs and sayings.

To reveal the pragmatic potential of paremic and aphoristic units, it is necessary to consider their influence on human emotions and their expressive capacity.

Emotions are considered to be the movement mechanism (Izard, 2013). Numerous studies confirming that thinking is driven only by emotions form the theoretical basis for such a young field as emotiology. Shakhovsky, who systematized the functions of emotions, also highlights ideological functions among the main functions such as cognitive, heuristic, evaluative, etc. The methodological foundations of the bourgeois theory of emotivism are cited as a vivid example of the role of emotions in the formation of a worldview. “The emotional component of the semantics of a word is ideologically changing significance” (Shahovsky,2022). The issue of the emotional pragmatics of speech is heatedly debated in the context of language and ideology, language and mass communication. That is why education is most effective when it is carried out through the activation of the emotional-expressive function of the language user.

The novelty of the present study lies in the empirical identification of how young respondents perceive, use, and evaluate paremic and aphoristic units. The survey made it possible to determine the most frequently mentioned thematic groups of such units, assess the respondents’ recognition of the canonical forms of proverbs and authorial aphorisms, and identify

their perceptions of the expressive and didactic functions of these expressions. The findings show that, within the sample under study, paremias and aphorisms related to labour and economic relations were mentioned most frequently. The participants perceived these units as means of transmitting collective and individual experience, providing moral education, and expressing ideas concisely and effectively.

Methodology

The principal theoretical method employed in the study was the descriptive-analytical method, which was used to examine the expressive, pragmatic, and didactic functions of paremias. The empirical component of the study consisted of a quantitative survey supplemented by elements of qualitative content analysis of the open-ended responses.

The survey was conducted online via Google Forms on 24-25 October 2024. It involved 115 respondents aged 15-44. A non-probability purposive sample was formed using convenience sampling. The link to the questionnaire was distributed among students, primarily those of the Kazakh-American Free University and Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University, as well as among young people in employment, through social media and the authors' personal contacts. Since the sample was neither random nor representative, the findings reflect the views of the study participants and cannot be automatically generalized to the entire youth population.

The questionnaire consisted of 15 items. The first two collected information about the respondents' age, place of study or employment, field of study or occupation, and position. The remaining 13 items examined the participants' understanding of proverbs, sayings, and catchphrases; the sources through which they encountered such expressions; their frequency of use; their perceived educational and expressive functions; and the respondents' knowledge of the canonical forms of individual paremias and the authorship of aphoristic expressions.

The questionnaire combined several types of tasks: single-choice questions, multiple-response questions, an open-ended question about frequently used paremias, tasks requiring respondents to complete proverbs and aphorisms, and a task requiring them to identify the author of an aphorism. All 115 questionnaires were completed in full and included in the analysis.

The responses were exported from Google Forms to a spreadsheet. Closed-ended questions were processed using descriptive statistics: absolute frequencies and percentages of respondents selecting each response option were calculated. For multiple-response questions, each selected option was counted separately; consequently, the combined percentages could exceed 100%. Open-ended responses were examined using qualitative content analysis. The proverbs, sayings, and aphoristic expressions provided by the participants were grouped according to their predominant themes, including labour, friendship and unity, patience, and other moral and value-related categories.

The research material comprised two groups of concise and reproducible expressions. The first group consisted of folk paremias, namely Kazakh proverbs and sayings selected from the corpus of the Kazakh language and proverb dictionaries. The second group comprised authorial aphorisms, including statements by Abai. The authorial expressions were used as comparative material to determine the extent to which respondents recognized, understood, and evaluated the didactic and expressive functions of different types of concise and stable expressions.

Analysis and Discussion

Various linguistic units, including paremias and fixed expressions, possess considerable expressive potential. Their emotional and expressive function can also be proven by their deep

penetration into people's memory. "...the source of wisdom that the intelligent generation, which grew up remembering what they heard, carries with it for centuries and keeps like the pupil of an eye - thousands of proverbs and sayings, without being written down on paper, are memorized in its heart and become a rich spiritual heritage preserved in its memory. It is difficult to say that the great treasury of wisdom and heritage of the Kazakh people, and their main expressions that include more than 15 thousand proverbs and sayings, are also present in cultures of all Turkic peoples" (Kaidar, 2004). Numerous studies in the field of developmental psycholinguistics also prove that their vocabulary consists mostly of emotionally colored words (Shahovsky,2022). In addition, there is a large body of factual information proving that emotionally colored information is remembered much faster and more firmly than meaningless (uninteresting and not causing emotion) information. Pavlov's theory has its own explanation for this observation: if the rational and emotional sides respond to a certain stimulus at the same time, the result will be stronger and more durable each time. This factor, in turn, is proposed by psychologists to be used in language teaching techniques.

We can say that the expressive function of language is an indispensable tool of didactics. "Proverbs are perceived as a lesson, a lesson that preaches the customs, traditions, decency and wisdom of the people, and belong to the category of moral, didactic subjects" (Kaidar, 2004).

The increasing influence of this category, which performs the cumulative function of language, on the cognitive nature of humanity today can be explained by another interesting fact: the tendency of people to perceive short and concise information more easily. The author Pasechnik associates the changes in the educational process in the modern information space with the "clip culture" (Pasichny, 2023). The fragmented nature of perception is called "clip thinking" (Pudalov, 2022). One of the five factors that caused this consciousness is the increase in the flow of information with the acceleration of the pace of life, which leads to the need to select and reduce information. The problem that arises from this is the selection of only smaller genres (complete neglect of novels, epics), the replacement of whole words with abbreviations, etc. However, it is clear that paremic and aphoristic units examined in the present study prevail in this regard. A small-scale genre is a phenomenon that has deep meaning and educational value, accumulating life experience in itself. Paremias, particularly proverbs and sayings, may therefore remain an effective means of thinking and education for a generation characterized by clip thinking (Yermekbayeva, 2024).

Didactics in the economic direction is activated at a certain stage of human development. Therefore, the empirical material included paremic and aphoristic units that could serve as means of economic education for young people. The Kazakh language, in turn, is not devoid of proverbs on economic topics. We have grouped some of the most common of them as follows.

Paremias related to wealth and poverty: Wealth is dirt on the hands (from the language corpus); Wealth is ice held in the hands: if you hold it tightly, it will break, if you hold it loosely, it will melt (from the language corpus); Be content with little, be grateful for much (from the language corpus); Sometimes a person is tested by poverty, sometimes by abundance (from the language corpus); The poor's satiety is the result of premature enrichment (from the language corpus); A person does not die from poverty, but the soul suffers (from the language corpus); Poverty is not a shame, wealth is not an ideal (from the language corpus); The gold in one's hand is worthless (Pasichnyk, 2023).

Paremias related to labour, social status, and material inequality: If you drive cattle carelessly, they'll belong to the enemy; if you just whistle, they'll belong to the wind (from the lan-

guage corpus); Poverty makes you eat anything; prosperity makes you say anything (from the language corpus); A rich man's mouth is full of fat words (from the language corpus); A rich man is one famine away, a hero is one bullet away (from the language corpus); There is no lock that money cannot open (Kaidar, 2004); Let the rich man's son speak, even if his mouth is crooked (Kaidar, 2004).

Authorial aphorisms: Wealth gained without hard work will never last; it melts quickly like snow water. (Abai) (Kazakhtar, 2003); Having no work and plenty of food corrupts a human being (Abai) (Kazakhtar, 2003); A snake will come out of hard work,//An eagle will fly like a kite (Abai) (Kazakhtar, 2003).

To reveal the expressive and didactic potential of paremic and aphoristic units, we conducted a survey that assessed the respondents' knowledge and perception of proverbs, sayings, catchphrases, and authorial aphorisms. The results of the answers of the question "What is a proverb?" were as follows: folk wisdom - 56 people (48.7%), a saying with deep meaning - 45 people (39.1%), a spiritual phenomenon that arose and developed as a result of the human community's attempt to present its noble dream, wisdom, life experience, and worldview to its descendants (Kaidar, 2004) - 43 people (37.4%), folk oral literature - 34 people (29.6%), a saying that gives advice - 28 people (24.3%), a word of wisdom - 24 people (20.9%), a summary saying - 20 people (17.4%), and a teaching saying - 13 people (11.3%). The most frequently selected response, "folk wisdom," indicates that respondents perceive the proverb as a folk paremia that conveys collective experience and performs pragmatic and didactic functions. When defining a catchphrase, 32.2% of respondents selected the option "a wise expression," while other respondents associated catchphrases with aphorisms, statements by poets and writers, or expressions attributed to a particular author. The next task asked respondents to provide paremias or aphorisms that they or people around them frequently use in everyday communication. Thirty-seven respondents provided paremic or aphoristic units related to labour, 21 mentioned units related to friendship and unity, and seven referred to patience and tolerance. The rest indicated proverbs of various contents that could not be grouped into one topic. These responses showed that labour-related paremias and aphorisms were the most frequently mentioned units. The trend can be explained by the fact that the youth population is still students, dependent on their parents, or is unstable in the labor market even if they have a job. As studies have shown, proverbs and sayings have a significant place in our culture; they consist of folklore elements that reflect the life of the people, their historical and cultural context, and their attitude towards work. For example, the two proverbs " Find the way, and you'll get double; find the skill, and even snow will burn. " give an idea of the connection between labor and skill, which raises important issues regarding a person's personal life and place in society through labor (Yermekbayeva, 2023).

Thus, the most common proverb was also identified (work without laziness, and your stomach will be full without asking). In response to the question about the significance of paremic and aphoristic units, the participants selected the following options: high educational value - 55 (47.8%), expresses thoughts clearly and concisely. - 52 (45.2%), a legacy of wisdom passed down from father to son - 51 (44.3%) (multiple-choice question). The results make it possible to distinguish several interrelated functions of the units under study. The option "high educational value," selected by 55 respondents (47.8%), directly indicates their perception of the didactic function of these units. The transmission of wisdom from generation to generation, selected by 51 participants (44.3%), supports this finding and shows that their educational influence is as-

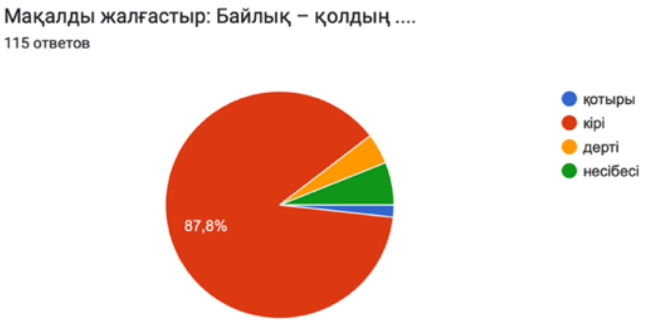
ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

sociated with the preservation and transmission of collective experience. The ability to express ideas clearly and concisely was noted by 52 respondents (45.2%), which characterizes their pragmatic function: a paremia or aphorism makes it possible to convey substantial meaning in a concise and easily reproducible form. A further 25 participants (21.7%) explicitly indicated that such units make speech more expressive, thereby confirming their expressive function. Since the question allowed multiple responses, these figures demonstrate the coexistence of several functions rather than mutually exclusive evaluations.

These responses further demonstrate that participants associate paremic and aphoristic units with folk wisdom, concise expression, cultural continuity, and educational value. The survey also revealed that young people encounter paremic and aphoristic units through their parents, grandparents, teachers, and literary texts. The distribution of the reported sources shows that the circulation of paremic and aphoristic units is maintained primarily through family and educational channels. Grandparents were identified by 66 respondents (57.4%), teachers by 59 (51.3%), parents by 58 (50.4%), and literary texts by 49 (42.6%). These results further clarify the didactic function of the units under study: this function is realized not only through their content but also through their sustained transmission in intergenerational and educational communication. At the same time, the findings confirm their continuing pragmatic relevance, since paremias and aphorisms continue to circulate in family, educational, and literary communication rather than being perceived solely as a passive element of folklore heritage.

The sixth part of the questionnaire assessed the respondents' knowledge of paremic and aphoristic units related to labour and economic education. In presenting the answer options, we were guided by the game transformation, antonymism and parallelism, poetic rhyme and rhythm, and grammatical and logical coherence.

Wealth is .... on hands

Be content with little, be .... for plenty.

Figure 1. Results of the Proverb-Completion Tasks (n = 115)

In the first task, 101 respondents (87.8%) selected the canonical completion "dirt" for the proverb "Wealth is dirt on the hands." The alternative "provision" was selected by 7 respondents (6.1%), "ailment" by 5 respondents (4.3%), and "scab" by 2 respondents (1.7%). In the second task, 79 participants (68.7%) selected the canonical completion "grateful" for the proverb "Be content with little and be grateful for much." The alternatives "merciful" and "charitable" were selected by 31 respondents (27.0%) and 5 respondents (4.3%), respectively. Although the alternative responses deviate from the canonical forms, some of them remain semantically related to the meanings of the original proverbs.

Poverty makes you eat anything… *Even if his mouth is crooked…*

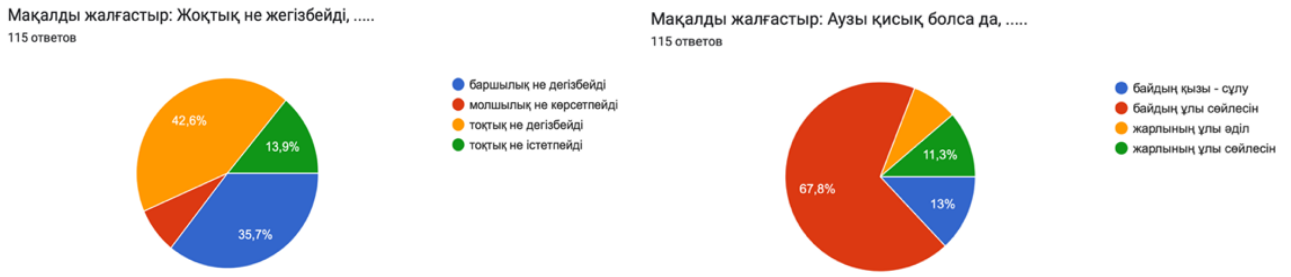

Figure 2. Results of the Proverb-Completion Tasks (n = 115)

In the first task presented in Figure 2, 49 respondents (42.6%) selected the canonical continuation "satiety makes you say anything" for the proverb "Poverty makes you eat anything." A semantically related alternative, "prosperity makes you say anything," was selected by 41 participants (35.7%). The options "satiety makes you do anything" and "abundance makes you see anything" were selected by 16 respondents (13.9%) and 9 respondents (7.8%), respectively. These results show that 66 participants (57.4%) did not reproduce the canonical form, although many retained its parallel structure and general semantic opposition between poverty and prosperity.

In the second task, 78 respondents (67.8%) selected the canonical continuation "let the rich man's son speak." The alternatives "the rich man's daughter is beautiful," "let the poor man's son speak," and "the poor man's son is just" were selected by 15 respondents (13.0%), 13 respondents (11.3%), and 9 respondents (7.8%), respectively. Thus, more than two-thirds of the participants recognized the canonical form, while the remaining answers generally preserved elements of the original proverb's social contrast.

Wealth gained without hard work will never last; it melts quickly like snow water. – Who is the author?

Continue the wisdom words: Having no work and plenty of food… (Abai)

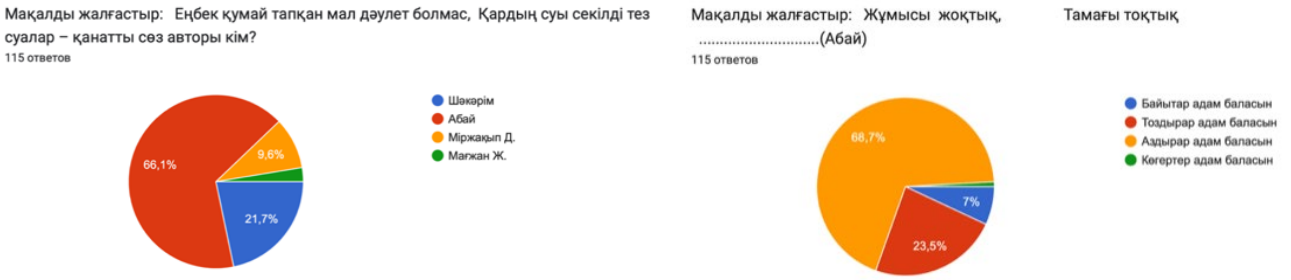

Figure 3. Results of the Tasks on Identifying and Completing Authorial Aphorisms (n = 115)

In the authorship-identification task, 76 respondents (66.1%) correctly identified Abai as the author of the aphorism "Wealth gained without hard work will never last; it melts quickly like snow water." Shakarim was selected by 25 respondents (21.7%), Mirzhakyp Dulatuly by 11 respondents (9.6%), and Magzhan Zhumabayev by 3 respondents (2.6%).

In the aphorism-completion task, 79 participants (68.7%) selected the canonical continuation "corrupts a human being" for Abai's aphorism "Having no work and plenty of food…" The alternative "ruins a human being" was selected by 27 respondents (23.5%), "enriches a human being" by 8 respondents (7.0%), and "makes a human being prosper" by 1 respondent (0.9%). The relatively frequent selection of the semantically related verb "ruins" indicates that some respondents understood the negative meaning and propositional structure of the aphorism even when they did not reproduce its canonical wording.

A comparison of the individual tasks reveals different degrees of entrenchment of the examined units in the respondents' linguistic memory. The canonical continuation of the most familiar proverb about wealth was selected by 101 respondents (87.8%), while 79 participants (68.7%) correctly completed the proverb about being content with little. By contrast, the less familiar proverb concerning poverty and prosperity was correctly completed by 49 respondents (42.6%). This difference indicates that the pragmatic and didactic potential of a paremia depends not only on its content but also on its familiarity and degree of entrenchment in collective linguistic experience. Better-known units are recognized and reconstructed more readily and may therefore function more effectively as concise means of conveying an evaluation or moral lesson. When dealing with less familiar units, respondents frequently selected semantically related alternatives. This suggests that they understood the general logic and figurative structure of an expression even when they had not fully acquired its canonical form.

The tasks involving authorial aphorisms revealed a similar tendency. Abai was correctly identified as the author of the aphorism by 76 respondents (66.1%), while 79 participants (68.7%) selected the canonical continuation of another aphorism by Abai. Thus, authorial aphorisms, like folk paremias, are retained in linguistic memory owing to their brevity, rhythmic organization, figurativeness, and didactic orientation. Nevertheless, these figures are lower than the result obtained for the most recognizable proverb, cautiously suggesting that widely used folk units may be more firmly entrenched in the participants' everyday linguistic experience.

The next task was designed to determine the role of paremic and aphoristic units in human life and their educational function in society. In response to the question of whether paremic and aphoristic units can perform an educational function, only one of the 115 respondents answered negatively.

The responses concerning educational influence provide the most direct evidence of the didactic function of the units under study. In total, 108 of the 115 respondents (93.9%) unequivocally recognized their capacity to perform an educational function: 54 participants selected the response "Of course," while another 54 selected "Yes, they have considerable educational value." Five respondents (4.3%) also acknowledged their educational role but noted that they did not always understand the meanings of particular expressions. Only one participant responded negatively, while one other respondent was unable to provide a definite evaluation. Thus, the educational potential of paremias and aphorisms received an almost unanimously positive assessment. However, some responses indicate that the realization of this potential depends on whether the addressee understands the particular unit.

The final task examined how respondents perceive a person whose speech contains paremic and aphoristic units.

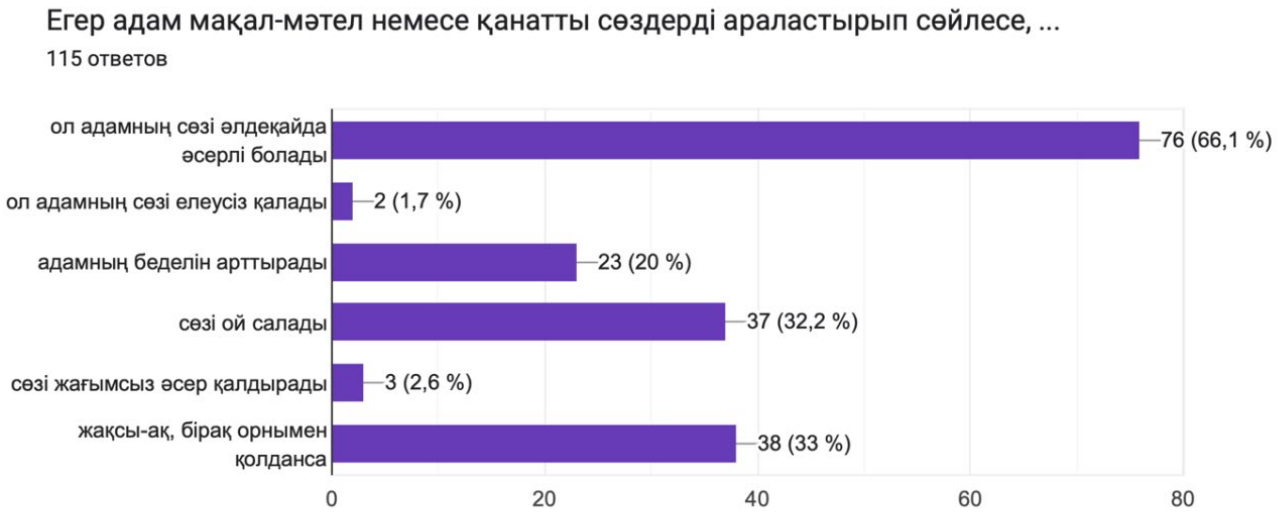

Figure 4. Task: Continue the sentence

The results of the final task clarify the relationship between the expressive and pragmatic functions. Speech containing paremias and aphorisms was considered more expressive by 76 respondents (66.1%), while 37 participants (32.2%) indicated that such expressions encourage the addressee to reflect. A further 23 respondents (20.0%) associated their use with an increase in the speaker's authority. These responses show that expressiveness is perceived as more than a formal embellishment of speech: it strengthens the impact of an utterance, attracts attention, and encourages reflection on the communicated idea. At the same time, 38 respondents (33.0%) emphasized that paremic and aphoristic units should be used appropriately. Their pragmatic effectiveness therefore depends on their suitability for a particular communicative situation. Only three participants (2.6%) reported a negative effect, while two respondents (1.7%) indicated that such speech would remain unnoticed. These findings confirm the predominantly positive perception of the expressive impact of these units within the sample under study.

The key quantitative findings of the survey are summarized in Table 1.

Table 1. Summary of the Key Survey Findings

Survey result	Number of respondents	Percentage (%)
Mentioned labour-related paremias and aphorisms	37	32.2
Associated paremic and aphoristic units with high educational value	55	47.8
Indicated that these units express ideas clearly and concisely	52	45.2
Viewed them as wisdom transmitted from generation to generation	51	44.3
Reported encountering such units through grandparents	66	57.4
Correctly completed the most familiar proverb about wealth	101	87.8
Correctly completed the less familiar proverb about poverty and prosperity	49	42.6

Correctly identified Abai as the author of the aphorism	76	66.1
Recognized the educational capacity of paremias and aphorisms	108	93.9
Considered speech containing paremias and aphorisms more expressive	76	66.1
Emphasized that such units should be used appropriately	38	33.0

Note. The total number of respondents was 115. Some questions allowed multiple responses; therefore, the percentages for those questions do not total 100%. The indicator concerning educational capacity combines the two unequivocally positive response options.

Thus, the survey results show that young respondents generally distinguish folk paremias from authorial aphoristic units and recognize their different origins. Labour and economic education constituted the most frequently represented thematic group among the paremic and aphoristic units provided by the respondents. This indicates that paremias remain part of the collective linguistic consciousness of Kazakh youth. Researcher B.B. Mamytkhanova also notes the great role of paremias as the basis of a holistic education for the national future (Mamytkhanova, 2024). Therefore, proverbs and sayings constitute a cultural treasure, form an information code for establishing linguistic communication in the Kazakh language, and become a means of educating young people. This can be realized only through the expressive and didactic potential of paremias.

Taken together, the findings allow the expressive, pragmatic, and didactic functions to be regarded as interrelated components of the impact of paremic and aphoristic units. Their brevity and figurativeness enhance the expressiveness of speech; their recognizability and appropriateness to the communicative situation ensure pragmatic effectiveness; and the evaluations and behavioural models embedded in them facilitate the transmission of life experience and the performance of an educational function. At the same time, the findings clarify that this potential is not realized automatically: it depends on the addressee's familiarity with the canonical form of the expression, understanding of its meaning, and the appropriateness of its use. Therefore, the use of paremias and aphorisms in education should be accompanied by an explanation of their meaning, origin, and context of use.

Conclusion

With all that said, we see the threat of losing national values brought about by the path of globalization in the elimination of paremias from linguistic use. However, revealing the current pragmatics of this national treasure, which forms an optimal linguistic picture of the world, is the way to avoid the aforementioned problem. Preliminary studies have shown that the pragmatic nature of paremias can be revealed by revealing their expressive power and didactic potential. In the present study, the survey data made it possible to examine the use, perception, understanding, and educational evaluation of paremic and aphoristic units among young respondents. The survey results helped to identify the most popular thematic groups among young people (labor, economics), the respondents' knowledge of the canonical forms of paremias and their recognition of authorial aphorisms, their assessment of their significance in human life, and their opinions that their didactic and expressive influence is important for young people.

The novelty of the findings lies in specifying how paremic and aphoristic units function in the linguistic consciousness of the young respondents surveyed. The results show that the par-

ticipants not only recognized many canonical forms of proverbs and authorial aphorisms but also associated their use with educational value, the transmission of life experience, expressiveness, and conciseness of speech. Units related to labour and economic themes were mentioned most frequently. At the same time, the respondents' positive assessment of their expressive impact was accompanied by an emphasis on their appropriate use in specific communicative situations.

Thus, we have proven our thesis formulated before the study and obtained new data. In addition, the fact that proverbs and sayings respond to the widespread cliché perception among today's youth also proves their effectiveness (pragmatics). The theories of emotology considered in this study also helped explain the emotional and expressive potential of paremic and aphoristic units.

Conflict of interest, acknowledgements and funding information

The article was written within the framework of the project AP23490928 "Innovative technology for value-oriented teaching of the Kazakh language and literature".

The authors state that the article contains no conflict of interest.

Contributions of the authors. The article was written by N.K. Turgumbayeva, Sh. Kapantaikyzy, F. Aghja, and N.A. Moshenskaya. In writing the research paper, N.K. Turgumbayeva and Sh. Kapantaikyzy defined the main idea and concept of the article, analyzed and explained the research materials, and wrote the main part of the article. F.Aghja was engaged in collecting, sorting, translating materials, critically reviewing the content of the text, and designing articles. The authors were equally responsible for all aspects of the work, and the issues of its study, presentation, and resolution of the integrity of the article, and the correctness of the data were scientifically carried out on the basis of mutual discussion and exchange of views.

References

Ермекбаева М., Кенжалин Қ. (2023). Қазақ, түрік және монғол тілдеріндегі мақал-мәтелдердің линвистикалық сипаты. Шоқан Уәлиханов атындағы Көкшетау Университетінің Хабаршысы. Филология сериясы, 3, 21-33. https://doi.org/10.59102/kufil/2023/iss3pp21-33

Ермекбаева М., Кенжалин Қ., Қапантайқызы Ш. (2024). Өскелең ұрпақты тәрбиелеудегі мақал-мәтелдердің педагогикалық құндылығы. «Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеӘТУ Хабаршысы» журналы, «Педагогика ғылымдары» сериясы 74(3), 247-25. https://doi.org/10.48371/peds.2024.74.3.031

Қазақтар. Көпшілікке арналған тоғыз томдық анықтамалық. IY том. Асыл сөз - Мудрые изречения (2003). Алматы, Білік.

Қайдар Ә. (2004). Халық даналығы. Алматы, Тоғанай Т.

Шайсұлтан Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы әзірлеген корпус. https://qazcorpora.kz (date of request: 20.03.2025).

Шаховский В.И. (2022). Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка. Москва, URSS.

Hrytsak N. (2018). Literary education of young people and the problem of clip-thinking. Science and Education a New Dimension, 181(75), 25-28. https://doi.org/10.31174/send-pp2018-181vi75-05

Izard C. (2013). Human Emotions. New York, Springer.

Global issues. Youth. https://www.un.org/en/global-issues/youth

Mamytkhanova B. (2024). Unified Education - the Future of the Nation. Eurasian Science Review andvhcgahdfhvd, International Peer-Reviewed Multidisciplinary Journal, 2, 1185-1120. https://doi.org/10.63034/esr-256

Pasichnyk O. (2023). Ways of integrating clip thinking phenomenon into the process of foreign language teaching in higher education institutions. Teaching Languages at Higher Institutions, 42, 81-93. https://doi.org/10.26565/2073-4379-2023-42-06

Pudalov A. (2022). Clip thinking as a tool of substituted reality. Bulletin of the Angarsk State Technical University, 1 (16), 247-250. https://doi.org/10.36629/2686-777x-2022-1-16-247-250

Н.К. Тургумбаева[1]*, Ш. Капантайқызы[2], Ф. Ағжа[3]
[1.2]Л.Н. Гумилев атындағы еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
[3]Османгази университеті, Есікшехир, Түркия

Паремиялардың экспрессивті-прагматикалық әлеуетінің жастарға білім берудегі рөлі

Аңдатпа. Мақала паремиялардың экспрессивті әлеуетін ашу барысында эмотивті лингвистиканың іргелі теорияларын басшылыққа алады. Зерттеу паремиялардың экспрессивті қуатын қарастыра отырып, оларды оқыту мен тәрбиелеу ісінде пайдалану маңызын ерекше атап көрсетеді. Мәдени код пен ұлттық құндылық болып табылатын мақал-мәтелдер мен қанатты сөздер жаһандану мен әлеуметтік контекстің өзгеруі жағдайында тілдік қолданыста сақталуы тиіс маңызды экспрессивті құрал ретінде қарастырылады. Бүгінгі таңда кең таралған клиптік қабылдау құбылысы шағын жанрлы паремиялардың прагматикалық мүмкіндіктерін арттыра түседі. Осыған байланысты мәселе коммуникативті лингвистикадағы өзекті бағыттардың бірі болып саналады. Зерттеу аясында жастар арасында сауалнама жүргізіліп, мақал-мәтелдер мен қанатты сөздердің заманауи қоғамдағы қабылдануы мен қолданылу ерекшеліктері анықталады. Нәтижелер жастардың бұл жанрларды тәрбие құралы, өмірлік тәжірибе мен даналықты жеткізуші, рухани бағыт-бағдар беруші және ойды әсерлі әрі түсінікті жеткізудің тиімді тәсілі ретінде бағалайтынын көрсетті. Сонымен қатар жастар арасында еңбек пен экономика тақырыбындағы паремиялардың кең таралғаны, олардың канондық нұсқаларын білу деңгейі және дидактикалық-экспрессивтік ықпалы айқындалды. Зерттеу нәтижелері коммуникативті лингвистика, эмотиология, этнолингвистика және тіл білімінің антропөзекті бағыттарындағы болашақ ізденістеріне негіз әрі материал бола алады. Сонымен қатар паремиялардың қазіргі қоғамдағы қызметін түсінуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: паремиялар, жастар тілі, клиптік ойлау, экспрессия, прагматика, этнолингвистика

Н.К. Тургумбаева[1]*, Ш. Капантайкызы[2], Ф. Агжа[3]
[1.2]Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
[3]Университет Османгази, Есикишехир, Турция

Роль экспрессивно-прагматического потенциала паремии в воспитании молодежи

Аннотация. В статье рассматривается выразительная сила паремий, подчеркивается важность их использования в преподавании и воспитании. Пословицы и поговорки, выступающие в качестве культурного кода и национальной ценности, являются важным выразительным средством, которое должно быть в языковом обиходе в эпоху глобализации и изменения социального контекста. Концепция клипового мышления, получившая сегодня широкое распространение, усиливает прагматику пословиц и поговорок малого жанра. В рамках исследования был проведен опрос среди молодежи, чтобы определить, как паремии в виде пословиц и поговорок воспринимаются в современном контексте и в какой степени. Результаты опроса показывают, что в языковом сознании молодежи эти малые жанры устной народной литературы рассматриваются как средства образования и обмена жизненным опытом, при этом особое внимание уделяется паремиям, которые служат духовным ориентиром в жизни

и помогают донести послание эффективным и ясным способом. Результаты представленной статьи будут полезны для дальнейших исследований в области коммуникативной лингвистики, эмотологии, этнолингвистики и других антропологических областях лингвистики.

Ключевые слова: паремии, молодежный язык, клиповое мышление, экспрессия, прагматика, этнолингвистика

References

Ermekbaeva M., Kenzhalin Қ. (2023). Kazak, turik zhane mongol tilderindegi makal-matelderdin linvistikalyk sipaty [The Linvistic Nature of Proverbs and Sayings in Kazakh, Turkish and Mongolian Languages]. Bulletin of Kokshetau university named after Shokan Ualikhanov. Philology series, 3, 21-33. https://doi.org/10.59102/kufil/2023/iss3pp21-33 (in Kazakh)

Ermekbaeva M., Kenzhalin K., Kapantaikyzy SH. (2024). Oskelen urpakty tarbieleudegi makal-matelderdin pedagogikalyk kundylygy [The Pedagogical Value of Proverbs and Sayings in the Education of the Younger Generation]. Journal «Bulletin of abylai Khan Kazguu», Pedagogical Sciences, 74(3), 247-25. https://doi.org/10.48371/peds.2024.74.3.031 (in Kazakh)

Kazaktar. Kopshilikke arnalgan togyz tomdyk anyktamalyk. IY tom. Asyl soz - Mudrye izrecheniya [Kazakhs. A Nine-Volume Handbook for the General Public. IV Tom. The Noble Word] (2003). Almaty, Bilik. (in Kazakh)

Kaidar A. (2004). Halyk danalygy [Folk Wisdom]. Almaty, Toganai T (in Kazakh)

SHaisultan SHayahmetov atyndagy «Til-Kazyna» ulttyk gylymi-praktikalyk ortalygy azirlegen korpus [Building developed by the National Scientific and practical Center "Til-Kazyna" named after SHaisultan SHayakhmetov]. https://qazcorpora.kz (date of request: 20.03.2025). (in Kazakh)

SHahovskij V.I. (2022). Kategorizaciya emocij v leksiko-semanticheskoj sisteme yazyka [Categorization of Emotions in the Lexico-Semantic System of Language]. Moscow, URSS. (in Russian)

Hrytsak N. (2018). Literary education of young people and the problem of clip-thinking. Science and Education a New Dimension, 181(75), 25-28. https://doi.org/10.31174/send-pp2018-181vi75-05

Izard C. (2013). Human Emotions. New York, Springer.

Global issues. Youth. https://www.un.org/en/global-issues/youth

Mamytkhanova B. (2024). Unified Education - the Future of the Nation. Eurasian Science Review andvhcgahdfhvd, International Peer-Reviewed Multidisciplinary Journal, 2, 1185-1120. https://doi.org/10.63034/esr-256

Pasichnyk O. (2023). Ways of integrating clip thinking phenomenon into the process of foreign language teaching in higher education institutions. Teaching Languages at Higher Institutions, 42, 81-93. https://doi.org/10.26565/2073-4379-2023-42-06

Pudalov A. (2022). Clip thinking as a tool of substituted reality. Bulletin of the Angarsk State Technical University, 1 (16), 247-250. https://doi.org/10.36629/2686-777x-2022-1-16-247-250

Information about the authors:

Turgumbayeva Nursulu Kairdynovna – corresponding author, PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, E-mail: turgumbayevank@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8270-6733

Kapantaikyzy Shynar – Doctor of Pedagogy, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, E-mail: shkapantaykizi@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2896-4322

Agca Ferruh – PhD, Professor, Osmangazi University, Esikşehir, Türkiye, E-mail: fagca@ogu.edu.tr, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0916-1906

Тургумбаева Нурсулу Каирдыновна – хат-хабар үшін автор, PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, E-mail: turgumbayevank@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8270-6733

Қапантайқызы Шынар – п.ғ.д., профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, E-mail: shkapantaykizi@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2896-4322

Феррух Ағжа – PhD, профессор, Османғази университеті, Ескішехир, Түркия, E-mail: fagca@ogu.edu.tr, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0916-1906

Тургумбаева Нурсулу Каирдыновна – автор для корреспонденции, PhD докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: turgumbayevank@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8270-6733

Қапантайқызы Шынар – д.п.н., профессор, Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан, E-mail: shkapantaykizi@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2896-4322

Феррух Ағжа – PhD, профессор, Университет Османгази, Есикишехир, Турция, E-mail: fagca@ogu.edu.tr, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0916-1906.

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Бас редактор: **Ж.Ә. Аймұхамбет**

Компьютерде беттеген: ***Д.* Елешева**

***Л*.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің**
ХАБАРШЫСЫ. Филология сериясы.
- 2026. - 3 (156). - Астана: ЕҰУ. 276 б.
Шартты б.т. - 17,25 Таралымы - 10 дана Электронды нұсқа: http: // bulphil.enu.kz

Мәтін мазмұнына типография жауап бермейді.

Редакция мекенжайы: 010008, Қазақстан Республикасы,
Астана қаласы, Қажымұқан көшесі 11, ОЗҒ, 205-кабинет
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің баспасында басылды